

Ю. О. ІВАКІН

КОМЕНТАР
ДО
«КОБЗАРЯ»
ШЕВЧЕНКА

ПОЕЗІЇ 1847—1861 рр.

«НАУКОВА ДУМКА»

Київ — 1968

У книзі читач знайде наукове тлумачення текстів Шевченкових поезій 1847—1861 рр., тобто історико-літературні, соціально-історичні та біографічні пояснення до найскладніших творів цього періоду. Маючи самостійне значення, книга є водночас продовженням праці «Коментар до «Кобзаря» Шевченка. Поезії до заслання», виданої «Науковою думкою» 1964 р.

Розрахована на літературознавців та широке коло читачів, які цікавляться творчістю геніального українського поета.

Відповідальний редактор

Є. П. КИРИЛЮК

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ ім. Т. Г. ШЕВЧЕНКА

ВІД АВТОРА

Книга містить коментар до Шевченкових поезій, написаних від часу арешту 1847 р. і до останнього передсмертного твору поета. Отже, цією книгою автор завершує працю, перший том якої — «Коментар до «Кобзаря» Шевченка. Поезії до заслання» — вийшов 1964 р. Свої погляди на коментування постичної спадщини Шевченка автор виклав у передмові до видання 1964 р. і в статті «Про коментування «Кобзаря»» («Радянське літературознавство», 1965, № 6). Критичні відгуки про перший том «Коментаря» і власний досвід роботи коментатора підтвердили, що обрана форма коментування в основному себе виправдала. Принципи побудови другого тома «Коментаря» загалом ті самі.

Наш коментар до «Кобзаря» — вибірковий. Тобто тут коментуються не всі Шевченкові поезії, а лише ті, текст яких потребує історико-літературних, історичних, соціологічних, біографічних та інших пояснень. Даючи по змозі й загальну характеристику творові, головну увагу приділяємо інтерпретації конкретного тексту — рядків, висловів, слів, образів, які сучасному читачеві важко зрозуміти або щодо яких у літературі існують різні тлумачення. Відповідно — не коментуємо творів, що не потребують наукової інтерпретації (елементарний коментар до всіх поезій — про місце й час написання, автографи, першодруки, окремі незрозумілі слова читач знайде у примітках до першого-ліпшого видання творів Шевченка). Можливо, не кожний читач погодиться в усіх випадках з нашим добром коментованих текстів: певна суб'єктивність тут неминуча. Пропускаємо, що в наступних виданнях кількість коментованих творів і рядків може бути збільшена, звичайно, при умові, якщо нагромаджений на той час дослідницький матеріал доведе доцільність таких доповнень.

Дана книга належить до жанру наукових коментарів. Це — коментар-дослідження, призначений для кваліфікованого читача — від науковця до вчителя і студента. Тому імена, назви і факти, про які читач може дізнатися із загальнодоступних довідників та енциклопедій, як правило, не пояснюються. Цього правила не дотримуємось надто суворо, враховуючи, що книга може потрапити до читачів з різним рівнем освіти. Хоч наш «Коментар» є першою, сказати б, експериментальною спробою видання цього типу на Україні, написати його допомогла авторові величезна шевченкознавча література, створена протягом століття ентузіастичною працею кількох генера-

цій шевченкознавців, передусім шевченкознавців Радянської України. Звичайно, принцип науковості вимагав від коментатора критичного осмислення використаної літератури, існуючих тлумачень і гіпотез (чи то йдеться про текстологічне прочитання коментованого рядка чи про інтерпретацію твору). Звідси й наявність у книзі полемічного елементу. Саме наукова об'єктивність підказала тут (як і в першому томі) ввести в коментар полеміку. Адже коментуючи Шевченкові твори, дослідник зобов'язаний навести принаймні основні існуючі тлумачення відповідного тексту. Та ця ж наукова об'єктивність диктує коментаторові, щоб він, приєднавшись до певного тлумачення або висунувши нове, довів його і аргументував помилковість інших тлумачень.

Автор намагався не обминати нерозв'язаних, дискусійних питань інтерпретації Шевченкових поезій і, звичайно, не вважає свої тлумачення в усіх випадках беззастережно правильними й безпомилковими. Подекуди йому доводилося застерігати, що йдеться лише про «робочі гіпотези». Якщо такі гіпотетичні тлумачення розбудять чийось думку, наштовхнуть когось на дальші дослідження — вони свою мету виправдали.

Жанр наукового коментаря має свою специфіку. Ця специфіка зобов'язує коментатора зосередити зусилля на інтерпретації проблемних і важких для читача частин твору, а також на розкритті «реалій» доби, що відійшла в минуле. В цьому розумінні літературознавчий коментар не претендує на всебічний розгляд творчості письменника чи окремого твору і не може замінити монографічних досліджень загального типу («життя і творчість» тощо). Наголошуємо на цьому, щоб читач не шукав у нашому «Коментарі» того, чого в ньому не має бути.

Коментуючи Шевченкові поезії, різні змістом, обсягом і формою, автор не зв'язував себе надто жорсткою схемою побудови кожного коментаря. Форма й обсяг коментаря обумовлені в кожному випадку характером коментованого твору.

Шевченкові тексти цитуються, як і в першому томі «Коментаря», за академічним Повним зібранням творів в десяти томах. Оскільки нещодавно вийшло ювілейне Повне зібрання творів у шести томах, у тих випадках, коли воно подає істотно відмінне від попереднього прочитання тексту, «Кобзар» цитується за новим виданням (з відповідним застереженням у коментарі).

Автор вважає своїм приємним обов'язком висловити щире подяку всім науковцям, які сприяли написанню його праці. По справедливості першими серед них він згадує співробітників відділу шевченкознавства Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, в стінах якого виконано це дослідження.

«ЗГАДАЙТЕ, БРАТІЯ МОЯ...»

Цей вірш є заспівом до циклу так званих «казематних» поезій, написаних Шевченком у казематі III відділу в Петербурзі під час слідства над учасниками Кирило-Методіївського братства — тобто між 17 квітня і 30 травня 1847 р. Свої казематні поезії Шевченко записував на аркуші поштового паперу, який йому вдалося вивести на заслання. Тепер цей автограф зберігається в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (№ 69). Всього в казематі поет написав тринадцять віршів: «Ой одна я, одна», «За байраком байрак», «Мені однаково, чи буду», «Не кидай матері, — казали», «Чого ти ходиш на могилу?», «Ой три шляхи широкії», «Весенне сонечко ховалось» («Н. Костомарову»), «Садок вишневий коло хати», «Не спалося, — а ніч, як море», «Рановранці новобранці», «В неволі тяжко...», «Чи ви ще зійдетеся знову» («Чи ми ще зійдемося знову?»), «Понад полем іде» («Косар»)¹. Вже в Орській фортеці десь у другій половині 1847 р. Шевченко переписав увесь цикл до так званого першого захалявного зошита. Саме тоді він і створив поезію «Згадайте, братія моя», яка стоїть в захалявному зошиті 1847 р. під № 2 з присвятою «NN» безпосередньо перед казематним циклом. Переписуючи після заслання свої «невільницькі» поезії до збірки рукописів «Більша книжка», Шевченко надав циклові назву і присвяту: «В казематі. Моїм союзникам посвящаю» (з невідомих причин поет не переписав сюди твір «Не спалося, — а ніч, як море»). Дата переписування циклу: «Москва. 1858, марта 18». У «Більшій книжці»

¹ Назви подаємо за першою редакцією циклу в казематному автографі № 69.

цикл «В казематі» починається віршем-заспівом «Згадайте, братія моя». Першодрук вірша — в «Основі», 1862, № 3, де його надруковано під редакційним заголовком «Моїм союзникам».

Коментований вірш є наче увертюрою до циклу «В казематі», конденсуючи в собі мотиви й настрої, якими прийнято всі інші казематні вірші. Читачеві циклу впадає в око його тематична й настроєва розмаїтість. Знаходимо в ньому і варіації народно-пісенних мотивів («Ой одна я, одна», «Рано-вранці новобранці» та ін.), і баладу на національно-історичну тему («За байраком байрак»), і філософську алегорію («Косар»), і розробку побутово-моральної теми («Не кидай матері» та ін.), і трагічні роздуми над власною долею та долею України («Чи ми ще зійдемося знову?», «Мені однаково, чи буду» та ін.), й ідилію («Садок вишневий коло хати»). При всій тематичній розмаїтості казематних віршів, їх об'єднує один лейтмотив, одне домінуюче почуття — це тема України, почуття любові до неї, туги за нею і тривоги за її долю. В'язень III відділу рятував себе від самотності й ностальгії, поринаючи в національно-народну стихію своїх поезій, оточуючи себе образами української природи, побуту, пісень. І хоч інколи в казематних віршах під впливом хвилинного настрою прориваються окремі песимістичні нотки, автор циклу постає перед нами як незламний борець-патріот, до кінця відданий справі народного визволення. Цей патріотичний лейтмотив циклу виразно чути і в його заспіві, де поет заповідає «союзникам»: «Україну любіте» (пор. «Свою Україну любіть» у вірші «Чи ми ще зійдемося знову?»).

4 *Із-за решотки визирали*

III відділ містився в будинку на Фонтанці, 16, біля Ланцюгового мосту. Каземати були у дворі будинку, куди вела брама з Пантелеймонівської вулиці¹. Оце «Із-за решотки визирали» — очевидно, характерна деталь тюремного побуту братчиків. У вірші «Н. Костомарову» Шевченко пише, як він побачив матір М. Костомарова, що йшла на побачення до сина. «...Глядя из окна, — розповідав Костомаров, — я увидел, как выводили Шевченко, сильно обросшего бородой...»². «Один жандарм-

¹ Див.: Петр Жур, Шевченковский Петербург, Лениздат, 1964, стр. 192.

² «Автобиография Н. И. Костомарова», М., 1922, стор. 203.

ський офіцер, поручик Тельнов, сидівший весною 1847 г. в III-м отд. под арестом, — писав М. Білозерський, — со-общил мне (весною 1851 г.), что он там видел стоявшего у окна Шевченка»³.

7 Коли ми зйдемося знову

8 На сій зубоженій землі?

Після заслання Шевченко зустрічався в Петербурзі з колишніми членами Кирило-Мефодіївського братства — П. Кулішем, М. Костомаровим, В. Білозерським, О. Марковичем. Усі вони належали до поміркованої, ліберальної частини братчиків. Ліберальні позиції посідали вони і в роки перед селянською реформою. Ця обставина частково пояснює, чому між Шевченком і згаданими його колишніми «союзниками» не встановилися тоді справді близькі, дружні взаємини (хоч було, безперечно, й те, що їх спонукало спілкуватися: праця на національно-культурній ниві).

21 І його забудьте, други,

22 І не проклинайте.

Про кого тут говорить поет, певної відповіді дати не можна. В. Сімович дає таке пояснення: «Оцей «він» — то буде хоч цар Микола, що волю відібрав Шевченкові і його «союзникам», хоч той студент — звався він Петров, що доніс на Шевченка й на братчиків, й що через нього всіх заарештовано й покарано»⁴. Обидва припущення вважаємо за ймовірні. В літературі перевагу віддають версії про провокатора О. М. Петрова; цю думку поділяють упорядники академічного десяти томного зібрання творів Шевченка (див. «Покажчик імен» — 1,379), І. Я. Айзеншток⁵ та ін. Проти цієї версії можна висунути аргумент, що Петров був, власне, не тією фігурою, щодо якої Шевченкові треба було (не називаючи його прізвища) умовляти «союзників»: «забудьте його, не проклинайте»; надто вже дрібною і випадковою особою був цей навіть не ренегат, а жалюгідний донощик-провокактор.

³ Н. Белозерский. Тарас Григорьевич Шевченко по воспоминаниям разных лиц. — «Киевская старина», 1882, № 10, стор. 73.

⁴ Тарас Шевченко, Кобзар, Катеринослав-Кам'янець-Ляйпциг. 1921, стор. 286.

⁵ Тарас Шевченко, Собрание сочинений в пяти томах, т. 1, Гослитиздат, М., 1955, стор. 517.

У коментованих рядках поет або не дуже ясно висловився, або цілком свідомо зашифрував, про кого йде мова. Ймовірніше — друге. І ось чому: в автографі захалявного зошита тут замість слів стоять два рядки крапок. Отже, Шевченко в умовах заслання, тобто постійної загрози обшуку, вважав небезпечним, щоб ці слова прочитало начальство. Нагадаймо, що в аналогічних випадках у захалявних книжечках слова замінено на крапки в назві вірша «Костомарову» — «К.....» (згодом олівцем дописано), а в поезії «Іржавець» — рядки, де йдеться про звірства «Петрових собак», у вірші «Мені тринадцятий минало» — слово «бог» у рядку «Людей і [бога] не прокляв». Тому не виключено, що якби Шевченко записав рядок 21 у захалявний зошит, він мав би такий вигляд: «І царя забудьте, други». Тут, звичайно, виникає питання: невже поет-революціонер міг сказати про царя «І не проклинайте»? А невже, — відповімо контрпитанням, — він міг сказати ці ж слова про мерзеного провокатора Петрова, що був для нього чи не більш гидкий, ніж будь-який цар? Врешті міг, — адже зустрічаємо в казематному циклі, як і в деяких пізніших поезіях дещо несподівані в його творчості рядки типу «Годіть! Смиріться, моліться богу...» в «Чи ми ще зійдемося знову?». Не будемо їх, ці нотки втоми й певного примирення, перебільшувати, вони звучать як дисонанс у революційній поезії Шевченка, але не будемо й спрощувати, а отже, збіднювати складної особистості поета, який ішов до правди крізь суперечності й забобони доби, сміливо долаючи ілюзії абстрактного гуманізму. Однак, говорячи про наявність в окремих Шевченкових творах подібних мотивів, треба зробити таке важливе застереження: Шевченко в цих творах визнавав право окремої людини прощати своїм ворогам за кривди їй особисто заподіяні, а не за кривди, заподіяні народові. Щодо царизму і панства Шевченко ніколи не закликав читачів до «всепрощення». І в даному вірші, і в поезії «Чи ми ще зійдемося знову?», власне, йшлося про те, щоб братчики гордо примирилися з своєю мученицькою, але славною долею покараних вільнодумців, а не з царизмом.

Цікаво, що в першодруку рядок 21 надруковано так: «Ворогів забудьте, други» (що є, очевидно, редакторським «проясненням» цього «темного» рядка).

Варто уваги й те, що в прижиттєвому списку Г. Мор-

довцевої (варіанти з якого наведено в «Кобзарі» 1908 р. за редакцією В. Доманицького) коментований рядок записано так: «А його згадайте, други». Можливо, це — свідомо чи несвідомо «поправка» переписувача. Але ця «поправка» має свою «логіку», оскільки в попередньому рядку читаємо: «Господа моліте». Отже, виникає ще одна версія: чи не йдеться в рядках 21—22 про бога? Тобто, чи не говорить тут поет: моліть бога за Україну (рр. 19—20), і забудьте й не проклинайте його за свою злу долю? Проте ця версія здається нам менш вірогідною, ніж попередні.

«ЗА БАЙРАКОМ БАЙРАК»

Вірш належить до циклу «В казематі», отже, його написано між 17 квітня і 30 травня 1847 р. У Повному зібранні творів у шести томах (Вид-во АН УРСР) цю орієнтовну дату дещо уточнено: між 17 квітня і 19 травня (оскільки окремий автограф вірша цього циклу «Н. Костомарову» має дату 19 травня, а «За байраком байрак» стоїть у циклі раніше). Першодрук вірша — в «Кобзарі» 1867 р. видання Кожанчикова.

«За байраком байрак» має всі характерні ознаки романтичного твору. Він романтичний за жанром (улюблена романтиками балада), за мотивами й образами (спокутування гріхів, образ козацької могили, мрець, який встає уночі із заклятої могили і вранці провалюється крізь землю тощо), за настроєм (жах, журба, таємничість).

А втім за традиційними аксесуарами романтичної балади 30—40-х років (і європейської, і української) пізнаємо зовсім не традиційну Шевченкову думку — його гостро критичний погляд на минуле України гетьманських часів.

3 *Із могили козак*

4 *Встає сивий, похилий*

13 *І земля не приймає*

В Шевченковій поезії образ могили — наскрізний, для поета «могила» і характерна ознака українського пейзажу і своєрідний символ похованої волі та козацької

слави («Думи мої, думи мої», «Іван Підкова», «Перебендя», «До Основ'яненка», «Тарасова ніч», «Розрита могила» тощо). 1850 р. Шевченко написав вірш «Буває, в неволі іноді згадаю», в якому частково використав ту ж сюжетну схему, що й в «За байраком байрак»: з могили виходить козак і розповідає, за що він загинув. Та на відміну від усіх згаданих вище поезій в цьому творі образ могили має зовсім інший характер: могила — «заклята» (р. 22), «земля не приймає» загиблих козаків, бо вони завинили перед батьківщиною — «зарізали брата», у братовбивчій боротьбі пролили кров власного народу. Образ козаків, яких не приймає могила, явно перегукується з образом Трьох душ (білих пташок) з містерії «Великий льох». В обох творах традиційний романтичний мотив спокутування або карі за смертельний гріх набуває громадянського спрямування («гріх» перед Україною) і реалізується в схожих образах (Три душі не приймає рай, козаків — могила) .

- 14 Як запродав гетьман
- 15 У ярмо християн,
- 16 Нас послав поганяти.
- 17 По своїй по землі
- 18 Свою кров розлили
- 19 І зарізали брата.

Про якого саме гетьмана тут йдеться, сказати з певністю не можна. Слова «запродав... у ярмо християн» підказують, що цей гетьман спілкувався з татарами або турками, віддавав їм на поталу українське населення. Таких гетьманів, що спиралися на збройну силу татар і турків у боротьбі з своїми суперниками і власним народом, відомо в українській історії кілька: І. Виговський, П. Дорошенко, Юр. Хмельницький та ін. Поет, можливо, тому й не назвав на ім'я гетьмана, що описане в баладі явище було типовим для цілої доби української історії (друга половина XVII ст., після смерті Б. Хмельницького). Про те, як закликані гетьманами татари і турки разом з гетьманцями грабували й полонили населення українських сіл та міст, Шевченко міг читати і в козацьких літописах і в історичних працях. Ось, наприклад, що пише добре знана Шевченком «История русов» про гетьмана І. Виговського (1657—1659): «Виговский, все не могши преклонить в свое послушание малороссиян, начал руйновать их селения прямо неприятельски и побравши бывшие без

оборони города и местечки: Зиньков, Лютельку, Сорочинцы, Богачку, Устимовку, Ярески, Веприк и многие другие, отдал их татарам на грабеж и пленение»¹. Це ж джерело, описуючи гетьманування турецького ставленика Юрія Хмельницького (гетьманував у 1659—1663 і 1677—1681 рр.), розповідає, як він віддавав на ясир татарам непокірні йому українські селища. Кримський хан «по рекомендації его ходил с татарами для грабежа в Задесенскую Малороссию і разорил тогда города: Новгород, Стародуб, Мглин, Погар и многие другие селения»². Міг читати Шевченко і літопис Величка, в якому докладно розповідається про бідування України за часів гетьмана П. Дорошенка (1665—1676) — союзника татар і васала турецького султана: «...Татаре союзники Дорошенкови, набравши плѣнниковъ христїянскихъ по обохъ сторонахъ Днепра, вожували ихъ въ своя страни, будто предъ очима Дорошенковими, чрезъ Чигринъ, и для тихъ невольниковъ своихъ въ людей Чигринскихъ за ремѣнь хлѣбъ вымѣнювали. Къ тому и саміе Чигринскіе жителѣ, если то естъ правда (оле безумїя ихъ и вражди пагубнїя!), зъ Татарми часто содружившись и на конѣ ихъ всѣвши, въ сюю Днепра сторону вторгали, сами — жъ всякіе движиміе имѣнїя людскіе себѣ въ користъ шарпали и забѣрали, а братїю свою, православнихъ христїянъ, без жадного обзору и милосердїя въ неволю бѣсурманомъ похищати и отводити допускали»³. Водночас треба зважити на те, що ставлення Шевченка до Дорошенка було досить складним і почасти навіть позитивним (див. коментар до поезії «Заступила чорна хмара»).

Шевченкові, безперечно, була відома народна історична пісня (є кілька варіантів):

Ой Хмеле, Хмельниченко,
Учинив еси ясу
І між панами великую трусу!
Бодай тебе, Хмельниченку, перва куля не минула,
Що велів орді брати дівки й молодиці...⁴

Сучасники Шевченка (М. Костомаров, П. Куліш та ін.) пов'язували цю пісню з ім'ям Богдана Хмельницького, який, ведучи війну з шляхетською Польщею, кілька разів

¹ «История русов или Малой России. Сочинения Георгия Кониского», М., 1846, стор. 149.

² Там же, стор. 155.

³ «Летопись Самоила Величка», т. 2. К., 1851, стор. 396—397.

⁴ «Історичні пісні», Вид-во АН УРСР, К., 1961, стор. 238.

закликав на допомогу кримського хана. На думку ж Ф. Колесси, це пісня — про Юрія Хмельницького. Та хоч згадане фольклорне джерело могло в якійсь мірі вплинути на формування задуму Шевченкового твору, навряд чи поет під «гетьманом» балади розумів Богдана Хмельницького. Річ не тільки в тому, що для Б. Хмельницького союз з татарами був трагічною необхідністю, може й виправданою високою метою його боротьби, а й у тому, що в баладі йдеться про міжусобну братовбивчу війну між українцями, тобто про часи вже після смерті Богдана. Щоправда, в цій типово романтичній баладі зберігається притаманна романтичним творам таємнича туманність: не знаємо, з ким билися оті триста гетьманських козаків і від кого загинули — чи від запроданих татарам селян, що повстали, чи від ворожих тому гетьманові козаків, які прийшли на допомогу бранцям. Але зрозуміло, що поет осуджує тут тих гетьманів (друга половина XVII ст.), які, щоб утримати або здобути булаву, проливали кров власного народу й запродавали його чужинцям.

Н. КОСТОМАРОВУ

Вірш записано у всіх відомих автографах казематного циклу: в автографі № 69 — без назви, в «Малій книжці» — «Костомарову» (спочатку було: «К.....»), в «Більшій книжці» — «Н. Костомарову». Поет написав його 19 травня 1847 р. Цю дату має окремий автограф вірша (під заголовком-присвятою «Николаю Ивановичу Костомарову»), який зберігається в Державному історичному архіві УРСР у Києві. Першодрук — у львівському журналі «Мета», 1863, № 4, під редакційним заголовком «До Миколи Костомарова».

Поезію присвячено Миколі Івановичу Костомарову (1817—1885) — видатному історичному, поетові й драматургу, який був одним з організаторів Кирило-Мефодіївського братства. За своїми переконаннями Костомаров завжди — і до заслання і після нього — належав до поміркованих буржуазних лібералів, хоч і виявляв демократичні симпатії. З Шевченком познайомився у Києві в травні 1846 р. «Скоро <...> мы сошлись и подружались, — згадував про цей період Костомаров, — Тарас Григорьевич прочитал мне свои ненапечатанные стихотворения. Ме-

ня обдало страхом: впечатление, которое они производили, напоминало мне Шиллерову балладу «Занавешенный саисский истукан». Я увидел, что муза Шевченка раздирала завесу народной жизни. И страшно, и сладко, и больно, и упоительно было заглянуть туда!!!»¹. Ці рядки свідчать, яке сильне, хоч і суперечливе, враження справила на Костомарова революційна муза Шевченка. Звичайно, вже тоді між демократом Шевченком і лібералом Костомаровим не могли не виникнути принципові ідейні суперечності. «Когда я сообщил Шевченко о существовании общества, — писал останній, — он тотчас же изъявил готовность пристать к нему, но отнесся к его идеям с большим задором и крайнею нетерпимостью, что послужило поводом ко многим спорам между мною и Шевченко»². Посідаючи в Кирило-Мефодіївському братстві ліберальні позиції, Костомаров, проте, відчував на собі в цей час певний вплив Шевченкових ідей, і цей вплив помітно позначився на складеному Костомаровим програмному документі братства — «Книги битія українського народу». Цей документ з його виразними елементами республіканізму й демократизму був вершиною розвитку суспільного світогляду Костомарова. І не випадково саме 1846—1847 рр. (до арешту) були часом досить дружніх взаємин між ним і поетом. Заарештований у березні 1847 р., Костомаров разом із Шевченком та іншими братчиками перебував під слідством у казематах III відділу. Йому вдалося довести свою лояльність до уряду, і III відділ порадив цареві обмежитися щодо нього адміністративною висилкою до Саратова. Після заслання зустрівся з Шевченком влітку 1858 р. в Петербурзі, неодноразово зустрічалися вони й пізніше. І хоч як українські літератори вони брали спільну участь у деяких громадсько-культурних акціях, проте справжньої близькості між ними не виникло. Надто різними людьми вони були, надто різними очима дивилися на становище країни, надто загострилися на той час суперечності між лібералами й демократами в боротьбі за шляхи розв'язання селянського питання. «Своих стихов он почти никогда не читал мне и неохотно отвечал на мои вопросы о том,

¹ Н. Костомаров. Воспоминание о двух малярах. — «Основа», 1861, № 4, стор. 49.

² Автобиография Николая Ивановича Костомарова. — «Русская мысль», 1885, № 5, стор. 211.

что пишет»³, — згадував про цей період своїх взаємин з Шевченком Костомаров. І це не випадково, — адже революційний демократ Шевченко закликав тоді у своїх віршах народ «до сокири». «Вообще тот ошибся бы, кто стал бы думать, что я был особенно с ним близок и дружен, — писал Костомаров про свої взаємини з Шевченком М. І. Семевському, — напротив, моя дружба с ним обнимала незначительное время в нашей жизни, и, как оказалось впоследствии, многое из случившегося с ним оставалось для меня неизвестным, и я узнавал о том от других его друзей: со мной он гораздо менее был дружен и откровенен, чем со многими иными. Близость моя с ним была почти исключительно литературная, тогда как некоторые были к нему близки не как к малорусскому поэту, а просто как к человеку»⁴.

Сказане про взаємини Шевченка і Костомарова не треба розуміти надто спрощено. У перший період їх знайомства було значно більше того, що їх об'єднувало, ніж роз'єднувало: це і участь у антикріпосницькій таємній організації, і спільна праця в українській літературі тощо. У коментованому вірші поет звертається до Костомарова — «брате мій», як до спільника і союзника, такої ж, як він сам, жертви царського деспотизму.

6 Синемундирних часових

Йдеться про жандармів. Пор. рядки Лермонтова:

И вы, мундиры голубые,
И ты, послушный им народ.

(«Прощай, немаяя Россия»)

21 Дивлюсь: твоя, мій брате, мати

22 Чорніше чорної землі

23 Іде, з хреста неначе знята

Матір Костомарова — Тетяна Петрівна (померла 1875 р.), походженням з кріпаків. Повертаючись пароплавом із заслання, Шевченко відвідав Т. П. Костомарову в Саратові (див. його запис у щоденнику від 31 серпня 1857 р.). За словами М. Костомарова, «здесь он передал ей обращенное к моему имени стихотворение, написанное им во время нахождения под следствием, по тому случаю, что он не-

³ Споминки про Шевченка Н. Костомарова. — У кн. Т. Г. Шевченко, Кобзар. З додатком споминок про Шевченка, Костомарова і Микешина, Прага, 1876, стор. X.

⁴ «Русская старина», 1880, № 3, стор. 597.

ожиданно увидел из окна комнаты, в которой сидел арестованным, мою мать, проходившую мимо»⁵. Це той автограф вірша, який зберігається тепер у Державному історичному архіві УРСР в Києві.

Звернімо увагу, що в наступні роки тема матері заарештованого (й закатованого) вільнодумця двічі реалізувалася в Шевченкових творах — у поемах «Неофіти» і «Марія». Чи не був спомин про матір Костомарова одним з імпульсів до розробки цієї теми?

25 *Хвалить тебе не перестану!*

26 *Що я ні з ким не поділю*

27 *Мою тюрму, мої кайдани!*

Цікава динаміка розвитку ліричної думки поета. В останніх рядках вірша він перемагає сумне почуття власної самотності й «сирітства», висловлене в попередніх рядках: «І жалем серце запеклось, що нікому мене згадати!» Адже гірше тим, у кого на волі залишилися рідні! Ще раніше цю ж думку заарештований Шевченко висловив матері Костомарова і його нареченій, коли зустрів їх на поштовій станції у Броварах: «Тарас успел только сказать нам, что лично о себе он не горюет, потому что он одинок, «бобыль», а «Миколи мені жаль, бо в нього є мати і дружинька...»⁶.

«ЧИ МИ ЩЕ ЗЙДЕМОСЯ ЗНОВУ?»

В автографі казематних поезій № 69 і в захалявному зошиті 1847 р. (в «Малій книжці») вірш починається рядком «Чи ви ще зійдетеся знову?». В «Більшій книжці» твір записано до циклу «В казематі» останнім, що пояснюється, очевидно, його «прощальним» змістом (у попередніх автографах вірш записано передостаннім — перед поезією «Понад полем іде»). Створено його, треба гадати, десь в останніх числах травня 1847 р. Першодрук — в «Основі», 1861, № 10.

5 *Нехай і так. Не наша мати,*

6 *А довелось поважати.*

В. Щурат, полемізуючи з тлумаченням Ю. Романчука,

⁵ «Русская старина», 1880, № 3, стор. 601.

⁶ А. Л. Костомарова, Николай Иванович Костомаров. Из воспоминаний. — «Вестник Европы», 1910, № 8, стор. 50.

ніби «Не наша мати — Росія»¹, писав: «Прямо смішно відповісти тут: Росія. З попереднього ясно виходить, що тут мова про евентуальну лиху долю. Дальше означення: «то воля господа!» — тільки підтверджує се. Лихій долі, як волі господа, належить піддатися. Годіть їй, смирітеся — каже Шевченко. Підсувати йому тут поняття Росії — значило б уявляти собі його як слабодуха, що внаслідок катастрофи готов уже з обличителя російського деспотизму перекинутися в сервіліста»². Аргументація В. Щурата є настільки переконливою, що з нею змушений був погодитися навіть Романчук, який вже у наступному виданні «Творів Тараса Шевченка» писав: «Не наша мати» — лиха доля наша (Ник. Устиянович, «Світ не батько, а судьба не ненька»)»³. Аналогічне пояснення подав і В. Сімович: «Ця мати — то неволя, лиха доля; перед нею довелося Шевченкові голову схилити (поважати)»⁴.

7 *То воля господа. Годіть!*

8 *Смирітеся, молітеся богу*

Релігійне забарвлення вірша, оце «смирітеся, молітеся» породжене тяжкими переживаннями Шевченка після розгрому Кирило-Мефодіївського братства, тимчасовою депресією, викликаною трагічним відчуттям слабкості революційних сил країни. Але, говорячи «смирітеся», поет водночас закликає союзників: «Свою Україну любіть» (р. 10), тобто — не смирітеся, а будьте вірними тій справі, яка привела вас за ґрати. Отже, було б грубою помилкою тлумачити ці рядки як політичну чи навіть психологічну капітуляцію Шевченка. Поет закликає тут учасників Кирило-Мефодіївського братства «смиритися» не перед залізним кулаком самодержавства, а перед власною долею політичних в'язнів: мужньо несіть свій хрест жертв царського деспотизму — ось справжній сенс цих рядків (див. також коментар до поезії «Згадайте, братія моя»). «Караюсь, мучуся... але не каюсь!...» («О думи мої...») — така провідна думка всієї казематної і невольницької поезії Шевченка.

¹ Твори Тараса Шевченка, т. I, Львів, 1907, стор. 512.

² В. Щурат, Літературні начерки, Львів, 1913, стор. 41.

³ Твори Тараса Шевченка, т. I, вид. 3-є, Львів, 1912, стор. 515-516.

⁴ Тарас Шевченко, Кобзар, 1921, стор. 227.

СОН («ГОРИ МОЇ ВИСОКІ»)

Вірш написано в Орській фортеці влітку або восени 1847 р. (в захлаявному зошиті 1847 р. він має № 9). До «Більшої книжки» твір не переписаний. Першодрук — у «Кобзарі» 1867 р. видання Кожанчикова (з редакторськими купюрами).

Спогади про Україну й туга за рідним краєм — наскрізний мотив поезії Шевченка часів заслання. В коментованому вірші відбилися спогади поета про Переяслав і його околиці, зокрема спогади про подорожі з Переяслава на правий берег Дніпра в серпні 1845 р. (див. далі).

1 *Гори мої високі*

Йдеться про правий високий берег Дніпра навпроти Переяслава. Найбільша висота там — 243 м.

5 *З Переяслава старого*

Від Переяслава (тепер — Переяслав-Хмельницький) до Дніпра — 9 км. У Переяславі Шевченко був у серпні і в листопаді—грудні (з перервами) 1845 р., гостюючи у міського лікаря А. О. Козачковського (див. коментар до вірша «А. О. Козачковському»). Там він написав вступ до «Єретика» — присвяту «Шафарикові», «Наймичку», «Кавказ», «Як умру, то поховайте». Після заслання він заїздив у Переяслав у червні і в серпні 1859 р. (написав там «Якби то ти, Богдане п'яний». Див. коментар до цього твору). Про Переяслав і його околиці Шевченко згадує також в «Археологічних замітках» і в повісті «Близнець».

6 *З Виблої могили*

«Между местечками Березанью и Яготинном в 15 верстах от Переяслава, — занотував Шевченко в «Археологічних замітках», — огромное древнее земляное укрепление, план которого никак понять нельзя по различным направлениям валов. Предание говорит, что какая-то княжна Переясловская Домна защищалась здесь от неприятелей (не известно, от каких) и была ими побеждена и укрепление разрушено, почему и название В ы б л е, то есть выбылое, оставленное» (VI, 3—4).

20 *На пригорі, ніби капличка,*

21 *Козацька церква невеличка*

22 *Стоїть з похиленим хрестом.*

27 *Оболонками старими,*

28 *Мов мертвець очима*

- 29 Зеленими, позирає
 30 На світ з домовини.
 31 Може, чаєш оновлення?
 32 Не жди тії слави!
 33 Твої люде окрадені,
 34 А панам лукавим...
 35 Нащо здалась козацькая
 36 Великая слава?!..

Звернімо тут увагу передусім на те, що «панам лукавим» (мова йде про «своє» національне панство, що запродалося царям) зовсім чужа й непотрібна «козацькая великая слава». Отже, на думку Шевченка, зберігати «козацькую славу» має сам народ, «люде окрадені», бо слава їх предків — їх власна слава. Під «козацькою славою» поет розумів і героїчну визвольну боротьбу козацтва, і матеріальну й духовну культуру козацької доби. Безпосередньо тут ідеться про якусь старовинну козацьку церкву. Цікаво, що Шевченко, який дуже не любив попівство і все, що пов'язано з релігійним культом (предрікаючи, що настане час, коли будуть «я в л е н и м и піч топити»), неодноразово — в повістях і щоденнику — протестував проти варварського ставлення до архітектурних пам'яток.

37 *І Трахтемирів геть горою*
 Трахтемирів — містечко на правому березі Дніпра проти Переяслава.

41 *А он старе Монастирище*
 Йдеться про старовинне село Трахтемирова.

46 *І монастир святий, скарбниця*
 Очевидно, поет говорить про козацький Трахтемирівський (Зарубський) монастир-шпиталь, що стояв колись біля Трахтемирова. Його зруйнувало польське військо у 60-х роках XVII ст.

67 *І всю Гетьманщину кругом, —*
 тобто Лівобережжя.

- 104 Вечірне сонечко гай золотило,
 105 Дніпро і поле золотом крило,
 106 Собор Мазепин сяє, біліє,
 107 Батька Богдана могила мріє,
 108 Київським шляхом верби похилі
 109 Требратні давні могили вкрили.
 110 З Грубайлом Альта меж осокою
 111 Зійшлись, з'єднались, мов брат з сестрою.

Пор. ці рядки з листом до А. О. Козачковського від 16 липня 1852 р.: «Живу, можно сказать, одним воспоминанием, да и кто им не живет! Помните ли нашу с вами прогулку в Андруши и за Днепр в Монастырище на гору. Вспомните тот чудный вечер, ту широкую панораму, и посередине ее длинную, широкую фиолетовую ленту, а за лентой фиолетовой блестит как из золота кованный Переяславский собор. Какая-то чудная, торжественная тишина. Помните, мы долго не могли промолвить слова, пока, наконец, белое, едва заметное пятнышко не запело

Та яром, яром за товаром» (VI, 69).

Собор Мазепин — Вознесенський собор, збудований у 1695—1700 рр. «Бывший монастырь, ныне Соборная церковь во имя вознесения господня, построенная 1701 года гетманом Мазепой, великолепная снаружи и до невозможности искажена внутри возобновлениями» (VI, 2), — писав Шевченко про цей собор у «Археологічних замітках». Збереглася його акварель 1845 р. «Вознесенський собор».

Батька Богдана могила. — В тих же Шевченкових нотатках читаємо: «По Золотоношской дороге в семи верстах от города высокий курган, называемый Богданова могила» (VI, 3).

Требратні дивні могили. — «По киевской дороге в пяти верстах от Переяслава над самой дорогой три высокие кургана, называемые трибратни могилы» (там же). Трубайло — р. Трубіж, на якій стоїть Переяслав, Альта — його притока.

ІРЖАВЕЦЬ

Це — перший з написаних на засланні творів на теми історичного минулого України. Згодом Шевченко напише історичні вірші й поеми «Чернець», «Швачка», «Ой чого ти почорніло», «У ніделеньку у святую», «Заступила чорна хмара» та ін. У цих поезіях — і спроби поета-засланця якийсь угамувати тугу за батьківщиною, малюючи в своїй уяві романтичні картини її славного минулого, і гіркі його роздуми над найбільш драматичними подіями її історії (Берестечко, «руїна», «шведчина»), і його голос громадянина, звернений до тих, які «оглухли-похилились».

«Іржавець» написано десь влітку або восени 1847 р. в Орській фортеці. Автограф першої редакції твору — у «Малій книжці» в захалявному зошиті за 1847 р. (під № 10). Інша — стилістично досконаліша редакція записана 14 березня 1858 р. в «Більшій книжці».

Історичну основу твору становлять події, що хвилювали Україну протягом майже чверті століття: шведська навала 1708—1709 рр., зрада Мазепи й кошового Гордієнка, Полтавська битва, зруйнування Січі військами Петра I і втеча запорожців до володінь кримського хана, їх поневіряння під ханською владою, жорстокості Петрових воевод на Україні, згін населення на будівництво Петербурга, каналів та укріплень, нарешті, повернення запорожців на батьківщину (1734).

Поряд з історичними подіями, в основу сюжетного розвитку твору покладено також легенду про іржавецьку ікону богоматері.

Описуючи всі ці події, поет співчутливо розповідає про втікачів-запорожців, уболіває за їх долю і за долю України під царською владою і беззастережно осуджує царя Петра і його прибічників (зокрема, українських). Виникає питання, чому Шевченко наголошує в творі не на тому лихові, яке заподіяли Україні шведська навала й зрада Мазепи, а на бідуваннях народу, викликаних українською політикою Петра після «шведчини»? Таке спрямування твору і психологічно, і ідеологічно обумовлене передусім тогочасним колоніальним становищем України, національним і соціальним гнобленням українського народу царизмом. Звертаючись до минулого, поет свідомо і може навіть несвідомо добирає такі факти, які перегукувалися з його добою. Іншими словами, в історичний зміст цього твору поет вклав свій протест проти сучасної йому царської політики щодо України. Щоб читач зрозумів, чому Шевченко не картає в «Іржавці» Мазепу, процитуємо слова Герцена: «Добровольно приєднавшись к Великої Росії, Малоросія выговорила себе значительные права. Царь Алексей поклялся их соблюдать. Петр I, под предлогом измены Мазепы, оставил одну лишь тень от этих привилегий»¹. Згодом Герцен майже дослівно повторив це останнє речення: «Петр I

¹ А. И. Герцен, Собрание сочинений в тридцати томах. Изд-во АН СССР, т. VII, стор. 227.

обрадовался измене Мазепы и принялся притеснять Малороссию вопреки всех договоров»². Можна сказати, що наведені слова російського революціонера досить точно визначають зміст Шевченкової поеми.

Про причини різко негативного ставлення поета до Петра I див. у нашому коментарі до «комедії» «Сон». Нагадаймо, що для Шевченка — демократа і патріота, головним і чинним єдиним критерієм його ставлення до Петра I було ставлення останнього до України. А цар справді давав чимало підстав для Шевченкового визначення: «Це той перший, що розпинав нашу Україну»: він на століття вперед визначив політику російських царів щодо України, майже ліквідував її державну автономію (остаточно знищену Катериною II), значно посилив соціальне гноблення, роздаючи землі й селян своїм вельможам та вірній старшині і зганяючи українську людину на будівництво Петербурга, каналів та укріплень. Як бачимо з цього твору, поет не міг пробачити Петрові і зруйнування Січі (хай викликане зрадою кошового), і жорстокостей царевих воевод у Батурині та інших містах під час «шведчини». Додамо до цього, що на Шевченкову оцінку Петра мала неабиякий вплив «История русов», твір більше памфлетний, ніж історичний, в якому царя Петра зображено (причому дуже красномовно, але з властивими цьому творові значними відхиленнями від історичних фактів) як кривавого деспота. Звичайно, у Шевченка ми не знайдемо всебічної історичної оцінки Петра I. Ворог царів — поет найменше був цим заклопотаний. Його твір передусім звернений до сучасників. І коли він писав «Іржавець», на російському престолі сидів нащадок царя Петра Романова — цар Микола Романов і чинив на Україні те ж саме, що й його знаменитий пращур.

Іржавець (або *Ржавець*) — село Прилуцького повіту Полтавської губернії (тепер — Чернігівської обл.). Назва, як почасти й сюжет, твору пов'язана з невідомою, досі ніде, крім «Кобзаря», не зафіксованою, легендою про «чудотворну» ікону, що знаходилася в Іржавці. Ця ж легенда згадується в поемі «Великий льох» (1845). Як можна зрозуміти з названих творів, у легенді йшлося про ікону богоматері, що заплакала з жалю над долею України

² А. И. Герцен, Собрание сочинений в тридцати томах, Изд-во АН СССР, т. XII, стор. 111.

після «шведчини». Однак розповідь про цю легенду в обох творах має істотні відміни. У поемі «Великий льох» рядки:

Матір божа у Ржавиці
Вночі заридала, —

стоять після розповіді про спалення Батурина, загибель козаків на будівництві укріплень і каналів, смерть Полуботка. Отже, за цим твором ікона за часів Петра була в Іржавці. Тим часом у поезії «Іржавець» йдеться про запорозьку ікону, вивезену 1709 р. козаками з Січі до Криму і вже тільки після повернення запорожців під владу Росії передану в іржавецьку церкву.

Ще одну згадку про іржавецьку ікону знаходимо в повісті «Музикант». Автор описує розлогий дуб у маєтку Г. Галагана в с. Дегтярі, у стовбурі якого він побачив крізь віконце ікону: «Я посмотрел пристальнее и увидел что-то вроде иконы божьей матери. И действительно, это была икона иржавецкой божьей матери, как мне пояснил мой Вергилий, врезанная в этот дуб знаменитым прилуцким полковником (Ги. Галаганом. — Ю. I.) год спустя после Полтавской битвы» (III, 198—199). Ця врізана в дуб ікона існувала в маєтку Галагана справді — про неї писав і Л. Жемчужников, за яким вона була в Сокиринцях: «В саду были прекрасные могучие дубы в изобилии; в одном из них была со времени козачества врезана икона, и потому дуб этот назывался священным»³. Хоч Шевченко й назвав ікону в маєтку Галагана «іржавецькою», однак це не та, про яку йшлося в його поезіях. Остання ще в 20-х роках була в іржавецькій Троїцькій церкві, де її сфотографував С. І. Маслов (відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка, ф. 1, № 801). «Главная святыня Ржавской церкви, — писалось в одному з повідомлень, — чудотворная икона божьей матери — в художественном отношении особого интереса не представляет, хотя, по-видимому, принадлежит кисти довольно опытного мастера»⁴.

1 Наробили колись шведи

2 Великої слави,

³ Л. М. Жемчужников, Мои воспоминания из прошлого, вып. 2, Изд. М. и С. Сабашниковых, 1927, стор. 33.

⁴ Е. М. Кузьмин, Поездка в глушь. — Искусство и художественная промышленность, 1901, № 6, стор. 188.

3 Утікали з Мазепою

4 В Бендери з Полтави

Бендери — місто в Молдавії (тоді — володіння Туреччини), куди втекли після розгрому під Полтавою (27 червня 1709 р. за ст. ст.) король Карл XII з рештками шведського війська і Мазепа з купкою своїх прихильників. Мазепа скоро помер, а Карл залишався в Туреччині до 1714 р., намагаючись (з перемінним успіхом) нацькувати турецького султана на Росію.

Коментовані рядки нагадують строфи надрукованої в «Запорожской старине» пісні «Палий под Полтавой» («Та ще хмілю, хмілю, та ще зелененький»):

Тоді швидко, швидко шведи утікали,
Дорожку визнавали;
Та ще тую дороженьку
До Бендер держали.
Тоді швидко, швидко шведи утікали
Лугом та тернами.
Бодай вони не дїждались
Биться з козаками⁵.

5 А за ними й Гордієнко...

6 Нарадила мати,

7 Як пшениченьку пожати,

8 Полтаву достати?

Гордієнко Кость (? — 1733) — кошовий отаман Запорозької Січі, який у березні 1709 р. із загоном січовиків приєднався до Мазепа. За історичними джерелами, що були відомі Шевченку, саме він порадив Карлу XII піти на Полтаву. Після Полтавської битви втік разом з Мазепою і Карлом XII у Бендери. Пізніше був кілька разів кошовим Олешківської Січі, виступаючи проти повернення запорожців на батьківщину. Наведені рядки мають своїм першоджерелом пісню «Гордиенко» («Запорожці небожата»), надруковану 1834 р. в «Запорожской старине» і в «Украинских народных песнях» М. Максимовича:

Запорожці небожата!
Пшениця не жата:
Ой підіте, оглядіте,
Пшеницю зажіте.
Ой хоч підем оглядати,
Не будемо жати! —

⁵ «Запорожская старина», ч. II, кн. 1, X., 1834, стор. 78.

Хвалилися запорожці
Полтави достати.
Ще Полтави не достали,
А вже швед іздався⁶.

(У книзі 3-ї другої частини «Запорожской старины» вміщено також нарис «Гордієнко» — як пояснення до одноїменної пісні.) Про те, що Гордієнко пообіцяв Карлові «Полтаву достати», Шевченко читав також у Д. Бантиша-Каменського: «...Гордеенко и запорожцы вызвались овладеть Полтавою, и, ослепленный прежним счастьем своим, король шведский согласился на их предложение»⁷ (пор. у М. Маркевича: «Под Цариченкою Гордеенко сразился с полками Петра и советовал королю идти к Полтаве»⁸).

9 Ой пожали б, якби були

10 Одностайне стали

11 Та з Фастовським полковником

12 Гетьмана едали.

13 Не стриміли б списи в стрісі

14 У Петра у свата

Щодо форми Шевченко тут скористався кількома історичними піснями: в рядках 9—12 — піснею «Битва Жванецкая» («Ой будеш, будеш, пане гетьмане»), надрукованою в тій же книзі «Запорожской старины», що й цитована пісня про Гордієнка:

Ой спізнали тоді ляхи,
Де їм станом стати,
Як гетьман Хмельницького
До себе еднати⁹, —

в рядках 13—14 — піснею «Ой полети, полети, да чорная галко», написаною, на думку М. Драгоманова, в часи першого зруйнування Січі:

Ой ви, запорожці, ой ви молодії, де же ваші списи?
Наші списи у пана у стрісі, самі ж ми у лісі!..¹⁰,—

⁶ «Запорожская старина», ч. II, кн. 1, X., 1834, стор. 71. Див. також — М. Максимович, Украинские народные песни, М., 1834, стор. 109.

⁷ Д. Бантыш-Каменский, История Малой России, ч. IV, М., 1822, стор. 20.

⁸ Н. Маркевич, История Малороссии, М., 1842, т. 2, стор. 504.

⁹ «Запорожская старина», ч. II, кн. 1, стор. 40.

¹⁰ М. Максимович, Украинские народные песни, стор. 128.

та піснею «У Глухові у городі» про згін козаків за часів Петра I на будівництво військових «ліній»:

Ой ідіть же ви, панове, до Петра до свата...¹¹

Фастовський полковник — Семен Палій (див. про нього коментар до поеми «Чернець»). Засланий за доносом Мазепи до Сибіру, він був звільнений після зради останнього і взяв участь у Полтавській битві на боці Петра I. «Гетьмана еднали» — йдеться про Мазепу. «У Петра у свата» — тобто у царя Петра. Поет висловлює тут думку, що єднання національних сил могло б перешкодити централізаторській щодо України політиці Петра I («вопреки всех договоров», за словами Герцена).

15 *Не втікали б із Хортиці*

16 *Славні небожата*

Йдеться про втечу запорожців у володіння кримського хана після зруйнування Січі царськими військами. Зрада кошового Гордієнка, до якого зрештою пристав новообраний кошовий П. Сорочинський, змусила Петра I послати на Запорожжя загін полковника П. Яковлева (3 полки) і компанійський полк полковника Гн. Галагана. 14 травня 1709 р. царські війська з боєм захопили й зруйнували Січ, покарали на горло багатьох полонених. Проте чимало запорожців втекло на човнах на південь.

Згадка про Хортицю тут помилкова: справді Січ була тоді не на Хортиці, а на р. Чортомлик — правій притоці Дніпра (звідси й назва Старої Січі — Чортомлицька).

Чому запорожці приєдналися до Гордієнка і Мазепи, з яким до того ворогували і який всіляко намовляв Петра проти Січі? За Д. Яворницьким, до Мазепи «пошли только немногие, да и то под влиянием кошевого Гордиенка; простая же масса много раз колебалась, прежде чем последовать за гетманом и королем. И если бы не щедрые обещания Карла XII, не подарки со стороны Мазепы, не настойчивость Гордиенка, то едва ли бы запорожское товарищество, в общій массе, решилось на войну с русским царем»¹². «12 марта 1709 г. в Сечь с универсалом Мазепы прибыл его посланец. В универсале было написано, что гетман сам слышал, как царь Петр I говорил:

¹¹ М. Максимович, Украинские народные песни, стор. 112 (Підкреслення тут і вище наші. — Ю. І.).

¹² Д. И. Яворницкий, История запорожских козаков, т. 3, СПб., 1897, стор. 394.

«надобно искоренить этих воров и злодеев запорожцев». Меншиков будто готовился по приказу Петра двинуться с большим войском на Запорожье, но этому воспрепятствовал приход шведов на Украину. Таким образом, Мазепа старался изобразить шведов в виде спасителей»¹³. На настроі запорожців негативно вплинуло також спорудження фортець на території Коша (Кам'яний Затон біля самої Січі, Новобогородицька та Новосергіївська фортеці).

17 Не спинав би їх Прилуцький

18 Полковник поганий

Тобто полковник Гнат Галаган. Прилуцьким полковником його призначено пізніше — 1715 р. В цей час він був, за одними джерелами, чигиринським полковником, за іншими — компанійським (О. Рігельман). Шевченко називає тут Галагана «поганим» передусім за його участь у зруйнуванні Січі й розправі з полоненими. Галаган, який спочатку приєднався був до Мазепи, скоро повернувся до Петра I, чимало прислужився йому під час походу на Січ. За Яворницьким, Галаган, пообіцявши січовикам помилування, умовив їх припинити опір, але не дотримав слова: «Учинилось у нас в Сиче то, что по Галагановой и московской присяге, товариству нашему голову лупили, шею на плахах рубили, вешали и инья тиранския смерти задавали...»¹⁴. За іншими відомостями, саме Галаган, який добре знав територію Коша, провів царські війська до Січі. Шевченко можливо читав у рукопису літопис О. Рігельмана, де розповідається, що у поході полку Яковлева на Січ «...был вожакom (тобто провідником. — Ю. І.) с ним, яко знающий тамошние места, компанейский, а прежде бывший Чигиринский полковник и бывший же их кошевой атаман, Игнатий Иванов Галаган»¹⁵. Одне з джерел Шевченкових відомостей про Галагана — «История Малороссии» М. Маркевича: «Галаган и Яковлев, пользуясь отсутствием Гордеенка, разорили Сечь Запорожскую до основания; истребили множество оставшихся на Чертомлыке и взяли более ста

¹³ В. А. Голобуцкий, Запорожское казачество, Госполитиздат УССР, К., 1957, стор. 336.

¹⁴ Д. И. Эварницкий, История запорожских казаков, т. 3, стор. 442—443.

¹⁵ А. Ригельман, Летописное повествование о Малой России, М., 1847, ч. 3, стор. 78.

пушек»¹⁶. Невідомо, чи знав поет мало поширену історичну пісню про участь Галагана в зруйнуванні Січі (її опублікував М. Драгоманов у книзі «Політичні пісні українського народу», ч. I, розд. I, Женева, 1883, стор. 1—2).

Варто уваги, що Шевченко згадує про Гн. Галагана у повісті «Музыкант» (1854—1855), називаючи його «славним прилуцким полковником» (III, 196), «тем самым, что первый отложился от Мазепы и передался царю Петру, за что и был, по смерти полковника Носа, возведен в звание прилуцкого полковника и одарен великими маетностями в том же полку» (III, 222).

24 *Взяли з собою матер божу,*

25 *А більш нічого не взяли*

Не знаємо, з яких джерел запозичив поет ці відомості, можливо з усних переказів, але й Д. Яворницький писав пізніше: «Запорожці так поспешно ушли из своих владений во владения турок, что едва только успели захватить с собой свои походные церкви, сделанные в виде холщевых и клеенчатых палаток»¹⁷.

26 *І в Крим до хана понесли*

27 *На нове горе-Запорожжя*

За С. Мишецьким, О. Рігельманом, Д. Бантишем-Каменським (а слідом за ними — М. Костомаровим, В. Голобуцьким, УРЕ), втікачі з Січі спочатку стали кошем на р. Кам'янці (у володіннях Російської держави), але 1711 р. були вигнані звідти царськими військами й оселилися в Олешках (тепер Цюрупинськ Херсонської області) на території, що тоді належала Кримському ханству. Факт перебування запорожців у 1709—1711 рр. на р. Кам'янці Д. Яворницький вважає сумнівним, оскільки пам'ятна записка кошового Івана Малашевича подає виклад подій дещо інакше. За Яворницьким, який посилається на записку Малашевича та інші матеріали, запорожці після зруйнування Чортомлицької Січі оселилися в Олешках, де прожили 19 років. 1728 р., скинувши кошового К. Гордієнка, впертого ворога повернення під владу Росії, вони піднялися Дніпром до Чортомлика і розташувалися кошем на місці Старої Січі. Проте царський уряд,

¹⁶ Н. Маркевич, История Малороссии, т. 2, М., 1842, стор. 504. Коротку згадку про це Шевченко читав також в «Истории Малой России» Д. Бантиша-Каменського.

¹⁷ Д. И. Эварницкий, Запорожье в остатках старины и преданиях народа, ч. 2, СПб., 1888, стор. 143.

щоб не загострювати взаємин з Туреччиною, не прийняв тоді Січ свою зверхність, і 1730 р. запорожці спустилися Дніпром до гирла р. Кам'янки, де й стояли кошем до весни 1734 р.

Скоро після утворення Олешківської Січі серед запорожців склалася сильна партія противників Гордієнка, що схияла козацтво повернутися під владу Російської держави. Найвизначнішим представником цієї «російської партії» був неодноразовий кошовий Іван Малашевич. Ще за життя Петра I запорожці склали кілька петицій до царського уряду про дозвіл їм повернутися на Україну й відновити Січ. Такі петиції й листи на адресу гетьмана Скоропадського, Данила Апостола, командуючих російськими військами на Гетьманщині вони надсилали чи не щороку (якщо при владі не стояв К. Гордієнко). Та після невдалого Прутського походу й Андріанопольського миру 1713 р. російські царі (Петро I, Катерина I, Петро II) не давали згоди на відновлення Січі в російських володіннях, дозволяючи, проте, повернення на батьківщину окремим групам козаків, якщо вони повиняться перед владою. Врешті 1733 р., коли почалася війна претендентів на престол у Польщі й назрівала російсько-турецька війна, на Січі одержано грамоту цариці Анни Іоаннівни про «помилування» запорожців. 28 березня 1734 р. запорожці під проводом кошового Івана Малашевича покинули Кам'янку і 31 березня заснували на р. Підпільній (правій притоці Дніпра) в кількох кілометрах від колишньої Старої Січі так звану Нову Січ.

Шевченко дуже влучно назвав Олешківську Січ «горе-Запорожжем». «Хан Крымский их обижал, — читав він про поневіряння запорожців в «Истории Малороссии» М. Маркевича, — в Сече не было ни одной пушки; они то строили линию Перекопскую, то бились с черкесами, то служили татарам без денег за кусок хлеба»¹⁸. Політичне, моральне й економічне становище запорожців під владою кримського хана було найтяжчим. Хан захопив у Січі всю територію від Великого лиману до порогів і віддав ногайцям. Січовиків примушували брати участь у татарських воєнних експедиціях і місцевих феодалних чварах, будувати укріплення на Перекопі. Татари нападали на козаків за межами Коша й продавали їх у рабство,

¹⁸ Н. Маркевич, История Малороссии, т. 2, стор. 546.

пасли худобу на січових землях. На Січі заборонено тримати артилерію. Особливо дошкульним для запорожців був розрив економічних і політичних зв'язків з Україною.

Запорозькі козаки здавна вважали себе оборонцями України від татарсько-турської небезпеки. Отже, їх становище під татарською протекцією було цілком проти-природним і не могло не викликати тих усе зростаючих настроїв за повернення на батьківщину, про які йшлося вище.

32 *Хоч дозволив хан на пісках*

33 *Новим кошом стати,*

34 *Та наказав запорожцям*

35 *Церкву будувати.*

36 *У наметі поставили*

37 *Образ пресвятої*

38 *І крадькома молилися...*

Шевченкова розповідь про те, що запорожці «крадькома молилися», очевидно, ґрунтується на якихось непевних історичних відомостях або є поетичним перебільшенням. За «Летописным повествованием» О. Рігельмана в Олешках була січова церква (ч. 3, стор. 141). Д. Яворницький на стор. 543 цитованої «Истории...» пише про січову церкву в Олешках, звідки повсталі проти Гордієнка козаки забрали хоругви й булаву, але на стор. 558 згадує, що хан заборонив запорожцям будувати в Олешківській Січі «постоянную церковь и под конец начал стеснять и самую их веру»¹⁹.

40 *Мій краю прекрасний, розкошний, багатий!*

41 *Хто тебе не мучив? Якби розказать*

42 *Про якого-небудь одного магната*

43 *Історію-правду, то перелякать*

44 *Саме б пекло можна. А Данта старого*

45 *Полупанком нашим можна здивувать.*

Ліричний відступ у рядках 39—50 дуже характерний для Шевченка — політичного поета як стилістично («інтер-

¹⁹ Щодо «стеснення веры» Д. Яворницький посилається, зокрема, на відповідь запорожців на лист хана Каплан-Гірея, в якому історик явно помилково зрозумів слова «но ни в чем вера не была нам дана» («Киевская старина», 1882, IV, стор. 123); в цих словах йдеться не про релігійну віру, а про те, що хан ні в чому козакам не вірив, примушуючи їх присягати. Див. ще: Д. И. Эварницкий, Запорожье в остатках старины., ч. 2, стор. 143—144.

венція» лірики в розповідь), так і ідеологічно (перехід від історичної теми до роздумів про сучасність). Цей відступ, гальмуючи дію, водночас значно посилює емоційне напруження твору і його, так би мовити, соціальну місткість. Адже польські магнати, про яких тут згадується, й за часів Шевченка володіли на правобережжі величезними маєтностями і тисячами кріпаків. Явно сучасників-«земляків» мав на увазі поет, говорячи про «полуганків».

Ім'я славетного італійського поета Данте Аліг'єрі (1265—1321) неодноразово згадує Шевченко в листах (до Бодяньського, Залеського, Толстої) і щоденнику. На той час не існувало жодного повного російського перекладу «Пекла» (з образами якого асоціюється в уяві поета життя українського народу), а на українську мову не перекладено навіть уривків. З «Божественною комедією» і життям Данте Шевченко міг познайомитися в перекладах А. С. Норова (три уривки, надруковані в журналах 20-х років) і в прозовому перекладі Ф. Фан-Діма, що вийшов 1843 р. (п'ять пісень «Пекла» і написана Д. Струковим біографія Данте). Перший поетичний переклад «Пекла» російською мовою вийшов 1855 р. (в березні 1858 р. Шевченко познайомився з його автором — Д. С. Міном).

57 *Що ж діялось по Шведчині!*

58 *То й вони злякались,*

59 *Онімили з переляку,*

60 *Сліпі небораки*

Шевченко тут вірно помітив майже повну відсутність народних пісень про те, «що ж діялось по Шведчині». Та цей вартий уваги істориків факт пояснюється не так заляканістю кобзарів терором Петрових воєвод, як ворожим ставленням народу до Мазепи і його прихильників. Жорстокості царських генералів, про які тут говорить поет, сприймалися народом, звичайно, не схвально, але як закономірний наслідок зради Мазепи. З цієї ж причини зруйнування Січі 1709 р. майже не залишило сліду у фольклорі, тим часом як про зруйнування Нової Січі Катериною II 1775 р. відома велика кількість пісень. Сам Мазепа залишився в народній пам'яті як зрадник (пісня «Мазепо гетьмане, ізрадливий пане!» та ін.) і ворог Палія (пісні про арешт Палія Мазепою). До нечисленних історичних пісень, складених «по Шведчині», належать деякі з пісень про муки козаків на будівництві укріплень

каналів; проте значна частина цих пісень складена вже після смерті Петра.

61 *Отак її воеводи,*

62 *Петрові собаки,*

63 *Рвали, гризли...*

Йдеться про запозичені переважно з «Истории русов» відомості про спалення Батурина (коли «Меньшиков ударил на граждан безоружных и в домах их бывших, кои ни мало в умысле Мазепином не участвовали»²⁰), страти в Лебедині, зруйнування Ромен тощо (див. наш коментар до рр. 77—79 і 257—259 поеми «Великий льох»). Можливо тут поет мав на увазі також загарбання українських земель і кріпаків царськими вельможами: «Меньшиков, получа от гетмана (Скоропадського.— Ю. І.) Почеп, увеличил собственною своею властью вдекатеро: под видом древнего уезда Почепского присоединил к Почепской волости сотни: Мглинскую, Бакланскую, часть Стародубской и Погарской...»²¹. Тоді ж Шафіров здержав від гетьмана Скоропадського містечко Понорниця, села Верби і Козолупівку²².

65 *Як дзвонили у Глухові,*

66 *З гармати ревнули.*

67 *Як погнали на болото*

68 *Город будувати.*

69 *Як плакала за дітками*

70 *Старенькая мати*

Гут Шевченко скористався початковими рядками історичної пісні:

У Глухові у городі у всі дзвони дзвонять,
Да вже наших козаченьків на лінію гонять.
У Глухові у городі стрельнули з гармати,
Не по однім козаченьку заплакала мати²³.

Знайомство поета з цією піснею відбилося також на рядках 431—433 «комедії» «Сон».

Після зради Мазепи Глухів з 1709 р. став резиденцією новообраного гетьмана І. Скоропадського. На думку багатьох коментаторів у рядках «як дзвонили у Глухові, з гармати ревнули» йдеться про обрання Скоропадського.

²⁰ «История русов», стор. 206—207.

²¹ Н. Маркевич, История Малороссии, т. 2, стор. 551.

²² Там же, стор. 520.

²³ М. Максимович, Украинские народные песни, 1834, стор. 111.

Проте Скоропадського обрано на гетьмана ще 1708 р., тобто — до зруйнування Чортомлицької Січі (в пісні «У Глухові, у городі» мова йде не про Скоропадського, а про козаків, яких із Глухова «на лінію гонять»). Так само й у Шевченка в поемі «Сон»: «Із города із Глухова полки виступали з заступами на лінію»).

71 Як діточки на Орелі

72 Лінію копали

Орель — ліва притока Дніпра. Ще 1716 р. почалося будівництво південної оборонної лінії, що тягнулася від Царицина до гирла Орелі. За часів Петра фортифікаційні роботи провадилися переважно на східному відтинку лінії — під Царицином і на Терекі. Спорудження лінії на Орелі припадає в основному на царювання Анни Іоаннівни: «Эта линия крепостей возводилась в течение двух лет — от 1731 и по 1733 год под присмотром трех полковников: киевского Антона Танского, прилуцкого Григория Галагана и лубенского Петра Апостола. <...> Крепости, возведенные по реке Орели были таковы: св. Параскевы, Орловская, св. Иоанна, Бельсовская, Козловская, св. Феодора, Рязская, Васильковская, Левенская и Борисоглебская»²⁴. «Для робления начатой линїи, — писав Самовидець, — послано козаковъ 20 000, а мужиковъ 10 000 зъ командиромъ Галаганомъ, полковникомъ Прилуцкимъ подъ Орѣль»²⁵. На будівництві ліній від виснажливої праці, голоду та хвороб загинули тисячі козаків і селян.

В цьому ж плані згадуються роботи на Орелі і в поемі «Великий льох» (рр. 262—263).

Перебуваючи 1845 р. на Україні, Шевченко побував і на Орелі (що тоді розмежовувала Полтавщину і Катеринославщину) й зробив кілька малюнків (VII, кн. 1, №№ 115, 117, 118). Про Орельські земляні укріплення згадує він у повісті «Наймичка».

91 Побив Петра, побив ката

92 На наглій дорозі

Смерть Петра справді була сприйнята сучасниками як «нагла». Він помер після короткочасної хвороби ще не старою людиною 28 січня 1725 р.

²⁴ Д. И. Эварницкий. Запорожье в остатках старины и преданиях народа, СПб., 1888, ч. 1, стор. 101.

²⁵ «Летопись Самовида о войнах Хмельницкого», М., 1846, стор. 104.

(«О ДУМИ МОЇ! О СЛАВО ЗЛАЯ!»)

Вірш написано в Орській фортеці десь у другій половині 1847 р.: в захалявному зошиті за цей рік твір має № 11. Автограф перекреслено, вірш «Більшої книжки» з неясних причин не переписано. Чи не утримався поет від переписування вірша через те, що саме в той час, коли він працював над редагуванням своїх «невільницьких» поезій, він написав на цю ж тему вірш «Слава», який його задовольнив більше, ніж «N.N.»? Сумнівно. Адже в Шевченковій поезії знайдемо чимало варіацій однієї теми або мотиву (напр., теми покритки). В «N.N.» тему слави розв'язано дещо вільніше ліричному ключі, ніж у «Славі»; до того ж «N.N.» твір зовсім довершений, що за глибиною думки і силою ліричного переживання належить до кращих поезій Шевченка часів заслання.

Вперше надрукований вірш тільки 1901 р. («Записки наукового товариства імені Шевченка», т. 39, кн. 1) О. Кониським за списком Л. Жемчужникова. Список має відміни, що пояснюються, очевидно, неуважністю або сваволею переписувача.

N.N. — присвята. Кому саме присвятив поет вірша — невідомо.

У цій поезії Шевченко розробляє два взаємопов'язані мотиви — мотив непохитності революціонера, вірного ідеї, за яку він карається, і мотив прагнення слави. Звичайно, цими мотивами зміст вірша не вичерпується.

- 1 О думи мої! о славо злая!
- 2 За тебе марно я в чужому краю
- 3 Караюсь, мучуся... але не каюсь!..
- 4 Люблю, як ширу, вірну дружину,
- 5 Як безталанну свою Вкраїну!
- 6 Роби, що хочеш з темним зо мною,
- 7 Тільки не кидай, в пекло з тобою
- 8 Пошкандибаю...

У першій половині вірша (рр. 1—8) поет, хоч і дорікає славі, що вона «злая» (бо привела його на заслання), освідчується їй у любові. Поет щиро й жагуче прагне слави («в пекло з тобою пошкандибаю»), та з усього контексту твору зрозуміло, про яку славу йдеться — славу поета-революціонера і патріота. Це освідчення не тільки славі, а й власній долі й покликанню. Рядок «Караюсь,

мучуся... але не каюся!..» (який можна взяти епіграфом до всієї «невільницької» творчості Шевченка) — наче поетова присяга вірності ідеї, заради якої він пішов на заслання. Хоч як тяжко було поетові (це відчуваємо з дальших рядків вірша), він за всіх умов залишався незламним революціонером. Мотив незламності й вірності покликанню народного поета є у вірші складовою частиною ліричного роздуму про славу.

- 9 *Ти привітала*
10 *Нерона лютого, Сарданапала,*
11 *Ірода, Каїна, Христа, Сократа,*
12 *О непотребная! Кесаря-ката*
13 *І грека доброго ти полюбила*
14 *Однаковісінько!.. бо заплатили.*
15 *А я, убогий, що принесу я?*
16 *За що сірому ти поцілуєш?*
17 *За пісню-думу?.. Ой гаю, гаю,*
18 *Й не такі, як я, дармо співають.*
19 *І чудно й нудно, як поміркую,*
20 *Що часто котяться голови буї*
21 *За тее диво! мов пси гризуться*
22 *Брати з братами, й не схаменуться.*
23 *А тее диво, всіми кохане:*
24 *У шинку покритка, а люде п'яні!*

Як бачимо, друга половина вірша є наче антитезою до першої. Якщо поет почав вірш освідченням славі: «люблю». «в пекло з тобою», то тут його кохана вже — «непотребная», повія в шинку. Звідки цей стрибок думки (підкреслений автором навіть графічно — півтора рядками крапок)? Поет прагне наче отверезити себе, угамувати своє жадання слави (ймовірно, в умовах заслання думки про славу здавалися йому непотрібними, такими, що можуть його тільки морально розслабити). На думку Є. Ненадкевича, Шевченкова медитація про славу «протистоїть цьому жагучому прагненню і спрямована на те, щоб його розв'язати викриттям лихої суті слави, негативного її змісту. <...> Поет розкриває морально-огидну істоту слави так, що вона викликає тільки відразу, показує гідкий, нищій психологічний зміст змагання за славу, яка нищить все людяне у взаєминах»¹.

¹ Є. О. Ненадкевич, Творчість Т. Г. Шевченка після заслання (1857—1858), Держполітвидав України, К., 1956, стор. 50.

Мотивом «викриття» слави й закінчується вірш. За ним — цим мотивом — ніби останнє слово. Та вірш не справляє враження, що думка про негативний зміст слави перемогла попередню, що поет справді переконав себе: не треба прагнути слави. Категорично висловлена теза: «Люблю...», «роби, що хочеш... тільки не кидай...» не знята наступною антитезою: «О непотребная!» тощо. Врешті й теза й антитеза об'єднуються в синтетичній думці, що впливає із змісту всього вірша, думці про двоїстість слави, вірніше про дві різні слави (поет наголошує її вже у протиставленні слави Нерона і Сократа, Ірода і Христа і т. д.), і для нас нема сумніву, якої слави прагне поет. (Тут помітний ще один, побіжний мотив — нарікання на несвідомий загал, для якого слава не залежить від свого змісту — аби була «славою», й водночас осудження претендентів слави, які «мов пси гризуться» і яким все одно яку ціну заплатити за її прихильність — адже й Герострат знав, чим обезсмертити своє ім'я!)

У рядках 15—18 поет навіть висловлює сумнів у своїй «славоспроможності» («Я не такі, як я, дармо співають»). Цей сумнів підказаний поетові не його непевністю в своєму дарі чи то зайвою скромністю (Шевченко був свідомий свого значення для українського письменства: «Либонь уже десяте літо, як людям дав я «Кобзаря», — писав він у роки заслання), а логікою розвитку ліричної думки й емоції, сказати б інакше, логікою умовляння самого себе не думати про славу. Можна додати, що в цих рядках ліричний герой вірша дещо відокремлюється від автора.

Згаданий у рядку 12 «кесар-кат» — римський імператор Нерон, «грек добрий» (р. 13) — Сократ. Їх імена, як і імена інших згаданих тут осіб, набули в літературі прозивного значення. Сократ став прозивним іменем мудреця, Нерон — кривавого тирана (див. про нього в коментарі до «Неофітів»), напівлегендарний останній асирійський цар Сарданапал — розпутного деспота, що живе розкішно-витонченим життям, Каїн (за біблійною легендою — перший на землі вбивця) та Ірод (іудейський цар, який, за біблією, наказав убити немовлят) — персоніфікація зла й жорстокості, а Христос — любові до людей.

17 *За пісню-думу?.. Ой гаю, гаю*

Так за автографом «Малої книжки» (стор. 108) надру-

ковано в академічних і похідних од них виданнях. Проте в ряді старих видань було таке прочитання рядка:

За пісню-думу «Ой гаю-гаю»?

(«Кобзар» за ред. В. Сімовича, «Кобзар» видання ЛІМ, 1934 р., варшавсько-львівське видання творів, т. IV та ін.). Тобто упорядники цих видань зрозуміли вигук «гай-гай» як іменник «гай» і надрукували ці слова в формі назви пісні, переставивши знак запитання в інше речення. Ця помилка бере свій початок, певне, від публікації О. Кониського (за списком Л. Жемчужникова), де рядок 17 надруковано так: «За пісню-думу: «Ой, гаю, мій гаю»!..» Очевидно, це довільна редакція рядка Л. Жемчужникова, всі відміни списку якого від основного тексту, як гадають, виникли при переписуванні (II, 521). У «Словнику мови Шевченка» слова «ой гаю-гаю» правильно тлумачені як вигук (т. I, стор. 200).

24 У шинку покритка, а люде п'яні!

Пор. з рядками вірша «Слава» (1858):

І з п'яними кесарями
По шинках хлялась...

(Див. коментар до цього твору.)

ПОЛЯКАМ («ЩЕ ЯК БУЛИ МИ КОЗАКАМИ»)

Десь у другій половині 1847 р., перебуваючи в Орській фортеці, Шевченко записав у захалявному зошиті перші 24 рядки коментованого вірша. В цьому ж автографі, за всіма ознаками, значно пізніше дописано останні 8 рядків твору (25—32): вони відрізняються від попередніх рядків почерком і стоять після «розчерку» — графічної позначки, якою поет звичайно відмежовував один твір від іншого. В наш час загальноновизнаною є думка, що ці 8 рядків Шевченко дописав в Оренбурзі не пізніше 22 квітня 1850 р. (коли, дізнавшись про наступний арешт і обшук, віддав друзям свої рукописи)¹.

¹ За припущенням П. Зайцева весь вірш треба датувати 1850 р., оскільки в захалявному зошиті за 1847 р. він не має номера (стоїть між № 11 і № 12) і, отже, вписаний туди — на вільну сторінку — пізніше (див.: Повне видання творів Тараса Шевченка, т. IV, Варшава-Львів, 1937, стор. 344—345). Версію П. Зайцева спростовує, по-перше, цілком очевидна з автографа неодноразовість написання двох частин вірша, а, по-друге, те, що в захалявному зошиті за 1850 р. було достатньо вільних сторінок, щоб записати новий вірш, якби поет його справді створив 1850 р.

В зазначеному автографі твір не має назви. Не має її він і в автографі «Більшої книжки» (записаному 14 березня 1858 р.), за яким вірш надруковано в академічному Повному зібранні творів в десяти томах.

Назва «Полякам» є в останньому з відомих автографів твору — в листі поета до М. Максимовича від 5 квітня 1858 р. За цим автографом вірш надруковано в новому Повному зібранні творів у шести томах (1963—1964). Цю ж назву має і першодрук вірша — в газеті «Dziennik literacki», 1861, № 60 (вірш надруковано латинкою)². У виданні «Поезії Тараса Шевченка» (Львів, 1867, т. I) та в празькому «Кобзарі» (1876, т. II) вірш подано під назвою «Ляхам» і з присвятою Бр. Залеському.

Можна припустити, що Шевченко написав цей вірш (рр. 1—24) під враженням розмов з польськими засланими в Орській фортеці (О. Фішером, С. Крулікевичем та ін.) про історичні взаємини українського і польського народів. Поет осуджує національний розбрат між двома братніми народами, головними винуватцями якого він вважає католицьку церкву й магнатство, і закликає польський народ до дружби й єднання з українським (вкладаючи в ці поняття певний політичний сенс). Думки про польсько-українські взаємини, висловлені тут, не нові в творчості Шевченка: дуже схожі за змістом рядки знайдемо і в поемі «Гайдамаки» (розділ «Гупалівщина», «Приписи») і в драмі «Никита Гайдай». Проте внаслідок його зближення з колом засланих польських революціонерів в останній частині поеми (написаній вже в Оренбурзі) з'являються деякі нові моменти в розробці цієї теми.

- 1 *Ще як були ми козаками,*
- 2 *А уні не чуть було,*
- 3 *Отам-то весело жилось!*
- 4 *Братались з вольними ляхами,*
- 5 *Пишались вольними степами,*

- 12 *Аж поки іменем Христа*
- 13 *Прийшли ксьондзи і запалили*
- 14 *Наш тихий рай. І розлили*
- 15 *Широке море сльоз і крові.*

² Цей номер вийшов 30 липня 1861 р. Можливо, дещо раніше вірш опубліковано в російському перекладі О. Плещеева («В те дни, когда мы были казаками») в кн. «Стихотворения Плещеева», (М., 1861) з цензурним дозволом від 19 грудня 1860 р. В книзі Плещеева вірш не має назви і присвяти.

Пор. рядки «Гайдамаків»:

Болить сердце, як згадаеш:
Старих слав'ян діти
Впились кровью. А хто винен?
Ксьондзи, езуїти, —

(I, 120)

а також Шевченкову примітку до наведених рядків поеми: «До унії козаки з ляхами мирилися, і якби не езуїти, то може б, і не різалися; езуїт Посевін, легат папський, перший начав унію в Україні» (I, 149)³.

Унія—Брестська церковна унія 1596 р., тобто проголошене церковним собором у Бресті об'єднання православної церкви України і Білорусії з католицькою церквою. Уніатська (греко-католицька) церква була підлегла Ватікану, визнавала основні католицькі догмати, хоча й зберігала деякі православні обряди. Намагаючись повернути український народ до унії, католицьке духовництво, магнати, польська влада всіляко посилювали національно-релігійні утиски православного населення. Унія була засобом колонізації українського народу, тому основна маса населення України — козацтво, селянство, значна частина духовництва — чинила їй впертий опір. Численні селянсько-козацькі повстання першої половини XVI ст. мали однією із своїх причин політику примусового покатоличення України з боку шляхетської Речі Посполитої. Проте сучасному читачеві помітні у вірші й певне перебільшення ролі релігійного питання в історії українсько-польських взаємин (унія як причина національного розбрату), й ідеалізація становища України до унії («тихий рай» тощо). Пояснення цьому слід шукати передусім у тих історичних і літературних джерелах, з яких поет ще до заслання черпав відомості про минуле України. Це — «История русов», козацькі літописи, історичні пра-

³ Згадка про Посевіна дозволяє припустити, що Шевченко читав «Историческое известие о возникшей в Польше унии» (М., 1805) Мик. Бангиша-Каменського (батька автора «Истории Малой России»), де є розповідь про «Начало унии посредством коварных советов езуита Посевина»: «Польский посол езуит Антоний Посевин <...> обратил внимание свое на живущих тогда в Польше и Литве греко-русского исповедания людей. В проезд свой из Москвы через Польшу не оставил он и коварными советами и льстивыми обещаниями переключить на свою сторону некоторых тамошних благочестивых» (стор. 31).

ці Д. Бантиша-Каменського і М. Маркевича, «Запорожская старина» та деякі художні твори. П. Филипович ще на початку 20-х років помітив безперечну залежність Шевченкового вірша від рядків «Исповеди Наливайки» К. Рилеева, де «однаково виявлена ідеалізація тієї доби, коли не було ще «отступничества униатов»⁴. Пор. з коментованими рядками Шевченка:

Тогда обьятый низким страхом
Никто не рабствовал пред Ляхом;
Никто дней жалких не влачил
Под игом жалким и бесславным:
Козак в союзе с Ляхом был
Как вольный с вольным, равный с равным.
Но все исчезло как призрак⁵.

Подібність тут не тільки в змісті, а й у фразеології. Якщо в тлумаченні причин національної ворожнечі України і шляхетської Польщі Шевченко пішов переважно за історичними джерелами, то у змалюванні ідилічного життя українців до унії він ближчий до Рилеева. І Шевченко, і Рилеев — автори художніх творів; ідеалізація становища України в складі Речі Посполитої до 1596 р. в їх поезіях, як нам здається, обумовлена, крім всього іншого, ще й ідейно-естетичними міркуваннями. Рилеев писав свої історичні поеми і думи, грубо кажучи, виходячи із пропагандистських настанов. Його історичні герої — це передусім оппор декабристських ідей, носії громадянських чеснот. Шевченко, хоч і залишався романтиком у більшості своїх історичних поезій, був значно об'єктивнішим у відтворенні історичних фактів, ніж автор поеми «Наливайко» (а «дух історії» Кобзар завжди відчував чудово). Але й для нього «історія» — не тільки предмет осмислення долі свого народу і джерело поетичного натхнення, а й своєрідна школа громадянства і засіб реалізації сучасної політичної теми. Тобто, коли Рилеев писав про часи, коли «казак в союзе с ляхом был, как вольный с вольным, равный с равным», а Шевченко відповідно — «братались з вольными ляхами», вони замислювалися не просто над тим, як було, а й над тим, як повинно бути. Інакше кажучи, бажане, ідеальне (братерські взає-

⁴ П. Филипович, Шевченко і декабристи. — «Шевченківський збірник», т. I, К., 1924, «Сорабкоп», стор. 39.

⁵ К. Ф. Рилеев. Полное собрание сочинений, «Academija», М.—Л., 1934, стор. 250.

мини між слов'янськими народами) «в науку» сучасникам зображалося як дійсне. Протиставляючи два періоди українсько-польських взаємин (як принципи взаємин), і Рилеєв, і Шевченко свідомо чи несвідомо перебільшували те позитивне, що знаходили в історичних джерелах про ці взаємини до унії 1596 р.

24 *Кричить: «Te deum! алілуя!...»*

В католицькій церкві відправа відбувається латинською мовою. «Te deum laudamus» — церковний гімн «Тебе бога хвалимо», створений у V ст.

Як зазначено вище, цим рядком Шевченко закінчив вірш 1847 р. в Орській фортеці. Закінчення твору, певно, не вдавалося поетові. Спочатку після 23 рядка він поставив чотири рядки крапок на ознаку того, що вірш не закінчено (можливо, поета не задовольнило закінчення, яке було в чернетці, що не дійшла до нас). Згодом поверх крапок дещо більшими літерами поет дописав: «Кричить te deum» (без «алілуя») і зробив графічну позначку, які звичайно ставив після переписування твору. Таке закінчення скоріше обривало вірш, ніж завершувало його, і Шевченко, безперечно, відчував це. То ж не дивно, що через кілька років поет повернувся до твору, дописавши ще 8 рядків, які логічно й композиційно завершили вірш.

25 *Отак-то, ляше, друже, брате,*

26 *Неситїї ксьондзи, магнати*

27 *Нас порізнили, розвели,*

28 *А ми б і досі так жили.*

29 *Подай же руку козакові*

30 *І серце чистее подай!*

31 *І знову іменем Христовим*

32 *Возобновим наш тихий рай*

Шевченко не випадково згадав про свій старий вірш і докінчив його цими рядками саме в Оренбурзі. Повернувшись після закінчення Аральської експедиції у перших числах листопада 1849 р. до Оренбурга, Шевченко працює над обробкою ілюстративних і картографічних матеріалів експедиції. Йому допомагає прикомандирований для цього солдат — польський засланець Броніслав Залеський. Через Б. Залеського і Т. Вернера (учасника Аральської експедиції) Шевченко зближується з досить численною в Оренбурзі польською колонією, що складалася переважно з політичних засланців — військових і,

почасти, чиновників (Л. Турно, Я. Станевич, М. Зеленко, А. Венгжиновський та ін.). Поза всяким сумнівом останні 8 рядків вірша пов'язані з розмовами й дискусіями між Шевченком та його польськими друзями про взаємини України і Польщі.

Коли саме написані ці рядки, точно визначити не можна. Шевченко зустрічається з Б. Залеським на початку листопада 1849 р. і тоді ж, очевидно, знайомиться з гуртком польських засланих. Отже, прикінцеві рядки твору могли бути написані якщо не в листопаді, то в грудні 1849 р. Проте більш імовірною датою є січень — початок квітня 1850 р. Саме тоді написано поезію «Буває, в неволі іноді згадаю», в якій Шевченко висловлює ті ж думки про польсько-українські взаємини в минулому (і майже тими ж словами), що й у вірші «Полякам» (див. коментар).

Отак-то, лясє, друже, брате. — Існує припущення, що безпосереднім адресатом цього звернення був Броніслав Залеський (1820—1880), засланий 1846 р. за участь у польських революційних гуртках солдатом в Оренбурзький корпус. Шевченко потоваришував з Залеським ще в Оренбурзі й особливо зближився з ним 1851 р. під час експедиції в гори Кара-Тау. Збереглося 16 листів Шевченка до Залеського, написаних (крім одного) у Новопетровському укріпленні. Підстави для цього припущення ті, що існували автографи або списки твору з присвятою Б. Залеському (див.: «Поезії», видання Сушкевича 1867 р. і празький «Кобзар» 1876 р.). Та незалежно від того, чи звертався Шевченко в останніх 8 рядках безпосередньо до Залеського, чи до якогось уявного адресату (персоніфікувавши в ньому всіх своїх оренбурзьких друзів-поляків), зміст цих рядків виходить далеко за межі послання до однієї особи або групи осіб. Фактично тут поет від імені українського народу звертається до всього гнобленого царизмом польського народу. Що це саме так, підтверджується вже назвою, яку автор згодом дав твору — «Полякам». І саме написані в Оренбурзі 8 рядків надали всьому віршеві характер послання чи заклику до певного суспільного загалу (до цього вірш можна було б назвати скоріше роздумом про історичне минуле).

Ці ж 8 рядків вносять у не нову в Шевченковій поезії тему дружби народів і осудження національного розбрату між українцями та поляками деякі нові й дуже важливі

ідейні акценти. Якщо в «Гайдамаках», і в драмі «Никита Гайдай» поет осуджує братовбивчу ворожнечу між двома слов'янськими народами, то дописані в Оренбурзі рядки вірша переводять тему братства народів у політичний план, надають їй революційного спрямування. Поза всяким сумнівом, звертаючись до польських засланих революціонерів: «Подай же руку козакові», поет закликав до єднання революційних сил Польщі й України в боротьбі з царизмом. Природно, що питання визвольної боротьби проти царизму обговорювалося при зустрічах українського поета-революціонера з польськими революціонерами. Відомо, що й російські революційні діячі — Герцен, Чернишевський та ін. спілкувалися з польськими революціонерами, враховували значення національно-визвольного руху в Польщі для перемоги над самодержавством.

Чому ж у вірші, зверненому до друзів-поляків, Шевченко говорить передусім про криваве минуле, про те, що колись роз'єднувало два народи? Про минуле поет нагадує заради майбутнього. В минулому бачить урок для сучасників. Можна собі уявити ті гострі дискусії, які точилися між Шевченком і колом його польських знайомих, коли йшла мова про історичні взаємини України й Польщі. Адже багатовікова боротьба українського народу проти гноблення його польською шляхтою не могла не викликати і певних психологічних нашарувань, і, так би мовити, національних претензій та контрпретензій з обох боків. Польські засланці в Оренбурзі належали здебільшого до шляхетських революціонерів, які вважали і Галичину, і Волинь, і Поділля польською національною територією. Вірш «Полякам» не є політичною декларацією, в якій би поет виклав точку зору української демократії на передумови спілкування з польським визвольним рухом. Це поетичний твір. Але про одну принципову передумову такого спілкування тут сказано (хоч і посередньо, не в декларативній формі): дружба й братерство можливі лише між вільними, рівноправними народами. Оцю політичну мораль не важко було вивести польським слухачам Шевченка з тієї картини сумного історичного минулого, яку він намалював у вірші.

І знову іменем Христовим. — Ім'я Христа в літературі XIX ст. нерідко вживалося як своєрідне уособлення ідеї добра й любові (Герцен, Огарьов, Некрасов, Лафров та ін.), саме в такому значенні вживає це слово-символ

і Шевченко. Можливо, тут було ще й несвідоме пристосування автора до світовідчуття адресата вірша: серед польських засланців чимало було людей релігійних.

ЧЕРНЕЦЬ

«Це — твір зрілого генія, — писав про поему «Чернець» М. Рильський. — Стрункістю композиції, яскравою послідовністю образної системи, красою вірша, де з дивовижною природністю і внутрішньою переконливістю чергуються «коломийкові» періоди з чіткими, хоч і дуже вільними ритмічно, шевченківськими ямбами, пристрасною напруженістю від першого до останнього рядка — це одна з найдосконаліших речей Шевченка. <...> Поема становить дуже важливий етап у творчості великого поета і варта найпильнішої уваги як одна з найширших сповідей Шевченка, як твір, куди він вклав одну з найзаповітніших своїх думок, одне з найпалкіших своїх почуттів»¹. Хоч ми беззастережно не приєднуємось до думки М. Рильського про етапне значення цієї поеми в Шевченковій творчості, не можна не погодитися з ним, що «Чернець» — справді шедевр і справді твір, в який поет вклав найпалкіші свої почуття.

«Чернець» написаний в Орській фортеці десь восени 1847 р. В захалявному зошиті за цей рік поему записано під № 12 і з присвятою П. Кулішу. Після 119 рядка в редакції 1847 р. було ще 36 рядків, перекреслених чорнилом. Цих рядків, як і присвяти Кулішеві, немає в остаточній редакції поеми в «Більшій книжці». Першодрук — в «Основі», 1861, № 1 (з присвятою П. Кулішу).

Пишучи цю поему, як і інші свої історичні поезії на засланні, Шевченко не міг скористатися жодними друкованими матеріалами. Отже, писав, пригадуючи те, що читав або чув на волі. У творі досить виразно позначилися джерела Шевченкового образу Палія. Як побачимо далі, це, по-перше, історичні відомості, запозичені передусім із «Запорожской старины», а також з книг Д. Бантиша-Каменського і М. Маркевича. По-друге, це народні пісні про Палія, відомі поетові як з публікації І. Срезневського

¹ М. Рильський, Патріотична поема. — «Літературна Україна» від 9 березня 1964 р., № 20.

і М. Максимовича, так і з народних уст (серед Шевченкових записів народної поезії є три пісні про Палія і Мазепу — VI, №№ 2, 14, 16, щоправда, вони до сюжету поеми безпосереднього відношення не мають). По-третє, це народні перекази про «прощання» запорожців із світом.

Палій — Семен Пилипович Гурко (? — 1710), відомий в історії за запорозьким прізвиськом Палій — славетний фастівський полковник, один з керівників визвольної боротьби населення Правобережної України проти шляхетської Польщі наприкінці XVII і на початку XVIII ст. Народився в Борзні на Чернігівщині в сім'ї простого козака. З 70-х років — на Запоріжжі. Коли у 80-х роках польський король Ян Собеський з метою оборони південних кордонів дозволив козацтву заселити спустошені під час «руїни» землі Правобережжя, Палій на чолі запорозького загону прийшов на Фастівщину і створив фастівський полк. Його численні перемоги над татарами і смілива незалежна політика щодо Польщі сприяли швидкому заселенню й відродженню Фастівщини та величезній народній популярності Палія. З 1688 р. Палій неодноразово, але марно звертався до російського уряду з проханням возз'єднати Правобережжя з українськими землями, які перебували в складі Російської держави. Після закінчення війни Польщі з Туреччиною Палій не підкорився ухвалі сейму про розпуск козацьких полків (1699) і разом з іншими правобережними полковниками (Самусем, Іскрою, Абазином) підняв повстання (1702—1704), під час якого завдав кілька поразок польському війську. Повстання мало антишляхетський і національно-визвольний характер. Дворянський історик України Д. Бантиш-Каменський з явним осудом писав про Палія і Самуся, що вони «вооружили крест'ян против поляков, обещаю даровать им навсегда свободу»². В цей час, у зв'язку з воєнними діями проти шведів, українські гетьманські та російські війська перейшли на Правобережжя. Мазепа здавна вважав Палія небезпечним суперником (його непокоїла популярність фастівського полковника, до якого тікали з Лівобережжя невдоволені його гетьмануванням козаки й селяни). 31 липня

² Д. Бантыш-Каменский, История Малой России, ч. 3, М., 1830, стор. 39.

1704 р. він підступно заарештував Палія у Бердичеві. Обмовленого Мазепою у зносінах з польськими прихильниками Карла XII Палія заслали до Сибіру. Після зради Мазепи — 1708 р. Палія звільнено. Він ще встиг взяти участь у Полтавській битві (факт, використаний Пушкіним у «Полтаві»). Відомостей про останній рік життя Палія дуже мало. Петро I повернув йому посаду білоцерківського (фастівського) полковника, змістивши з цього полковництва Омеляновича. 1710 р. Палій помер.

Всенародна слава Палія (його в цьому можна порівняти з іншим славним запорозьким лицарем — кошовим Сірком) породила велику кількість народних пісень, дум і легенд про нього (тільки пісня про арешт Палія Мазепою існує в десятках варіантів). У всіх без винятку піснях прославляється Палій і осуджується Мазепа. «Мазепа за те хотів стратити Палія, що народ звав його козацьким батьком, а народ звав Палія козацьким батьком і дуже любив за те, що він обороняв народ од панів і од усіх, хто хотів його зобидити»³. За спостереженням В. В. Каллаша, «Палій — любимий народний герой; для идеалізування его народ не жалее красок. Он представляется убежденным и самоотверженным борцом за народное дело. По словам одной из песен этого цикла, когда Петр Великий предложил Палию «велику плату» за помощь против Мазепы, он отвечал:

Ой не хочу я, велик світ государ,
Великої плати брати,
Тільки не дозволяйте із України
До віку некрутів брати —
Ані некрутів, ані подушного,
Аніякої плати.

В одній из сказок, изданных Кулишом, Петр после победы над Мазепою говорит Палию: «Ну, тепер, Палію Семене, чого ти од мене хочеш? чи великого панства, чи злата, чи що?» А він каже: «Що ж, царю! я буду просить тебе об одну річ: подаруй мені!» — «Що таке? кажи!» — «Не плюндруй, каже, Гетьманщини». — «Ну, каже, добре: для тебе дарую»⁴. «Як звоював Палій шведа, Петро і каже: «Ну, Семене Палію, тепер я дам тобі грошей, стіко схочеш, дам я тобі і панські області». —

³ В. В. Каллаш, Палій и Мазепа в народной поэзии. — «Этнографическое обозрение», 1889, кн. 2, стор. 86.

⁴ Там же, стор. 85—86.

«Ні, — каже Палій, — не треба мені ні грошей, ні панських областей: дай мені милу Україну, за которую я двадцять літ страждав, — більше у тебе не прошу нічого»⁵.

Романтична постать Палія приваблювала і поетів (Пушкіна, Рилєєва, Боровиковського). Про давній інтерес Шевченка до цього історичного діяча свідчать і згадані записи народних пісень і його намір (нездійснений) зробити офорт «Семен Палій у Сибіру» (для другого випуску «Живописной Украины»). Палія згадує він у незадовго до цього написаній поезії «Іржавець», а пізніше — у вірші «Швачка» (1848).

Шевченко, хоч і скористався (по пам'яті) в поемі «Чернець» певними історичними й фольклорними джерелами, створив цілком самостійний і неповторний образ Семена Палія, образ, до якого немає аналогії ані в фольклорі, ані в літературі. Це трагічний образ історичного діяча — патріота, який на порозі смерті наче підводить підсумок своєму життю і бачить, що його надії на волю рідного краю не здійснилися. На думку М. Рильського, «Палій у поемі Шевченка — не так історична постать, як поетичний образ і втілення однієї з центральних ідей Кобзаря»⁶. Це вірно в тому розумінні, що Шевченко справді надав історичній постаті Палія певної тенденції і справді втілює у ньому «одну з центральних ідей» своєї творчості — ідею служіння батьківщині. Але треба застерегти: автор безперечно вважав цей образ історичним і тлумачив його саме так, як розумів. Відступ від історичності М. Рильський вбачав, зокрема, в тому, що справжній Палій не постригався в ченці. Як побачимо далі, у Шевченка були певні підстави припускати, що чернецтво Палія — історичний факт. Взагалі поет намагався бути точним у викладі тих подій з історії України, які він вважав важливими, щоб над ними замислилися його сучасники. Відступи від історичних фактів у творах «Кобзаря» пояснюються найчастіше не стільки «поетичною вільністю» автора, скільки станом тогочасної історичної науки, недосконалістю літературних джерел, якими він користувався, і врешті тим, як запам'яталися поетові ці факти (на засланні).

⁵ В. В. Каллаш, Палій и Мазепа в народной поэзии. — «Этнографическое обозрение», 1889, кн. 2, стор. 117.

⁶ «Літературна Україна», 1964, № 20.

3 *Не вернеться, що діялось,*

4 *Не вернеться сподіване*

М. Рильський зауважує: «Не вернеться сподіване»... Це взагалі трохи дивне сполучення: не вернеться сподіване, не вернеться те, що ми сподівались, на що надіялись, не вернеться майбутнє... інакше кажучи: не прийде на Україну така воля, про яку ми мріяли, яку уявляли, про яку мріяв і яку уявляв поет. Але далі — звичайний, постійний Шевченків оптимізм:

...А я, брате,
Таки буду сподіватись,
Таки буду виглядати

Чого сподіватись і виглядати? Не повернення минулого, звісно, а зорі прийдешнього⁷. Якщо ж говорити точніше, то це сподіване прийдешнє поет тут пов'язував з тими ідеалами вольної волі, які він знаходив у своєрідній демократії й республіканізмі Запорозької Січі (хоч, звичайно, добре розумів, що колесо історії назад не обертається і козацький лад Запорозжя в середині ХІХ ст. — нездійсненний).

9 *У Києві на Подолі*

10 *Братерська наша воля*

11 *Без холопа і без пана*

У контексті твору тут йдеться про запорожців, які проводжали Палія в монастир. Проте ідейний сенс цих рядків виходить за сюжетні рамки твору. Лапідарність вислову і конденсованість думки в словах «Братерська наша воля без холопа і без пана» надають їм характеру програмної політичної формули. Поет справді мріяв про «братерську волю без холопа і без пана» і, безперечно, не випадково пов'язував цей свій ідеал з традиціями того ладу, який колись існував у Запорозькій Січі. Чи ідеалізував він тут Запорозьку Січ? Ідеалізував лише в тому розумінні, що не відобразив того суспільного розшарування, яке існувало у військовій демократії історичної Січі. Ми знаємо, що Шевченко перший в українській суспільній думці виступив проти ідеалізації минулого козацької України («І мертвим, і живим...»), в якому він зумів побачити боротьбу антагоністичних соціальних сил. Водночас треба розрізнати ставлення поета до суспільно-

⁷ «Літературна Україна», 1964, № 20.

політичного ладу гетьманської України і до Запорозжя. Якщо поет нещадно картає «ясновельможних гетьманів» і старшину («дідами крадене добро»), то він, власне, ніде не осуджує суспільний лад і звичаї Запорозької Січі. (Немає цього осудження і у відомих рядках послання: «Може чванитесь, що братство (тут — Січ. — Ю. І.) віру заступило (тобто, захистило. — Ю. І.)...», спрямованих проти сучасного поетові панства.). Ці елементи ідеалізації Запорозжя у творах Шевченка (не будемо їх перебільшувати) пояснюються почасти тим, що соціальна класова структура Січі не була тоді ще досліджена, а найголовніше тим, що на суспільному тлі самодержавної кріпосницько-жандармської Росії колишня січова демократія не могла не виглядати справді якимось ідеалом народної волі. Нагадаймо, що і Маркс і Герцен називали Запорозьку Січ «козацькою республікою» (див. наш коментар до «Тарасової ночі»).

17 У Києві на Подолі

18 Козаки гуляють

Перша половина поеми — проводи козака в монастир — іде від фольклорних джерел. За Ф. Колесою, «картину прощання козака-запорозжця із світом у поемі «Чернець» змалював Шевченко під впливом «Чорної ради» Куліша...»⁸. Автор класичного дослідження про вплив фольклору на творчість Шевченка в даному випадку помилився⁹. В «Чорній раді» справді є дуже схожа сцена прощання козака із світом, але джерелом її було усне оповідання самого Шевченка, записане Кулішем і опубліковане 1847 р. у збірнику «Украинские народные предания» з зазначенням (під текстом): «Слышал от Т. Г. Шевченка» (Тут і далі підкреслення наші. — Ю. І.). Наводимо його повністю:

«Запорозжці приїдуть було з Січі в Київ, чоловік їх десять, двадцять, да й зачнуть гулять. Оце одкуплять бочки з дьогтем, да й розіллють по базару, одкуплять скільки є горшків на торгу, да й порозбивають на череп'я, одкуплять скільки є маж із рибою, да й розкидають по всьому місту: «Іжте, люде добрі!» А далі сідають на коней; шапки на них оксамитні червоні, жупани то

⁸ Ф. Колеса, Фольклорний елемент в поезії Т. Шевченка, Львів, 1939, стор. 43.

⁹ Аналогічну помилку знаходимо і в ранній праці В. Щурата «Замітки до поеми Тараса Шевченка «Чернець» (1894), без жодних застережень передрукованій у зб. В. Щурат, Вибрані праці з історії літератури, Вид-во АН УРСР, К., 1963.

сині, то красні, штани такі, що гривню б дав, щоб тільки подивитися. Музики грають, а вони, побравшись у боки, і їдуть мимо бурси, гетьмани такі, що ну! То бурсаки було оце повиходять за ворота, двиляться на них, да й плачуть. Коли ж на друге літо дивись — половина бурси на Січі і вродиться! А вже як котрий запорожець доживе до великої старості, то й просить виділити йому гроші з кружки, і як виділять, то прийдеться на його пай тисяч п'ять. От він наб'є черес червінцями, да забере з собою приятелей душ тридцять або сорок, да й їде в Київ прощатися з світом. Оце вже тут гуляють вони неділь зо дві, такий бенкет піднімуть, що весь Київ сходиться на їх дивиться: «Запорожець. Запорожець з світом прощається!». І оце як їдуть було вулицею, то весь народ за ворітьми. А вони ж то повбирані, так як єсть тобі мак у городі! Коні під ними — як орли, так і грають, а золото та срібло аж миготить ув очах на сонді, що й зглянуть не можна. Тут і бандури, тут і гуслі, тут і співи, й скоки і всякі викрутаси! Оце так запорожець з світом прощається! А погулявши так неділь зо дві да начудовавши весь Київ, їдуть уже у Межигорський монастир. Хто ж їде, а хто з самим тим, що прощається, танцюють до самого монастиря. Сивий, сивий, як голуб, у дорогих кармазинах, вискакує їдучи попереду запорожець, а за ним народу, народу! Так як на великдень коло пасок або на Йордані на льоду. І на його коштусіх поять, усі танцюють, усі веселяться, аж земля гуде! А вже як прийдуть до самого монастиря, то й стучить запорожець у ворота. А там питають: — «Хто такий?» — «Запорожець». — «Чого?» — «Спасатися». Одчиняється ворота, він один туди ввійде, а товариство з народом і музиками зостануться за ворітьми. А він скоро ввійшов у монастир, зараз черес із себе і оддає на церкву, жупани кармазинні з себе, а недіне волосяну чернечу одержу, да й почав спасатися» (VI, 259—260).

Очевидно, ми ніколи не дізнаємось, де почув Шевченко цей переказ (не зафіксований жодним фольклористом), але той факт, що Куліш умістив його в збірнику «Украинские народные предания», свідчить про його народне джерело. Як бачимо, цей переказ не належить до легенд про Палія: тут йдеться просто про звичай, що побутовував серед старих запорожців. Отже, Шевченко творчо використав цей народний переказ у поемі про Палія, так само як пізніше побіжно використав його у повісті «Близнецы» (де «спасається» вже не Палій, а Ярмола Кичка).

Щодо питання про генезис основного сюжетного мотиву поеми — про чернецтво Палія, то дослідники або зовсім обминають його, обмежуючись вказівкою на те, що справді Палій ченцем ніколи не був, або посилаються на існування якихось народних переказів, нібито використаних Шевченком. «Отождествление «спасающегося» запорожца с полковником Семеном Палием, — читаємо

в коментарях І. Айзенштока, — сделано на основании народных преданий и песен»¹⁰. Або: «Шевченко використав у поемі одну з легенд про Семена Палія»¹¹. Жодних конкретних посилань на фольклорні джерела в подібних коментарях не подається, бо справді таких джерел не існує. Не можна визнати вдалою й обережну спробу В. Щурата пов'язати сюжет поеми з легендами про побожність Палія. «Палій, за легендами і дослідженнями Антоновича, був людиною побожною, будував за свого життя багато церков і робив на них записи, і, особливо, на монастирі Межигірського спаса. В сам день Полтавської битви він жертвував цьому монастиреві в дар своє евангеліє...» — зазначає дослідник і виводить з цього: «Коли ж Шевченко приймає перебування Палія в монастирі, на яке у Палія не було навіть часу, то він робить це, мабуть, на підставі того, що розказано в легендах про Палієву богоугодність»¹². Припущення Щурата є, як бачимо, бездоказовим, тим більше, що в жодних легендах про Палія нема нічого, щоб наштотувало поета на думку про його чернецтво.

Тим часом сюжет Шевченкової поеми не є плодом чистої фантазії її автора. Певні підстави (точніше, привід) думати, ніби Палій наприкінці життя постригся в ченці Межигірського монастиря, дала Шевченкові «Запорожская старина» І. Срезневського, де в ч. II надруковано кілька пісень про Палія з коментарем до них, а також історичний нарис «Палій». В останньому читаємо: «Раз только, и то на короткий срок, вспоминая свою прежнюю удалую жизнь, ходил он против татар, — и возвратившись поехал прямо в монастырь Межигорский на покой. (Підкреслення наше. — Ю. І.).

Сказал прости своим товарищам, и 18 января 1710 года сложил буйную голову»¹³. Наведені рядки «Запорожской старины» ми вважаємо єдиним і безперечним джерелом Шевченкового сюжету. Щоправда, тут ніде не сказано, що Палій постригся в ченці, але Шевченко, природно, саме так зрозумів слова «поехал прямо в мона-

¹⁰ Тарас Шевченко, Собрание сочинений в пяти томах, т. 2, ГИХЛ, М., 1955, стор. 372—373.

¹¹ Тарас Шевченко, Повне зібрання творів у шести томах, т. 2, Вид-во АН УРСР, К., 1963, стор. 473.

¹² В. Щурат, Вибрані праці з історії літератури, стор. 178.

¹³ «Запорожская старина», ч. II, кн. 3, Харків, 1834, стор. 109.

стырь <...> на покой» і там помер. Справді Палій помер, як припускають історики, в Фастові, а в Межигірському монастирі його поховано.

В цьому ж нарисі є й інші, використані поетом, біографічні факти про Палія (про його походження, арешт і заслання), відомі, проте, Шевченкові також з інших історичних джерел. Як побачимо далі, в поемі позначилося ще знайомство автора з піснею «Палій в Сибири», надрукованої у «Запорожской старине».

27 *А із Братства те бурсацтво*

28 *Мовчки виглядає*

1615 р. православна релігійно-просвітницька організація, так зване Київське братство заснувало школу при Братському (Богоявленському) монастирі на Подолі. 1632 р. Петро Могила (тоді ще лаврський архімандрит) з'єднав цю школу з лаврською, надавши їй характеру вищого учбового закладу — єдиного в ту добу на Україні). Під назвою Києво-Могилянської колегії школа при Братському монастирі існувала до 1701 р., коли її реорганізовано в академію. Оскільки в поемі йдеться про 1709—1710 рр. (після Полтавської битви і до смерті Палія), можна уточнити, що під Братством поет розумів тут, як і в поемі «Сліпий», саме Київську академію.

Цікаво, що слова бурса, бурсаки (Шевченкове — «бурсацтво») в українській і російській мові беруть свій початок від назви студентського гуртожитку при Києво-Могилянській колегії, а згодом академії. До Шевченка про побут і звичаї бурсацтва як колоритну рису стародавнього українського життя писали В. Нарезний («Бурсак») і Гоголь («Вий», «Тарас Бульба»).

36

На тотеж

37 *Старий ударив в закаблуки*

За «Словником мови Шевченка» (т. 2, «Наукова думка», К., 1964, стор. 342) «на тотеж» — зненацька. Пор. «Підстережуть вас на тотеж» («Осії глава XIV»).

40 *По дорозі рак, рак*

44 *Дам лиха закаблукам*

Як зазначає Ф. Колесса, першу строфу танкової пісні козака «По дорозі рак, рак» Шевченко зложив за взірцем народної чабарашки «По дорозі жук, жук», а дальші рядки запозичено майже дослівно з народної пісні «Од Києва до Лубен насіяла конопель».

52 *Аж до Межигорського Спаса*

Про Межигірський монастир (близько Києва), що його опікували запорожці, див. у коментарі до «Сліпого» (перший том нашої праці).

68 *Ой, високо сонце сходить,*

69 *Низенько заходить.*

70 *В довгій рясі по келії*

71 *Старий чернець ходить*

У цих, а почасти й дальших рядках поеми відбилось знайомство Шевченка з піснею «Палій в Сибири» («Високо сонце сходить»), надрукованою 1843 р. в «Запорожской старине». Пор. другу строфу пісні:

Високо сонце сходить,
Низенько заходить,
Ой, десь то пан Палій Семен
На Сибіру бродить!¹⁴

Того ж року цю пісню надруковано в збірці М. Максимовича «Украинские народные песни».

72 *Іде чернець у Вишгород*

73 *На Київ дивитись*

Вишгород — село на південь від Межигірського монастиря і на північ від Києва на високому правому березі Дніпра. До татарської навали Вишгород був містом (це видно вже з його назви), яке не раз згадувалося у літописах. У рядку «На Київ дивитись», напевне, відбилися власні враження поета від перебування у Вишгороді, який він відвідав, очевидно, влітку 1843 р., коли приїздив у Межигір'я.

76 *...Дзвонкову*

77 *У яр воду пити*

«Дзвонковая криниця прозивається недалек[о] од монастиря» — примітка Шевченка в «Малій книжці».

91 *А сивий гетьман, мов сова,*

92 *Ченцеві зазирає в вічі*

Гетьман — Іван Мазепа.

93 *Музика, танці і Бердичів*

У коментарях до «Кобзаря» видання ЛІМ 1934 р. зазначається: «Бердичів — місто на Київщині, де Палій розгромив польські шляхетські війська» (стор. 267). Палій справді переміг шляхетські війська під Бердичевим (про це Шевченко міг читати у 2 томі «Истории Мало-

¹⁴ «Запорожская старина», ч. II, кн. 1, X., 1834, стор. 68.

россии» М. Маркевича), проте в поемі, безперечно, йдеться не про це, а про арешт Палія Мазепою в Бердичеві. Що це саме так, підтверджується згадкою про «сивого гетьмана» в попередніх рядках і словами «музика, танці» в даному рядку: за відомими Шевченкові історичними джерелами (І. Срезневський, М. Маркевич), Мазепа захопив Палія після бенкету. «Гетман вызвал благородного и доверчивого Хвастовского полковника из Белой Церкви в Бердичев на пир и на совет; тот у него в гостях пил вино и беспечно уснул; тогда сердюки его заковали, кинули в тюрьму...»¹⁵

94 Кайдани брязкають... Москва,

95 Бори, сніги і Єнісей...

Про все це — кайдани, Москву і Єнісей згадує й І. Срезневський у нарисі «Палій» («Запорожская старина»): «Палій обвиненный в сношениях с королем шведским Карлом XII, в посягательстве на гетманство, в разных злодеяниях, ехал окруженный стражею, прикованный к возу, ехал из Москвы в Енисейск»¹⁶. Пор. також з добре відомими Шевченкові текстами Д. Бантиша-Каменського: «...отправил в Москву, откуда Палей<...> сослан был как изменник в Енисейск»¹⁷ — і М. Маркевича: «... Палій отправлен был в Москву.<...> Государь сослал Палія в Енисейск»¹⁸.

100 Читай, читай та слухай дзвона,

101 А серцеві не потурай.

102 Воно тебе в Сибір водило,

103 Воно тебе весь вік дурило.

104 Приспи ж його і занехай

105 Свою Борзну і Фастовщину.

106 Загине все, ти сам загинеш.

107 І не згадають, щоб ти знав...

112 — Для чого я на світ родився,

113 Свою Україну любив?

¹⁵ Н. Маркевич, История Малороссии, т. 2, М., 1842, стор. 365.

¹⁶ «Запорожская старина», ч. II, кн. 3, стор. 104.

¹⁷ Д. Бантыш-Каменский, История Малой России, ч. 3, стор. 45.

¹⁸ Н. Маркевич, История Малороссии, т. 2, стор. 365.

Перша половина поеми — про те, як Палій «прощався» із світом, є, власне, тільки інтродукцією твору, основний ідейний сенс якого розкривається у другій його частині (Палій в монастирі). Образ Палія, що виникає в цих рядках, глибоко трагічний, чи не найтрагічніший з історичних образів Шевченка. Звернімо увагу, передусім, на слова: «Вонно (серце. — Ю. І.) тебе весь вік дурило», «занехай свою Борзну і Фастовщину», «Загине все...», «Для чого я на світ родився, свою Україну любив?» Тут бачимо певний перегук з настроями і думками про минуле України часів Петра I, які відбилися в незадовго до цього написаній поезії «Іржавець». Припускаємо, що саме згадка про Палія в «Іржавці» (рр. 9—12) дала поштовх до задуму поеми «Чернець».

Трагедія Шевченкового Палія — це трагедія безсилля патріота допомогти батьківщині, трагедія розуміння марності надій на краще майбутнє в тих історичних умовах, які тоді склалися. Палій все життя боровся за волю України. Та вже старим, відчуваючи близьку смерть, він бачить, що його батьківщина все ще залишається поневоленою. Звідси його одчайдушне: «Навіщо я на світ родився, свою Україну любив?» Звідси його: «занехай свою Борзну і Фастовщину» — тобто забудь, покинь думати про те, що роблять на Фастовщині (колись визволеній Палієм) польська шляхта або в Борзні (на батьківщині Палія) царські посіпаки. Тут, хоч Петро I на ім'я не названий, відчувається у підтексті докір Палієві, спільникові Петра, за те, що він покладав надії щодо полегшення становища України на російського царя. Читачеві відомо послідовно негативне ставлення автора «Сну» і «Великого льоху» до Петра I, відомі й причини цього (див. коментар до названих творів). Але в поемі на трагічному образі «ченця» позначилася не тільки суб'єктивна Шевченкова оцінка Петра, а й намагання об'єктивно «домислити» психологію й думки Палія в останній рік його життя.

Ми не знаємо, що думав історичний Палій про долю України після Полтавської битви, але він загалом міг думати саме те і саме так, як писав це Шевченко в поемі. Становище України в ті часи справді було драматичним. Південні степи досі були володінням татарських орд — васалів Туреччини. Правобережна Україна, зокрема Фастівщина, хоч і зайнята тоді російсько-українським військом, юридично залишалася під Польщею (до речі, через

це «...3 сентября 1709 года, возвращая Палию полковничью должность, царь не называет его в грамоте полковником Белоцерковским, только охотничьим»¹⁹, хоч і призначає його білоцерківським полковником). Є різні думки щодо того, чи мав Петро намір приєднати до Російської держави Правобережжя. Офіційно вважалося, що російська армія перебуває у володіннях Речі Посполитої тимчасово у зв'язку з воєнними діями проти шведів та їх польських спільників. Проте, можливо, тільки прикре закінчення Прутського походу перешкодило Петру I здійснити те, що сталося в 90-х роках XVIII ст. — приєднати до Російської імперії, слідом за Лівобережжям, причорноморські степи і Правобережну Україну (за Прутським миром і Константинопольським договором Петро зобов'язаний був не втручатися у справи Польщі і вивести війська з Правобережжя). Вважаємо, що й історичний Палій, подібно до Палія Шевченкової поеми, не міг не відчувати почуття суму, тривоги, розчарування і власного безсилля, спостерігаючи політику Петра на Гетьманщині, політику самодержавну, неблаганно-жорстоку, спрямовану на посилення соціального й національного гноблення і поступове знищення автономності України. А що Шевченко, «домислюючи» думки й почуття Палія після повернення з Сибіру, мав на увазі передусім його ставлення до української політики Петра, доводять останні 36 рядків поеми в редакції 1847 р. («Мала книжка»), викреслені автором²⁰:

Молися, старче, бий поклони,
Поки й малих дітей погонять
Гатить глибокі болота...
На світі все бач суєта.
Молися ж, бий собі поклони.

Почув чернець, недохрестився,
Тільки на небо подивився
Та щось промовив, застогнав
І думу богів послав,
А сам з труною одружився.

Моливсь чернець за Україну,
Зробив і хрест і домовину,
Та смерть барилася, не йшла,
Поки гармата заревла
Із Глухова по Україні.

Стогнали дзвони, завивали,
Кияне гори укривали,
Ченця Семена Палія
Ченці мов гетьмана ховали.

¹⁹ В. Антонович, Последние времена казачества на правой стороне Днепра, К., 1868, стор. 183—184.

²⁰ Можна припустити, що сподівуючись колись надрукувати поему (чи не тому він додав до цього її тексту посилання про Дзвонкову криницю?), поет тимчасово викреслив ці рядки через їх явну цензурність.

І нині, братія моя,
 Стоять твердині на Україні
 Все Паліївській на
 Хвастовщині,
 В ярах, болотах лежать
 гармати,
 Нащо та й нікому їх
 доставати.
 Захрясли жидом Хвастівські
 гори,
 Хвастяне погані на ксьондзя
 орють.
 Інколи, інколи ченця згадають,
 А де похований? в якому
 краю?

Вони не знають, може й не
 чули
 Кияне бачили, та й ті забули.
 Отак то сталося, батьку
 козачий,
 Все занехаяли діти ледачі,
 І свою волю і твою славу —
 Москалі рознесли вали в
 Полтаві,
 Розруйнували і Січ і Спаса,
 А над тобою глину
 товкмасять.
 (II. 398—399)

У наведених рядках Шевченко знову обвинувачує царя Петра в загибелі і стражданнях козаків та селян на будівництві Петербурга, каналів і укріплень. Палій вмирає, коли «гармата заревла із Глухова по Україні». Пор. подібні образи в «Іржавці»: «Як дзвонили у Глухові, з гармати ревнули, як погнали на болото город будувати» та в «Сні»: «Із города із Глухова полки виступали з заступами на лінію». Як вже зазначалося, поет тут скористався народною піснею «У Глухові у городі», де є, зокрема, рядки: «У Глухові у городі стрельнули з гармати».

Ми бачимо також, що в цьому викресленому закінченні поет дорікає своїм сучасникам — «дітям ледачим» — за суспільну байдужість, за забуття волелюбних традицій своїх предків. Це не новий мотив у Шевченковій поезії; ще в «Гайдамаках» дуже схожі рядки: «А онуки? їм байдуже, панам жито сіють». Слова «А де похований? <...> Кияне бачили, та й ті забули», треба гадати, пов'язані із спогадами поета про відвідання Межигірського монастиря в червні 1843 р., коли він міг розпитувати про могилу Палія (її сліди тоді вже загубилися). *А над тобою глину товкмасять.* — За часів Шевченка на території колишнього Межигірського монастиря була фаянсова фабрика. До цього треба додати, що рядки 106—107 «Загине все, ти сам загинеш. І не згадають, щоб ти знав...» перегукуються з рядками цитованого нарису І. Срезневського «Палій»: «...и не знал, что он один не только в Сибири, но и во всем мире, что скоро о нем и говорит перестанут в Украине»²¹.

²¹ «Запорожская старина», ч. II, кн. 3, стор. 105.

118 *І за Україну молитись*
119 *Старий чернець пошкандибав*
Пор. з піснею «Палій в Сибири»:

Пішов наш Палій Семен
Богові молиться;
Не то богові молиться,
А не то журитьс²².

ХУСТИНА

Ранню редакцію твору («Була собі Катерина») записано без заголовка (під № 16) в захлаявному зошиті 1847 р. Від цієї редакції має істотні відміни редакція автографа «Більшої книжки», де заголовок дописаний пізніше олівцем. Першодрук — у журналі «Народное чтение», 1859, № 3 (без імені автора).

Поезію написано за народнопісенними взірцями, деякі з них навів Ф. Колесса у своєму відомому дослідженні «Фольклорний елемент в поезії Т. Шевченка» (1939). Сюжет твору, на думку Ф. Колесси, походить від народних пісень про виїзд козака і прощання з матір'ю-вдовою і сестрами. Деякі з цих пісень закінчуються, як і Шевченкова поезія, поверненням із походу козацького війська з труною загиблого козака.

10 *Пречистої дождають*

Після церковного свята, так зв. першої пречистої (15 серпня за ст. ст.), що збігалось з закінченням польових робіт, на селі колись справляли весілля.

21 *В поход у дорогу славні компанійці*

Компанійці — козаки найманого гетьманського кінного війська. За В. Я. Ломиковським, «компанейские полки отделены были вовсе от национального управления и подлежали единственно личной власти гетмана. При смутном времени в Малороссии, кроме козаков, были охочекомонными названы. Последующие гетманы составили из них компанейцев. <...> Они составляли легкую кавалерию. Оружие компанейцев состояло в сабле, в коротком ружье, но иногда дуппелтоне, и в нагайке, канчуком называемой; сапоги носили коротенькие и всегда были на службе. В ограничении гетманской власти под

²² «Запорожская старина», ч. II, кн. 1, стор. 70.

российскою державою, указом от 22 августа 1728 года не позволено гетману иметь больше трех компанейских полков...»¹

- 23 *Випровожала вдова свого сина,*
24 *Ту єдиную дитину.*
25 *Випровожала сестра свого брата.*
26 *А сірому сиротина*
27 *Випровожала; коня напувала*

Пор. ці рядки з народною піснею:

Ой, мала вдова сина сокола,
Вигодовала, в військо оддала.
Ой старша сестра коня сідлала,
А середуша хустку качала,
А наймолодша випровожала,
А мати його випитовала...²

Є й інші варіанти цієї пісні.

30 *І рушницю-гаківницю*

Гаківниця — довга кріпосна рушниця (напр., у гарнізоні Пирятина 1691 р. було 11 гаківниць)³. *Гаківниця*, звичайно, не мала на озброєнні легка кіннота — компанійці.

- 53 *Везуть трину мальовану,*
54 *Китайкою криту.*
55 *А за нею з старшиною*
56 *Іде в чорній свиті*
57 *Сам полковник компанійський,*
58 *Характерник з Січі.*
59 *За ним ідуть есаули*
60 *Та плачуть ідучи.*

Пор. з закінченням пісні, опублікованої М. Максимовичем:

А в тім війську козацькому
Іхав візок да й покритий
Червоною китайкою.
Заслугою козацькою.
А в тім візку біле тіло
Порубане почорніло.
За тим візком кінь лицарський,
Веде коня хлоп козацький.

¹ Словарь малорусской старины, составленный в 1808 г. В. Я. Ломиковским, К., 1894, стор. 23—24.

² М. Максимович, Украинские народные песни, М., 1834, стор. 117.

³ Див.: В. А. Дядиченко, Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. Вид-во АН УРСР, К., 1959, стор. 433.

Держить спис в руді довгенький,
А у другій меч ясенький.
Ой, ще з меча і кров тече,
По Михайлі мати плаче...
Не дуже він порубаний:
Головонька на три часті,
Біле тіло на чотири ⁴.

Характерник з Січі. — В народі існувала думка, ніби кмітливі й хоробрі запорожці, «такі, що їх ні куля не брала, ні шабля не рубала», є характерниками, тобто чародіями. Характерниками, наприклад, за народними переказами були славетні отамани — Іван Сірко і Семен Палій (див. легенди про них у кн. Д. Яворницького «Запорожье в остатках старины и преданиях народа», т. 2, СПб., 1888, стор. 76—77, 229—233, а також у статті В. В. Каллаша «Палій и Мазепа в народной поэзии». — «Этнографическое обозрение», 1889, кн. 2). За народними легендами про Палія, «ангел дает ему чудесный меч, таинственный старик (апостол) дает такое же ружье, принимает живое участие в его судьбе и даже дает ему имя; у него сабля в пять пудов, пьет он из кружки в полведра; любимая пушка его, по имени «Стеха», кладет шведов целыми рядами; он сражается «ангельским чином» и его «лицерії» пугається сам Петр; один только конь и может выдержать его на себе. Он ставит копье — и отуманенные волшебной силой враги перебивают друг друга»⁵. Колоритний образ «характерника з Січі» Кирила Тура знайдемо в романі П. Куліша «Чорна рада»: «Чував я не раз, од старих козаків, що сі бурлаки, сидючи там у комишах та болотах, обнюхуються з нечистим. Викрадали вони з неволі невольників да й самих туркень так мудро, що справді мов не своєю силою. Недурно, мабуть, іде між людьми про їх характерство... Утікає од татар, розстеле на воді бурку, да й попливе, сидя, на другий берег...»⁶

⁴ М. Максимович, Украинские народные песни, стор. 149.

⁵ В. В. Каллаш, Палій и Мазепа в народной поэзии. — «Этнографическое обозрение», 1889, кн. 2, стор. 95—96.

⁶ П. Куліш, Чорна рада, Укрдержвидав, К.—Х., 1944, стор. 57.

А. О. КОЗАЧКОВСЬКОМУ

Вірш створено в Орській фортеці десь восени або взимку 1847 р. (найвірогідніше, у листопаді — грудні, оскільки в захалявному зошиті 1847 р. цей твір записано одним з останніх (№ 18), і Шевченко цитує його рядки в листі до М. Лазаревського від 20 грудня 1847 р.; дещо суперечить цьому датуванню те, що пейзаж у вірші — не зимовий). 16 березня 1858 р. поет записав у «Більшу книжку» нову редакцію твору. За цією редакцією вірш вперше надруковано в «Основі», 1862, № 10.

Козачковський Андрій Йосипович (1812—1889) — Шевченків приятель, лікар у Переяславі, з 1842 по 1847 р. — «городовой» лікар, з 1846 р. — лікар і викладач семінарії. Ось як він розповідає в своїх спогадах про знайомство з Шевченком: «С произведениями Шевченко познакомил меня в Петербурге в 1841 году альманах Гребенки «Ластівка». Встретившись вскоре после этого с земляком моим Зелениным, я завел разговор о помещенных в альманахе неподражаемых произведениях какого-то Шевченко. «Не хочешь ли, я познакомлю тебя с автором?» Разумеется, предложение было принято с искренней благодарностью. Через несколько дней после этого, вечером вошел ко мне с земляком незнакомый господин, приветствовавший меня следующими словами: «Дай боже здравствовать! Оте той самый Тарас, що ви хотіли з ним познайомиться». Беседа наша продлилась далеко за полночь, вращаясь около произведений и главного их предмета — дорогой обоим нам Украины»¹. Знайомство це відбулося, очевидно, наприкінці 1841 — на початку 1842 р. («Знакомы мы с вами ровно 10 лет», — писав поет Козачковському 16 липня 1852 р.). За тими ж спогадами, Шевченко чотири рази відвідав Козачковського в Переяславі — два тижні жив у нього в серпні 1845 р., близько двох місяців восени і взимку того ж року (саме там він написав або переписав у альбом «Три літа» — «Шафарикові», «Наймичку», «Кавказ», «Заповіт») і на короткий час зупинявся у нього в червні і серпні 1859 р. Збереглися 4 листи Шевченка до Козачковського і 2 листи Козачковського до поета. Шевченкові листи, як і вірш «А. О. Козач-

¹ А. Козачковський. Из воспоминаний о Т. Г. Шевченко. — «Киевский телеграф», 1875, № 25.

ковському» та інші біографічні матеріали, свідчать про приязне ставлення поета до переяславського лікаря, людини, очевидно, щирої вдачі, одного з тих, близьких до народного життя, трудових інтелігентів, яких завжди поважав Кобзар і до яких, власне, й сам належав. Проте в останні відвідини Шевченком України 1859 р. між ними сталася незгода на політичному ґрунті: опортунізм Козачковського в поглядах на селянську реформу справив на Шевченка гнітюче враження. У листі до поета від 6 жовтня 1860 р. Козачковський писав: «...Пора высказаться; последнее наше свидание оставило во мне тягостное впечатление. Обстоятельства жизни не на всех одинаково действуют: у одних они в состоянии набросить только наружный, хотя более или менее яркий оттенок, несколько не касаясь внутренней силы характера и убеждений; у других все бьется, словно им подчиняется. Меня тяготит мысль, что я показался Вам принадлежащим к числу последних личностей. Может быть, обстоятельства, под влиянием которых мы находились, поставили нас обоих в несовершенно светлую точку зрения; может быть это было причиною, выставившею наши отношения не похожими на прежние...»² Менш туманно згадує про це Козачковський у своїх спогадах: «Зашла речь об ожидаемой тогда воле. В то время у нас уже совершалось по требованию правительства обсуждение об улучшении быта крестьян, в котором я принимал письменно деятельное участие. Не стесняясь его симпатиями, я откровенно высказал свой взгляд на ожидаемую реформу, указывая на некоторые, по моему мнению, практические неудобства и затруднения.

Грустное впечатление производил на него взгляд мой <...> На письмо мое к нему в Петербург он не ответил, и меня тяготила мысль, что может быть, взгляды мои на ожидаемую крестьянскую реформу не согласовались с его взглядами...»³.

1 Давно те діялось. Ще в школі,

2 Таки в учителя-дяка

3 Гарненько вкраду п'ятака —

4 Бо я було трохи не голе,

5 Таке убоге — та й куплю

6 Паперу аркуш. І зроблю

² «Листи до Т. Г. Шевченка», Вид-во АН УРСР, К., 1962, стор. 198.

³ «Киевский телеграф», 1875, № 25.

- 7 *Маленьку книжечку. Хрестами*
- 8 *І візерунками з квітками*
- 9 *Кругом листочки обведу.*
- 10 *Та й списую Сковороду*
- 11 *Або «Три царіє со дари»*

Ще за життя батьків (очевидно, десь з 1822 р.) маленький Тарас учився в школі у кирилівського дяка Павла Рубана (за прізвиськом — Совгир). Після смерті батьків (мати померла 1823 р., батько — 1825) «приютися он у дьячка в школе в виде школяра-попыхача» (Автобіографія, V, 187). На той час кирилівським дяком був уже Петро Богорський (з 1824 р.). Шевченко вчився і наймитував у нього десь у 1825—1826 рр. Важко сказати, про кого з цих дяків-учителів йдеться у вірші: поет говорить тут про своє голе й вбоге — чи не сирітське дитинство (отже, здається це — Богорський), та й вкрасти п'ятака він, вірогідніше, міг тоді, коли жив попихачем у Богорського. Але в повісті «Княгиня» він згадує про зошит із сквородинськими псалмами, що належав дяку Рубану-Совгирю, можливо саме з цього джерела майбутній поет «списував Сковороду» (писати він навчився ще у Рубана).

Хрестами <...> кругом листочки обведу.—Так само поет обводив рамкою і кожную сторінку своїх захальних книжечок.

Та й списую Сковороду. — Тут, очевидно, йдеться про популярні тоді вірші («псалми») видатного українського філософа, байкаря і поета XVIII ст. Григорія Савича Сковороди (1722—1794). Про ставлення Шевченка до Сковороди див. розвідку П. Попова «Шевченко і Сковорода» («Наукові записки КДУ. Збірник філологічного факультету», № 1, 1939). На думку цього дослідника, малий Тарас міг списувати передусім такі найпопулярніші сквородинські вірші: «Всякому городу нрав і права», «Ой ти, птичко жолтобоко», «Ах поля, поля зелені». Всі вони були покладені на музику й співались лірниками і кобзарями. Можливо, проте, поет тут згадує псалми на біблійні теми (оскільки він далі говорить про «Три царіє со дари»). В роки дитинства Шевченка вірші Сковороди ще не друкувалися. Отже, списував він їх з якогось рукопису. Таких рукописних збірок було у Шевченкову добу чимало, особливо серед духівництва. «В ету-то почти счастливую для меня эпоху, — писав він у повісті «Княгиня», — случилось преобразование школы: прислали к нам из

самого Києва стихарного дьячка (П. Богорського.—Ю. І.). Совгирь-слипый сначала было поартачился, но принужден был уступить перед лицом закона и, собравши всю свою мизерию в одну торбу, закинул ее на плечи, взял патер-рыцю в руку, а тетрадь из синей бумаги со сквородинскими псалмами в другую и пошел искать себе другой школы» (III, 170).

Ставлення Шевченка до Сквороди було двоїтим. Його, безперечно, приваблювала своєрідна і колоритна фігура мандрівного філософа і ті риси демократизму й гуманізму, які були притаманні його особі і творчості (в межах відомого йому про спадщину Сквороди). Так у повісті «Близнецы» він малює привабливу постать філософа і схвально згадує його вірш «Всякому городу нрав и права». На думку П. Попова, біографічні відомості про Сквороду Шевченко міг запозичити із спогадів Гесс де Кальве і Вернета, надрукованих 1817 р. в журналі «Украинский вестник», а також з розповідей знайомих. Можливо, від цих джерел, а також статей І. Снегирьова в «Отечественных записках» (1823), І. Срезневського в альманасі «Утренняя звезда» (1833), А. Хіджеу в «Телескопе» (1835) і походило його уявлення про філософію Сквороди (філософські твори якого в більшості ще не були надруковані). Проте в цих же «Близнецах» Шевченко згадує про «винегретные песни» Сквороды (IV, 24), а в «седнівській» передмові 1847 р., назвавши Бернса поетом народним і великим, додає: «І наш Скворода таким би був, якби його не збила з плину латинь, а потім московщина» (I, 375). Отже, у віршах Сквороди Шевченкові передусім не подобалася їх важка мішана мова.

«Три царі со дари». — Так назвав поет різдвяний вірш (псалму) про народження Христа. Рядки про трьох царів, що принесли дари новонародженому Христу, є у багатьох різдвяних псалмах і колядках. Франко зазначає, що «колядки, котра би починалася словами «Три царі со дари», в наших виданнях друкованих нема, але для мене нема сумніву, що Шевченко у вище наведених словах згадує про звісну прекрасну колядку «Радость нам ся являє»; друга строфа тої колядки зачинається іменно словами:

Тріє царі со дари
Христу поклон отдали»⁴.

⁴ І. Франко, Наші коляди, Львів, 1890, стор. 6.

Ми не впевнені, що саме цей текст списував малий Тарас. Пор. ще й інші. У псалмі «Всі языцы купно лицы»:

Триє цари текут со дары
Рожденна витати⁵.

У псалмі «Бог предвечний народился»:

Триє цари идут со дары
До Вифлеема места⁶.

У псалмі «Посмотри ж ты, человеце»:

Три царие со дарами ему поклонили,
Яко царю со златом, с ливаном и миром⁷.

І. Франко, навівши коментовані тут рядки Шевченкового вірша, додав: «Сі жалібні слова живим гомоном одзиваються в душі кожного, хто перейшов сільську школу. Ті самі звичаї — переписувати колядки і вчитись їх на пам'ять держалися ще й за наших часів, в 1850-их і 1860-их роках, як довго друковані їх видання були рідкістю»⁸.

16 *На старість з віршами ховатись,*

17 *Мережать книжечки*

Засланий солдатом в Орську фортецю, Шевченко певне вже влітку 1847 р. починає таємно, всупереч забороні «писати и рисовать», «мережити» своїми новими віршами саморобні зшиточки (так зв. захалявні). Кожен зшиточок — це згорнутий вчетверо подвійний аркуш поштового паперу. Захалявні зшиточки поет поєднує у річні книжечки (зшитки), з яких згодом складає «Малу книжку» (зшитки за 1847, 1848, 1849, 1850 роки).

47 *Талами вийду понад Уралом*

Тали — верболіз. Орська фортеця — на правому березі р. Урал.

92 *Ще прийде ніч в смердячу хату,*

93 *Ще прийдуть думи. Розіб'ють .*

94 *На стократ серце, і надію*

«А ночі, ночі! господи, які страшні та довгі! — та ще й у казармах», — писав Шевченко А. І. Лизогубові 11 грудня

⁵ Богогласник, 1850, стор. 7.

⁶ Богогласник, 1885, стор. 8.

⁷ П. Бессонов, Калки переходже, т. 2 (вып. 4), 1861, стор. 103.

⁸ І. Франко, Наші коляди, стор. 5.

1847 р. (тобто приблизно тоді ж, коли й вірш «А. О. Козачковському»).

109 *Та до Миколи заблудила...*

Йдеться про Миколу І.

119 *Бо на позорище ведуть*

120 *Старого дурня муштровати*

Пор. з записом у щоденнику від 19 червня 1857 р.: «Неужели и это еще не в последний раз меня выведут на площадь, как бессловесное животное напоказ? Позор и унижение! Трудно, тяжело, невозможно заглушить в себе великое человеческое достоинство, стать на вытяжку, слушать команды и двигаться, как бездушная машина» (V, 11).

131 *І може в тихій твоїй хаті*

132 *Я буду знову розмовляти*

Ця поетова надія, як вже згадувалося, здійснилася: він побачився з Козачковським, проїжджаючи Переяслав у червні 1859 р. (а також у серпні). Будинок Козачковського, в якому гостював Шевченко, зберігся. Тепер у ньому — краєзнавчий музей.

«У БОГА ЗА ДВЕРМИ ЛЕЖАЛА СОКИРА»

Єдино відомий автограф цього вірша — в захлаявному зшитті 1848 р. (під № 2). Першодрук — у «Кобзарі» 1867 р. видання Кожанчикова.

Щодо місця й часу написання твору висувалися різні версії. В багатьох старих виданнях і в академічному Повному зібранні творів в десяти томах вірш датовано: «1848 р., Орська кріпость» (II, 61, 525). Проте вірш не міг бути написаний в Орську: його зміст пов'язаний з враженням поета під час походу з Орська в Раїм транспорту аральської експедиції О. І. Бутакова (до якої Шевченко був прикомандирований як художник). У Повному зібранні творів у шести томах дату уточнено й подано інше місце написання: «Перша половина 1848 р. По дорозі з Оренбурга до Раїма» (т. II, 1963, стор. 88, 485)¹. Це визначення є більш слушним, хоч і тут припущено прик-

¹ Думку про те, що вірш написано під час переходу в Раїм (а не в Орську), вперше висунув М. Мочульський у статті «Культ дерева й сокири в Шевченковій поемі» («Україна», 1930, № 3-4, стор. 81).

ру помилку: Шевченко не міг написати вірш «по дорозі з Оренбурга», бо в раїмський похід він вирушив з Орської фортеці. Не можна категорично твердити й те, що вірш написано саме «по дорозі» до Раїма: поет міг написати його і незабаром після походу — в Раїмі і децю пізніше — під час аральської експедиції. В повному виданні творів Тараса Шевченка за редакцією П. Зайцева (Варшава—Львів) місце написання поезії позначено о. Кос-Аралом. Причому в коментарях упорядник зробив істотне уточнення, додавши, що вірш міг бути створений у чернетковій редакції ще під час походу, а вписаний до захлавленої книжечки «вже над Аралом і то, мабуть, уже на о. Кос-Аралі, де мав у кожному разі вигідніші умови для праці, ніж під час походу або плавання на морі»². Можна погодитися, що твір написано «не раніше, як у Кара-Бутаку...»³, оскільки Кара-Бутак згадується у вірші. Ця обставина дозволяє відносно точно визначити дату, раніше якої твір не міг бути написаний. Такою датою буде 15 а бо 20 травня 1848 р. Похід з Орська до Раїма Шевченко описав у повісті «Близнецы». За хронологією подій у повісті транспорт зупинився біля форту й річки Кара-Бутак під вечір 15 травня і перебував там весь наступний день. Проте О. І. Бутаков у листі до О. С. Меншикова писав, що його загін днював у Кара-Бутаку 21 травня (VIII, 5), отже, прийшов туди ще 20-го. Дату 21 травня називав і інший учасник Аральської експедиції — О. І. Макшеев (там же).

Сюжет вірша навіяний враженнями раїмського походу і передусім враженнями від побаченого в пустелі недалеко від Кара-Бутака «святого дерева» казахів. Найімовірніше, що в основу сюжету покладено досі не розшукану фольклористами казахську легенду про «святе дерево». Цю легенду Шевченко міг почути від казахів або башкирів, які супроводжували транспорт. Адже, якщо існував культ «святого дерева», він напевно спирався на якусь міфологію. Ось як Шевченко описує «святе дерево» в повісті «Близнецы»: «В половине перехода я заметил, люди начали отделяться от транспорта, кто на коне, а кто пешком, и все в одном направлении. Спросил о причине у

² Повне видання творів Тараса Шевченка, Варшава — Львів, 1937, т. IV, стор. 345 і 346.

³ Там же.

ехавшего около меня башкирского тюря, и он сказал мне, указывая нагайкой на темную точку: — Мана ауля агач (здесь святое дерево).⁴ — Это слово меня изумило. Как? В этой мертвой пустыне дерево? И уж конечно, коли оно существует, так должно быть святое. <...> Действительно, верстах в двух от дороги, в ложбине, зеленело тополевое старое дерево. Я застал вокруг него порядочную толпу, с удивлением и даже (так мне казалось) с благоговением смотревшую на зеленую гостью пустыни. Вокруг дерева и на ветках его навешаны набожными киргизами кусочки разноцветных материй, ленточки, пасма крашенных лошадиных волос, и самая богатая жертва — это шкура дикой кошки, крепко привязанная к ветке» (IV, 90).

Шевченко змалював це дерево (акварель «Джангис-агач»); можливо, він тоді зробив тільки начерк, а акварель виконав пізніше⁴. Про «джангис-агач» (або «жангис-агаш») — одиноке дерево — читаємо і в записках О. І. Макшеева: «26 мая, не доходя несколько верст до Кара-Бутака, мы увидели влево от транспортной джангычагач одно дерево и поскакали к нему. Это единственное на всем пути от Орска до Раима дерево был осокор, толщиной у корня сажени в две в обхвате и вышиною сажени в пять. <...> Киргизы считали это дерево священным, а улие, и украшали его...»⁵. В даті тут явна помилка (можливо, навіть видавнича), замість 26 — треба 20 травня. Адже на цій же сторінці автор пише про перебування в Кара-Бутаку 21 травня (по дорозі до якого він оглядав «джангис-агач»)». За хронологією подій в «Близнецах» загін проходив поблизу «святого дерева» 15 травня.

Це ж дерево описав і змалював близький приятель Шевченка польський засланець Бр. Залеський в листах до Р. Собанської⁷, а пізніше — в еміграції — в альбомі офортів «La vie des steppes Kirghizes, descriptions, recits et contes» (Париж, 1865).

⁴ Зберігається в Державному музеї Т. Г. Шевченка в Києві.

⁵ А. Макшеев. Путешествия по киргизским степям и Туркестанскому краю, СПб., 1896, стор. 31.

⁶ Тому помилковим є датування 26-м травня акварелі «Джангис-агач» в Повному зібранні творів в десяти томах (VIII, № 5).

⁷ В листі від 18 червня 1850 р. Залеський з значе: «Džangyz-Agacz, o 10 wiorst od Karabutaku» (цит. за Ів. Брик, Святе дерево в творчості Т. Шевченка, Львів, 1931, стор. 9).

Інтерпретатори вірша «У бога за дверми...» звичайно вбачають в ньому алегорію, щоправда дискутуючи щодо конкретного змісту його нібито алегоричних образів. Традиційне тлумачення вірша як алегорії обумовлено передусім його фантастичним сюжетом, а також тим фактом, що в казахському фольклорі досі не знайдено легенди, яку міг використати Шевченко. За В. Щуратом ця легенда не киргизького походження, а «вийшла з творчої комбінації поета»⁸. На думку дослідника, поет тут змалював алегоричну картину розгрому Кирило-Мефодіївського братства (пожежа і загибель квітучого краю під ударами божої сокири). Алегорією є й образ «святого дерева»: «Як бідні киргизи на святе дерево, так Шевченко на своїх однодумців-недобитків на Україні покладає всю свою надію. Живуть вони — живе з ними ідея. Вони — се-те святе дерево киргизів. Про них тільки й думає на засланні Шевченко»⁹. Штучність і бездоказовість такої інтерпретації не потребує доведення. І. Брик поділяє думку В. Щурата, що вірш є «алегорією, яка вийшла з творчої комбінації поета», але не згодний з його конкретним тлумаченням твору: «...не розгром Кирило-Мефодіївського братства мав тоді поет на думці, а свою особисту долю. Поема є справді поемою надії, як назвав її щасливо В. Щурат, тільки тої Шевченкової надії, що в його душі відживе колишня сила поета й артиста та неволя не вб'є в ньому людини»¹⁰. І. Брик у своїй розвідці марно намагався нав'язати Шевченкові релігійний світогляд, довести, ніби у творі відбилосся відчуття поета, що він спокутує якісь свої гріхи (наївно вбачати в рядках часів заслання типу «За грішніі, мабуть, діла караюсь я в оцій пустині...» якусь світоглядну концепцію!).

Певного поширення в літературі набуло тлумачення змісту вірша, яке дав казахський письменник А. Тажибаєв у доповіді на ювілейному Шевченківському пленумі СРП СРСР 1939 р.: «.. Поет, користуючись образом пожежі, що спопелила стел, відбиває історію і суть колоніальної політики царату. Пожежа, що охопила степ, <...> є втіленням переслідування царською армією повстанців-казахів Західної області на чолі з Ісатаєм і Махамбетом.

⁸ Василь Щурат, Шевченкова поема надії, Львів, 1925, стор. 16.

⁹ Там же, стор. 19.

¹⁰ Ів. Брик. Святе дерево в творчості Т. Шевченка, стор. 24.

Повстання вибухнуло в 1830 р. і тривало вісім років — до 1838 р. Хоч у нас не лишилось документа про те, що Шевченко знав про повстання Ісатая і Махамбета, ми не зробимо помилки, якщо припустимо, що ця подія була йому відома. Він не міг не знати про це повстання, тому що в його придушенні брав участь Орський прикордонний загін, в якому пізніше перебував Шевченко. <...> Великий інтерес являє кінець вірша. Єдине дерево, що лишилось непошкодженим у степу, втілює казахський народ. Шевченко прекрасно розумів і вірив у силу казахського народу, він знав, що казахський народ укріпить корені ще більше, зросте ще більше синів і дочок на зміну героям, які полягли в боротьбі за свободу»¹¹. Були спроби пов'язати Шевченків вірш і з іншими подіями казахської історії (рух 1836—1846 рр.).

До думки А. Тажибаєва загалом приєдналися Є. П. Кирилюк, І. І. Пільгук, М. І. Марченко, М. Ф. Бельчиков. «Не може бути сумніву, — пише Є. П. Кирилюк, — що в образі косовиці й пожежі поет відобразив національно-визвольні рухи казахського народу, жорстоко придушені царатом, а в образі зеленого дерева в степу — нескорену, вічноживу силу народу»¹². Таке тлумачення нам, проте, здається більш ніж сумнівним. Справді, чи можна тлумачити образ «косовиці» й «пожежі» як відображення «національно-визвольних рухів казахського народу», коли за змістом твору ця «косовиця» й «пожежа» є наслідком того, що «кайзак» вкрав у бога сокиру? Нема підстав тлумачити цей образ і як алегорію «колоніальної політики царизму»¹³. Виходить, що колоніальна політика царизму у вірші освячена самим «богом» (адже сокира — «божа») і є «карою» казахам.

Як зазначалося вище, найбільш вірогідно, що Шевченко використав тут реальну казахську легенду про по-

¹¹ «Т. Г. Шевченко в критиці», Держлітвидав України, К., 1953 стор. 212—213.

¹² Є. П. Кирилюк, Тарас Шевченко, Держлітвидав України, К., 1964, стор. 327.

¹³ За І. І. Пільгуком вірш «є сатиричною алегорією про бідне життя казахського народу, оголення країни нападами сусідніх феодалів та царськими сатрапами» (І. І. Пільгук, Т. Г. Шевченко — основоположник нової української літератури, «Радянська школа», К., 1963, стор. 269). Див. також: М. І. Марченко, Історичне минуле українського народу в творчості Т. Г. Шевченка, «Радянська школа», К., 1957, стор. 180; Н. Ф. Бельчиков, Тарас Шевченко, ГИХЛ, М., 1961, стор. 132.

ходження пустелі і «святе дерево», зовсім не вкладаючи в її образи якогось алегоричного змісту. Цю думку висловив ще 1930 р. М. Мочульський, навівши у згаданій нами статті чимало матеріалів про культ дерева і сокири у різних народів (шоправда, безвідносно до даної легенди). Шевченко, безперечно, цікавився поетичною міфологією казахського народу. Про це свідчить запис казахського повір'я про померлого грішника в щоденнику поета (від 15 липня 1857 р.).

Навіть, якщо прийняти версію, що вірш написаний поза зв'язком з казахською міфологією, й тоді нема підстав вбачати в ньому алегорію, а не просто поетичну фантазію автора, схвильованого зустріччю з самотнім «ауль-агач» у тисячоверстній сумній пустелі. Звернімо увагу й на те, що гротескно-фантастична ситуація Шевченкового вірша («кайзак», що нерозважливо украв чарівну божу сокиру) дещо нагадує відомий мандрівний сюжет про учня чарівника (який так само нерозважливо почав чаклувати у відсутності вчителя) або сюжети типу пушкінської балади «Гусар», «Золотого осла» Апулея і т. п. (герой необережно скористався відьомським зіллям).

2 (А бог тойді з Петром ходив

3 По світу, та дива творив.)

Ці дещо іронічні рядки нав'язні народними легендами про мандрування по світу Христа з апостолом Петром (або з Петром, Павлом і Миколою), переодягнених старцями. В цих легендах своєрідно відбився народний протест проти соціальної нерівності: бог карає ненажерливих та скупих багатіїв і винагороджує бідних (в більшості з них наявний сатирико-гумористичний елемент). Легенди ці існують у багатьох європейських народів (О. М. Афанасьєв наводить західно- і південнослов'янські, німецькі, норвезькі легенди¹⁴).

Легенди ці відомі і в українському фольклорі в численних варіаціях. Див. їх у згаданому збірнику О. М. Афанасьєва на сторінках 9—15 (із зібрання В. І. Даля; всі вони записані у Васильківському повіті, отже, власне, там, де в дитинстві міг їх чути Шевченко). Аналогічні перекази, записані на Харківщині і Вінниччині П. П. Чубинським, див. у томі I «Трудов этнографическо-статистической экспедиции...», стор. 153—159. Пор. з Шевченко-

¹⁴ Народные русские легенды, собранные Афанасьевым. Издание полное, Лондон, 1859, стор. XI, XX, XXIV, XXIX—XXXI.

вим: «А бог тойді з Петром ходив по світу...» початкові слова народних переказів: «В давній времена ходив по землі бог із святим Миколаєм і святим Петром...»¹⁵; «В давні времена, як ходив по землі бог з Петром і Павлом...»¹⁶; «Єдиного разу господь з св. Петром і Павлом ходили по землі...»¹⁷. Пор. також з рядками Шевченка рядки П. Корсуна: «Колись давно Білбог з Юрком по світу бо-жому ходили і творили чудеса» («Українські повір'я»)¹⁸.

4 *А кайзак на хирю*

На хирю — на біду (див. «Словарь української мови» за ред. Б. Д. Грінченка, т. IV, стор. 398).

17 *Встає пожар, і диму хмара*

18 *Святеє сонце покрива*

За слушним припущенням М. Мочульського, в картині пожежі відбилися не тільки казахська легенда про походження пустелі, а й враження Шевченка від баченої 12 травня 1848 р. степової пожежі (під час раїмського походу). Цю подію Шевченко описав у повісті «Близнець»: «...Пожар был все еще впереди нас, и мы могли видеть только один дым, а пламя еще не показывалось из-за горизонта. С закатом солнца начал освещаться горизонт бледным заревом. С приближением ночи зарево краснело и к нам близилось. Из-за темной горизонтальной, чуть-чуть кое-где изогнутой линии начали показываться красные струи и язычки. В транспорте все затихло, как бы ожидая чего-то необыкновенного. И, действительно, невиданная картина представилась моим изумленным очам. Все пространство, виденное мною днем, как бы расширилось огненными струями почти в параллельных направлениях. Чудная, неописанная картина!» (IV, 89). Цю величну картину Шевченко тоді ж замалював у акварелі «Пожежа в степу».

20 *Та до Тингиза до Аралу*

Примітка Шевченка: «Аральское море».

51 *На степ і на Кара-Бутак*

Примітка Шевченка: «Невеличка річка». Транспорт днював на березі Кара-Бутаку біля однойменного форту. Збереглися рисунок, сепія і акварель Шевченка під назвою «Форт Кара-Бутак».

¹⁵ Народные русские легенды, собранные Афанасьевым, стор. 9.

¹⁶ П. П. Чубинский, Труды... т. I, СПб., 1872, стор. 156.

¹⁷ Там же, стор. 154.

¹⁸ «Сніп», Харків, 1841, стор. 187.

ВАРНАК

Точно датувати поему «Варнак» і встановити місце її написання досить важко. Перша редакція твору в захлаявному зошиті 1848 р. стоїть під № 3. На цій підставі в більшості видань (зокрема в академічному десятитомному і ювілейному шеститомному) місцем створення поеми названо Орську фортецю, де Шевченко перебував до 11 травня 1848 р., коли він вирушив у похід до Раїма разом із транспортом Аральської експедиції. Тобто, якщо Шевченко написав поему в Орську, то датувати її слід не пізніше як початком травня. Проте певності в тому, що поему створено саме в Орську, немає. І ось чому. Шевченко звичайно записував твори у захлаявні зошити (які згодом склали «Малу книжку») в хронологічній послідовності. В захлаявному зошиті 1848 р. перед «Варнаком» записано під № 2 поезію «У бога за дверми лежала сокира». А цю поезію створено вже після виходу транспорту Аральської експедиції з Орська (див. коментар). Таким чином, якщо ці твори записано в зошит в хронологічному порядку, то «Варнак» написано або в Раїмі (куди експедиція прибула 19 червня), або на борту шхуни «Константин» під час плавання по Аральському морю, або під час зимівлі на о. Кос-Аралі (початок зимівлі 26 вересня). Так чи інакше, безсумнівно, що в захлаявний зошит поему переписано не раніше зупинки в Раїмі (вірогідніше, пізніше). Щоправда, можливо, що первісний текст поеми складено в Орську, а під час Аральської експедиції тільки переписано. У варшавсько-львівському виданні Шевченка, наприклад, місце написання твору визначено: «Кос-Арал», але упорядник не виключає створення чергової редакції ще в Орській фортеці¹.

Першодрук поеми — в «Кобзарі» 1867 р. видання Кожанчикова. В редакції 1848 р. поема не має назви. 1858 р. поет створив нову редакцію поеми й під назвою «Варнак» (варнак — каторжник) переписав її в «Більшу книжку». Редакція 1858 р. має ряд істотних відмін від попередньої.

Відміни ці в переважній більшості виникли в процесі художньої доробки твору і не позначились на його ідей-

¹ Повне видання творів Тараса Шевченка, т. IV, Варшава — Львів, 1937, стор. 69, 346.

ному спрямуванні й характеристиці героя поеми. Не можна погодитися з Є. Ненадкевичем, ніби новою редакцією «Варнака» «Шевченко творчо відгукується на революційну соціально-політичну ситуацію кінця 50 — початку 60-х років»². За Є. Ненадкевичем, у новій редакції Шевченко соціально загострив образи поеми, послідовно вилучаючи з тексту мотив «морального самосуду за жорстоку розправу з панамі», мотив, який міг би викликати у читача осуд поведінки «хлопців»³ тощо. На жаль, дослідник підпорядкував тут висновки умоглядній схемі; справді, в редакції 1858 р. не знайдемо послідовного вилучення цих мотивів. Загалом залишився незмінним і фінал поеми й опис жорстокості її героїв («Було, мов жабу ту, на слісі спряжеш дитину на огні...» і т. п.).

Сюжет поеми «Варнак» Шевченко згодом використав у однойменній повісті, написаній російською мовою в Новопетровському укріпленні десь у 1853 — 1854 рр. Повість «Варнак» багато в чому відрізняється від поеми: автор ввів нових персонажів і нові епізоди, але ідейне спрямування повісті й поеми загалом те саме.

Темі поеми про отамана ватаги селян-месників деякі дослідники пов'язують з іменем Устима Кармалюка (1787—1835). На думку Є. Ненадкевича, «пісні і легенди про Кармалюка являють собою поетично-народну основу поеми і паралель до неї»⁴. Приблизно те саме писав у своїх коментарях і І. Айзеншток. Можливо, розповіді й пісні про Кармалюка справді були одним з джерел образу героя поеми (більше схожий на Кармалюка герой повісті «Варнак» Кирило⁵), проте треба застерегти від прямолінійного ототожнення цих фігур. Історичному Кармалюкові, наприклад, не були властиві риси жорстокості, якими Шевченко наділив героя поеми. А головне те, що Кармалюк залишався до кінця непримиреним, тимчасом як Шевченків герой розчарувався в обраному шляху боротьби. За Є. Кирилюком, «Варнак» написано «на матеріалі, зібраному уже на засланні, — оповіданні земляка-засланця»⁶. Тобто дослідник вважає, що Шевченко

² Є. О. Ненадкевич, Творчість Т. Г. Шевченка після заслання (1857—1858). Держлітвидав України. К., 1956, стор. 63.

³ Там же, стор. 64, 65.

⁴ Там же, стор. 63.

⁵ Див.: Є. П. Кирилюк, Тарас Шевченко, стор. 360.

⁶ Там же, стор. 298.

справді зустрівся на засланні з варнаком, розповідь якого переповів у поемі. Такої ж думки Л. Хінкулов: «Ряд конфліктів, образів, ціліє сюжети поетических произведе- ний. создававшихся Шевченко в ссылке, были прямо под- сказаны ему встречами, рассказами, случаями сообщения- ми. почерпнутыми им в Оренбургском крае. Нередко поэт и сам раскрывает источники своих творческих замыслов. Так, «Варнак» построен в форме рассказа каторжника...»⁷. Автор визнає за реальний факт навіть зустріч поета з варнаком саме «понад Елеком», хоч зауважує: «Неяс- ным остается вопрос, когда и при каких обстоятельствах побывал Шевченко «понад Елеком»⁸. Проте жодних ар- гументів на користь цієї думки дослідники не наводять. Більш імовірно, що зустріч Шевченка з оповідачем-вар- наком — літературно-композиційний прийом, а самий сюжет поеми, як і її головний герой, — плід авторської фантазії. Ваонак, на нашу думку, є художньо узагальне- ним образом, в якому відбилися Шевченкові відомості про багатьох месників-кріпаків (про Устима Кармалюка, зокрема). Щодо фіналу твору (отаман пішов «суда люд- ського» просити), то вже його винятковість свідчить про умоглядно-літературне походження.

Поема «Варнак» — антикріпосницький твір. В ньому, як у багатьох поезіях, написаних і раніше, і пізніше, поет викриває кріпосництво, визиск і знуцання панів над кріпаками. Тут знову виникає тема покритки і тема помсти панам (пор. «Неначе цвяшок, в сеоце вбитий» — 1848, «Якби тобі довелосся» — 1849). Саме поміщиків поет вважає винними в тій жорстокості, з якою мстять- ся їм селяни (цю думку він безпосередньо висловлює і в повісті «Варнак»: «А кто их огрубил? Кто ожесточил? Вы сами, жестокие, несытые паны!» — III, 159).

«Варнак» — поема про те, як скривджений кріпак став «розбійником». «Розбійником» своєрідним — народ- ним месником, подібним до пушкінського Дубровського і легендарного Робіна Гуда. У «розбійництві» герой пое- ми шукав не збагачення, а справедливості й помсти. В поемі він не грабує панів (про це, на відміну від по- вісті, нема жодного рядка), а винищує їх «без милосердія

⁷ Л. Хінкулов, Тарас Шевченко, ГИХЛ, М., 1960, стор. 185.

⁸ Там же, стор. 472.

і зла». Водночас було б натяжкою твердити, що в поемі «Варнак» Шевченко закликав селян наслідувати приклад її героя. Таке тлумачення незаперечно спростовується сюжетом — розчаруванням героя твору в обраному шляху. Можна сказати, що тут автор тільки ставить проблему, а не вказує шляхи її розв'язання. Антикріпосницька поема «Варнак» є ще однією спробою Шевченка звернути увагу суспільства на величезне народне лихо — кріпацтво і показати, що це лихо — не тільки аморальне, а й небезпечне навіть для тих же панів. Отже, дворянському читачеві не важко було вичитати в підтексті поеми стару Шевченкову думку-погрозв: «Стережіться ж, бо лихо вам буде» («Холодний Я»). Щодо сучасного читача, то можна погодитися з Є. Ненадкевичем, що для нас особливо цінне в поемі те, як вона «розкриває психологію соціальної помсти кріпака-селянина»⁹.

«Варнак» — твір у певному розумінні суперечливий. В ньому відбилися як об'єктивні слабості стихійного антикріпосницького руху Шевченкової доби, так і суб'єктивні суперечності ідейного розвитку поета. Вони позначалися передусім на центральному образі поеми — образі варнака. Герой поеми, який три роки криваво мстився панам, почав «нудить світом» і навіть вирішив зарізатися, та сталося щось подібне до чуда в життях святих, він «мов переродився» і пішов у Київ віддатися владі — «суда людського у людей просити». Причини такого, дещо несподіваного для Шевченка, висвітлення образу селянина-месника Є. Кирилюк пояснює так: «При розгляді поеми в минулому були спроби ототожнювати погляди варнака й погляди автора, приписувати йому ідеї «християнської етики». <...> Немає сумніву в тому, що автор глибоко співчуває оповідачеві, і все ж не можна ототожнювати погляди великого поета і погляди селянина-засланця. Дивно було б і вимагати від селянина-коіпака, хоча й навченого грамоти, високої свідомості. Протягом трьох років, об'єднавши навколо себе народних месників, він карає панів за їх злочини. Але це не дає йому повного морального задоволення, бо він не може вичерпати бездонного моря народного лиха»¹⁰. Цілком згодні, що не можна

⁹ Є. О. Ненадкевич, Творчість Т. Г. Шевченка після заслання, стор. 63—64.

¹⁰ Є. П. Кирилюк, Тарас Шевченко, стор. 298—299.

ототожнювати погляди героя поеми і її автора (до речі, погляди героя не тільки після «переродження», а й до нього, коли він був месником). Проте не можна також зводити всю проблематику цього образу до констатації того, що в героя-кріпака відсутня «висока свідомість». Для нас важливим є авторське ставлення до образу варнака, авторська тенденція, як вона виявилася в сюжеті поеми. Якби поет бачив своє завдання в осудженні несвідомості й непослідовності селянського протесту, то свій твір він би побудував інакше, зробив би інші ідейні акценти. Варта уваги думка дослідника, що герой поеми відчував незадоволення, розуміючи своє безсилля вичерпати море народного лиха. Та вона не все пояснює. Відсутність «повного морального задоволення» ще не призводить до самогубства. Очевидно, герой пішов «суда людського» просити тому, що вважав себе винним. У чому? Треба гадати, у непотрібних жорстокостях («спряжеш дитину на огні» і т. п.), у марно пролитій крові. Себе варнак осуджує: «Марне поле я сам заневічив свій вік», називає «окаянним» (ред. 1848), «недолюдом» (ред. 1858), порівнює з п'яним різником (р. 147). Попричому осуджує себе він з позицій не класової, а християнської моралі (осуджуючи водночас з позиції класової моралі панство). Та ми б погрішили проти істини, якби пояснили оцей мотив у поемі тільки наміром автора типізувати «недостатню свідомість» селян-месників і не побачили б певного його співчуття до моралі свого героя. Не випадково, автор ніде не осуджує варнака за його моральне «переродження». Шевченкознавці давно вже звернули увагу на той парадоксальний факт, що в деяких творах Кобзаря помітні зовсім несподівані для поета-революціонера нотки «всепрощення». Звичайно, ці нотки ніколи не домінують, бо суперечать революційному спрямуванню Шевченкової поезії, але ігнорувати їх коментатор не має права. «На думку поета, — пояснює це явище Є. Шабліовський, — справжня людина, людина високої моралі, повинна стояти над почуттям особистої помсти до ворога. І це справедливе положення поет іноді надміру поширює»¹¹. У Шевченка в деяких його творах є певні нотки всепрощення (хоч вони ніколи не були провідним мотивом

¹¹ Є. Шабліовський, Гуманізм Шевченка і наша сучасність, «Наукова думка», К., 1964, стор. 168.

його творчості). На це звернув увагу ще А. В. Луначарський: «Його [Шевченка] ненависть до панства нестримна, але часом з розчуленням оповідає він і про те, як замучені злочинними панами жертви великодушно прощають своїм гнобителям»¹². Автор цитати послався на такі твори Шевченка, як його щоденник, «Неофіти», «Меж скалами неначе злодій».

А втім висновок про визначальний вплив ідей «всепрощення» на Шевченкову поему і зокрема на її фінал був би передчасним. Справа складніша. Фінал поеми, нам здається, обумовлений реальними суперечностями класової боротьби селянства в Росії 40-х років, як вони відбилися в свідомості Шевченка. Селянські антикріпосницькі виступи за царювання Миколи I були стихійними, розпорошеними і зовсім не освітленими якоюсь революційною теорією. В роки Шевченкового заслання в Росії не існувало будь-якої свідомої революційної сили (організації, партії), здатної очолити й спрямувати стихійний селянський рух. «Розбійництво», як воно зображено Шевченком у поемі й повісті «Варнак», було виявом класової боротьби селянства проти кріпацтва (це добре показав поет), але в силу своєї стихійності й несвідомості воно, звичайно, не могло повалити існуючий суспільний лад. Помста поміщикам — оце й вся програма кріпаків-протестантів типу варнака. Все це, очевидно, добре розумів Шевченко, який був поетом селянської демократичної революції, а не стихійного бунту й сліпої помсти (нема потреби уподібнювати ідеологію Кобзаря ідеології гайдамаків XVIII ст.). Але що і як робити, щоб отакі стихійні селянські виступи переросли у переможну соціальну революцію, Шевченко тоді не знав. Нагадаймо, що «Варнак» писався на засланні, у добу глухої миколаївської реакції. А питання «що робити?» було для Шевченка і його сучасників не тільки теоретичним, а й животрепетним практичним питанням, на яке в 40-і роки конкретної відповіді історія ще не дала. На це питання спробували відповісти в роки першої революційної ситуації революційні демократи, хоч і їх відповідь не була в усьому вичерпною і правильною.

Отже, помітні в поемі нотки соціального песимізму й абстрактного гуманізму обумовлені передусім тим, що

¹² Є. Шабліовський. Гуманізм Шевченка і наша сучасність, «Наукова думка», К., 1964, стор. 169.

Шевченко розумів слабкість і суперечливість стихійного селянського протесту і не знаходив у конкретних умовах доби (40-і роки — апогей «миколаївщини»!) реальної політичної сили, яка б спрямувала стихію селянської ненависті в річище переможної революції. Шевченко завжди вірив у майбутню перемогу народу. Але він був надто пристрасною людиною, щоб втішатися цією вірою. Він бажав щастя народу не десь в далекому майбутньому, а близького й реального. Торжество кріпосницького самодержавства часом доводило його до розпачу. Все це, звичайно, груба схема. Безперечно, що на настроях поеми відбилися також трагічні переживання автора-засланця, відірваного від батьківщини, друзів, нормальних умов життя.

1 *Тиняючи по чужині*

2 *Понад Елеком, стрів я діда*

Елек — ріка Ілек, ліва притока р. Уралу. Шевченко бачив р. Ілек восени 1850 р., коли зупинився в укріпленні Ілецька *Защита* (Соляна *Защита*) по дорозі з Орської фортеці до нового місця заслання — Новопетровського укріплення. В повісті «Варнак» оповідач зустрічається з варнаком саме в Соляній *Защиті*. В редакції поеми 1848 р. (тобто до того, як автор побачив Ілек) йдеться про зустріч з варнаком — «над тим Уралом».

37 ...— *Води чимало*

38 *Із Ікви в [море] утекло...*

У рядку 38 після «в» у автографі пропуск: очевидно, автор забув куди впадає р. Іква (права притока р. Стир на Волині). У деяких виданнях цей рядок відновлюють: «Із Ікви в [море?] утекло»¹³, в інших: «У Стир із Ікви утекло»¹⁴. Гадаємо, треба друкувати так, як у автографі — з пропуском (саме так надруковано в академічному десятитомному виданні).

113 *Отож у клечальну неділю*

Клечальна неділя — на зелені свята або трійцю (від слова «клечання» — віти й деревця, якими, за старим звичаєм, прикрашали помешкання і двори на ці свята).

116 *З Броварського лісу*

На лівому березі Дніпра під Києвом.

¹³ Так у першодруку і копії Д. Мордовця. Таку ж реконструкцію подає і ювілейне шеститомне видання (під знаком питання).

¹⁴ Пропозиція В. Доманицького.

«СТАРЕНЬКА СЕСТРО АПОЛЛОНА» [ЦАРІ]

Поему «Старенька сестро Аполлона» Шевченко написав 1848 р. на Кос-Аралі. У захальвному зошиті за 1848 р. складові частини твору записано як самостійні вірші під окремими номерами (вступ і I розділ — 6, II — 7, III — 8, IV — 9 і епілог — 11). Між IV розділом і епілогом записано під № 10 поезію «Добро, у кого є господа». Це свідчить, що задум епілога виник у поета, очевидно, дещо пізніше. Отже, в редакції 1848 р. цей твір являє собою віршований цикл. В автографі цикл не має назви. Те, що Шевченко відразу задумав написати саме цикл, а не просто дописував схожі за темою вірші до першого з них (№ 6), можна довести наявністю вступу, в якому автор проголошував: «захожуся коло царів», «розмалюю помазаних» (отже, не мав наміру обмежитися якимось одним епізодом з одним царем). 1858 р. Шевченко створив нову, значно відмінну від попередньої, редакцію твору, яку переписав у «Більшу книжку». Саме за цією редакцією поема друкується в «Кобзарях». За своїм одверто антицаристським змістом поему не можна було надрукувати в Росії. Її першодрук — у II томі празького «Кобзаря» 1876 р. — під назвою (очевидно редакторською) «Царі», що від того часу стала традиційною. В редакції 1848 р. поема (без назви) складається з чотирьох сюжетно не пов'язаних між собою віршованих оповідань (розділів твору) і їх обрамлення — вступу та епілога. Частини поеми об'єднує не тільки обрамлення, а й єдність задуму і стилю.

Ще в коментарях до «Кобзаря» видання ЛІМ 1934 р. було висловлено думку, що поему «Царі» Шевченко написав під враженням революції 1848 р. (див. стор. 283—284). Ця думка набула певного поширення в шевченкознавчій літературі. Категорично стверджує її Є. П. Кирилук: «Поема є відгуком на революційні події 1848 року в Західній Європі»¹. У більш обережній формі пише про це Ф. Я. Прийма, говорячи про «чуттєво соціального оптимізму» в поемі, викликане революційними подіями в Європі². Важко сказати, де відшукав дослідник соціальний оптимізм у творі, що саме в редакції 1848 р. закінчується

¹ Є. П. Кирилук, Тарас Шевченко, стор. 327.

² Див.: Ф. Я. Прийма, Шевченко и русская литература XIX века. Изд-во АН СССР, М.—Л., 1961, стор. 154.

зовсім не веселими словами: «Нікого не навчиш ти, тебе самого великим дурнем назовуть, а книжку граться отдадуть маленьким дітям, більш нічого!» (до речі, єдина цитата, наведена автором — з редакції 1858 р.). Тим часом ніяких доказів безпосереднього зв'язку змісту поеми з подіями 1848 р. дослідники не наводять. Той факт, що 1848 р. Шевченко написав антицаристську поему (цикл), сам по собі нічого не доводить, оскільки той же поет писав антицаристські твори (причому політично значно гостріші за змістом) і до 1848 р. і після («Сон», «Кавказ», «Юродивий» тощо). В першій редакції антимонархічна тема звучить ще не настільки голосно, щоб у ній можна було почути безпосередній відгук на революційні бої 1848 р. По-перше, ця редакція надто перевантажена бурлескною «сміховиною». По-друге, в цій редакції поет підкреслює свій антиклерикальний задум розвінчати саме «святих» царів — Давида і Володимира, що знов же таки не мало безпосереднього відношення до революційних подій 1848 р. Цей задум настирливо наголошується автором: «царя свого пророка. А цар (святий), узявшись в боки...» (II, 415), «І царя свого святого...» (II, 415), «Отак святі царі живуть!» (416), «Давид святий пророк і цар...» (416), «Бувають діти і в святих...» (416), «Так отакії то святі і!» (417), «Бодай кати їх постинали, отих царів, та ще й святих...» (417). Очевидно, тут позначився не вплив тогочасних європейських подій, а стара Шевченкова «пря» з церквою, в якій поет справедливо вбачав одну з головних підвалин самодержавного ладу. І тільки через десять років після революції 1848 р. Шевченко значно загострює антимонархічну лінію поеми за рахунок деякого послаблення антиклерикальної теми і вилучення зайвої «сміховини».

В новій редакції поет найбільше переробив вступ (фактично написаний наново) і епілог твору. Проте його первісний задум — створити сатиру на «святих» царів — при деякій зміні ідейних акцентів залишився в основному той самий.

Вступ у першій редакції, хоч і значно поступається своїми ідейно-художніми якостями перед вступом 1858 р., має самостійне мистецьке значення і є цікавим з історико-літературного погляду. Тому коментар до вступу варто почати з редакції 1848 р.

У першій редакції вступу поет визначає ідейно-художнє завдання твору («штилем високим розмалую помазаних») і водночас пародіює й осміює тогочасну дворянську поезію цареславну і трафаретно романтичну.

Дев'ята сестро Аполлона

Якби, буває, хоть на час
 Ви кинули отой Парнас.
 Та в степ таки пришкандиба[ли]
 (Коли не в наймах де застряли
 Або не хилете в шинку
 З пропий-волами чумаками?)

(II, 414)

Дивлюся — шкандибає
 На милицях, з торбиною
 Бабуся сідая
 І п'янька нівроку їй...

(II, 416)

Дев'ята сестра Аполлона — муза Калліопа. Подекуди пояснюють, що тут йдеться про музу Ерато. Це — помилка: Ерато — богиня еротичної поезії, тимчасом як дев'ятою, старшою з дев'яти муз, є Калліопа — богиня епічної поезії (а Шевченко осміює тут саме цареславні епопеї та оди). Шевченко назвав музу сестрою Аполлона тому, що за античною міфологією музи були дочками Зевса й богині Мнемозіни, а Аполлон — сином Зевса й богині Латони.

Вступ 1848 р. найвиразніший у творчості Шевченка приклад безпосереднього наслідування бурлескної традиції. Явно бурлескно-травестійного походження тут і предмет зображення — муза і спосіб зображення — комічне опобутовлення, своєрідна «українізація». Як це звичайно в бурлеску, комічний ефект викликається тут контрастом між «високим» предметом зображення і зниженням його образом у творі. Поет запозичує з бурлескно-травестійної традиції як специфічну лексику української травестії (шинок, бакаляр, соковита народна лайка тощо), так і самий мотив пародійного звернення до музи. Звертаючись до «дев'ятої сестри Аполлона», автор, безперечно, пригадував рядки «Енеїди» Котляревського:

О музо, панночко Парнаська,
Спустись до мене на часок;
Нехай твоя научить ласка,
Нехай твій шепчесть голосок...

(Пор. також відповідні звернення у «Пісні... Куракіну» — до Орфея, у «Герпиниді» П. Білецького-Носенка, «Жабомишодраківці» К. Думитрашка). Музу Шевченко перелицьовує на стареньку українську бабу-шептуху. Цей комічний образ старої баби-музи теж генетично йде від «Енеїди»:

Ти, кажуть, дівка не бриклива,
Але од старості сварлива...

Ану, старая цао-дівце,
Сідая музо, схаменись!
Прокашляйсь без зубів, сестрице,
До мене ближче прихились!

(Останній уривок особливо нагадує перший рядок редакції 1858 р.: «Старенька сестро Аполлона»...)

Шевченко почав твір з пародії на традиційне для високого «штилю» класицизму звернення до музи тому, що високим «стилем» придворні поети звичайно оспівували чесноти монархів. Ідейний сенс бурлескного образу музи — передусім в іронічній констатації застарілості й звироднілості царславної поезії.

*Бо вже остили мужики,
Та безталанні покритки,
Та й тих уже не стало.
А про журбу та про печаль
Остило... і паперу жаль.*

(II, 414—415)

Даний уривок має певний відтінок автоіронії. Звичайно, його не треба розуміти надто прямолінійно — як відмовлення поета від набридлої йому кріпацької тематики і взагалі сумних, елегійних мотивів. Автоіронія, очевидно, викликана психічним станом поета, коли він відчув гостру потребу перейти від «плачу» до «сміху». В дальших рядках поет переключає свою іронію на штампи й трафарети сучасної йому поезії:

*Чи є поганше що на світі,
Як та дрюкована нудьга?
Про марне страчання літа,
Та про чорнявого в р а г а*

З очима ясними як небо...
Голубчики, пишіть для себе
Та не дрюкуйте...

(II, 415)

Рядки про «дрюковану нудьгу», «марне страчєнніє літа» перегукуються із строфами «Евгенія Онегіна». Пор. пушкінське:

Он пєл поблєкший жизни цвєт
Бєз малєго в осьмнєдцєть лєт

(розд. 2, X)

або рядки XXXII строфи 4 розділу, в яких «критик строгий» (Кюхельбекер) звертається до «унылых наших рифмачей», «поэтов слезных»:

...Да перестаньте плакать,
И все одно и то же квакать,
Жалеть о прежнем, о былом...

(В. Кюхельбекер у статті «О направлении нашей поэзии, особенно лирической, в последнее десятилетие», надрукованої 1824 р. в альманасі «Мнемозина», писав: «Чувств у нас уже давно нет: чувство уныния поглотило все прочее. — Все мы взапуски тоскуем о своей погибшей молодости; до бесконечности жуем и пережевываем эту тоску...»). Пушкін у передмові до I розділу «Евгенія Онегіна», слідом за Кюхельбекером, згадує «строфы, писанные в утомительном роде новейших элегий, в коих чувство уныния поглотило все прочее»). Якщо пушкінська іронія була спрямована передусім проти зливи епігонських елегій в поезії середини 20-х років, то Шевченко іронізує тут не тільки з «элегических куку» (Пушкін), а й з інших трафаретів тогочасної романтичної музи (штампи російської лірики 40-х років загалом не дуже відрізнялися від штампів епігонської поезії пушкінської доби). Можливо слова про «чорнявого врага» натякають на певний літературний факт, досі не розшифрований шевченкознавцями (слово «в врага» підкреслене в автографі. Шевченко підкреслював звичайно або цитати, або іномовні слова, або якісь специфічні вирази).

Нам здається, від традиції «Евгенія Онегіна» тут — самий стиль і характер іронічно-ліричного відступу на літературні теми (що стилістично контрастний до бурлескної стихії вступу).

В редакції 1858 р. вступ зазнає кардинальної переробки. Поет скорочує його з 69 рядків до 30, вилучає сцену зустрічі з музою і літературно-полемічний відступ. Вилучена сцена, що становила більше половини рядків вступу, надавала йому характеру бурлескного жартування й послаблювала викривальний пафос твору (самий образ музи цареславної поезії у вигляді української бабусі дещо суперечив своєму ідейному змісту). Не був безпосередньо пов'язаний з антимонархічною темою твору і полемічний відступ, спрямований проти романтичних загальників тогочасної поезії.

В новій редакції поет не тільки очистив вступ від функціонально невиправданих образів, а й значно посилив його революційно-сатиричну спрямованість. Вступ 1858 р. — це вже не «сміховина», а відверта сатира на царів. У цій редакції Шевченко, проте, не відмовився від художніх засобів бурлеску, але суворо підкорив їх сатиричному завданню твору.

Пародійне використання традиційного одичного звернення до музи в редакції 1858 р. спрямоване не стільки проти жанру придворної оди, скільки проти об'єктів одичного вихваляння — царів.

19 *І ми б подержали в руках*

20 *Святопомазану чуприну*

«Святопомазану чуприну» міг би тримати в руках кат, піднімаючи над ешафотом відтяти голову монарха. Отже, тут йдеться про страту царя повсталим народом. Слова ці асоціюються з картиною прилюдної страти чи то Людовика XVI, чи то Карла I. Припускаємо, що цей образ виник у редакції 1858 р. під враженням гравюри, згаданої Шевченком у щоденнику 13 січня 1858 р.: «Бабкин подарил мне прекрасную акватинту, изображающую смерть Людовика XVI, а я сегодня, за это назидательное изображение, изобразил его собственную персону...» (V, 138).

І РОЗДІЛ

Сюжет І розділу «Царів» («Не видно нікого в Іерусалимі») має своїм джерелом XI главу біблійної 2-ї книги царств (розповідь про царя Давида і Вірсавію). Оскільки першу сатиричну згадку про ці біблійні персонажі зна-

ходимо ще в «Кавказі» (1845), не виключено, що задум обробки цього сюжету виник у поета до заслання. Рядки про Давида в «Кавказі» завершуються саркастичною «мораллю»: «От бачите, які у нас сидять на небі!» Дещо схожий рядок має і закінчення цього розділу поеми в редакції 1848 р.: «Отак святі царі живуть!» (II, 416).

Давид—другий цар Ізраїля з 1055 по 1015 р. до н. е., про якого розповідається в кількох книгах Старого завіту (Книги царств, Параліпоменон). За біблійною легендою ще за життя царя Саула він був таємно помазаний на царство пророком Самуїлом. Після смерті Саула став царем племені Іуди, а ще через кілька років царем об'єднаного Ізраїльського царства, столицю якого переніс у завойований у ієвусеїв Іерусалим. Давид був уславлений християнською церквою, зокрема як «псалмопівець» за нібито складений ним Псалтир (справді, можливо, тільки кілька псалмів належать Давидові, переважну більшість їх, як встановили вчені, ствоєно в значно пізніші часи)³. І саме тому, що в особі Давида поєдналися «святий» і цар, Шевченко й обрав його основним персонажем сатиричної поеми, спрямованої водночас проти самодержавства і релігії.

Варто підкреслити, що Шевченко тут досить точно дотримується фактичної сторони біблійної розповіді. Це відповідає його наміру змалювати в поемі «факти», так би мовити, офіційно визнані істинними, причому «факти» з життя царів, шанувати яких учить церква й держава. У біблії справді чимало розповідається про злочини царя Давида, які, щоправда, пробачаються йому тим, що він згодом каявся богові. Ось як писав про Давида добре знайомий Шевченкові «Енциклопедический лексикон» видання Плюшара: «За кротость свою и покорность Давид был любимецъ господа и хотя нередко впадал в прегрешения, всегда искупал их однако ж чистым раскаянием» (т. 15, 1838, стор. 283).

Звичайно, цей біблійний персонаж сам по собі найменше цікавив Шевченка. Розповідь Книги царств про Давида й Вірсавію знадобилася поетові лише як вдячний матеріал для сатири, спрямованої на дискредитацію сучасних царів і сучасної церкви. Якщо антиклерикальний

³ Див.: И. Кривелев, Книга о Библии, Изд-во соц.-эконом. литературы, М., 1959, стор. 177—178.

задум автора реалізувався вже через безпосереднє осміяння одного з найбільш шанованих церковниками персонажів «святого письма», то для створення актуальної сатири проти сучасного самодержавства цей біблійний сюжет потребував певного «осучаснення», відповідних ідейних акцентів, щоб читач переадресував свої емоції і висновки на сучасність. Якими засобами цього досяг поет — див. далі.

1858

- 35 А гірша, лихая та
люта година
36 Покрила Ізраїль:
царєва война!
37 Царєві князі, і всі
сили,
38 І отроки, і весь народ,
39 Замкнувши в городі
ківот,
40 У поле вийшли,
худосилі,
41 У полі бились,
сиротили
42 Маленьких
діточок своїх.
43 А в городі младиє
вдови
44 В своїх світлицях,
чорноброві,
45 Запершись, плачуть,
на малих
46 Дітей взираючи.
Пророка,
47 Свого неситого
царя
48 Кленуть Давида
сподаря.

1848

- А інша лихая та люта
година
Покрила Ізраїль. То
гірша війна!
Царєві князі, і всі сили,
І отроки, і весь народ,
Замкнувши в городі
ківот,
Пішли шукать собі
могили,
Покидали дітей малих,
І жен своїх, і молодих
Своїх підложниць... а ті
босі,
Розхристані, простоволосі!
Сидять в світлицях
взаперті
Та тяжко плачуть в
самоті.
І красоту свою велику
Нарошне нівечать, аж
жаль!

(II, 415).

Поza всяким сумнівом, викривальний пафос цих антивоєнних рядків (що, до речі, не несуть у розділі сюжетного навантаження) викликаний не біблійним оповіданням про війни царя Давида, а ненавистю Шевченка до сучасного

йому мілітаризму. В умовах миколаївської Росії, коли вперше писалися ці рядки, вони не могли не сприйматися як протест проти загарбницьких війн, які вів царизм. До того ж у біблій відповідного тексту фактично нема, є тільки побіжна згадка про похід Давидового полководця Іоава проти аммонітян: «И посла Давид Иоава и отроки своя с ним и всего Израиля; и расточиша сыны Аммони; и обседоша окрест Раввафа» (Друга книга царств, XI, I).

Найбільших змін з чотирьох розділів поеми у другій редакції зазнає саме перший. Порівнюючи обидві редакції, бачимо, що вступна частина розділу набрала більш чіткої антицаристської і антимілітаристської спрямованості. В редакції 1858 р. опис «царевої війни» переростає рамки конкретної події твору: така взагалі всяка «царева війна».

- 53 ...на зелений сад
54 Сусіди Гурія. А в саді,
55 В своїм веселім вертограді,
56 Вірсавія купалася

Гурій — один з воєначальників Давида — Урія Хеттеянин (хетти — народ Сходу). Вірсавія — дружина Урії, а після його смерті — дружина Давида, мати майбутнього царя Солсмона. Пор. Шевченків текст з біблійним: «И бысть при вечере, воста Давид от ложа своего и хождаше на крове дому царского и увиде жену с крова мьющуюся: жена же взором добра велми⁴. И посла Давид и взыска жену, и рече: не сия ли Вирсавия дщерь Елиавля, жена Урии Хеттеянина. И посла Давид слуги, и взя ю, и вниде к ней, и преспа с нею».

- 68 ...я... Ми повелим!
69 Я цар над божіім народом!
70 І сам я бог в моїй землі!
71 Я все!..

Як і початкова (антимілітаристична) частина I розділу, ці рядки мали підказати читачеві сучасний політичний сенс сюжету поеми. «Ми повелим!» — явно пародійне використання лексики царських маніфестів (частий прийом у сатири Шевченка). В рядках «І сам я бог в моїй землі! Я все!..» — мотив самообожнення деспота, що його далі розвинув Шевченко в образі Нерона (тобто Микола I) поеми «Неофіти». Цей же мотив характерний і для того-

⁴ 1860 р. Шевченко зробив офорт на цю тему з картини К. Брюллова «Вірсавія» (1831).

часної сатири на Миколу I (П. Лавров, О. Хомяков, див. коментар до «Неофітів»). З особою російського царя перегукувались і такі риси образу Давида, як мілітаризм і розпутність (остання риса також характерна для образу Нерона-Миколи). Вклавши в цей образ зрозумілі сучасникам натяки на Миколу I, поет так «осучаснював» ветхозавітний сюжет, щоб у свідомості читача біблійний деспот асоціювався з цілком реальним живим російським деспотом. Проте Давид тут не є езопівським псевдонімом Миколи I, розрахованим на обман цензури. Давид «Царів» — це не Микола, а, якщо можна так висловитись, «омиколаєний» Давид. Тому помиляється І. І. Пільгук, коли тлумачить образ Давида, як езопівське зображення Миколи I: «Щоб схарактеризувати всевладного монарх-деспота, поет користується езопівськими прийомами...»⁵. Цей образ не є езопівським ще й тому, що ані перша, ані друга редакція поеми не призначалися для цензурного друку; їх одверта «безцензурність» не потребує доведення.

А. Шамрай свого часу тонко зазначив, що в коментованих рядках поеми «цар Давид, охоплений «нечестивою хтивістю» до жінки свого підданого Вірсавії, посилається на свої царські привілеї в <...> невідповідній ситуації...»⁶. Ці рядки дослідник пов'язує з аналогічним місцем «Енеїди» Котляревського, де Юпітер звертається до Юнони:

Мое безсмертіє ярує,
Розкошних ласк твоїх бажа;
Тебе Олімп і світ шанує,
Юпітеру ти госпожа.

73 *І кінву доброго сикеру*

Кінва — дерев'яний кухоль; *сикер* — хмільний напій.

88 *А щоб не знав він тії шкоди,*

89 *То цар убив його, та й годі*

Цар послав Урію на війну з листом до полководця Іоава, наказавши останньому під час бою несподівано відступити, щоб вороги вбили Урію: «И написа Давид писаніє ко Іову, и посла рукою Урииною. И написа в пи-

⁵ І. І. Пільгук, Т. Г. Шевченко — основоположник нової української літератури, «Радянська школа», К., 1963, стор. 287.

⁶ І. П. Котляревський, Повне зібрання творів, т. I, Вид-во АН УРСР, К., 1952, стор. 43—44.

сани, глаголя: введи Урию противу брани крепкия, и возвратитесь вспять от него, да язвен будет и умрет».

91 *А потім цар перед народом*

92 *Заплакав трюхи, одурив*

93 *Псалмом старого Анафана*

Навіть біблія не дуже приховує підступність і лицеміство Давида, який нібито був засмучений убивством Урії (яке сам же спровокував), кілька днів каювся і постився, а потім: «И утеши Давид Вирсавию жену свою, и вниде к ней, и спа с нею...» (пор. рр. 94—95 «І знов веселий, знову п'яний, коло рабині заходивсь»). Анафан — бібл. Нафан — пророк часів Давида, засудив його за те, що «поаял» Вирсавію і наказав убити Урію. Тут йдеться про псалом 50 (у Псалтирі), ніби складений Давидом на ознаку каяття за цей свій гріх.

Як бачимо, саме добре знання біблійних текстів допомагало поетові дискредитувати й розвінчувати церковні та релігійні догми.

Переробляючи 1858 р. поему, Шевченко викреслив з I розділу сентенцію, якою в першій редакції закінчувався цей епізод:

Отак святі царі живуть!
А як же прості? Я не знаю...
І раю вам цього не знать
Та ні у кого й не питать,
Щоб не завадило буває!..

Викреслені рядки нічого не додавали до змісту попередніх рядків розділу.

II РОЗДІЛ

Реалізуючи сатиричний задум поеми у формі «повчальних» оповідань про злочинну розпусту «святих» царів, Шевченко почерпнув сюжет з 13-ї глави біблійної Другої книги царств. У цій главі розповідається, як старший син царя Давида Амнон (у Шевченка в ред. 1858 р. — Амон) згвалтував сестру Фамар, за що був убитий братом Фамарі Авессаломом. Поет використав тільки першу половину глави — про Амнона і Фамар, не переповідаючи історії Авессаломової помсти (що не відповідало б його сатиричному задуму). Фабулу біблійного оповідання передано в поемі досить точно. Сатирична тенденція автора виявилася (якщо не говорити про самий відбір «факта») у знижено-бурлескному стилі розповіді, авторських

оціночних визначеннях, у тій «моралі», нарешті, якою закінчується розділ поеми і заради якої він, власне, написаний:

Отак царевичі живуть.
Пустуючи на світі.
Дивітесь, людські діти.

Щоб читач краще зрозумів Шевченків метод сатиричного переосмислення даного джерела, пор. відповідні уривки:

...Амон щасливий,
Вродливий первенець його!
Лежить, нездужає чогось.
Давид стенає та ридає,
Багряну ризу роздирає
І сипле попіл на голову.
— Без тебе я не поживу
І дня єдиного, мій сину,
Моя найкращая дитино!
Без тебе сонця не узрю.
Без тебе я умру! умру! —
І йде, ридаючи до сина.
Аж тюпає, немов біжить.
А той, бугай собі здоровий,
У храмині своїй кедровій
Лежить, аж стогне, та лежить.
Кепкує з дурня. Аж голосить,
Аж плаче, бідний, батька просить.
Щоб та Фамар сестра прийшла.
— Драгий мій отче і мій царю!
Вели сестрі моїй Фамарі,
Щоб коржика мені спекла
Та щоб сама і принесла,
То я, вкусив його, возстану
З одра недуги.

«И ляже Аммон и разболе-
ся: и вниде царь видети его;
и рече Аммон к царю: да при-
идет ныне Фамарь сестра моя
ко мне, и да испечет два праж-
ма пред очима мои; и имам
ясти от рук ея».

Всі відміни другої редакції II розділу поеми від редакції 1848 р. мають стилістичний характер.

III РОЗДІЛ

Сюжет III розділу поеми («І поживе Давид на світі») теж запозичений з біблії: «И царь Давид бысть стар прешед дни и одеваху его ризами (многими), и не согревашся. И реша отроцы его ему: да поищут господину нашему царю девицы юныя, и предстоит цареви, и будет

греючи его, и да лежит с ним, и согрется господин наш царь. И искаша отроковицы добрыя от всего предела Израилева. И обретоша Ависагу Сумантяныню (тобто сунамітянку — з палестинського племені сунамітян. — Ю. I.), и приведоша ю к царю. И бе отроковица добра видением зело, и бысть греючи царя и служаше ему: царь же не позна ея» (Третя книга царств, I, 1—5).

Порівнюючи обидва тексти, бачимо, як майстерно використав поет сатиричні потенції біблійного джерела. Замість спокійної епічної мови біблійного хроніста-оповідача — наскрізь тенденційна гнівно-саркастична розповідь сатирика, що не приховує свого ставлення до зображуваних подій. Як і в попередніх розділах, поет вдало поєднує тут елементи зниженого бурлескного стилю з пародійним використанням «біблеїзмів» і старослов'янської мови.

173 *І... і не позна ю*

Після цього — останнього в редакції 1858 р. — рядка в першій редакції було (після рядка крапок):

Дивуються, що кіт мурий
Не ворухив сала,
А у його сіромахи
Зубів не осталось!..

Хоч ці рядки самі по собі досить виразні, вони послаблювали враження від ущипливої іронії попередніх 172 — 173 рядків, якими фактично вичерпувалася фабула III розділу. В новій редакції кінцівка епізоду набула надзвичайної гостроти, завдяки своїй лапідарності, дотепності, пародійному лексичному забарвленню.

IV РОЗДІЛ

У IV розділі поеми («По двору тихо похожає») автор переповідає літописну розповідь про те, як князь Володимир здобув собі у дружини полоцьку княжну Рогніду. Пор. літописний текст (за Лаврентіївським літописом): «И сѣде (Володимир — Ю. I.) въ Новѣгородѣ, и посла ко Рогѣволоду Полотьску, глаголя: «хочю пояти дѣчерь твою собѣ женѣ». Онѣ же рече дѣчери своей: «хочеш ли за Володимера?» она же рече: «не хочю розути робичича, но Ярополка хочю». <...> И придоша отроци Володимерови, и повѣдаша ему всю рѣчь Рогѣнѣдину, дѣчери Рогѣволожѣ, князя Полотьского; Володимерѣ же собра

вои многи, Варяги и Словѣни, Чюдь и Кривичи, и поиде на Рогъволода. Въ се же время хотяху Рогнѣдъ вести за Ярополка, и приде Володимеръ на Полотескъ, и уби Рогъволода и сына его два, и дъчерь его поя женѣ, и приде на Ярополка. И приде Володимиръ Киеву с вои многи...»⁷ (далі в літопису розповідається про захоплення Володимиром Києва й київського князівства, дальшу долю Рогніди і т. д.).

Не важко помітити тут дві фактичні відміни Шевченкового тексту від літописного. За літописом Володимир, коли вчинив напад на Полоцьк (980 р.), був новгородським князем. За Шевченком — київським. Літопис називає нареченим Рогніди київського князя Ярополка. Шевченко — литовського князя. Відміни ці — випадкові й не обумовлені якимись художніми міркуваннями. Виникли вони єдино тому, що Шевченко призабув другорядні фактичні деталі літописної розповіді і не мав на Кос-Аралі відповідних історичних джерел. Та йому певно й не спало на думку, що тут є якась неточність (ім'я Володимира поприродно асоціюється геледусім з його князюванням у Києві): в редакцію 1858 р. не внесено щодо цього жодних поправок. Врешті всі ці неточності найменшою мірою не позначилися на реалізації ідейно-художнього задуму твору.

Відомо, що Шевченко до заслання виявив неабиякий інтерес до козацьких літописів. Тож не дивно, що він, вивчаючи історію своєї батьківщини, заглядав і в літописи Київської Русі. Вважаємо, що на IV розділі «Царів» позначилося безпосереднє знайомство Шевченка з літописом, який він читав ще до заслання (наприклад, за цитованим тут виданням 1846 р.). Це можна довести лексичною подібністю обох текстів: «пришли і город обступили» — «и приде Володимеръ на Полотескъ», «убив старого Рогволода»; «княжну поя» — «и дъчерь его поя». Є в літопису і лексичний відповідник до «і растлі ю»; розповідаючи далі про розпусту Володимира, літописець писав: «И бѣ несуть блуда, проводя къ собѣ мужьски жены и дѣвицѣ растляя»⁸. Від літописного стилю йде і загальне старослов'янське лексичне забарвлення цього

⁷ Полное собрание русских летописей, т. 1. СПб., 1846, стор. 32. Майже те саме розповідається і в Іпатіївському літопису.

⁸ Там же, стор. 34.

розділу (водночас тут позначилося також знайомство поета з билинами і «Словом о полку Ігоревім»: «А із Києва туром-буйволом іде веприщем за Рогнідою Володимир князь со киянами»).

Цієї характерної старослов'янської лексики зовсім не знаходимо в інших історичних джерелах, якими міг скористатися поет. Нема її, зокрема, і в першому томі найпопулярнішої тоді «Истории государства Российского» М. Карамзіна, де досить докладно переповідається літописна розповідь про Володимира і Рогніду. Спільних для Шевченковсі поеми і літопису старослов'янських виразів немає також у відомій «думі» Рилєєва «Рогнеда» й авторському коментарі до неї (надрукована в «Полярной звезде на 1823 г.» і в «Думах», 1825). Шевченко, на російських поезіях якого помітний вплив громадянської музи Рилєєва, напевне, читав цю «думу», і йому не міг не бути близьким її волелюбний пафос (у «думі» розповідається про невдалу спробу Рогніди помститися Володимирові за смерть Рогволода і про те, як Ізяслав — син Володимира й Рогніди — врятував матір від батькової помсти). Припустимо, що саме «дума» Рилєєва зацікавила Шевченка трагічною постаттю Рогніди і спонукала його прочитати відповідні місця літопису.

Вибір сюжету IV розділу поеми з літопису на перший погляд здається дещо несподіваним: літописний сюжет випадає з біблійної тематики трьох попередніх розділів, пов'язаних з особою царя Давида. Але вибір сюжету не з біблійних джерел закономірно впливає із сатиричного задуму автора затаврувати «святих» царів, уславлених церквою: до «повчальних прикладів», запозичених з біблійної історії, поет додав не менш повчальний приклад з вітчизняної історії й історії православної церкви.

Володимир (друга половина X ст. — 1015) — син київського князя Святослава; спочатку новгородський, а з 980 р. київський князь, був канонізований православною церквою як святий (рівноапостольний) за хрещення Русі (988). Цей акт мав для свого часу позитивне значення, оскільки сприяв розвитку культури Київської Русі і її тіснішим економічним взаєминам з Візантією та країнами Західної Європи. Відповідно до антицерковного й антицаристського сатиричного задуму поеми особа Володимира зацікавила Шевченка тільки однією своєю стороною — злочинною хтивістю. До речі, про розпусту

Володимира (до його хрещення) в літопису написано значно більше, ніж у автора «Царів». Очевидно, це потрібно було літописцеві для того, щоб показати моральне переродження Володимира після прийняття християнства⁹. Таким чином, в поемі образ Володимира є своєрідною паралеллю до образу Давида (обидва — «царі», обидва — «святі» і водночас обидва — розпутники, які заради задоволення своєї хтивості вчинили криваві злочини).

178

...виглядає

179 *Із Литви князя-жениха*

Нареченим Рогніди, як зазначалося, був не князь із Литви, а київський (з 972 р.) князь Ярополк (945—980), брат Володимира. За літописом, після захоплення Полоцька Володимир здобув Київ. Ярополк утік у м. Родню, врешті здався братові й був убитий варягами.

181 *Перед богами Лель і Ладо*

У Шевченкову добу і значно пізніше серед міфологів і фольклористів існувала думка, що Лель — слов'янський бог шлюбу й любові, син богині Лади, а Лада (Ладо) — богиня сонця, згоди й любові. Це пояснення іде від польських істориків XVI ст. Міховини, Кромера та Стрийківського й набуло поширення в українській і російській літературі через популярний «Київський синопіс» І. Гізеля (XVII ст.), багато разів перевиданий у XVIII і на початку XIX ст. Наприкінці XIX ст. Потебня довів, що названих богів у слов'янській міфології ніколи не існувало, а своїм «походженням» вони зобов'язані помилковому тлумаченню польськими істориками поширеного приспіву в українських народних піснях, зокрема у весільних типу «ой дід ладо» (див. А. Потебня, *Объяснения малорусских и сродных народных песен*, т. I, Варшава, 1883, стор. 23 — 38). До думки Потебні приєднався В. Міллер та інші видатні фольклористи. Проте традиційне тлумачення Лади і Леля як справжніх богів слов'янської міфології зустрічаємо і в сучасній літературі (див. «Українську радянську енциклопедію», тт. 7, 8, відповідні статті).

188 *Гой, гоя, гоя!*

189 *Новії покої*

190 *Нумо лиш квічати,*

191 *Гостей сподіватись*

⁹ Саме тому нам здаються явною гіперболою літописні відомості про 800 наложниць Володимира (крім кількох дружин).

Серед численних весільних пісень, записаних українськими фольклористами, такого тексту не знайдено. Очевидно, це не фольклорна цитата, а власні рядки Шевченка, написані за відомими йому фольклорними зразками. Пор., наприклад, приспів «гоя» у весільній пісні, записаній Паулі:

Hoja, matinojku, hoja!
Juže ja teper ne twoja¹⁰

Пор. також початок жартівливо-ліричної пісні з Шевченкової драми «Назар Стодоля»:

Гой, гоя, гоя!
Що зо мною, що я?
(III, 8)

За І. І. Срезневським у старослов'янській мові «гой — мир, спокойствие» («гойти — живить»)¹¹.

211 *І прожене ю, і княжна*

212 *Блукає по світу одна,*

213 *Нічого з ворогом не вдіє*

Впадає в око, що коротко описана в цих рядках дальша доля Рогніди дуже нагадує долю інших жінок-страдниць Шевченкових поезій (Катерини, Відьми тощо). Мабуть, відновлюючи в пам'яті літописне оповідання про Рогніду, поет несвідомо (а може й свідомо) переосмислював її образ в дусі традиційних своїх жіночих образів. За літописом Рогніда стала першою з офіційних дружин Володимира (отже, княгинею, а не «княжною»). Він привіз її у Київ, «юже посади на Лыбеди, идѣже нынѣ стоить сельце Предьславино, от нея же роди 4 сыны...»¹².

Після невдалого замаху Рогніди на Володимира князь оселив її разом з сином Ізяславом у збудованому для них місті Ізяславлі (Полоцьке князівство), де вона й померла 1000 р.

214 *Так отакіі-то святіі*

215 *Оті царі*

У редакції 1848 р. розділ кінчався рядком 214. Рядок «Оті царі» додано 1858 р. відповідно загальній настанові автора посилити антицаристську тенденцію твору. Це, власне, єдина змістова поправка в розділі редакції 1858 р.

¹⁰ Pieśni ludu ruskiego w Galicyi, zebrał Zegota Pauli, Львів. 1839, стор. 80.

¹¹ И. И. Срезневский, Материалы для словаря древнерусского языка, т. I, СПб., 1893, стор. 541.

¹² Полное собрание русских летописей, т. 1, стор. 34.

«ДОБРО, У КОГО Є ГОСПОДА»

Ця поезія стоїть в захалявному зошиті 1848 р. під № 10. До «Більшої книжки» не переписана. Першодрук — у «Кобзарі» 1857 р. видання Кожанчикова:

13 *Ми довго в морі пропадали,*

14 *Прийшли в Дар'ю, на якор стали;*

15 *З Ватаги письма принесли*

Про участь Шевченка в Аральській експедиції 1848 — 1849 рр. див. у монографії М. Шагінян «Шевченко» (розділ «Аральская экспедиция»), в усіх біографіях поета, збірниках спогадів тощо. Тут йдеться про закінчення першої навігації експедиції, що дає змогу досить точно датувати вірш кінцем вересня 1848 р. Підстави для цього такі. Експедиція почалася 25 липня 1848 р., коли шхуни «Константин» (на якій перебував Шевченко разом з начальником експедиції О. І. Бутаковим) і «Николай» вирушили з Раїма на Сир-Дар'ї (70 км від її гирла). 31 липня шхуна вийшла в Аральське море. 23 вересня «Константин» повернувся до гирла Сир-Дар'ї і 26 вересня відшвартувався «проти укрєплення, находящегося подле рыболовной ватаги (ця ватага належала Оренбурзькій компанії. — Ю. І.) в небольшом заливе острова Кос-Арала, где течение реки едва заметно, следовательно осенний и зимний лед не может вредить судам»¹.

Отже, перше плавання експедиції тривало два місяці; воно було досить тяжким передусім через погане харчування (за спогадами О. Макшеева, провіант, заготовлений ще в Оренбурзі, попсувався). Під час першої навігації експедиція відкрила кілька островів, провадила зйомку і опис берегів, вимір глибин, геологічні й ботанічні дослідження тощо. Шевченко працював як художник і мешкав у капітанській каюті разом з керівним складом експедиції. Повернувшись на Кос-Арал, експедиція зимувала до 6 травня 1849 р., коли почалася друга навігація (див. ще коментар до поезії «Готово! Парус розпустили»).

17 *А ми з колегою лягли*

18 *Та щось такеє розмовляли,*

19 *Я думав, де б того добра,*

20 *Письмо чи матір, взять на світі*

¹ Дневные записки плавання А. И. Бутакова на шхуне «Константин» для исследования Аральского моря в 1848—1849 гг., Ташкент, 1953, стор. 30.

«Колега» — це, як припускають, засланий 1845 р. рядовим в Оренбурзький корпус колишній студент Варшавського технологічного інституту, а на той час унтер-офіцер 4-го лінійного батальйону Томаш Вернер (Шевченко в листах до Б. Залеського називає його «Фомой»). Подібно до рядового Шевченка, прикомандированого до експедиції О. Бутакова художником, унтер-офіцер Вернер був відряджений до експедиції «для геологических исследований». Під час плавання він мешкав у тій же каюті Бутакова, де й Шевченко. Тож найвірогідніше, що саме його поет назвав «колегою» («колегами» вони були і за своєю долею засланців і за становищем в експедиції).

Настрої, викликані відсутністю листів від друзів і рідних, відбилися також у поезіях часів Аральської експедиції: «І знов мені не привезла нічого пошта з України», «Хіба самому написать». Особливо боляче сприймав поет мовчання численних своїх шанувальників на Україні. Дехто з них був заляканий розправою уряду з кирилومهфодіївцями, дехто втратив зв'язки з Шевченком. «Все в провинции находились под таким страхом и трепетом, — писав пізніше М. Білозерський, — что и помышлять не смели о переписке с Шевченко»². Дізнавшись 1850 р. про зв'язки з засланим поетом В. Рєпніної і А. Лизогуба, шеф жандармів Орлов фактично заборонив їм листуватися з Шевченком. Та під час Аральської експедиції перервалося і те нерегулярне й рідке листування, яке дещо скрашувало поетове життя в Орській фортеці. Повернувшись з експедиції до Оренбурга, Шевченко писав 14 листопада 1849 р. В. Рєпніній: «Обо мне никто не знал, где я прожил эти полтора года, я ни с кем не переписывался, потому что не было возможности, почта ежели и ходит через степь, то два раза в год. А мне в это время не случалось бывать в укреплениях» (VI, 53).

Цей лист свідчить, що поет тоді ще не одержав листів від А. Лизогуба (датованого 15 липня 1848 р.) і М. Александрійського (від 16 серпня 1848 р.). Це єдині листи до Шевченка часів Аральської експедиції, що дійшли до нас.

² «Киевская старина», 1882, № 10, стор. 70.

Перша редакція вірша, записана в захлаявному зошиті 1848 р. під № 15, не має назви і не цілком викінчена: замість окремих, ще не знайдених слів і рядків поет поставив крапки. Після заслання Шевченко доробив вірш і переписав його в «Більшу книжку» (за текстом якої твір звичайно друкується).

Вірш написано на о. Кос-Арал, очевидно, восени 1848 р. Вперше надруковано в «Кобзарі» 1867 р. видання Кожанчикова.

П. С. — тобто Петро Петрович Скоропадський (1805 — 1863), чернігівський поміщик, власник с. Григорівки (Конотопського повіту) і 522 кріпацьких «душ». Зміст вірша свідчить, що Шевченко був особисто знайомий з Скоропадським і відвідав його маєтку у Григорівці. Найвірогідніше, Шевченко познайомився з Скоропадським 1843 р., коли подорожував по селах і маєтках Чернігівщини й Полтавщини (це могло статися, наприклад, у Г. С. Тарновського в Качанівці, де бував і григорівський поміщик). Значно пізніше М. Школиченко (Кононенко) записав розповідь колишнього кріпака М. Маркевича (зі слів його лакея Зосима) про відвідання його паном і Шевченком П. Скоропадського:

«Поїхали ми, каже, з паном до Скоропадського на обід, поїхав з нами і Шевченко. Посідали пани за стіл, ждуть обіду. От Скоропадський і давай вихвалитись та хвастатись, як то добре живуть у його крепаки: «Я їм, каже, і те, я їм, каже, і друге — живуть вони у мене, як у бога за пазухою!» Слухають пани, а особливо Шевченко. Коли — на тобі, — так уже воно, мабуть, ішлося, — лакей Скоропадського візьми та й зроби якусь шкоду, забудь щось подати чи що. От Скоропадський стриб із стола та у лакейську. Прибіг та лакея того лясь, лясь по пиці, а дверей і не зачинив за собою: от гості і побачили все оце. Тільки ж звісно, як усі вони були пани, так їм і байдуже, — призвичаїлись до сього і не звернули ніякої уваги. Не так тільки здалося це Шевченкові, він скипів увесь, мов його окропом обдали, схопився з місця, та, не знаючи що робити, схопився руками за кінець стола і так його стрепенув з серця, що пляшки, чарки — все так і посипалося додолу. Скоропадський почув хряск та в столову, але Шевченко взяв шапку і збирався виходити.

— Що се таке? — зарепетував Скоропадський. Шевченко зиркнув на його, рвонув з усієї сили свою шапку, роздер її пополам та й промовив, кинувши половину своєї шапки на Скоропадського:

— Добре людей шануєш! Хороший пан, нічого сказати! — та з тим і пішов. З того часу він уже у Скоропадського не був ніколи»¹.

Хоч у цьому оповіданні не все заслуговує на довір'я, варте уваги вже те, що даний епізод пов'язаний саме з ім'ям П. Скоропадського і цілком відповідає його характеристиці у вірші Шевченка (пор. з аналогічним епізодом у Лубнах, про який розповів, «не називаючи прізвищ», у своїх спогадах О. Афанасьєв-Чужбинський).

Вірш-памфлет «П. С.» написано через кілька років після зустрічі Шевченка з Скоропадським і за тисячі кілометрів від України. Вже цей факт красномовно свідчить, наскільки морально огидним і суспільно небезпечним вважав поет той різновид українського панства, до якого належав об'єкт його сатири. Сатирична тема вірша — викриття фальшивого народолюбства українських панів — лібералів і «патріотів». Тема викриття панського квазінародолюбства, як ми знаємо, не нова в поезії Шевченка («І мертвим, і живим...»). Нове в «П. С.» — характер сатиричної типізації щодо даного об'єкта викриття. Тут Шевченко вперше створив той індивідуалізований образ псевдопатріота-поміщика, первісний задум якого знаходимо в поемі «Княжна».

«П. С.», на відміну від «І мертвим, і живим...», можна назвати скоріше сатирою соціальною, ніж політичною в звичайному розумінні цього терміну. Тут поет осміяв типового українського ліберала-поміщика 40-х років передусім як соціально-побутове явище. Ні політична ідеологія, ні політична практика українських дворянських лібералів у вірші безпосередньо не дискредитуються. Але в ті роки вірш набирає глибокого політичного значення, розкриваючи політичні потенції лібералів, показуючи фальшивий характер їх загравання з народом. Нагадаймо, що він був написаний більш ніж за десять років до того, як передреформена боротьба внесла певну ясність у соціальну суть лібералізму.

6 Готический с часами дом;

7 Село обідране кругом;

За відомостями коментаторів «Кобзаря» видання ЛІМ

¹ М. Школиценко, Оповідання про Т. Шевченка. — «Зоря», 1892, № 5, стор. 97.

1934 р., палац Скоропадського в Григорівці «достояв аж до 1922 р.» (стор. 294).

Звернімо увагу на викривально-сатиричну функцію пейзажу в цьому вірші (соціальний контраст між панським палацом і обідраним селом). Для Шевченка взагалі характерне гостре соціальне сприйняття пейзажу (пор. пейзаж Петербурга в поемі «Сон», характеристику архітектурного пейзажу Самари в щоденнику тощо).

13 *Потомок гетьмана дурного*

Петро Скоропадський був нащадком гетьмана Івана Ілліча Скоропадського (1646—1722), який гетьманував на Лівобережній Україні після зради Мазепи — з 1708 по 1722 р. І. Скоропадський справді не мав ані державних здібностей, ані сили волі і був слухняною маріонеткою в руках Петра І. За його гетьманування автономія України стала чисто номінальною і значно посилювалося закріпачення селянства.

Основним джерелом, яке вплинуло на Шевченкову оцінку «гетьмана дурного», була, очевидно, «История Малороссии» М. Маркевича, де читаємо про Скоропадського: «...Вся жизнь его — смесь недоразумений и недальновидности»². «О Скоропадском, который давал универсалы подписывать канцеляристам, позволял все возможные неурядства в Малороссии и был подвластен жене, — народ сказал: «Иван плахту, Настя булаву носит»³. В «Истории Малороссии» наведено також відомості про щедрю роздачу гетьманом маєтностей з селами і селянами царським вельможам (Меншиков одержав у подарунок навіть усю Почепську волость) і про те, як цар нагороджував його за слухняність: «Государь одарил его щедро, — за его верные и усердные службы, ревность и прилежание...», «Он получил в вечное и потомственное владение Короп, Краснополье, Рождественно, Городище, Поросячно, Сасиновку, Линовицу; волости: Ропскую и Быковскую, со всеми селами и приселками; Кочуровку, Сопичь, Вихвастов, Буровку, Дроздовицу, Полуботки, Пеццы, Ваганичи, Белоус, Владимировку; дворец в Чернигове, загородный дом в Бобровице»⁴.

² Н. Маркевич, История Малороссии, т. II, М., 1842, стор. 565.

³ Там же, стор. 566.

⁴ Там же, стор. 547.

Іронія долі: адресат сатири вірша не тільки «потомок гетьмана дурного», а й предок іншого — опереткового гетьмана — Павла Скоропадського, посадженого 1918 р. на гетьманський престол Вільгельмом II і того ж року викинутого повсталим українським народом за кордон Радянської землі.

14 *І презавзятий патріот*

Тут ідеться про «малоросійський патріотизм» одного з колоритних представників українського панства. Сатирична тема викриття нещирості панського «патріотизму», як ми знаємо, виникає в творчості Шевченка ще до заслання («І мертвим, і живим...»). Очевидно, й само слово «патріот» було модним серед певних кіл українських дворян; Шевченко неодноразово вживає його в сатирично-іронічному плані: «патріоти-хуторяни» (Передмова 1847 р.), «патріот убогих брат... дочку й теличку однімає у мужика» («Княжна»), «презавзятий патріот» («П. С.»). Якого змісту був «презавзятий патріотизм» П. Скоропадського, поет розкриває в дальших рядках.

16 *У Київ їздить всякий год,*

17 *У світі ходить меж панами,*

18 *І н'є горілку з мужиками,*

19 *І вольнодумствує в шинку.*

Пор. ці й дальші рядки з захопленим записом про П. Скоропадського в щоденнику Г. П. Галагана (запис від 4 березня 1841 р.) — такого ж поміщика-ліберала, як і григорівський пан: «Вот украинец с сердцем и с рассудком; любит свою страну от всей души, благородно бескорыстно! <...> Наш Петр Скоропадский, спасибо ему, поддерживает в них (селянах навколишніх сіл. — Ю. І.) национальность. Часто ездит он в должности межевого судьи, верхом, одетый в кобеняк и с шапкой на голове»⁵. Публікатор щоденника Галагана — А. Л. (О. Лазаревський) додав до цього запису примітку: «О П. П. Скоропадском нам в молодости приходилось много слышать рассказов от ближайших его соседей и мы, не обинуясь, можем сказать, что это был большой... фантазер <...> Никакой близости у Ск-го с народом не было и не могло быть <...> Все отличие П. П. Ск-го от других местных помещиков заключалось в том, что он нередко надевал

⁵ Матеріали для біографії Г. П. Галагана. — «Киевская старина», 1898, № IX (т. 62), стор. 219.

одежду народного крою да перемешивал свой разговор малорусскими фразами. В 40-х годах явилась мода на подобных людей, как результат чтения «Истории русов» и «Кобзаря» Шевченка»⁶. Див. також характеристику П. Скоропадського в «Записках» М. І. Глінки (розповідь про перебування в маєтку Г. С. Тарновського Качанівці): «...Сосед Петр Скоропадский затягивал какую-нибудь чумацкую песню, искусно подражая простолюдинам. Он был примечательный человек, и хотя хозяин наш называл его простым казаком, вероятно потому что П. Скоропадский в одежде и приемах подражал простым казакам и не искал особенной дружбы с Тарновским, однако же в самом деле он воспитан был в московском университетском пансионе, был очень образован и доступен искусствам, разумел архитектуру, играл порядочно на кларнете и чувством понимал хорошую музыку»⁷. Як бачимо, М. І. Глінка намалював досить привабливий портрет Скоропадського. Адаже на фоні одвертих кріпосників — «господ скотининих» і кирпгнучкошиєнкових подібні вільнодумствуючі й українофільствуючі «презавзяті патріоти» могли навіть викликати певну симпатію. Скоропадський справді належав до тих, «що й славу вміє одурить». «Одурив він не одного тільки Глінку. В першій редакції твору (в «Малій книжці») поет писав:

. За що люде
Його возносять як те чудо!
.
. Зовуть світилом
Кривого п'яного Петра
І покровителем добра.
І патріотом.

(II, 419).

Шевченко розпізнав під машкарою освіченого ліберала-українофіла справжнісінького кріпосника і дуже вдало демаскував його в цьому вірші (рядки про «село обідране кругом», «байстрят» і «дівчаток»).

Рядок 16 — «У Київ їздить всякий год», зміст якого на перший погляд здається дещо незрозумілим у загальному контексті, тлумачимо так: їздить щороку на прощу до Києво-Печерської лаври. Таке тлумачення під-

⁶ «Киевская старина», 1898, № IX, стор. 220.

⁷ М. И. Г л и н к а, Литературное наследие, т. I, Л. — М., 1952, стор. 185 — 186.

тверджується рядками 20—22 поеми «Неначе цвяшок, в серце вбитий»:

У Київ їздите щороку
Та сповідаєтесь, нівроку,
У схимника!..

Тобто рядок 16 немов іронічно конкретизує характеристику П. Скоропадського як християнина, подану в попередньому рядку. Варто уваги, що в редакції «Малої книжки» рядок 15 закінчувався комою, а не крапкою, як в «Більшій книжці», становлячи своїм змістом єдине ціле з рядком 16, після якого стоїть крапка:

І християнини ще до того,
У Київ їздить всякий год.

24 У год подержить до хреста
Йдеться про хрестини (натяк на те, що сам Скоропадський був «хрещеним батьком» власних «байстрят»).

Г. З.

Перша редакція вірша — записана в захалявному зошиті 1848 р. без назви під № 16. Друга редакція, за якою вірш звичайно друкується, — в «Більшій книжці». Місце написання твору — о. Кос-Арал. Беручи до уваги порядковий номер запису (№ 16) в захалявному зошиті, котрий містить 60 поезій за 1848 р., а також те, що в деяких наступних віршах 1848 р. ще змальовується осінній пейзаж («І небо невмите, і заспані хвилі» — № 22), приходимо до висновку: твір написано восени, не пізніше жовтня 1848 р. Першодрук твору — в альманасі «Хата» (1860) під назвою «На Україну» і з помилковою датою «1849. Над Аралом» (назва, очевидно, належить редакторові П. Кулішу).

Г. З. — тобто Ганні Закревській. Довгий час ці ініціали не були розкриті. Дехто пов'язував їх з родиною Шевченкового приятеля В. Забіли. В. Доманицький першим висловив обережне припущення, що «Г. З.» — ініціали «мабуть когось з родини Закревських»⁸. Під назвою «Г[анні] З[акревській]» вірш було надруковано 1937 р.

⁸ В. Доманицький, Критичний розслід над текстом «Кобзаря», К., 1907, стор. 242.

в IV т. варшавсько-львівського Повного видання творів Тараса Шевченка, де зазначено, що цю ж думку про адресата вірша «вже не раз висловлювали деякі дослідники, як умотивоване припущення» (стор. 301). Після виходу відомої монографії М. Шагінян про Шевченка (1941), в якій дослідниця детально розглянула взаємини поета з Г. Закревською, питання про адресата вірша «Г. З.» можна вважати остаточно розв'язаним.

З Ганною Іванівною Закревською (народ. 1822), дружиною полтавського поміщика Платона Закревського, Шевченко познайомився 29 або 30 червня 1843 р. в с. Мойсівці на бенкеті у поміщиці Т. Г. Волховської. П. Закревський був власником с. Березова Рудка (на Полтавщині), куди згодом неодноразово приїздив Шевченко писати портрети подружжя Закревських та до брата поміщика — Віктора, з яким поет тоді заприятелював (В. Закревський був людиною досить ліберальних поглядів і душею так званого товариства «мочемордів»). Того ж 1843 р. Шевченко написав портрети Ганни і Платона Закревських (олія). З деяких натяків у спогадах О. Афанасьєва-Чужбинського і в листі О. Капніста до Шевченка від 18 січня 1844 р. (щодо змісту якого є різні думки), а також з інших посередніх доказів, зібраних М. Шагінян, видно, що поет покохав «Ганну вродливу» (так він назвав її в листі до В. Закревського від 10 листопада 1843 р.). Про це ж свідчить і даний вірш. Природно, що своє інтимне почуття до заміжньої жінки автор вірша старанно приховував і, переписуючи твір у «Більшу книжку», обмежився в присвяті-назві ініціалами.

З ім'ям Ганни Закревської сучасні шевченкознавці слушно пов'язують також поезію «Якби зустрілися ми знову», записану в захалявному зошиті 1848 р. безпосередньо після «Г. З.». За своїм змістом ця поезія немов продовжує ліричну тему попереднього твору. Досить переконливими є також докази В. Бородіна на користь того, що Г. Закревська — адресат присвяти поеми «Сліпий» (1845)⁹.

Цей вірш-спогад, вірш-розмова з коханою належить до перлин Шевченкової інтимної лірики. Він не багатий

⁹ Див.: В. С. Бородін, Кому присвячена поема Шевченка «Сліпий» («Невольник»? — «Збірник праць шостої наукової шевченківської конференції».

на метафоричну мову, головне в ньому — картини поетового минулого, відтворені з такою силою ліричного почуття і такою зображальною силою, що ці картини наче живі постають перед нами. А поряд з безпосередньою, щирою й «нелукавою» мовою розповіді (що діє на нас саме своєю щирістю і безпосередністю) поодинокі тропи вірша здаються наче написаними поетом нашої доби: «Мое ти свято чорнобриве!» — це вже мова поетів не ХІХ, а ХХ ст.!

28 *Старесенька мати*

Йдеться про Тетяну Густавівну Волховську (1763?—1855), власницю с. Мойсівки (Мосівки), де як зазначалося, Шевченко вперше зустрівся з Ганною Закревською. Згадка про Волховську — один з доказів того, що «Г. З.» — Закревська. З Г. Закревською Шевченко зустрічався у Волховській і в другий свій приїзд на Україну.

45 *Аж чорними — голубими*

М. Шагінян звернула увагу, що саме такі очі на портреті Г. Закревської Шевченкового пензля.

51 *Як оступлять тебе, доле,*

52 *Діточки-дівчата*

За вірним спостереженням цієї ж дослідниці, цілком очевидно, що тут йдеться про заміжню жінку в оточенні своїх незаміжніх подруг-дівчат. Це ще один доказ того, що адресат вірша Г. Закревська.

«НЕНАЧЕ ЦВЯШОК, В СЕРЦЕ ВБИТИЙ» [МАРИНА]

Цю поему звичайно друкують під традиційною назвою «Марина», яка іде від першодруку в «Кобзарі» 1867 р. видання Кожанчикова. Написана вона восени 1848 р. на Кос-Аралі (в захлаявному зошиті за цей рік, під № 18). Доробляючи 1858 р. свою «невільницьку» поезію, Шевченко не переписав твір до «Більшої книжки». Можливо, поема не зовсім задовольняла його з художнього боку (в ній є деякі романтичні надмірності наприклад, рр. 215—219, де божевільна «гола наголо» Марина танцює з матір'ю на пожарині). Можливо, поет вирішив відібрати з кількох творів на одну тему ті, які вважав більш досконаліми, і тому переписав не «Марину», а близькі їй за змістом поеми «Варнак» і «Якби тобі довелось».

Справді, в «Марині» поет розробляє тему, до якої не-одноразово звертався раніше і до якої ще звертатиметься згодом — це тема знуцання розпутних панів і управителів з кріпачок. Тут знаходимо варіації мотивів, відомих з інших творів Шевченка: мотив панської розпусти — «Катерина», «Слепая», «Осика» («Вільма»). «Не спалося,— а ніч, як море», «Варнак», «П. С.», «Якби тобі довелось», «Меж скалами неначе злодій», мотив віддачі паном нареченого або чоловіка в москалі — «Меж скалами неначе злодій», мотив убивства пана — «Слепая», «Варнак», «Якби тобі довелось», підпал панського будинку— «Слепая», «Княжна», співи божевільних жінок — «Осика», «Слепая» тощо. Як вірно помітив Є. П. Кирилюк, найбільше спільних рис цей твір має з ранньою Шевченковою поемою «Слепая»¹.

15 *І звір того не зробить дикий,*

16 *Що ви, б'ючи поклони,*

17 *З братами дієте... Закони*

18 *Катами писані за вас*

Поет має тут на увазі не тільки жорстокий економічний визиск селянства, а всі ті насильства, які чинило розбещене панство над своїми кріпаками. Слова «закони катами писані за вас» мають свій цілком конкретний сенс: закони Російської імперії надавали право поміщикам карати власних селян. Звід законів (другого видання, 1842 р.) визначив дозволені поміщикам розміри тілесних покарань кріпаків — 40 ударів різками і 15 киями (практично право тілесних покарань нічим не було обмежене, і влада, звичайно, втручалася тільки в разі смерті закатованого кріпака). Той же Звід законів надавав поміщикам право віддавати кріпаків у рекрути. 1822 р. відновлено було право поміщиків висилати селян до Сибіру, причому місцевій владі заборонялося перевіряти підстави висилки.

Проілюструємо коментовані рядки кількома прикладами із щорічних звітів III відділу цареві, в яких наводяться численні факти злочинів поміщиків над селянами. Ось один з них: «В дурном обращении с крестьянами изобличено в течение 1844 года 27 помещиков и владельцев посессионных имений. Из них 14, преимущественно в западных губерниях, обвинялись в смертельном наказании крестьян. В подобном злодеянии замечены 59 сель-

¹ Див.: Є. П. Кирилюк, Тарас Шевченко, стор. 303—304.

ских старшин, приказчиков и управителей. Число крестьян, лишенных таким образом жизни, простирается до 80 человек обоого пола, считая в том числе 18 младенцев, рожденных мертвыми после наказания их матерей»². У звіті за 1845 р.: «24 помещика и 70 управителей обвинены в смертельном наказании крестьян. Число умерших от того простирается до 80 человек обоого пола, исключая 9 малолетних и 34 мертворожденных вследствие наказаний»³. У звіті за 1846 р.: «В смертельном наказании людей обвинены 20 владельцев и 60 управителей, приказчиков, сельских старшин и писарей. Вследствие этих наказаний умерло: крестьян обоого пола 73 и малолетних 7, рождено мертвых детей 19 и доведено до самоубийства 8 — всего 107 человек»⁴. В цьому ж звіті зазначено: «Большая часть подобных жестокостей происходила в [Юго-]Западном крае, так что ген.-ад. Биби́ков вынужден был сделать во вверенных ему губерниях особое распоряжение, дабы обвиняемые в жестоком обращении управители и приказчики были немедленно удаляемы из имений под строгий надзор»⁵. Ця остання цитата для нас цікава вже тим, що й у Шевченковій поемі дія відбувається десь у Південно-Західному краю (пан—поляк). Таку «бухгалтерію смерті» знаходимо у звітах ІІІ відділу до 1860 р. включно. Звертає на себе увагу, що ІІІ відділ доповідав цареві про всі ці випадки з явним занепокоєнням і навіть намагався обмежити «зловживання» поміщиків: і Бенкендорф, і Орлов, і Дубельт надто добре розуміли, що «крепостное состояние есть пороховой погреб под государством» (з «Нравственно-политического отчета за 1839 год») ⁶ і що поміщицька сваволя посилює селянські заворушення. Проте навіть ІІІ відділ був безсилий приборкати кріпосників. Кількість поміщицьких злочинів не зменшувалася. Характерно, що й протягом 1860 р. (тобто напередодні проголошення селянської реформи) було зареєстровано 65 випадків смертельного покарання селян поміщиками⁷ і 7 випадків роз-

² «Крестьянское движение 1827—1869 годов», вып. 1, Государственное социально-экономическое издательство, 1931, стор. 61.

³ Там же, стор. 66.

⁴ Там же, стор. 72.

⁵ Там же, стор. 69.

⁶ Там же, стор. 31.

⁷ Там же, стор. 140.

тління «малолетних своїх крестьянок» (з них 3 на Ук-
раїні)⁸.

47 *За вихиласами придан*

Придани — весільні гості з боку нареченої.

66 *Із коча пан мій вилізає*

Коч — рід фаєтона, екіпажа.

118 ...*Мій боже милий,*

119 *Даруй словам святую силу —*

120 *Людськеє серце пробивать,*

121 *Людській сльози проливать,*

122 *Щоб милость душу осінила,*

123 *Щоб спала тихая печаль*

124 *На очі їх, щоб стало жаль*

125 *Моїх дівчаток, щоб навчились*

126 *Путями добрими ходить,*

127 *Святого господа любить*

128 *І брата миловать...*

Ці рядки мають на увазі передусім читача-дворянина («Щоб милость душу осінила», «щоб стало жаль моїх дівчаток», «щоб навчились <...> брата миловать»). (Підкреслення наше. — Ю. І.). У них виявилась певна переоцінка «доброго слова», його впливу на читача з панівного класу, яка характерна для просвітителів і утопічних соціалістів тієї доби. Хоч така переоцінка сили слова свого часу позначилася на посланні «І мертвим, і живим...» («Обніміте ж, брати мої, найменшого брата»), вона загалом не визначала світогляду Шевченка і була скоріше виявом його суспільних емоцій, ніж сталих переконань. У коментованих рядках треба бачити не концепцію, а пристрасне бажання поета, враженого горем народним, щоб його слово хоч як-небудь полегшило долю народу. Врешті всім змістом своєї поеми про кріпачку-месницю Шевченко спростовує думку, ніби «святая сила» слова може навчити панів «брата миловать». Варто зіставити з коментованими рядками також вступ написаної кількома місяцями згодом поеми «Якби тобі довелося», де поет полемізує сам з собою, заперечує думку, висловлену в цих рядках («Та й думає: — Ми то! Ми то людям покажемо оцих безталанних та навчимо шануватись паничів поганих! — Шкода й праці! Поки села, поки пани в селах, будуть собі тинятися покритки веселі...»).

⁸ «Крестьянское движение 1827—1869 годов», стор. 150.

186 *Хата на помості,*

187 *Наїхали гості*

Пісня Марини (рр. 186—194) є оригінальним Шевченковим твором, в якому поет скористався окремими образами з народних пісень. Зокрема, в перших двох рядках автор використав початок відомої пісні «Тризілля»:

Є в Марусі хата на помості,
Приїхали три козака в гості⁹

199 *Як Кирик п'яний...*

Походження цього виразу досі не з'ясоване. В. Сімович здогадується: «Є якесь таке народне оповідання про Кирика, що впився»¹⁰, але нічим свого здогаду не підтверджує. За «Кобзарем» видання ЛІМу 1934 р. Кирик — «п'яний і розпусний розбишака (за легендами)» (стор. 302). Про які легенди йдеться, невідомо. Так само категорична, але бездоказова примітка до цього рядка в другому томі Повного зібрання творів у шести томах: «Кирик — образ з народної казки» (стор. 496). Відома казка про бідного селянина Кирика¹¹ і зажерливого попа, як і сатиричний вірш XVIII ст. про Кирика і попа, нічого спільного з образом «п'яного розбишаки» не мають. Очевидно, найближче підійшов до істини І. Франко, коли 1907 р. писав до Василя Доманицького: «Про п'яного Кирика не можу нічого сказати: якась локальна приказка, певно був якийсь відомий п'яниця Кирик у якимось селі, де був Шевченко. Подібних локалізмів у приповідках багато»¹².

220 *Чи не це ж та кумася,*

221 *Що підтикалася!..*

У перших двох рядках пісні, яку співає Марина (рр. 220—225), Шевченко використав власний запис народної пісні з альбома 1846—1850 рр. (VI, 273).

237 *...А ти знаєш,*

238 *Що я зарізала його?..*

Хоч на реалізації задуму поеми помітно позначилися романтичні традиції, він виник, безперечно, від спостережень реального життя кріпацького села. Вбивства па-

⁹ П. Чубинський, Труды..., т. V, стор. 386.

¹⁰ Тарас Шевченко, Кобзар, Катеринослав—Кам'янець—Ляйпціг, 1921, стор. 286.

¹¹ Див.: П. Чубинський, Труды..., т. III, стор. 105—108.

¹² «За сто літ», кн. V, ДВУ, X. — К., 1930, стор. 293.

нів-розпутників доведеними до відчаю кріпачками в ті часи траплялися досить часто. У звіті III відділу за 1846 р. зазначається, що «из всех убийств [помещиков] 7 совершенно женщинами за дурное обращение и принуждение к разврату»¹³.

244 «Полюбила москаля,

245 *Та ще й зуби вискаля!*»

Наведені рядки теж знаходимо в запису з альбома 1846—1850 рр. (VI, 274).

273 «Ой гиля, гиля, сірії гуси,

274 *Гиля на Дунай.*

275 *Зав'язала головоньку,*

276 *Тепер сиди та думай!».*

Ці рядки поет запозичив із запису П. Чуйкевича народної пісні «Зійшла зоря ізвечора, да й не назорілася» в альбомі 1846—1850 рр. Запис є народною контамінацією двох пісень; наведені рядки — з пісні, що в запису починається з 10 рядка (VI, 270).

ПРОРОК

Вірш написано на Кос-Аралі, очевидно десь восени 1848 р. (в захлаявному зошиті за 1848 р. твір стоїть під № 19). Згодом поет переписав його з деякими змінами в «Більшу книжку». В обох цих автографах він не має назви. Назва «Пророк» є в окремому автографі (Інститут літератури, № 34), в якому зафіксована остання редакція вірша (на автографі дарчий напис: «Моїй любій ку-масі Н. В. Тарновской. На память 17 декабря 1859 року» і дата: «1859 року, декабря 18»). За цим рукописом вірш надруковано в академічних виданнях творів Шевченка.

Першодрук — у «Кобзарі» 1867 р. видання Кожанчикова (без трьох останніх рядків, явно не розрахованих на цензуру).

Мало не всі інтерпретатори цього вірша констатують його близькість до лермонтовського «Пророка» (1841). Справді, в трактуванні образу Пророка обидва твори мають чимало спільного: і в Лермонтова, і в Шевченка. Пророки, що проповідують любов і правду, перебувають у трагічному конфлікті з суспільством, яке не розуміє їх.

¹³ «Крестьянское движение 1827—1869 годов», стор. 72.

Л.

Провозглашать я стал любви
И правды чистые ученья:
В меня все ближние мои
Бросали бешено каменя.

Ш.

Свою любов благовістити!
Святу правду возвістити!
.....
І мужа свята... горе вам!
На стогнах каменем побили.

Текстуальна й ідейна подібність дозволяє припустити, що на Шевченковому вірші позначилося захоплення українського поета твором Лермонтова (про ставлення Шевченка до Лермонтова див. коментар до поезії «Мені здається, я не знаю»). Водночас треба застерегти від, так би мовити, абсолютизації впливу Лермонтова на цей твір Шевченка. Лермонтовський «Пророк» не був єдиним літературним джерелом Шевченкового «Пророка» і єдиним творчим імпульсом до його написання. Останній треба розглядати на більш широкому літературному тлі, ніж вірш Лермонтова або навіть однойменний вірш Пушкіна, який теж інколи згадується в цьому ж зв'язку. До того ж вірш «Пророк» не є несподіваним у Шевченковій творчості ані за мотивом, ані за образами. Тут Шевченко розробляє одну з провідних тем своєї громадянської поезії — тему засудження рабської покори народу, його примирення з існуючим суспільним ладом. Вона, як ми знаємо, виникає ще в ранній творчості поета і набирає особливого значення в його викривально-сатиричних творах періоду «трьох літ» («Сон», «Гоголю», «Холодний Яр» та ін.). У вірші «Пророку» тема викриття рабської покори переростає у тему трагічного конфлікту між, грубо кажучи, носієм передової ідеї (пророк) і байдужим суспільством («замерзлі душі»). Образ пророка і раніше побіжно зустрічався в поезіях Шевченка: «Тризна», «Шафарикові» (де адресат послання порівнюється з пророком Іезекіїлем), «І мертвим, і живим...» (де поет уподібнює себе біблійному пророкові: «І день і ніч плачу на розпутьях велелюдних»).

Образ пророка, побитого камінням, зустрічаємо ще в «Тризне»:

Великим словом божью волю
Сказать тиранам — не поймут
И на родном прекрасном поле
Пророка камнем побьют!

(«Нехай пророка побиває», — напише Шевченко 1857 р. в «Неофітах»).

Поему «Тризна» створено 1843 р., отже, цілком незалежно від «Пророка» Лермонтова, вперше надрукованого 1844 р. з єдино відомого автографа в альбомі О. Одоєвського. Образ пророка, побитого камінням або осміяного юрбою, був у часи Шевченка, як і пізніше, досить поширеним в європейській, зокрема російській поезії: О. Плещеев у вірші «Дума» (1844), створеному, можливо, під впливом щойно опублікованого лермонтовського «Пророка», писав:

Когда ж среди толпы является порою
Пророк с могучею, великою душою,
С глаголом истины священной на устах, —
Увы, отвержен он! Толпа в его словах
Учения любви и правды не находит...
Ей кажется стыдом речам его внимать,
И, вдохновенный, он когда начнет вещать, —
С насмешкой каждый прочь, махнув рукой, отходит ¹.

(Вірш опублікований 1844 р., передруковувався в 1845 і 1846 рр., отже, міг бути знайомий Шевченкові). Той же Плещеев писав у вірші «Поэту» (1846):

В пророков истины камня
В угодность черни кто бросал ².

Напевне відомий був Шевченкові вірш Міцкевича «Do przyciąsioł Moskali» («До друзів росіян») з поеми «Dziady», де польський поет, оплакуючи страту Рилеева, вигукнув:

Kłatwa ludom, co swoje mordują proroki ³
(Прокляття народам, що своїх убивають пророків).

Значно пізніше Некрасов вклав слова про побитих камінням пророків в уста одного з сатиричних персонажів промовців поеми «Современники» (1875) (очевидно, на той час подібні вирази набули характеру ораторського штампа):

...Пророки событий,
Пролагатели новых путей,
Провозвестники важных открытий —
Побиваются грудой камней ⁴.

¹ А. Н. Плещеев, Стихотворения, «Советский писатель», 1948, стор. 57.

² Там же, стор. 70—71.

³ А. Mickiewicz, Dzieła, t. III, «Czytelnik», Warszawa, 1955, стор. 307.

⁴ А. Н. Некрасов, Полное собрание сочинений и писем, т. III, ГИХЛ, М., 1949, стор. 109.

Всі згадані й незгадані тут «пророки» з поезій Пушкіна, Лермонтова, Плещеева, Міцкевича, Некрасова, як і крилаті вирази типу «несть пророка в своем отечестве», мають своїм першоджерелом біблію. Постать пророка, не визнаного і переслідуваного власним народом або царями, одна з провідних на сторінках Старого і Нового завіту. За біблійними розповідями, були забиті пророки Іезекііль, Ісаія, Іеремія, Захарія, Іоанн, які картали юдеїв за «гріхи» і провіщали «правду». Образ пророків, побитих камінням, бере свій початок, треба гадати, передусім від гл. XXIII «Евангелия от Матфея», де є такі вирази: «сынове есте избивших пророки», «послю вам пророки и премудры ь книжники; и от них убиете и распнете, и от них биете на сонмищах ваших и изженете от града во град», «Иерусалиме, Иерусалиме, избивай пророки и камением побивай посланных к тебе» (пор. «Евангелие от Луки», гл. XI, див. також «Деяния апостолов», гл. VII: «И камением побиваху Стефана»).

Про зв'язок Шевченкового «Пророка» з біблією згадували С. Таранущенко⁵ і Ф. Прийма («Идя от традицій Пушкіна и Лермонтова, используя, как и они, библейскую символику и язык, Шевченко развивает тему «Пророка»...»)⁶. У Шевченковому вірші поєднується кілька біблійних мотивів: мотив побиття камінням пророка, мотив «кроткого пророка» любові й правди, зрадженого юрбою (пов'язаний, зокрема, з евангельськими розповідями про Христа), мотив кари за пророків.

Шевченко, розробляючи традиційний в тогочасній поезії образ пророка і переосмислюючи різні літературні джерела, дав цьому образу цілком нове поетичне й суспільне тлумачення в дусі революційно-демократичної ідеології, як слушно зауважив Ф. Прийма.

7 Слова його лились, текли,

8 І в серце падали глибоко!

⁵ С. Таранущенко, Лермонтовські мотиви в «Кобзарі» Шевченка. — «Науковий збірник Харківської науково-дослідної кафедри історії України», вип. 1, 1924. На думку С. Таранущенко, вплив Лермонтова зовсім не позначився на Шевченковому вірші. Полемізуючи проти цієї помилкової думки, В. Герасименко допустився іншої крайності, безпідставно відкидаючи всякий зв'язок твору з біблією (Два велетні духу. — «Вітчизна», 1964, № 10, стор. 190).

⁶ Ф. Я. Прийма, Шевченко и русская литература XIX века, Изд-во АН СССР, М.—Л., 1961, стор. 120.

9 *Огнем невидимим пекли*

10 *Замерзли душі.*

З цими рядками дослідники зіставляють рядок пушкінського «Пророка»: «Глаголом жги сердца людей».

12 *За ним і слюзи, знай, лили*

13 *Навчені люди. І лукаві!*

14 *Господнюю святую славу*

15 *Розтлили... І чужим богам*

16 *Пожерли жертву! Омерзались!*

Ось як тлумачить наведені й дальші рядки Є. П. Кирилюк: «Конфлікт тут відбувається між пророком і певними групами людей, яких поет називає «навчені люди», «лукаві», «люті», «жестокі». За аналогією із вживанням наведених епітетів в інших творах Шевченка, в цих людях не важко пізнати представників пануючих кіл феодально-кріпосницького суспільства. Карою для них за розправу над пророком будуть «кайдани», «глибокі тюрми» й, нарешті, «цар»⁷. Іншу інтерпретацію цього конфлікту знаходимо у Ф. Я. Прийма: «Изобразив в своем стихотворении пророка, побиваемого на площадях камнями непросвещенной толпой, Шевченко ставил вопрос о недостаточном развитии революционной сознательности в массах. Целям ее пробуждения подчинены как содержание стихотворения, так и избранная поэтом форма притчи: «цари с их тюрьмами, и кандалами посланы богом в наказание за потерю ими чувства собственного достоинства»⁸. Цілком поділяємо цю точку зору (хоч формулювання «потеря чувства собственного достоинства» не зовсім вдале). Справді, якщо поет мав тут на увазі «представників пануючих кіл феодально-кріпосницького суспільства» (Є. Кирилюк), то чому ж карою для них буде «цар» і царські «кайдани» й «глибокі тюрми»? Як зазначалося вище, Шевченко засуджує тут суспільну байдужість, рабську психологію вірнопідданства, яку царизм віками виховував у народі (адресуючи свої докори не тільки несвідомому селянству, а й «среднему сословию»).

Щоправда, в коментованих рядках вірша не сказано, чому люди, які «полюбили того пророка», раптом «омерзались» і зрадили його. Цю недомовленість частково

⁷ Є. П. Кирилюк, Трас Шевченко, стор. 290.

⁸ Ф. Я. Прийма, Шевченко и русская литература XIX века, стор. 120.

пояснюємо тим, що поет звертався до тогочасного читача, добре знайомого з біблією, і обмежився тільки натяком на відповідні біблійні сюжети (про Христа тощо). Шевченко, напевне, і не ставив своїм завданням розкрити причини байдужості, а часом навіть ворожості несвідомого загалу до носіїв передової ідеї. Поет тут не аналізує і не пояснює явища, а лише констатує його (з гіркотою і душевною біллю) для того, щоб в останніх рядках твору, що є його ідейною кульмінацією, врешті висловити думку, заради якої, можливо, й написаний вірш.

- 19 *І праведно господь великий,*
- 20 *Мов на звірей тих лютих, диких,*
- 21 *Кайдани повелів кувать,*
- 22 *Глибокі тюрми покопать.*
- 23 *І роде лютий і жестокий!*
- 24 *Вомісто кроткого пророка...*
- 25 *Царя вам повелів надать!*

В цих ідейно підсумкових рядках вірша поет в образах біблійної символіки втілює думку про суспільну відповідальність народу за власну долю. Ті, хто примирилися з своїм рабством (духовним чи соціальним), варті своєї долі: «цар», «кайдани», «тюрми» — кара «замерзлим душам», що зрадили «святую правду».

Вводячи мотив «царя» як «кари» байдужому суспільному загалу, поет остаточно прояснює революційний зміст своєї символіки. Якщо в Лермонтова і Пушкіна пророк це передусім символ поета в його взаєминах з суспільством, то Шевченків пророк — символ носія передових суспільних ідеалів, що стає жертвою забобонів несвідомих мас, заради яких гине. Тут варто нагадати, що в цьому ж значенні Шевченко називав у щоденнику «апостолами» декабристів і Герцена.

Рядки 24—25 — відгомін біблійної розповіді про першого іудейського царя Саула, сюжет якої Шевченко пізніше використав у своїй сатиричній поезії «Саул» (див. коментар). За біблією, іудеї умовили свого правителя (суддю) пророка Самуїла обрати їм царя⁹. Бог повелів Самуїлу помазати на царство Саула, що згодом став жорстоким тираном. Пор. з рядками 24 — 25 уривок із вірша Жуковського «Библия (из Фонтана)»:

⁹ Один з варіантів 25 у «Більшій книжці»: «Царя вам повелів избрать».

Но что? Рука судей Израиль утомила;
Неблагодарным в казнь царей послал творец;
Саул помазан...¹⁰

Звичайно, Жуковський, на відміну від Шевченка, не мав на думці надати цьому біблійному сюжетові громадянського спрямування.

«НА НИВУ В ЖИТО УНОЧІ» [СИЧІ]

Вірш написано на Кос-Аралі восени або взимку 1848 р. Його автограф — у захалявному зошиті того року під № 20. Доробляючи після заслання свої «невільницькі» поезії, Шевченко не переписав вірш у «Більшу книжку» (автограф перекреслений олівцем). Першодрук — у «Кобзарі» 1867 р. видання Кожанчикова під редакторською назвою «Сичі», яка від того часу стала традиційною.

Чому Шевченко викреслив вірш з числа творів, які він вважав придатними для друку? Нам здається, не з цензурних міркувань, а передусім через певну неясність реального змісту й соціального адресата «моралі» вірша. І справді, без коментарів і пояснень вірш важко зрозуміти.

«На ниву в жито уночі» — єдина байка Шевченка (дещо близький до жанру байки вірш «Колись то ще, во время оно»). Було кілька спроб тлумачення алегоричних образів цієї байки. Одна з останніх — Д. В. Чалого: «Як конкретний об'єкт показу Шевченко тут мав на увазі поведінку пруської ліберальної буржуазії в 1848 році, яка в особі так званого березневого міністерства зрадила інтереси селянства, придушила польський національний рух і таким чином повністю розкрила свою зрадницьку, реакційну сутність»¹. Тут же читаємо, що Шевченко у вірші викриває «зрадницьку роль буржуазії». Проте нема жодного конкретного зв'язку між сюжетом й алегоричними образами байки (мужик, сичі, орел, ворони) та політикою

¹⁰ В. А. Жуковский, Собрание сочинений в четырех томах, т. 1, ГИХЛ, М.—Л., 1959, стор. 199.

¹ Д. В. Чалый, Становлення реалізму в українській літературі, Держлітвидав України, К., 1956, стор. 203.

пруського «березневого міністерства» (не кажучи вже про те, що навіть психологічно важко припустити, щоб Шевченко на далекому Кос-Аралі присвятив вірш викриттю... пруського міністерства!).

Із спроб витлумачити зміст цієї байки єдино вірогідне тлумачення її алегорій дав В. Щурат у дослідженні «Основи Шевченкових зв'язків з поляками» (1917). В. Щурат інтерпретує байку як «рефлекс подій 1846 р. в Галичині. Бо хіба ніщо інше, як галицьку різню, справлену польським революціонерам мазурами, міг мати Шевченко на думці...»². Дослідник дає таке тлумачення алегоричним образам твору: «Тільки полюбуватись можна влучністю порівняння: конспіраторів, що потайки заходять у село, з нальотом нічних птахів-сичів на мужицьку ниву; народу — з дрібним пртаством; володаря — з орлом; підготовленої ним контрреволюції — з заставленням мужицького сільця; епілога «мазуоської різні», тобто видачі побитих революціонерів австрійським старостам — з видачню приборканих сичів на іграшку воронам»³.

Якщо В. Щурат вірно розкрив історичний факт, покладений в основу вірша, і розшифрував його алегорії (принаймні більш задовільного тлумачення цієї байки немає), то політичну тенденцію твору, як і самий характер «галицької різні», визначив неточно. Щурат називає шляхетських повстанців проти Австрії революціонерами, і з цим можна погодитися, додавши, що вони були шляхетськими революціонерами: підносячи прапор національного визволення Польщі, вони нехтували соціальним визволенням її народу. Та не можна погодитися з дослідником, що повстання польських селян проти шляхти було контрреволюцією. Селянське повстання, що вибухнуло в лютому 1846 р. в Західній Галичині, яка належала тоді Австрії, мало виразно антифеодальний характер. Повстанці розгромили близько 400 поміщицьких маєтків і винищили тисячі польських поміщиків. Оскільки антифеодальне повстання селян підірвало сили шляхетського повстання проти Австрії, яке саме в той час почалося (селяни винищували шляхетські повстанські загони), віденський кабінет намагався використати селянський рух у власних інтересах, застрахати ним шляхетських повстанців (ав-

² В. Г. Щурат, *Вибрані праці з історії літератури*, стор. 334.

³ Там же, стор. 335.

стрійська влада розгромила цей рух після припинення шляхетського повстання). Проте, хоч «галицька різня» мала фатальні наслідки для долі антиавстрійського повстання, цей селянський рух не можна визначати як «контрреволюційний»: «Крестьянское движение менее всего походило на лояльную и верноподданную помощь австрийскому императору, какой стремилось изобразить это движение австрийское правительство. Это было антифеодалное восстание крепостных крестьян»⁴. Отже, 1846 р. польська шляхта дістала ще один жорстокий історичний урок про значення селянського питання у національно-визвольній боротьбі.

Шевченко написав цю байку можливо тому, що соціально-політична обстановка на Укоаїні багато в чому нагадувала обстановку австрійської Галичини і урок повстання 1846 р. був дуже повчальним також для українського національно-визвольного руху. Симптоматично, що Шевченко не висловлює в байці жодної симпатії до «сичів», попри всі, здавалося б, «революційності» їх програми («орла ж повісить», «республіку зробіть»). Сатирико-викривальна функція образу сичів визначається і сюжетом байки (претензії сичів «орлине царство затопить» і їх безславна загибель), і лексичним забарвленням образу («погані» тощо), і самим змістом алегорії: шляхетські змовники — сичі. Вони зображені як сичі, звичайно, не тільки тому, що це нічні птахи, а насамперед тому, що сичі — хижаки. Такі ж хижаки, як і орел — австрійський імператор. Тому слова байки про намір сичів «бідне птаство заступить» мають очевидний саркастичний смисл. «Республіка», в якій би хазяйнували доібні хижаки — сичі (що харчуються птахами!), для «бідного птаства» аж ніяк не краще від «орлиного царства» на чолі з одним великим хижакком.

Мораль байки розкривається саме в образі «голісінького мужика». Він — єдина людина і фактично єдине активно-дійове начало в творі. «Сичі» при всіх своїх претензіях виявляються і легковажними і безсилим. Вони легко потрапляють до мужицького сільця. А «мужик» у байці вирішує все. Він — сила. Чому він чинить розправу над «сичами»? Щоб врятувати «орлине царство»?

⁴ «История Польши», т. II, М., 1955, Изд-во АН СССР, стор. 17.

Ні. «Щоб не толочили пашні...» Він має власні, «мужицькі», інтереси. І горе шляхетським «сичам», які забули про це! Свого останнього слова «мужик» «не сказав нікому». На цьому байка багатозначно закінчується. Отже, політична мораль цієї байки така: національний рух приречений на невдачу, якщо він не узгоджений з інтересами народу. Іншими словами, без мужика і проти мужика національного питання не розв'язати. Як відомо, це одна з провідних ідей політичної поезії Шевченка на національні теми. Нема чого й казати, наскільки актуальною була ця «мораль» для українського національного руху, який уже в часи Шевченка намагалися очолити власні українські «сичі» — «прозавзяті патріоти», «патріоти-хуторяне». Для останніх Шевченкова байка могла бути суворим попередженням. Та, на жаль, суспільне значення цього твору послаблювалося тим, що зрозуміти його фактично можна було, тільки маючи «ключ» до його змісту.

Шевченко написав «На ниву в жито уночі», можливо, під враженням розповідей польських засланців про трагічні події 1846 р. (на це вказує В. Щурат). Шевченкові міг дещо розповісти, зокрема, його товариш часів Аральської експедиції — польський засланець Томаш Вернер, з яким поет зимував на Кос-Аралі. Але відомості про галицькі події могли дійти до нього й раніше. 9 березня 1846 р. в зв'язку з «галицькою різнею» було оголошено воєнний стан у Волинській і Подільській губерніях⁵, а кількома місяцями пізніше, восени того ж року, ці губернії за дорученням Археографічної комісії відвідав Шевченко. У прикордонних з Австрією місцевостях він міг почути розповіді про нещодавні сумні події по той бік кордону.

«І ВИРІС Я НА ЧУЖИНІ»

Вірш написано на Кос-Аралі восени 1848 р. Єдино відомий автограф — в «Малій книжці» (серед віршів 1848 р. під № 23). До «Більшої книжки» не переписаний можливо тому, що поет не вважав твір остаточно доробленим.

⁵ Див.: Д. Косарик, Життя і діяльність Т. Шевченка, К., 1955, стор. 76.

Першодрук — у «Кобзарі» 1867 р. видання Кожанчикова з редакційним вилученням (з цензурних міркувань) рядків 19—21 і 59—60.

1 *І виріс я на чужині*

Кріпак Шевченко змушений був покинути Україну ще підлітком — восени 1829 р. у валці свого поміщика П. Енгельгардта, призначеного на службу у Вільно. З 1831 р. Шевченко жив у Петербурзі, спочатку як кріпак того ж Енгельгардта, а з 22 квітня 1838 р. як вільна людина, навчаючись в Академії художеств. Тільки 1843 р. вже визнаним поетом і художником він відвідує рідний край, а 1845 р. переїздить на Україну на постійне життя. Наглий арешт 1847 р. розбив надії поета.

11 *У те найкращее село...*

Тобто у Кирилівку. Після звільнення від кріпацтва Шевченко двічі відвідав рідне село: у вересні 1843 р. і 1845 р. Тут йдеться передусім про враження поета від Кирилівки восени 1843 р., оскільки в рядках 33—34 читаємо:

І я, заплакавши, назад
Поїхав знову на чужину.

(після повернення 1845 р. поет не виїздив з України до арешту 1847 р.).

18 *...Добре, мамо,*

19 *Що ти заранне спать лягла*

Мати поета — Катерина Якимівна померла 20 серпня 1823 р. на сороковому році життя.

30 *Неначе люде подуріли,*

31 *Німі на панщину ідуть*

32 *І діточок своїх ведуть!..*

«Подуріли», бо «німі» — покірливо терплять панську сваволю. Тут поет осуджує покірливість селянства — мотив, наскрізний у «Кобзарі» (пор. рр. 45—46: «А ще поганше на Україні дивитись, плакати — і мовчати!»). Але головне у творі, звичайно, викопиття «панів лукавих». У цьому зв'язку історик А. З. Барабой звернув увагу на рядок 32 «І діточок своїх ведуть»: «Виявляється, що в селах Сергіївці та Василівці, Звенигородського повіту, що належали поміщику Енгельгардту, робочий вік селянина і селянки для відробки панщини починався з десяти років; що в усьому маєтку Енгельгардта, кріпаком якого був довгий час сам Т. Г. Шевченко, інвентар налічував за дорослими селянами і селянками 137 000 людиноднів

панщини на рік; а неповнолітні й малолітні (в точному розумінні «діточки») мусили відробляти панові майже 29 000 людиноднів. У сотнях сіл Київщини, Поділля та Волині панщину обов'язково відробляли хлопчики й дівчатка 11, 12, 13 і 14 років. Були й такі маєтки, де інвентарі не фіксували робочого віку селян, тобто не встановлювали обов'язкового притягнення селянських дітей до панщини. Однак значна кількість панщанних днів від селянського двора і високі строки робіт примушували селян вести своїх дітей на панщину, щоб з дозволу — «милості» пана було зараховано два дні роботи неповнолітніх чи чотири дні малолітніх — за день панщини з двою. Так було в селах Рубежівці і Забуччі, Новоселках і Мостищах Київського повіту та в сотнях інших сіл»¹.

43 *Погано дуже, страх погано!*

44 *В оцій пустині пропадать.*

45 *А ще поганше на Україні*

46 *Дивитись, плакати — і мовчать!*

Поряд із суспільним аспектом цих рядків (заперечення суспільної пасивності — непротивленства соціальному злу) тут, безперечно, є й особистий аспект. Поет, тужачи за батьківщиною, ніби умовляє себе: гіршою моральною мукою, ніж «в оцій пустині пропадать», було б жити на Україні й безсило мовчати під залізною п'ятою кріпосницького самодержавства, щоденно спостерігаючи сваволю панства, не маючи реальної можливості бодай чимсь допомагати його жертвам. Пишучи ці рядки, Шевченко, певно, пригадував свої почуття і враження від української дійсності 40-х років. «Як зійдемося, то поплачем», — писав він тоді з гіркою іронією до Костомарова про кириломефодіївських братчиків (VI, 38). «Дивитись» на страждання народу «і плакати» (навіть у віршах) — така програма могла задовольнити хіба що прекраснодушного ліберала, але не Шевченка. Закінчення вірша, хоч і зберігає форму ліричної медитації, є, власне, заклик до революційної дії — щоб «не осталося сліду панського в Укоаїні» (ор. 59—60).

Цілоком природно, що в своїй «невільницькій» ліриці поет нарікає на тяжку долю заслання. Та він не обме-

¹ А. З. Барабой, 3 історичного коментаря до творів Т. Г. Шевченка. — «Український історичний журнал», 1964, № 3, стор. 104.

жується гіркими ламентациями в душі «Трістий» Овідія, долю якого він на засланні порівнісе з власною. Цей твір є прикладом того, як глибоко особистий мотив туги за батьківщиною органічно переливався в його поезії в революційне картання панства і кріпосництва.

«НЕ ДЛЯ ЛЮДЕЙ, ТІЄЇ СЛАВИ»

Вірш написано восени 1848 р. на Кос-Аралі. Його перша редакція — в «Малій книжці» (в захалявному зшиті 1848 р. під № 24), друга, за якою він звичайно друкується, — в «Більшій книжці». Першодрук — в «Основі». 1861, № 1.

1 Не для людей, тієї слави,

2 Мережані та кучеряві,

3 Оці вірші віршую я.

4 Для себе, братія моя!

Як здавна помічено, Шевченко тут своєрідно варіює й переосмислює рядки відомого йому напам'ять вірша О. Кольцова (1809—1842), на який він згодом послався в щоденнику (запис від 13 червня 1857 р.): «...я, как сказал поэт наш,

Пишу не для мгновенной славы,
Для развлечения, для забавы,
Для милых искренних друзей,
Для памяти минувших дней.

Отже, наведені рядки російського поета сприяли кристалізації художнього задуму Шевченка. Автор «Кобзаря», за всіма ознаками, вважав Кольцова одним з близьких собі поетів. У листі від 1 лютого 1848 р. він просив А. І. Лизогуба «поезії святої ради» надіслати йому твори Кольцова. Не знаємо, чи отримав він ці твори на засланні (у списку книжок, відібраних у поета під час аоешту 1850 р., Кольцова не було), але після смерті Шевченка в його бібліотеці знайдено твори Кольцова в двох виданнях — 1846 і 1857 рр. Інтерес Шевченка до поезії його російського собрата не важко пояснити деякими спільними рисами їх творчості — близькістю до народно-пісенних джерел, щирим співчуттям до долі селянина тощо. Щоправда, творчість Кольцова не має того революційного спрямування, яке є визначальним для Шевченкової музи (на це свого часу звернули увагу Добро-

любов і Герцен: «Он — поэт совершенно народный, такой какого мы не можем указать у себя. Даже Кольцов не идет с ним в сравнение, потому что складом своих мыслей и даже своими стремлениями иногда удаляется от народа. У Шевченко, напротив, весь круг его дум и сочувствий находится в совершенном соответствии со смыслом и строем народной жизни»¹; «Он тем велик, что он совершенно народный писатель, как наш Кольцов, но он имеет гораздо большее значение, чем Кольцов, так как Шевченко также политический деятель, и явился борцом за свободу»²).

21 Нехай летять додомоньку

22 Легенькі діти.

23 Та розкажуть, як то тяжко

24 Було їм на світі.

25 І в сім'ї веселій тихо

26 Дітей привітають

Аналогічний образ «діток»-творів, що їх поет посилав на Україну, знаходимо ще в заспіві до першого «Кобзаря» — «Думи мої, думи»:

В Україну ідїть, діти!

В нашу Україну,

Там найдете шире серце

І слово ласкаве,

Там найдете ширю правду,

А ще, може, й славу.. —

а також у вступі до «Гайдамаків»:

Сини мої, орли мої

Летїть в Україну...

У коментованих рядках бачимо наче своєрідне заперечення думки, висловленої на початку вірша. Поет починає з твердження, що складає вірші не для людей і слави, а «для себе», бо — «мені легшає в неволі, як я їх складаю» (пор. «Бог зна колишній случаї в душі своїй перебираю та списую; щоб та печаль не перлася, як той москаль, в самотню душу» — «Мов за подушне, оступили»). Зізнання дуже шире, претові справді «легшало», коли він писав, бо творчість була для нього органічною

¹ Н. А. Добролюбов, Полное собрание сочинений в шести томах, т. II, ГИХЛ, М., 1935, стор. 568.

² Е. Ф. Юнге, Воспоминания, «Сфинкс», М., 1914, стор. 355.

потребою, і втіхою, і забуттям, даючи вихід його багатій духовності. Але дальше розгортання ліричної теми вірша в коментованих рядках доводить, що оце «не для людей» не треба розуміти надто буквально (проти чого застерігали вже уточнюючі слова першого рядка — «тієї слави»), що писав поет таки «для людей» і мріяв про те, щоб його твори потрапили «додомоньку» — на Україну. Поет тут ніби сам себе спростовує, підкреслюємо — «ніби», бо конфлікт між «для людей» і «для себе» виявляється уявним: «для себе» і «для людей» у свідомості поета це врешті те саме. Отож, тут нема якогось самозаперечення, а є, сказати б, ліричне самодослідження й самопізнання, щасливим очевидцем якого й стає читач вірша.

«ОЙ ВІОСТРЮ ТОВАРИЩА»

Єдино відомий автограф твору — в «Малій книжці». У захлавньому зошиті 1848 р. його записано під № 31; отже, час і місце написання віоша — осінь 1848 р., Кос-Арал. Першодрук — у «Кобзарі» 1867 р. видання Кожарчикова.

Коментований віош — зразок кос-аральських поезій Шевченка в дусі народних пісень. Якогось конкретного фольклорного прототипу до цієї поезії не знайдено. Написана вона в улюбленій Шевченком формі пісні від першої особи, пісні-монолога, розповіді героя (героїні) про себе («Ой я свого чоловіка», «Ой сяду я під хатою», «Полюбилася я», «Якби мечі черевики», «Ой пішла я у яр за водою» та багато інших).

Тематично віош неогукуюється з поемою «Варнак», написаною того ж року (див. коментар). Герої обох творів — народні месники, «шляхетні розбійники», шукачі правди. Щоправда, Варнак врешті кидає лісі й іде «суда людського у людей просити», а герой вірша цього не робить. Але й він мріє, «щоб брат брата не різали» (р. 17). Докір, що «брат брата» ріжуть, адресований, звичайно, передусім панству: воно винне в усьому. Та цю вину треба розуміти не тільки в тому, що «пани ріжуть», а й в тому, що пани змусили героя різати, стати «розбійником», шукати правди з ножем у халяві. Різанина сама по собі ніколи не була Шевченковим ідеалом (як не є вона ідеалом і його героя). Закликаючи народ до «сокири», Шевченко, як

і російські революційні демократи, вважав криваву збройну боротьбу в тих умовах єдино можливим, але вимушеним засобом справедливого розв'язання селянського питання.

Вірш настільки пройнятий народною психологією, народним світосприйманням, автор настільки органічно перетілюється в свого героя, що деякі інтерпретатори ладні цілком ототожнити суспільні позиції Шевченка і персонажа його твору. «*Ой виострю товариша*» — тобто вигострю ножа; «Шевченко вважає, що тільки таким способом можна і треба шукати правди», — читаємо в примітках до «Кобзаря» видання ЛІМ, 1934 (стор. 311). А І. І. Пільгук пише: «Шукання правди з вигостреним ножом є втіленням ідей селянської революції»¹. Звичайно, Шевченко не вважав спосіб помсти одинака-розбійника (хай «шляхетного розбійника», подібного до Варнака, народного месника) саме тим способом, яким «можна і треба шукати правди». Таке ототожнення ідеї народної селянської революції і «шукування правди з вигостреним ножом» є спрощенням революційного світогляду Шевченка. При всьому співчутті Шевченка до героїв «*Ой виострю товариша*» та поеми й повісті «Варнак», він надто добре розумів, що їх шлях боротьби з суспільним злом — безперспективний. Саме тому його Варнак врешті кидає розбійництво і віддає себе владі. Не окремі напади народних месників на багатих панів, шинкарів або ченців, а всенародна революція, яка зламає суспільно-політичний лад царської Росії, — ось у чому бачив поет справжній шлях до «правди». Дещо інакше, ніж наведені джерела, тлумачить це питання Є. П. Кирилюк: «Він (герой вірша. — Ю. І.) чекає зустрічі з паном, шляхтичем, лихварем і навіть з ченцем, хоче добитися усунення зла, лиха, що його завдають народові багаті. Після заслання Шевченко значно ширше ставить проблему боротьби проти кріпосництва. Можливо, з цих міркувань пісню не переписано в «Більшу книжку»². Проте, нам здається, що вірш не дає підстав говорити про більш вузьку постановку в ньому проблеми боротьби з кріпосництвом (порівняно з творами останнього періоду), оскільки цієї проблеми (саме як проблеми!)

¹ І. І. Пільгук, Т. Г. Шевченко — основоположник нової української літератури, стор. 287.

² Є. П. Кирилюк, Тарас Шевченко, стор. 306—307.

поет тут взагалі не ставить. Це не програмний вірш типу «Я не нездужаю, нівроку», і в ньому, звичайно, не відбито всіх поглядів Шевченка на боротьбу з кріпосництвом. Завдання цього твору більш обмежене. «Ой виострю товариша» — пісня в народному дусі, яку треба розглядати в одному ряді з усіма іншими численними Шевченковими варіаціями на мотиви народних пісень. У своїх піснях, написаних за фольклорними взірцями, Шевченко створив своєрідну галерею народних типів і характерів (переважно жіночих): закохана дівчина, весела молодиця, покриткамати, вдова, сирота, чумаки, козак тощо. У коментованій пісні поет додав до своєї галереї ще один яскравий народний тип — «розбійника», месника за народні кривди. Отже, й завдання, яке тут розв'язував автор, було скоріше художнє і психологічне, ніж ідеологічне (постановка питання про боротьбу з кріпосництвом). З цих міркувань не можемо приєднатися до припущення дослідника, що Шевченко через те не переписав твір до «Більшої книжки», що після заслання значно ширше ставив проблему боротьби з кріпосництвом. Додамо, що він переписав до «Більшої книжки» поему «Варнак», де це ж питання ставиться аж ніяк не ширше, ніж в «Ой виострю товариша» (чому саме ця пісня залишилася не переписаною, сказати з певністю не можна, як і щодо більшості інших поезій, не переписаних до «Більшої книжки»).

17 *Щоб брат брата не різали,*

18 *Та не окрадали,*

19 *Та в москалі вдовиченка*

20 *Щоб не оддавали*

У наведених рядках знаходимо типово Шевченкові мотиви осудження суспільного зла. Пор. з рядками 17—18 рядки вступу «комедії» «Сон»: «А той нишком у куточку гострить ніж на брата» та ін., з рядками 19—20 рядки того ж твору про вдову, єдиного сина якої «в війсьکو оддають», а також сюжети поеми «Сова» (1844) і пісні «По улиці вітер віє» (див. наступний коментар).

«ПО УЛИЦІ ВІТЕР ВІЄ»

Вірш створено на Кос-Аралі восени 1848 р. Його автограф — у захалявному зошиті того року під № 32, записаний безпосередньо за автографом «Ой виострю

товариша». Зміст вірша немов продовжує й розгортає тему двох останніх рядків попереднього твору:

Та в москалі вдовиченка
Щоб не оддавали.

1858 р. Шевченко стилістично доопрацював вірш і переписав його в «Більшу книжку». Першодрук — в «Основі», 1862, № 1.

Ця поезія, що тематично, очевидно, відбрунькувалася від попередньої пісні, теж належить до Шевченкових творів, написаних за народнопісенними мотивами. Проте не важко помітити й відміни індивідуального стилю вірша від стилю народних пісень (напр. перенос в рр. 13—14: «Не довелось. Виблагала тую копійчину...»), пов'язані частково з тим, що вірш призначався передусім для читання, а не для співу.

У цьому вірші поет малює ще одну типову для тогочасного українського життя долю — долю бідної вдови, єдиного сина якої сільські багатії незаконно віддають в солдати замість власних дітей. Звертаючись до цієї теми, Шевченко свідомо йшов за народно-пісенною традицією. Див. опубліковані М. Максимовичем пісні «До вдовиного двору» (знайомство з якою позначилося на Шевченковій поемі «Сова») та «Збирались камісари під царські палати»¹. Пор. також початкові рядки пісні:

А звечора, уночі,
Сходилися багачі,
Стали раду радити —
Кого в рекрути взяти:
«Є в удови два сини,
То відд'ймо восени.
Взяли бисьмо богача,
Та не буде орача...»²

До поетичної розробки теми вдови, сина якої взяли в рекрути, Шевченко тут звертається вже втретє — після поеми «Сова» (1844)³ і «Сон» (1844)⁴. Як згадувалося в лі-

¹ М. Максимович, Украинские народные песни, М., 1834, стор. 157 і 132.

² П. Чубинский, Труды., т. V, стор. 977. Див.: там же численні варіанти цієї пісні.

³ Див.: В. С. Бородин, Три поеми Т. Г. Шевченка, «Наукова думка», К., 1964, стор. 5—25.

⁴ Див. у першому томі нашого «Коментаря» пояснення до рядків 130—133 поеми «Сон» (стор. 148—150).

тературі, посилений інтерес поета до цієї теми пояснюється не тільки впливом фольклорної традиції, а передусім враженнями від баченого в живій дійсності. Не випадково ця тема виникає в Шевченковій творчості скоро після того, як він позернувся з подорожі по Україні. Випадки, що лягли в основу сюжету «Сови» і «По улиці вітер віє», були досить поширеним явищем тогочасного сільського життя. В. Бородін, який вивчав архіви рекрутських присутствій, наводить у своїй розвідці про «Сову» чимало скарг на неправильне призначення в рекрути: «До призовного списку Шполянської громади на Звенигородщині був занесений єдиний син удови, хоч такі сім'ї рекрутській повинності не підлягали»⁵, «...у скарзі селянина Боківської волості Василя Кондратюка говорилося: «Старший родной сын мой Федор сдан в рекруты и по настоящее время находится в военной службе, а между тем местные сельские урядники, защищая богатые сельские семейства от поставки следуемых от них рекрут и несмотря на хилость мою и преклонные лета, предложили по настоящему набору сдать в рекруты и другого моего сына Назария <...>, на которого есть моя единственная надежда к пропитанию»⁶. Як бачимо, Шевченко, вдивляючись у життя тогочасного села, побачив не тільки суспільну боротьбу між селянами й поміщиками, а й соціальне розшарування серед селянства.

«ОИ СЯДУ Я ПІД ХАТОЮ»

Вірш записано в захлаявному зошиті 1848 р. під № 33 слідом за «По улиці вітер віє» (отже, і його датуємо осінню 1848 р.). З дуже незначними відмінами вірш переписано 1858 р. в «Більшу книжку». Першодрук — в «Основах», 1862, № 1.

Перед нами ще одна лірична мініатюра Шевченка в народно-пісенному дусі, ще один майстерний ескіз народного характеру, ще одна сценка з українського народного життя, які — одну за одну — відтворював у своїй уяві поет-засланець, щоб бодай трохи вгамувати тугу за рідним краєм. Як і багато інших Шевченкових пісень, цей

⁵ В. С. Бородін, Три поеми Т. Г. Шевченка, стор. 9.

⁶ Там же, стор. 9—10.

вірш є лірично забарвленим монологом-розповіддю від першої особи. Поет надзвичайно тонко й проникливо передав почуття матері, закоханої в свою «Ганнусеньку». Вражає майстерність і переконливість психологічного переквітлення автора в образ своєї героїні. Нам здається, в цьому допомогли поетові його власні глибоко інтимні почуття: у ліричному підтексті вірша — невтолена жага батьківства, мрія поета про власну родину.

Вірш написано від імені матері, що сумує за дочкою, котра нещодавно вийшла заміж і тепер «у свекрухи десь воркує».

6 У хрещика грають

«Хрещик — 2 пари, взявшись за руки, и бегут одна против другой навкрест; кто кого поймает, тот и становится с тем» (Гоголь, «Игры, увеселения малороссиян») ¹.

ШВАЧКА

Шевченко написав «Швачку» десь восени 1848 р. на Кос-Аралі (в захалявному зошиті того року — № 35). Переписуючи 1858 р. вірш з «Малої книжки» до «Більшої», він дещо доробив його.

Швачка Микита (рік народження і смерті невідомий) — один з ватажків селянського повстання 1768 р. — Коліївщини. Його загін налічував понад 200 гайдамаків і діяв на Фастівщині, Білоцерківщині та Богуславщині. Після невдалого нападу на Білу Церкву, здобув у поляків Фастів, який став резиденцією Швачки. Влітку 1768 р. розбитий загоном царського полковника Протасєва і захоплений у полон. Заслано Швачку на довічну каторгу в Сибір.

Швачка один з улюблених героїв народних пісень про Коліївщину. Ці пісні, очевидно, й стали головним джерелом Шевченкового вірша (про Швачку поет міг також чути перекази від старих людей, зокрема від свого діда — свідка, якщо не учасника, гайдамаччини 1768 р.). Відомо кілька пісень про Швачку — «Ой виїхав із Гуманя козаченько Швачка», «Ой не буде краще та не буде ліпше», «Ой хвалився та козак Швачка під Білу Церкву йдучи»

¹ Н. В. Гоголь, Полное собрание сочинений, Изд-во АН СССР, т. 9, М.—Л., 1952, стор. 511.

та ін.¹ Шевченко знав деякі з цих пісень; про це свідчить епіграф до розділу «Гонта в Умані» поеми «Гайдамаки»: «Хвалилися гайдамаки на Умань ідучи...» (варіант пісні «Ой хвалився та козак Швачка...»), а також запис поета в щоденнику: «После ужина я долго гулял вокруг огорода. И мало-помалу освобождаюсь от влияния самолюбия, привел, наконец, свой гордый дух в нормальное состояние и тихо запел гайдамацкую песню:

Ой поизжає по Україні та козаченько Швачка...

От этой любимой моей песни я незаметно перешел к другой...» (V, 43). Из згаданих пісень Шевченко безпосередньо скористався, очевидно, «Ой не буде краще та не буде ліпше», в якій йдеться (зокрема) про здобуття Швачкою Фастова і розправу з шляхтичами й орендарями:

Ой хвалився батько Швачка, та до Фастова йдучи:

«Ой будем драти, панове молодці, китаєві онучі!»

Та ходить Швачка та по Фастові та у жовтих чоботях.

Ой вішав жидів, ой вішав ляхів та на панських воротах!²

Якщо з цієї пісні Шевченко міг запозичити історичні відомості про напад Швачки на Фастів, то на образах, композиції та деяких деталях вірша позначилися, на нашу думку, дві народні пісні про Івана Бондаренка (гайдамацького ватажка, спільника Швачки) — «Ой хвалився Бондаренко» і «Хвалилася Україна, що в нас добре жити». Обидві пісні були добре відомі Шевченкові: першу з них він записав серед інших фольклорних матеріалів в альбомі 1846 р. (№ 108), а друга записана 1843 р. П. Кулішем в іншому його альбомі (№ 106). Про те, чому вважаємо ці пісні одним з джерел «Швачки», скажемо далі.

Вірш «Швачка» написано в дусі народних пісень, звідки поет запозичив і тему, і героя, і традиційні фольклорні мовні звороти й словосполучення, і саме відчуття історичної доби. Проте цей твір не є стилізацією чи наслідуванням народної пісні. За жанровими ознаками це балада,

¹ Див. М. Драгоманов, Політичні пісні українського народу XVIII—XIX ст., ч. I, розділ I, Женева, 1883, стор. 43—63; Собрание сочинений М. А. Максимовича, т. I, К., 1876, стор. 613—616.

² «Історичні пісні», Вид-во АН УРСР, К., 1961, стор. 523.

призначена не для співу, а для читання (наявність переносів, відсутніх в народній поезії тощо).

17 Полковника Фастовського

18 Славного Семена.

25 Прийди з того Межигор'я,

26 Наш славний Палію,

27 Подивися, що той Швачка

28 У Фастові діє!

Про фастівського полковника Семена Палія, видатного керівника боротьби проти польської шляхти на Правобережжі, див. коментар до поеми «Чернець». Шевченко вважав, що Палій в останній рік свого життя був ченцем Межигірського монастиря. Справді Палій, хоч і похований у Межигір'ї, ченцем ніколи не був. Він помер у Фастові 1710 р., а діяльність отамана Швачки припадає на 1768 р. Цей анахронізм слід, очевидно, пояснити тим, що звернення «Прийди з того Межигор'я...» має цілком умовний характер на зразок звернень до померлих гетьманів або отаманів в українських історичних піснях:

Да встань, Зенче, з того світа, просять тебе люде...³

(Зенче — Зиновій Богдан Хмельницький):

Та встань, батьку, з домовини, кличуть тебе люде!
Ой як підеш на Україну — по-прежньому буде⁴.

(звернення до кошового Петра Калнишевського).

21 В Переп'яті гайдамаки

Переп'ят — могила недалеко від Василькова на Київщині, в рзкопках якої брав участь Шевченко (1846).

45 У Бихові славнім місті,

46 З Левченком укупі

Бихів — йдеться про Бишів — містечко на Київщині (не плутати з Биховим — містом у Білорусії). Історичних відомостей про Левченка немає. Разом із Швачкою діяв отаман Андрій Журба. Можна з певністю сказати, що згадка про Левченка і Бишів нав'яна Шевченкові піснею про Бондаренка «Хвалилася Україна, що в нас добре жити». Саме там згадується Левченко як один із соратників Бондаренка («А Шевченко із Левченком пошли борони-

³ М. Драгоманов, Політичні пісні українського народу XVIII—XIX ст., ч. I, розд. I, стор. 80.

⁴ «Історичні пісні», стор. 560.

ти. [А] Левченко на дзвоницю між пор[о]ху] тягне...»)⁶; там же йдеться про напад гайдамаків на Бишів, який названо «Бихів» («Да поїхав до Бихова жидів і ляхів бити»)⁷.

Здобуття Бишева оспівано і в пісні «Ой хвалився Бондаренко» (тут вже — Бишів). Композиція цієї пісні, як нам здається, відбилася на побудові Шевченкового вірша, помітна також і деяка ритмічна подібність. «Швачка» немов складається з двох частин: перші 20 рядків — пряма мова героя, заклик до нападу на Фастів. Останні 28 рядків — авторська розповідь про те, як Швачка захопив Фастів. Дещо подібне бачимо і в пісні про Бондаренка: спочатку заклик отамана здобути Бишів (рр. 3—11), а далі розповідь про події (звичайно, у Шевченка композиція стрункіша, а в народній пісні чимало випадкового). Впадає в око й подібність окремих рядків і виразів цих творів:

Народна пісня

Ой ходімо, пани-брати...

Ой збирайтесь, козаченьки
У Бишів гуляти.

Шевченко

Ходім, брати: не згинете...
Ходім, батьки-отамани...

Має погуляти
У Бихові, славнім місті...

«ОЙ НЕ П'ЮТЬСЯ ПИВА, МЕДИ»

Поет записав цей вірш у захалявний зошит 1848 р. під № 36 під час зимівлі на Кос-Аралі. До «Більшої книжки» не переписано. Першодрук — у «Кобзарі» 1867 р. видання Кожанчикова.

Вірш написано в душі й стилі чумацьких пісень, проте він іде генетично не від якоїсь однієї народної пісні, а від цілої їх групи — про хворобу і смерть чумака в дорозі, найчастіше — про смерть молодого чумака, як і у Шевченка. Див. ці пісні у збірнику «Чумацкие народные песни И. Я. Рудченко» (К., 1874, пісні XXVII—XXXV). В цьому ж збірникові є чотири пісні — «Зажурився бідний сірома», «А в городі Самарі», «Ой сидить пугач та на могилоньці», «Чи я ж тобі не казала», які, за свідчен-

⁶ Тарас Шевченко, Повне зібрання творів у шести томах, т. 6, Вид-во АН УРСР, К., 1964, стор. 319.

⁷ Там же.

ням упорядника, записав Шевченко у Сквирському повіті («Вот главнейшие из материалов, послуживших для настоящего сборника: А. Рукописные сборники: <...> 5. Т. Шевченка — в Сквирском у.» (стор. VII). За спогадами М. М. Білозерського, Шевченко дуже любив співати пісню «У Києві на ринку п'ють чумаки горілку». В «Збірнику українських пісень» М. Лисенка (другий випуск, 1869, № 18) цю пісню надруковано з такою приміткою: «Од Є. П. Красковської — перечула від Т. Шевченка».

9 *Із Одеси преславної*

10 *Завезли чуму*

Цікаво, що тут Шевченко своєрідно «осучаснює» традиційний фольклорний мотив — смерть чумака в дорозі — «реаліями», запозиченими з тогочасного життя. Під «чумою» поет, безперечно, розуміє холеру, страшна епідемія якої почалася 1847 р., а 1848 р. охопила величезні території Росії (див. коментар до поезії «Чума», теж написаної під час зимівлі на Кос-Аралі). Одесу тут згадано не випадково: як і інші портові міста півдня імперії, Одеса справді була одним з центрів поширення епідемії. Про епідемію холери в Одесі Шевченко дізнався (крім інших можливих джерел) з листів А. Лизогуба від 21 жовтня 1847 р. («а тим часом стали розказувать, що в Одесі холера»¹) і від 15 липня 1848 р. («Доброго мало, у Одесі холера...»²). Останнього листа переслав Шевченку з Орської фортеці М. С. Александрійський, і, треба гадати, під його враженням написано коментовані рядки.

«У ТІЄІ КАТЕРИНИ»

Цей твір належить до кос-аральського, умовно кажучи, циклу поезій, навіяних народнопісенними мотивами і пройнятих народно-пісенним духом. У захалявному зошиті 1848 р. він під № 38. До «Більшої книжки» вірш не переписано (факт, що зайвий раз доводить, наскільки приблизними, якщо не марними, є наші спроби пояснити, чому Шевченко не переписав той чи інший твір до цього

¹ «Листи до Т. Г. Шевченка», Вид-во АН УРСР, К., 1962. стор. 59.

² Там же, стор. 76.

альбома, адже вірш є зовсім «цензурним» і цілком художньо довершеним). Першодрук — у «Кобзарі» 1867 р. видання Кожанчикова.

Поезії «У тієї Катерини» пощастило на дослідників. Про її літературний генезис писали М. Петров¹, І. Франко², Д. Яворницький³, М. Драй-Хмара⁴, Ф. Колесса⁵. Майстерний зразок естетичного аналізу твору дав М. Рильський⁶. Дослідники встановили, що генетично ця Шевченкова балада іде від народної пісні про «тризілля» («тройзілля»), відомої в багатьох варіантах (М. Драй-Хмара в своїй розвідці дослідив шістьдесят варіантів цієї пісні). Вперше вона надрукована в збірнику М. Максимовича «Малороссийские песни» (М., 1827, стор. 223). Проте, за вірним спостереженням Ф. Колесси, Шевченко знав цю пісню в інших варіантах, де діють не один козак (як у зб. Максимовича), а три козаки-суперники. Ці варіанти є в збірниках П. Чубинського («Труды...», т. V, СПб., 1874, стор. 386), Б. Грінченка («Этнографические материалы...», т. III, Чернігів, 1899, стор. 234), Д. Яворницького («Малороссийские народные песни, собранные проф. Д. И. Эварницким...», Екатеринослав, 1906, стор. 235) та багатьох інших. Ось один з варіантів у запису Д. Яворницького:

У Марусі хата на помості,
Приїхали до Марусі три козаки в гості,
Один каже: «Я Марусю люблю»,
Другий каже: «Я до шлюбу стану».
«А который мені тризілля доставе,
То той мені, козаченьки, дружиною стане».
Обізвався козак молоденький:
«Єсть у мене три коники в стані:
Один коник, як орел чоренький,

¹ Н. И. Петров, Очерки из истории украинской литературы XIX в., К., 1884, стор. 359.

² І. Франко, Студії над українськими народними піснями. — «Записки наукового товариства імені Шевченка», т. 83, стор. 18—25.

³ Д. И. Эварницкий, Запорожцы в поэзии Т. Г. Шевченко, Екатеринослав, 1912, стор. 24—28.

⁴ М. Драй-Хмара, Генеза Шевченкової поезії «У тієї Катерини» зб. «Шевченко», річник другий, ДВУ, 1930.

⁵ Ф. Колесса, Фольклорний елемент у поезії Шевченка, Львів, 1939, стор. 62—63.

⁶ М. Т. Рильський, Балада Шевченка «У тієї Катерини». — «Збірник праць сьомої наукової шевченківської конференції», Вид-во АН УРСР, К., 1959.

Другий коник, як лебідь біленький,
 Третій коник, як голуб сивенький.
 Тим чореньким до моря доїду,
 Тим біленьким море переїду,
 Тим сивеньким тризілля достану,
 Тризілля достану, т.кн тобі дружиною стану».

Ой став козак тризілля копати,
 Стала йому зозуля кувати:
 «Ой не копай, козаче, тризілля,
 Бо йде уже Маруся з весілля».
 Везе козак Марусі тризілля,
 А Маруся з церкви йде з весілля;
 Лівою рукою Марусю вітає,
 Правою рукою шабельку хапає.
 А в коз_ка шабелька дзвеніла,
 У Марусі головонька злетіла.
 Оце тобі, Марусю, весілля,
 Не посилај козака по зілля!
 Було б тобі, Марусенько, та так не казати,
 Я б не їхав тризілля копати,
 Не на те мати на світ нарожала,
 Щоб козака дівка на глюм підіймала ⁷.

Як бачимо, Шевченко, залишивши незмінним мотив покарання зрадливої дівчини, змінив мотив здобуття тризілля на мотив визволення козака з турецької чи татарської неволі, а ім'я Маруся на ім'я Катерина (якого нема в жодному з відомих варіантів цієї пісні). «Перенесення мотиву з тройзілля на визволення козака з неволі,—писав Франко, — робить честь живому поетичному почуттю Шевченко» ⁸. Справді, ця зміна мотиву дозволила поетові й ошляхетнити своїх героїв, і поглибити мотивацію їх вчинків, і надати баладі драматизму та своєрідного психологізму, відсутніх у фольклорному першоджерелі. Звичайно, годі шукати якоесь конкретне фольклорне джерело цього мотиву (визволення з неволі), яким міг скористатися поет — він дуже поширений і в народних думках і в художній літературі, є він і в творах самого Шевченка («Гамалія», «Невольник»).

За словами Франка, поет у своїй баладі «схотів схарактеризувати і глибину козацького почуття, і козацьке завзяття для досягнення взятої на себе мети і, нарешті, ко-

⁷ Д. И. Эварницкий, Запорожцы в поэзии Т. Г. Шевченко, стор. 27—28.

⁸ «Записки Наукового товариства імені Шевченка», т. 83, стор. 25.

зацьку гордість, що не терпить ані тіні брехні...»⁹. Зрозуміло, що для досягнення цієї мети авторові треба було зійти з ґрунту фольклорного на літературний. Фольклорне джерело тут для поета не стільки взірць, скільки матеріал для побудови балади в романтичному дусі. Саме на літературності й індивідуальності цього твору наголошує в своїй розвідці М. Рильський (даремно навіть уникаючи згадок про його фольклорне джерело). За М. Рильським визначальні риси цієї балади — її романтичність («Балада наскрізь романтична»¹⁰) і лаконізм («Подиву гідний лаконізм автора»¹¹). Тут пригадується відоме визначення цього жанру М. Тихоновим: «Баллада — скорость голая»). Яскраво романтичним є закінчення балади, де обидва суперники — Іван Ярошенко і милий Катерини — братаються після її покарання, — мотив, зовсім незнатий у фольклорі.

1 У тієї Катерини

2 Хата на помості

«Цей надзвичайно стислий початок, — пише М. Рильський, — зразу вводить нас у світ мрії, у світ романтичних перебільшень, у світ романтики... «У тієї Катерини». Та Катерина — очевидно, якась особлива, єдина на всю Україну, а, може, й на увесь світ Катерина, якась нечувана красуня, про яку ні в казці сказати, ні пером написати...»¹²

42 Другого в Козлові

Козлов — так українці й росіяни називали колись татарське місто Гезльов (тепер — Євпаторія).

«ОЙ ЧОГО ТИ ПОЧОРНИЛО»

Рання редакція вірша створена в другій половині 1848 р. на Кос-Аралі і записана в захалявному зошиті за 1848 р. під № 43. 1858 р. Шевченко переписав у «Більшу книжку» нову, досконалішу редакцію твору, за якою вірш звичайно й друкується в «Кобзарях». Першодрук — в «Основі», 1861, № 7.

5 Круг містечка Берестечка

Берестечко—містечко на р. Стирі, в часи Шевченка належа-

⁹ «Записки Наукового товариства імені Шевченка», т. 83, стор. 18.

¹⁰ «Збірник праць своєї наукової шевченківської конференції», стор. 54.

¹¹ Там же, стор. 55.

¹² Там же.

ло до Дубенського повіту Волинської губернії. Під Берестечком 28—30 червня 1651 р. сталася битва між об'єднаними силами козацького війська Богдана Хмельницького і татарськїї орди та польською шляхетською армією короля Яна Казіміра. Бій ішов з перемінним успіхом, та несподівана зрада татар, які залишили поле бою і заарештували Хмельницького (згодом його звільнено за великий викуп), призвела до загибелі більшої частини козацького війська. Внаслідок поразки під Берестечком Хмельницький у вересні того ж року змушений був підписати з польським урядом тяжкий Білоцерківський мир, умови якого майже зводили нанівець попередні великі перемоги козацького війська.

Чи не відвідав свого часу поет Берестечка і, отже, чи не відбилися його берестецькі враження у вірші (адже саме так написано «Чигрине, Чигрине» і «Холодний Яр»)? Нема жодних відомостей про відвідання Шевченком цього історичного місця. Проте поет міг оглянути Берестечко в жовтні 1846 р., коли за дорученням Археографічної комісії перебував у Почаєві (приблизно за 40 км від Берестечка) і знайомився з навколишніми історичними пам'ятками (відвідав, зокрема, Кременець, Дубно, Острог, Корець).

Про Берестецьку битву Шевченко знав з багатьох історичних джерел (козацькі літописи, «История русов», «Запорожская старина», історичні праці Д. Бантиша-Каменського, М. Маркевича та ін.). Очевидно, відомі були поетові й народні пісні про цю подію: в «містерії» «Великий льох» 3-й лірник говорить, що він співає пісню про «містечко Берестечко». Та хоч на формі цього вірша, безперечно, позначилася фольклорна поетика (гайворони, що «кляють очі козацькїї», «зелене поле» тощо), його не можна вивести з якогось конкретного фольклорного джерела (напр., історичної пісні про Берестецьку битву «Висипали козаченьки з високої гори»). Від численних поезій в дусі українських народних пісень, які писав Шевченко під час зимівлі на Кос-Аралі 1848—1849 рр., цей твір відрізняється менш послідовним збереженням пісенної форми, особливо в останніх рядках. Зазначимо, до речі, що всі Шевченкові «пісні» в народному дусі відмінні від фольклорних пісень вже тим, що розраховані передусім на читання, а не на спів (інша річ, що їх можна було покласти на музику й співати). Оця авторська настанова на читача, а не на співака, безперечно, позначилася на формальних особливостях Шевченкових варіацій на народно-

пісенні мотиви (більша «організованість», «упорядкованість», логічність побудови літературного тексту).

41 *Та за вашу волю*

А в рядку 4 — «За вольную волю». Ці рядки мають значення для оцінки ставлення Шевченка до Богдана Хмельницького (цю оцінку не можна виводити тільки з таких творів, як «Великий льох» або «Якби то ти, Богдане п'яний»). Адже українським військом у битві «за вольную волю» під Берестечком керував саме Хмельницький (до того, як його захопили татари). Щоправда, на ім'я гетьман тут не названий. І це теж характерно для історіософії Шевченка. Справжніми героями визвольної битви за «волю» поет-революціонер вважав народні маси — отих «славних запорожців», які «своїм трупом вкрили» криваве Берестецьке поле.

16 *А ви вже ніколи*

17 *Не вернетесь на волю,*

18 *Будете орати*

Ці рядки не слід розуміти як відображення якогось соціального песимізму поета. Ми знаємо, що Шевченко твердо вірив у майбутню перемогу народу і цю свою віру висловив у численних творах до заслання і після заслання («Встане Україна» — в «Стоїть в селі Суботові»; «Розкуються незабаром заковані люде» — «І мертвим, і живим»; «Всюди вас знайде правда-мста» — «Осії глава XIV»; «Врага не буде, супостата» — «І Архімед і Галілей» тощо). Отже, наведені рядки твору не є виявом сталих переконань Шевченка щодо перспектив визвольного руху, а рефлексією тих сумних настроїв, які природно виникали у поета в тяжких обставинах заслання.

20 *Долю проклинати*

Варто уваги, що в ранній редакції («Мала книжка») спочатку було «Ляхів проклинати». Там же поет виправив «ляхів» на «долю». Поправка ця дуже істотна в ідейному задумі твору, в якому поет пов'язує події минулого з сучасним буттям українського народу. Докоряти сучасним «ляхам» за Берестецьку перемогу їх предків в умовах миколаївської «тюрми народів», де однаково страждали й поляки, й українці, було б недоречно. Абстрактне слово «доля» набувало в контексті твору цілком певного значення — кріпацької долі: кріпаки, орючи панське поле, долю проклинають. Так поет надавав своїм роздумам про минуле України найсучаснішого громадянського спрямування.

Вірш створений на Кос-Аралі восени або взимку 1848 р. і тоді ж записаний у захалявний зошит під № 45. Першодрук — у «Кобзарі» 1867 р. видання Кожанчикова.

До «Більшої книжки» не переписаний, хоч, здавалося б, не містить нічого формально неприйнятеного для цензури і є цілком художньо довершеним.

У вірші розповідається про обрання в Чигирині козацького гетьмана, який має очолити визвольну боротьбу проти шляхетської Польщі. Козацтво обирає на гетьмана старого Лободу, той відмовляється і пропонує обрати молодого й завзятого Наливайка. І Лобода, і Наливайко — особи, добре відомі в українській історії, але події, оспівані Шевченком, ніколи не було. Це викликало різні припущення щодо історичних джерел твору, що своєю чудовою словесною пластикою нагадує старовинні гравюри з зображенням вишикуваного козацького війська. За І. Айзенштоком, «матеріалом поету в основному послужив розказ «Истории русов» о виборі Павлюка вместо Василя Томиленко. Эти сравнительно малоизвестные имена заменены в стихотворении именами более популярных Лободы <...> и Наливайко»¹. Ще раніше на це ж джерело вказав М. М. Новицький: «Образ вибору гетьмана в 30-х роках XVII ст. написаний на основі оповідання «Истории русов», з деякими анахронізмами (напр. замість Томиленка й Павлюка поставлено Лободу й Наливайка, що жили кількома десятками літ попереду)...»² Проте обидва коментатори помилилися: в «Истории русов» немає жодного слова про обрання Павлюка замість Томиленка (останній взагалі не згадується). Припускаємо, що ця помилка іде від зауваження В. Б. Антоновича, який (зовсім не посилаючись на «Историю русов») писав про сюжет вірша: «Дійсно в історії зустрічаємо таке схоже, але 30—40 років перегадом в історії Павлюка і Томиленка»³.

¹ Тарас Шевченко, Собрание сочинений в пяти томах, т. 2, ГИХЛ, М., 1955, стор. 393.

² Т. Шевченко, Поезія, т. 2, «Книгоспілка», К., 1927, стор. 447.

³ В. Б. Антонович, Про твори Шевченка історичного змісту, «Правда», 1889, т. II, стор. 339. Справді історія Павлюка й Томиленка дуже далека від ситуації, описаної в Шевченковому вірші. Під час повстання Павлюка (1637) гетьман реєстрових козаків Ва-

Деякі дослідники (Ів. Франко, Д. Николишин, О. Багрій, Л. Кошова) звернули увагу на розповідь «Истории русов» про обрання на гетьмана Юрія Хмельницького (стор. 139—141) як на джерело, з якого поет взяв опис церемонії обрання гетьмана. Певні підстави для такого висновку справді є (див. наш коментар до відповідних рядків). Не можна тільки погодитися з тими інтерпретаторами, що вважають сторінки «Истории русов» про обрання Юрія Хмельницького основним джерелом всього вірша. Зокрема, помилковою є думка О. Багрія, ніби в цій поезії Шевченко «цікавився більше не якоюсь особою, а процедурою обрання гетьмана взагалі»⁴. Процедура обрання, звичайно, поета цікавила (в ній він поетизував своєрідні демократичні засади козацько-республіканського ладу, навіть дещо ідеалізуючи його), але головним для Шевченка була сюжетна лінія твору, пов'язана з відмовленням Лободи від гетьманства (герой вірша радить обрати замість себе Наливайка, вважаючи, що він краще зуміє очолити визвольну боротьбу козацтва. Дещо схожий мотив зречення від гетьманства заради щастя батьківщини знаходимо у вірші «Заступила чорна хмара»). Як побачимо далі, імена Наливайка й Лободи поет пов'язує з епізодом обрання гетьмана зовсім не випадково, а відштовхуючись від відповідних джерел.

Цілковито очевидним є, що вірш «У неділеньку у святу» написаний в стилі народних дум. Від дум поет запозичив і форму віршування (ритміка, рима), і традиційні вирази й словосполучення, і поважний епічний тон розповіді. За вірним спостереженням Ф. Колесси, Шевченків вірш особливо близький думам про Хмельниччину, зокрема деяким рядкам думи про смерть Хмельницького⁵. А втім, як зауважила М. Коцюбинська, ця поезія не є мертвою стилізацією під стиль дум на зразок підробок І. Срезневського; поет не підроблявся під думи, а сам творив у їх дусі. Порівняно з оригінальними думами, вірш Шевченка є стрункішим, більш композиційно стислим і художньо довершеним.

силь Томиленко хотів був відмовитися від булави (що йому старшина не дозволила), але не пропонував обрати своїм наступником Павлюка.

⁴ О. В. Багрій, Т. Г. Шевченко, т. I, ДВУ, Х., 1930, стор. 74.

⁵ Див.: Ф. Колесса, Фольклорний елемент в поезії Т. Шевченка, стор. 47—48.

На думку А. Шамрая, на стилі й окремих образах «У неділеньку у святу» позначилося також знайомство Шевченка з стилізаціями І. Срезневського народних дум і пісень в «Запорожской старине». Дослідник зазначає, що в пісні «Подвиги Лободы» («Запорожская старина», ч. I, кн. 1) маємо приблизно такий самий початок, як і у Шевченка:

Ой у городі у Батурині
Дзвони задзвонили:
То козаки-гайдамаки
У раді рядили.
Ой у раді та рядили,
Як на Польщу стати,
Та на раді присудили
Вкраїну єднати...⁶

Пісня «Подвиги Лободы» (стилізація І. Срезневського), безперечно, в якійсь мірі позначилася на формі, а частини й змісті Шевченкового твору. Тим часом, А. Шамрай, досліджуючи «Запорожскую старину», стояв на шляху до розв'язання проблеми про історичні джерела вірша, хоч не звернув уваги на той матеріал, з яким безпосередньо пов'язаний генезис цього твору. Вважаємо, що саме «Запорожская старина» була головним історичним джерелом вірша, що саме звідси йде Шевченків сюжет про обрання Лободи і його відмову на користь Наливайка. Конкретно йдеться про історичну розповідь І. Срезневського «Сказания летописцев и предания...» у книзі 3-й I частини «Запорожской старины» та його примітки до неї.

Тут Срезневський дуже високо, як ніхто з істориків і літописців, оцінює історичну постать Лободи: «Лобода был, кажется, первый герой запорожский, осмелившийся противостать полякам. И в восстании казаков с Косинским, и в ополчениях Острожских князей, и сам лично, и с Наливайком, — везде и всегда, сколько было возможно, — он принимал самое деятельное участие. <...> Может быть, Лобода был человек великий, человек, которому Украина обязана первою мыслию об отторжении от власти польской»⁷. Цю ж оцінку дає Лободі і згадана пісня «Подвиги Лободы».

⁶ Див.: «Харківська школа романтиків», ДВУ, X., 1930, т. 1, стор. 69; «Запорожская старина», ч. I, кн. 1, X., 1833, стор. 53—58.

⁷ «Запорожская старина», ч. I, кн. 3, X., 1833—1834, стор. 94.

Розповівши про перемоги козаків під проводом Лободи, Срезневський далі так описує обрання гетьмана: «После Пятковской битвы казаки собрались на раду в Чигрине и по предложению Лободы избрали гетманом Павла Гвоздича Наливайка, с условием, чтобы Иван Лобода, полковник переяславский и Максим Овара, полковник гадяцкий были ему помощниками в делах военных»⁸. Як бачимо, в цьому уривку є все те, що й у вірші, крім відмовлення Лободи: рада в Чигирині для обрання гетьмана, пропозиція Лободи обрати Наливайка, умова, що Лобода буде «йому пораду давати, по-батьківській научати, як на ляха стати», тут, як і у Шевченка, Лобода має ім'я Іван (справді — Григорій, в «Истории русов» та «Истории» М. Маркевича на ім'я не названий, в «Истории» Д. Бантиша-Каменського Лобода — Іван, але загальна оцінка його досить стримана). Отже, Шевченко, скориставшись (звичайно, по пам'яті) наведеними текстами, лише домислив обрання Лободи і його відмову. Додамо до цього, що й в пісні «Подвиги Лободы» останнього названо другом Наливайка:

Ой мій пане, пане Іване,
Наливайків друже...⁹

Все це разом узяте, а надто те, що в «Запорожской старине» Лобода був охарактеризований найвидатнішим на той час провідником козацтва, який, проте, чомусь сам запропонував Наливайка в гетьмани (чому — Срезневський не пояснює, але це робить поет), й дало підстави Шевченкові свідомо чи несвідомо домислити, ніби Лобода odmовився від гетьманської булави на користь Наливайка.

Тим часом історичні відомості «Запорожской старини» про Лободу — зовсім фантастичні, чого не міг знати Шевченко, на вірші якого відбилися суб'єктивні погляди І. Срезневського на цього історичного діяча. Неточності у викладі історичних подій зустрічаємо в багатьох поезіях Шевченка. Пояснюється це і станом тогочасної історичної науки і врешті тим, що поет писав художні твори,

⁸ «Запорожская старина», ч. I, кн. 3 X., 1833—1834, стор. 29.

⁹ «Запорожская старина», ч. I, кн. 1, стор. 56. Див. також поему Рилєєва «Наливайко», де герой твору говорить: «Ты друг давно мне, Лобода» («Декабристы», ГИХЛ, М.—Л., 1951, стор. 46). Цей уривок поеми в часи Шевченка не було надруковано.

а не наукові трактати. Але відчуття минулого, духу історичної доби ніколи не зраджувало Шевченкові. І тут, всупереч всім фактичним неточностям, дух доби Наливайка, її визвольний пафос поет передав чудово. Як завжди у Шевченка, історія в його вірші, звернена до сучасності, стала своєрідною формою неприйняття й заперечення тогочасного ладу. Звичайно, це все в підтексті: вірш написано як справжню думу, з притаманним думам суворим епічним спокоєм (поет утримався від властивих йому ліричних втручань у розповідь). Але картина козацького «народоправства», намальована тут Шевченком (хай певною мірою зідеалізовано), в умовах самодержавної Росії була надто повчальною для підданців Миколи I, щоб сприйматися тільки як поетичне відтворення романтичного минулого. Від початку до кінця вірш проїнятий волелюбним громадянським пафосом, високим патріотичним почуттям.

38 Громада вибрала гетьмана —

39 Преславного Лободу Івана

Всі відомі Шевченкові історичні джерела («История русов», «Запорожская старина», Д. Бантиш-Каменський, М. Маркевич) називають Григорія Лободу (? — 1596) полковником. Пізніші історики встановили, що Лобода був запорозьким гетьманом (старшим «низового» війська) у 1593 і короткий час — у 1596 р. На чолі загону запорожців взяв участь у повстанні 1594—1596 рр. Належачи до заможньої угодовської частини козацтва і прагнучи порозумітися з Варшавою, Лобода весь час діяв м'яко і нерішуче. Відомості І. Срезневського про дружбу Лободи з Наливайком (яким повірив Шевченко) не відповідають дійсності: між їх загонами весь час існувало недовір'я й ворожнеча. Під час облоги поляками Солониці наливайківці звинуватили Лободу в зрадницьких переговорах з гетьманом С. Жолкевським і вбили його.

42 У труби затрубили,

43 У дзвони задзвонили,

44 Вдарили з гармати,

45 Знаменами, бунчугами

46 Гетьмана укрили.

Див. також рядки 76—82. Можна погодитися з тими дослідниками, які урочисту церемонію обрання гетьмана пов'язують з такими рядками «Истории русов» (про обрання Ю. Хмельницького): «...И он, по обычаю, поздрав-

лен и прикрит от чинов и товариства знаменами и шапками, с пальбою из пушек и ружьев и с музыкою войсковою, игравшею по городу на всех перекрестках и площадях...»¹⁰.

62 Павла Кравченка-Наливайка

Про те, що Северин Наливайко (?—1597) був обраний 1596 р. в Чигирині на гетьмана, згадує ще «История русов» і похідні від неї джерела (Д. Бантиш-Каменський, М. Маркевич). Очевидно, звідси ж запозичив ці легендарні відомості й І. Срезневський, додавши до вигадки автора «Истории русов» власну вигадку про обрання Наливайка за порадою Лободи. В працях пізніших істориків (М. Грушевський, В. Голобуцький) є відомості, що після бою під Гострим Каменем (1596) замість тяжко пораненого гетьмана Шаули козаки обрали на гетьмана Наливайка, але скоро знову обрали Лободу. Так чи інакше, під час козацько-селянського повстання 1594—1596 рр. Наливайко виявив себе найбільш рішучим і непримиреним керівником повсталих мас. Коли козацьке військо було оточене під Солоницею, старшина, рятуючи свою шкуру, по-зрадницьки видала Наливайка С. Жолкевському. Наступного року його стято у Варшаві.

«Кравченком» поет називає Наливайка тому, що за історичними відомостями він походив з родини кравця (або кушніра). Про це Шевченко міг читати в примітках М. Максимовича до його збірки «Украинские народные песни» (стор. 86), в «Истории Малой России» Д. Бантиша-Каменського (т. I, 1842, Примечания, стор. 23), в примітці П. Куліша до «Думи дев'ятої» (про Наливайка) в його поемі «Україна»: «Батько гетьмана Наливайка був, кажуть, кравець; з тієї то причини ляхи дражили самого Наливайка кравцем, а козаків кравчиною; але козаки на злість ляхам стали й сами себе звати кравчиною і зробили з того слова шановне собі прозвище»¹¹. «Кравчиною» назвав Шевченко Наливайка в поезії «Тарасова ніч» (див. коментар до рр. 41—42 цього твору в I т. цього видання).

Наливайко належав до улюблених народних героїв української історії козацької доби; він згадується в думках і народних піснях, а також у творах багатьох поетів (Рилеєва, Гребінки, Срезневського, Шашкевича та ін.).

¹⁰ «История русов», стор. 141.

¹¹ «Україна. Зложив П. Куліш», К., 1843, стор. 68.

Особливе враження на сучасників Шевченка і на самого поета справила легендарна розповідь «Истории русов» про мученицьку смерть Наливайка, нібито спаленого у Варшаві у мідному бичу (про це згадується в «Гайдамаках»). Чимало матеріалів про Наливайка, поетичних та історичних, знаходив Шевченко і в «Запорожской старине» (частина I).

63 Я стар чоловік, нездужаю встати,

64 Буду йому пораду давати,

65 По-батьківській научати,

66 Як на ляха стати.

За вірним спостереженням Ф. Колесси, наведені рядки мають своїм першоджерелом думу про смерть Богдана Хмельницького, вперше надруковану М. Максимовичем у збірнику «Украинские народные песни»:

Бо я стар, болю,

Більше гетьманом не зволю...

Будем ми старих людей біля його держати,

Будуть вони його научати,

Будем його добре поважати ¹².

Додамо, що цю думу І. Срезневський передрукував у «Запорожской старине» (ч. II, кн. 1, стор. 44—45).

67 Тепер прелютая година

68 На нашій славіній Україні

В цих рядках поет використав початок думи про Наливайка, надрукованої М. Максимовичем у згаданому збірнику:

Ой у нашій у славіній Україні

Бували колись престашиї злигодні, бездольні години ¹³.

(Ця ж дума відбилася на початкових рядках Шевченкового вірша «Бували війни й військовії свари»).

«УТОПТАЛА СТЕЖЕЧКУ»

Серед численних поезій, написаних за мотивами народних пісень під час зимівлі 1848—1849 рр. на Кос-Аралі, вірш «Утоптала стежечку» сам Шевченко вважав одним з найбільш вдалих. Він майже без змін переписав його з «Малої книжки» (захалавний зошит 1848., за-

¹² М. Максимович, Украинские народные песни, 1834, стор. 46.

¹³ Там же, стор. 21.

пис № 49) до «Більшої», дарував друзям і знайомим (запис в альбом К. Піунової, авторська копія співацьці І. Грінберг та ін.), мріяв, щоб вірш був покладений на музику, дав його текст О. Плещееву для перекладу.

Вірш вперше побачив світ 1860 р. в перекладі О. Плещеева під назвою «Песня» у виданні «Кобзарь Тараса Шевченка в перекладі русских поетов». Мовою оригіналу вірш вперше надруковано тільки через сім років — у «Кобзарі» видання Кожанчикова.

В січні 1858 р. Шевченко переслав Кулішеві з Нижнього Новгорода тексти пісень «Утоптала стежечку» і «Навгороді коло броду» з таким проханням: «Передай оці дві пісні Маркевичу, чи не вчистив би він на їх ноту» (VI, 163). Поет, очевидно, мав на увазі А. М. Маркевича (сина історика М. А. Маркевича). Його «Малороссийские народные песни, положенные на ноты для пения и фортепиано Андреем Маркевичем» надрукував Куліш у додатку до II т. «Записок о Южной Руси» (цю книжку Шевченко незадовго до цього одержав від Куліша). Чи виконав це бажання поета А. Маркевич — невідомо. «Пісні твої дуже гарні, — відповів Шевченкові Куліш. — Невже обидві ти скомпонував? «Дуда» (тобто «Утоптала стежечку». — Ю. І.) мені наче знакома»¹. Відповідаючи Кулішеві (26. I 1858), Шевченко зазначив:

Заграй мені, дуднику,
На дуду:
Нехай своє лишенько
Забуду.

Оце тільки не моє, а то вся пісня моя» (VI, 165).

Шевченко мав на увазі народну пісню «Ой ходила дівчина бережком», звідки він запозичив і ритмічний малюнок, і окремі рядки своєї пісні. Уривок з дуже близького варіанта «Ой ходила дівчина бережком» наведений Шевченком у повісті «Близнецы»:

За три шагы пивныка продала,
За копийку дудника найняла.
Заграй, мени, дудныку, на дуду,
Нехай свого лышенька забуду².

(IV, 43)

¹ «Листи до Т. Г. Шевченка», стор. 123.

² Пор. варіант в «Трудах» П. Чубинського:

За три копи селезня продала
І за копу дударика найняла.
— Заграй мені, дударнику, на дуду,
Тепер же я свое горе забуду.

(Труды, т. V, стор. 111С).

Саме ці рядки й перейняв поет з народної пісні. Отже, бачимо, що перейняв він не тільки рядки 13—16, як писав Кулішеві, а й попередні — 5—12.

ЧУМА

Вірш «Чума» написано десь взимку 1848 р. на Кос-Аралі. В захлаявному зошиті 1848 р. він під № 54. До «Більшої книжки» не переписаний.

Зміст вірша нав'яний епідемією азіатської холери, яка проникла в Росію із східних країн 1847 р., а в 1848 р. охопила територію майже всієї імперії. Те, що вірш написаний під враженням епідемії холери, підтверджується не тільки його хронологією, а й первісним варіантом першого рядка:

Холера з заступом ходила
(II, 433)

Про холеру згадує поет і у вірші, записаному в захлаявному зошиті безпосередньо після «Чуми» під № 55, — «І знов мені не привезла». Сумуючи, що нема листів з України від колишніх друзів і знайомих, поет додає:

Вони з холери повмирали;
А то б хоч клаптик переслали
Того паперу.

Про цю ж епідемію Шевченко писав у листі до А. І. Лизогуба від 11 листопада 1847 р.: «Холера, благодарить бога, минула нашу пустиню — а ходила близько». А Лизогуб в листах до поета від 21 жовтня 1847 р. і 15 липня 1848 р. згадує про холеру в Одесі (див. також коментар до вірша «Ой не п'ються пива, меди»).

Пишучи цей вірш про страшне народне лихо — холеру, від якої найбільше постраждало селянство і міська голота, Шевченко тоді ще не знав, що серед жертв епідемії була й його рідна сестра Катерина (у вірші 1850 р. «Якби ви знали, паничі» він звертається до сестер, хоч тоді була жива тільки сестра Ярина).

Безпосередній поштовх до написання вірша могли дати поетові почуті під час зимівлі на Кос-Аралі розповіді очевидців про епідемію, що охопила Оренбуржчину 1848 р. Ось одна з таких розповідей у спогадах Шевченкового знайомого раїмського офіцера Е. В. Нудатова: «А бед-

ствие 48 года было ужасно, почти беспримерно. Одним из наиболее пострадавших от холеры городов был Оренбург. Жертвы этой страшной, тогда совершенно еще не исследованной болезни, валялись без счета, точно колосья под лезвием острой литовки, их не успевали хоронить. Во время эпидемии из Оренбурга по всем окрестностям на десятки верст рассылались казачьи разъезды для погребения гнивших под открытым небом трупов. Умиравших уже не отпевали и десятками сваливали в общие могилы без всякого подобья гробов или даже саванов. <...> Паника дошла до того, что все оставшееся в живых начальство бежало из Оренбурга, оставивши город, как говорили тогда, на руках прапорщиков»¹.

«У ВІЛЬНІ, ГОРОДІ ПРЕСЛАВНІМ»

У захалявному зошиті 1848 р. вірш має № 59. Отже, написано його під час зимівлі на Кос-Аралі десь у грудні (це один з останніх віршів того року). До «Більшої книжки» вірш не переписано, можливо тому, що поет вважав його ще недоопрацьованим, а може й не сподіваючись на його публікацію (до «Більшої книжки» він спочатку переписував поезії, призначені до друку, а тут цензурі могли не сподобатися рядки про закриття віленського університету). Першодрук — у празькому «Кобзарі» 1876 р., т. 2.

1 У Вільні, городі преславнім,

2 Оце случилося недавно

Про подію, описану у вірші, поет розповідає наче про дійсовий життєвий факт. Литовські дослідники, зокрема В. Абрамовічус, зазначають, що у Вільні (тепер — Вільнюс) 20—40-х років ХІХ ст. справді траплялися подібні трагедії і про них повідомлялося в газетах. Про любов молодого шляхтича до єврейської дівчини писав у своєму романі з віленського життя «Powieść bez tytułu» польський письменник Й. І. Крашевський, що вчився у віленському університеті саме в ті часи, про які йдеться у Шевченка. В літературному плані Шевченків вірш варто зі-

¹ Спогади Е. В. Н. про життя Шевченка в Раїмі. — У кн. Д. Гофанов, Матеріали про життя і творчість Тараса Шевченка, Держлітвидав України, К., 1957, стор. 57—58.

ставити також з лермонтовською «Балладою» («Куда так проворно жидовка младая»), написаною 1832 р. (до речі, випадково в той рік, коли відбуваються події вірша). Вірш Лермонтова надруковано 1876 р., він навряд чи був відомий Шевченкові в списку.

У вірші певною мірою відбилися юнацькі враження Шевченка від життя у Вільні з кінця 1829 до лютого 1831 р., коли він був козачком поміщика П. Енгельгардта. З віленським періодом пов'язане юнацьке почуття майбутнього поета до Дуні (очевидно, Ядвиги) Гусиковської, яке сприяло пробудженню його особистості («Я в первый раз пришел тогда к мысли <...>, отчего и нам, несчастным крепачкам, не быть такими же людьми, как и прочие свободные сословия») ¹. «Вильно так же дорого по воспоминаниям моему сердцу, как и твоему», — писав він у лютому 1857 р. до Бр. Залеського (VI, 128). Деякі дослідники припускають, що у Вільні Шевченко вчився малювання в художника Яна Рустема (щоправда, факт недоведений).

Не виключено, що перебираючи в пам'яті «бог зна колишніі случаи», поет пригадав і криваву драму, про яку чув колись у Вільні, додавши до цього у вірші деякі факти пізнішого часу, відомі йому від засланих поляків. Вірогідніше, проте, що сюжетна основа вірша пов'язана з розповідями, що їх почув поет вже на засланні. На думку В. Дьякова, вірш «У Вільні, городі преславнім» виник внаслідок розмов Шевченка з «конфірмованим» поляком С. Кількевичем — військовим лікарем у Раїмі ². Про дружні взаємини поета з Кількевичем знаємо із спогадів колишнього раїмського прапорщика Е. В. Нудатова ³. Кількевич 1839 р. закінчив у Вільні медико-хірургічну академію. Поза всяким сумнівом, у своїх розмовах обидва засланці згадували й Вільно. Отож Кількевич, розповідаючи Шевченкові про університетські події, що сталися вже після від'їзду поета з Вільно, міг згадати і про трагічний випадок з одним із віленських студентів.

¹ Сава Ч[альий], (Новые) материалы для биографии Т. Г. Шевченка. — «Основа», 1862, № 5, стор. 52.

² Див.: В. А. Дьяков, Тарас Шевченко и его польские друзья, «Наука», М., 1964, стор. 53—55.

³ Див. у спогадах Е. В. Нудатова про Шевченка у кн. Д. Гофанов, Матеріали про життя і творчість Тараса Шевченка, Держлітвидав України, К., 1957, стор. 63.

- 2 *Ще був тойді... От як на те*
 3 *Не вбгаю в віршу цього слова...*
 4 *Тойді здоровий-прездоровий*
 5 *Зробили з його лазарет*

Йдеться про віленський університет. Заснований 1803 р., він став одним з центрів польського національно-визвольного руху. Коли почалося польське повстання 1830—1831 рр., діяльну участь у ньому взяли студенти університету. 31 травня 1832 р. царський уряд закрити університет, залишивши у Вільні медичний факультет, реорганізований у медико-хірургічну академію. Саме її має на увазі поет, говорячи про «лазарет» (хоч військовий лазарет справді був деякий час в одному з корпусів колишнього університету). До речі, 1841 р. на базі тоді вже ліквідованої медико-хірургічної академії в Київському університеті відкрито медичний факультет.

У коментованих рядках помітна певна неузгодженість: «Ще був тойді...» — тобто, тоді ще існував університет, але далі: «Тойді здоровий-прездоровий зробили з нього лазарет...», тобто, тоді університет вже було ліквідовано.

- 7 *А бакалярів розігнали*
 8 *За те, що шапки не ламали*
 9 *У Острій брамі*

Остра брама — міська брама з вежею, де знаходилася ікона так званої *Остробрамської* божої матері (споруджена великим литовським князем Олександром у «острій» (піднесеній) частині міста). Ще у XVIII ст. мешканці міста офіційно зобов'язані були знімати шапки, проходячи *Острою* брамою. Очевидно, Шевченко мав відомості, що якісь «бакаляри» (студенти) відмовлялися це робити. Звичайно, не ці факти, а участь студентів у повстанні стала причиною закриття Віленського університету, тим більше, що *остробрамська* ікона поважалася католиками чи не більше, ніж православними. Про *Остру* браму Шевченко згадує і в цитованому листі до Бр. Залеського.

- 39 *І банкір якийсь із Любська*
Любськ — замок над Вілією — примітка Шевченка.
 42 *Хоч іти топитись*
 43 *До Закрету*

Закрет — ліс на околиці Вільна над р. Вілією.

«ЗАСТУПИЛА ЧОРНА ХМАРА»

Автограф твору — в «Малій книжці» серед поезій 1848 р. під № 60. Це останній твір, записаний 1848 р. Отже, створено його на Кос-Аралі десь наприкінці року. Після заслання поет — з яких причин, сказати важко — не переписав вірш у «Більшу книжку». За припущенням І. Я. Айзенштока, «сам поет поняв порочність исторической концепции стихотворения»¹. Аналогічну думку висловив пізніше і Є. П. Кирилюк. Можливо й те, що Шевченко не був упевнений, чи дозволить друкувати цей вірш цензура.

«Заступила чорна хмара» — історичний вірш (власне, маленька поема), присвячений гетьманові Петру Дорошенку (1627—1698). Ставлення автора до героя вірша, безперечно, позитивне: гетьман у вірші — патріот, «запорізький брат», «славний Дорошенко», «славний гетьман». Тим часом в історії України Петро Дорошенко — постать далеко не прогресивна. Його гетьманування коштувало українському народові величезних жертв та бідувань і привело до цілковитого спустошення Правобережної України. Обраний на гетьмана за підтримкою кримського хана, він гетьманував на Правобережжі з 1665 по 1676 р. Сподіваючись з'єднати під своєю булавою всю Україну й перемогти своїх суперників-гетьманів на Лівобережжі і Правобережжі, він 1669 р. уклав угоду з турецьким султаном, за якою визнав себе васалом Туреччини. Відтоді над Україною нависла нова смертельна небезпека — турецьке поневолення. Раніше турецьке військо на Україну не приходило, а васали Стамбула, татари, здатні були лише на розбійницькі наскоки. Дорошенко дав привід для турецької інтервенції на Україні. Походи на Україну викликаних Дорошенком турецько-татарських військ і напади дорошенківців на правобережні міста, що визнали владу лівобережного гетьмана І. Самойловича, перетворили Правобережжя в пустелю. Врешті, у вересні 1676 р., після тривалої війни, покинутий спільниками й не маючи підтримки в народі, він здав свою столицю Чигирин об'єднаному українсько-російському війську Ромодановського і Самойловича й зрікся

¹ Тарас Шевченко, Собрание сочинений в пяти томах, т. 2, ГИХЛ, М., 1955, стор. 398.

гетьманства. Царський уряд, завжди неблаганно суворий до непокірної йому старшини, поставився до колишнього гетьмана на диво гуманно: короткий час він жив у Сосниці (на Чернігівщині), 1677 р. його вивезено в Москву, згодом навіть призначено вятським воеводою і нагороджено маєтностями й селянами.

Чим пояснити співчутливе освітлення історичної поста-ті Дорошенка в Шевченковому вірші? Сучасні коментатори, якщо не обминають цього питання зовсім, звичайно пояснюють позитивну оцінку Дорошенка впливом на поета відповідних історичних джерел.

Так І. Айзеншток у відомих уже нам коментарях зазначає: «Исторические факты и характеристики взяты поэтом из «Истории русов», тенденциозно освещавших историю Украины с позиций украинских дворянских националистов; отсюда — в стихотворении неверные характеристики Самойловича и Дорошенко»². Коментатор помиляється. Характеристика Дорошенка в «Истории русов» цілком протилежна Шевченковій: «Злодей и изверг рода человеческого»³, «Гетьманство Дорошенка и воинство его не иное что было, как великая разбойничья шайка»⁴. За «Историей русов» Дорошенко помер у Сосниці (див. стор. 177), тим часом як у Шевченковому творі (і у згоді з історією) — в с. Ярополче.

Я. Дзира доводить, що «несомненным и главным историческим источником для создания поэмы является летопись Величко»⁵. «Оцінка, яку йому (Дорошенкові.— Ю. І.) дає літописець, збігається з тією, що її складає у своїй поемі «Заступила чорна хмара» Шевченко. Воднораз Величко, як і Шевченко, в негативному плані зображує історичну діяльність Самойловича»⁶. Гіпотеза Я. Дзирі заслуговує на увагу, хоч його аргументація не у всьому переконлива. Він пише, що «всі історичні джерела, з якими був, безперечно, обізнаний Шевченко, засуджували Дорошенка...» («История русов», Д. Бан-

² Т а р а с Ш е в ч е н к о, Собрание сочинений в пяти томах, т. 2, стор. 397—398.

³ «История русов», стор. 218.

⁴ Там же, стор. 171.

⁵ Я. І. Д з и р а, Летопись Сьмийла Величка и творчество Т. Г. Шевченко, Автореферат, К., 1963, стор. 21.

⁶ Я. Д з и р а, Творчість Шевченка і літопис Величка. — «Вітчизна», 1962, стор. 198.

тиш-Каменський, М. Маркевич та ін.). «Проте, як відомо, Шевченко розійшовся у своїх поглядах із згаданими джерелами щодо історичної ролі Дорошенка та Самойловича»⁷. Зазначимо, по-перше, що поза увагою автора залишилась «Повість об украинском народе» П. Куліша (1846), в якій Куліш дещо співчутливо змальовує постать Дорошенка: визнає його «благі наміри», хоч і не схвалює політичні засоби гетьмана: «Сперва он думал воссоединить Украину посредством общего согласия, теперь решился действовать силой и не щадил ни городов, ни сел украинских»⁸. «...Дорошенко в течение всего своего гетманства старался воссоединить, как он говорил, «разодранную на части» Украину. Он не успел в своем предприятии...»⁹. Як бачимо, в часи Шевченка існували різні оцінки історичної ролі Дорошенка.

По-друге, Величко ніде не схвалює союз Дорошенка з турками й татарами і взагалі не дуже ідеалізує цього гетьмана¹⁰. Дорошенкові він співчуває тільки в одному: в його осудженні Андрусівської угоди 1667 р., за якою Правобережна Україна відійшла до Польщі. В цьому ми припускаємо гіпотетичну можливість впливу Величка на Шевченкову оцінку Дорошенка (хоч свої висновки поет міг зробити і на підставі власного осмислення історичних фактів). Можливо й те, що давні враження від читання Величка відбилися на негативній характеристиці Самойловича у вірші. Але водночас треба застерегти: оцінка Самойловича в літопису Величка не є в усіх випадках негативною. Винним у братовбивчій боротьбі між правобережним і лівобережним гетьманствами Величко визнає також і Дорошенка: «Самойловичъ гнѣвався на Дорошенка, же союзники его Орди Кримскіе и Бѣлагородскіе,

⁷ Див.: Я. Дзвиря, Творчість Шевченка і літопис Величка. — «Вітчизна», 1962, № 5, стор. 198.

⁸ П. Куліш, Повість об украинском народе, СПб., 1846, стор. 82.

⁹ Там же, стор. 106.

¹⁰ Пор. оцінки Дорошенка в наведеному Величком листі запрошувачів до гетьмана: «Будучи синомъ отчизни нашея Малоросійскія, не по синовску и овшемъ по-непріятельску зъ нею поступаешъ...», «Подобно дьяволъ, всегда погибли челоувѣческой ищущій, насѣялъ намъ васъ такихъ Гетмановъ, яко куколю въ пшеницу, же для своихъ приватъ и интересовъ бинамнѣй не поболите о крайнемъ упадку отчизни нашея» («Летопись Самонла Величка», т. 2, К., 1851, стор. 224 і 225).

що лѣта плундруючи Подолле и Волинь <...>, вторгали завше и въ сегобочную рейменту Самойловичового Малоросійскую Украину, якоби за подущеніемъ Дорошковимъ, и неменшіе дѣяли шкоди похищеніемъ Малоросіановъ в свою бѣсурманскую неволю и разореніемъ многихъ селеній и жилищъ Украинскихъ»¹¹. Величко найбільше дорікає Самойловичу за його бездіяльність під час війни з турками (вже після зречення Дорошенка), коли через пасивні дії лівобережного гетьмана і Ромодановського туркам вдалося захопити Чигирин і на довгі роки перетворити на пустку Правобережну Україну.

Отже, відповідаючи на питання про джерела поглядів Шевченка на Дорошенка і Самойловича, приходимо до висновку, що поет міг виробити ці погляди цілком самостійно, на підставі власного осмислення відомостей з різних джерел. Деякі з цих відомостей (про останні роки життя гетьмана і місце його поховання) поет запозичив, безперечно, не з Величка, де їх подано не так, як у вірші (див. про це далі). Але не виключено, що на деяких оцінках поета відбилися давні враження від читання Величка. Очевидно, у спробах Дорошенка подолати своїх суперників (гетьманів Ханенка й Самойловича) і взяти під свою булаву всю Україну, розділену Андрусівською угодою, Шевченко побачив не боротьбу за владу честолюбного гетьмана, а вияв свідомої патіотичної ідеї. Звідси його ідеалізація Дорошенка. Але Шевченко ніде жодним словом не схвалює його союзу з турками. Навпаки, у вірші турки і татари згадуються як руйницька сила, від якої тяжко страждає Україна (рр. 3—4, 55—56). Тут, звичайно, виявляється певна суперечливість історичної концепції поета: адже саме Дорошенко закликав на Україну турків і татар. Ідеалізація Дорошенка обумовлена, певно, ще й тим, що поет вважав гетьмана ворогом і жертвою російського царя, а царизм Шевченко палко ненавидів. «У долі колишнього гетьмана, — пише Є. П. Кирилук, — який доживав свого віку далеко від батьківщини, засланий поет бачив ніби спільні риси із своєю долею»¹².

В розробці Шевченком образу Дорошенка бачимо дещо спільне з романтичним методом зображення історичних діячів у декабристській поезії. Поети-декабристи, охоче вико-

¹¹ «Летопись Самойла Величка». т. 2, стор. 396.

¹² Є. П. Кирилук, Тарас Шевченко, стор. 322.

ристовуючи історичну тематику для виховання у читача громадянських чеснот — патріотизму, волелюбності, ненависті до деспотизму, звичайно ідеалізували історичних героїв, робили їх «рупором» декабристських ідей. Шевченко ідеалізував і романтизував Дорошенка так само, як, наприклад, Рилєєв ідеалізував Войнаровського в однойменній поемі, де цей прибічник Мазепи зображений борцем проти тиранії. Та головне у вірші «Заступила чорна хмара» не це, а гаряче патріотичне почуття, яким надиханий буквально кожний його рядок. Значення твору — не в точності відтворення історичних подій і осіб, а в силі зосередженого в ньому ліричного почуття. Радянський читач сприймає Шевченків образ Дорошенка не як реальний портрет історичного діяча, а як літературний образ, в якому поет втілив власні думки й почуття — свою любов до батьківщини і свою тугу за нею.

3 Виступили з-за лиману

4 З турками татари.

5 Із Полісся шляхта лізе,

6 А гетьман-попович

7 Із-за Дніпра напирєє —

8 Дурний Самойлович

9 З Ромоданом.

Шевченко зміщує події в часі і не подає їх у тій послідовності, як було в дійсності і викладено в літописах. Наведені й подальші рядки (рр. 53—54) створюють враження, ніби на Дорошенка 1676 р. водночас наступали турки й татари, поляки («з своїм Чарнецьким») і українсько-російські війська Самойловича і Ромодановського. Тим часом на Чигирин наступали тільки останні, а поляки й турки з татарами взагалі тоді в похід не вирушали — ані на захист Дорошенка, ані проти нього. Для Шевченка тут найважливішим було створити узагальнену картину бідувань батьківщини, і він називає ті сили, що змагалися за володіння Правобережжям. До того ж поетові де в чому зрадила пам'ять (згадка про здобуття поляками Суботова після зречення Дорошенка; див. далі).

6 А гетьман-попович

8 Дурний Самойлович

Іван Самойлович (? — 1690) — гетьман Лівобережної України в 1672—1687 рр. 1674 р. більшість полків Правобережної України також визнала своїм гетьманом Са-

мойловича. Проте через опір Дорошенка, підтриманого турками й татарами, а після його зречення через нерішучі дії самого гетьмана і Ромодановського проти турків утримати Правобережжя тоді не вдалося. 1687 р. після нещасливого кримського походу В. В. Голіцина через інтриги старшини (передусім Мазепи) Самойловича заарештовано й заслано до Сибіру. Неприхильна оцінка Самойловича у вірші Шевченка пояснюється тим, що лівобережний гетьман був противником Дорошенка і вірним союзником царя, а Шевченко своє ставлення до царату переносив і на його спільників.

Самойлович був попівського роду, тому поет називає його «гетьман-попович». Так іменують Самойловича в багатьох джерелах: Величко («гетьманъ поповичъ»¹³), Самовидець («...наставили гетьманом Іоанна Самойловича, поповича с Красного...»¹⁴), Д. Бантиш-Каменський («В малороссийских летописях именуют его Поповичем»¹⁵), О. Ригельман¹⁶. Отже, нема підстав вважати єдиним джерелом цього прізвиська літопис Величка, як читаємо у Я. Дзири.

9 З Ромоданом

Боярин Григорій Григорович Ромодановський (?—1682)— російський державний діяч і полководець часів Олексія Михайловича і Федора Олексійовича. Командував російськими військами під час чигиринських походів 1676—1678 рр., перший з яких закінчився капітуляцією Дорошенка, другий — великими перемогами над турками, третій — втратою Чигирина. Ромодановський здійснював на Україні політику царського уряду (мав вплив на вибори гетьманів тощо).

30 *Возьму собі рясу*

31 *Та піду поклони бити*

32 *В Межигор до Спаса. —*

45 *Не пустили Дорошенка,*

46 *У рясі пізнали,*

47 *Закували у кайдани*

¹³ «Летопись Самоила Величка», т. 2, стор. 391.

¹⁴ «Летопись Самовидца о войнах Хмельницкого», М., 1846, стор. 59.

¹⁵ Д. Бантиш-Каменский, История Малой России, М., 1842, ч. 2, Примечания, стор. 21.

¹⁶ Див.: А. Ригельман, Летописное повествование о Малой России, М., 1847, кн. 2, стор. 130.

Весь цей епізод з переодягненням у рясу, пізнаним і заку-
тим у кайдани Дорошенком є поетичним домислом автора
й відповідає загальній романтичній тенденції у змалюван-
ні образу цього гетьмана.

49 *А з Сосниці в Ярополче*

Ярополче (Ярополч, Ярополець) — село у Волоколамсько-
му повіті під Москвою, подароване 1684 р. разом «с
приселками Спасским, Суворовым, Никольским, Бегуно-
вым (Архангельское тож) и с деревнями»¹⁷ (1000 дво-
рів) Дорошенкові царем Федором Олексійовичем.

З Сосниці Дорошенко виїхав 1677 р. за вимогою цар-
ського уряду не в Ярополче, а в Москву, де одружився
і жив до призначення воєводою у Вятку (1679—1682).

57 *А ляхи з своїм Чарнецьким,*

58 *З поганим Степаном,*

59 *Запалили церкву божу.*

60 *І кості Богдана*

70 *Й Тимошеві в Суботіві*

80 *Гарненько спалили*

Зміст цих, як і попередніх рядків (про турецько-татарське
військо, яке нібито стояло під Чигирином 1676 р.) —
історичний анахронізм: польський полководець Стефан
Чарнецький зруйнував Суботів 1664 р., а наступного року
помер, тим часом як у вірші йдеться про події 1676 р.
(про Суботів див. у першому томі нашого видання ко-
ментар до поеми «Великий льох»). Згадка про Чарнець-
кого не обумовлена ідейно-художнім задумом твору.
Отже, тут поетові, напевне, зрадила пам'ять. Про наругу
над могилою Богдана Хмельницького і його старшого
сина Тимоша (? — 1653) Шевченко знав з різних істо-
ричних джерел. Дуже близький до наведених рядків
текст «Истории...» Д. Бантиша-Каменського: «Чарнецкий
<...> выжег Бужин и Субботово, и простер бесчеловеч-
ное мщение даже до того, что велел выбросить из могилы
драгоценные для малороссиян останки Богдана Хмель-
ницкого и любимого сына его Тимофея, предал оные огню,
сокрушил надгробный камень, гласивший о бессмертных
подвигах. Таким образом польский полководец мнил ис-

¹⁷ В. Л. Модзалевский, Малороссийский родословник,
т. I, К., 1908, стор. 451. Про Ярополче див. зб. «Ярополець», М.,
1930.

требить память великого мужа и покрыл в истории имя свое вечным позором»¹⁸.

Про наругу над могилою Б. Хмельницького Шевченко згадує в «Гайдамаках» («Свято в Чигирині»), додавши до відповідних рядків поеми таку примітку: «Зіновій Богдан і син його Тимофій були поховані в Суботові коло Чигрина; Чарнецький, коронний гетьман, не доставши Чигрина, од злості спалив їх мертвих. (Георгій Кониський)» (I, 148). Посилання на «Историю русов» тут помилкове: в цьому джерелі зруйнування Суботова з ім'ям Чарнецького не пов'язується.

68 *Шляхом Ромоданом*

«Дороги в Малороссии были тогда узкие; перевозки и мосты неудобные, непрочные. Сие заставило российский полководца князя Ромодановского в чигиринские походы вести войско из Пугивля прямо, степными местами, мимо Конотопа, Ромен и Хорола. Доселе дорога сия известна под названием Ромодановской или Ромодана...»¹⁹.

71 *Знеміг славний Дорошенко,*

72 *Сидячи в неволі,*

73 *Та й умер з нудьги.*

.

75 *І забули в Україні*

76 *Славногo гетьмана.*

77 *Тільки ти, святий Ростовський,*

78 *Згадав у темниці*

79 *Свогo друга великого*

80 *І звелів каплицю*

81 *Над гетьманом змуровати...*

.

85 *І досі ще що рік божий,*

86 *Як день той настане,*

87 *Ідуть править панахиду*

¹⁸ Д. Бантыш-Каменский, История Малой России. М., 1842, ч. 2, стор. 75. Бантыш-Каменський тут, очевидно, скористався відомостями літопису Рубана: «... а Чарнецький Бужин город и Суботов выжег, и тела гетмана Богдана Хмельницкого и сына его Тимоши из гробов выбросил» (В. Рубан, Краткая летопись Малая России, 1777, стор. 87). Шевченко, напевне, знав цей літопис.

¹⁹ Там же, стор. 192.

Відомості про смерть і могилу Дорошенка в Ярополче Шевченко міг взяти тільки з історичних праць Д. Бантиша-Каменського і М. Маркевича (за «Историей русов» Дорошенко помер у Сосниці, за Величком — у Москві). Відповідні тексти в обох істориків дуже близькі, але у Маркевича розповідь дещо більш поширена й художньо опрацьована. Вважаємо, що принаймні остання частина вірша написана під враженням тексту Маркевича: «В часы удач военных, в то время, когда милости Великого Петра сыпались богатою мерою на гетмана Малороссии, умирал, за бытый уже своими современниками (пор. pp. 75—76. Подкресления наше. — Ю. I.), некогда страшный для поляков, для русских и для своих соотечественников, друг мусульман, разоритель городов украинских, изгнанный из родины храбрый полководец, хитрый гетман чигиринский — Петр Дорошенко. Давно уже он сошел с поприща деятельной, наполненной славой и бесславием, счастьем и бедствиями жизни. Тоскуя далеко от Украины (пор. pp. 71—73. — Ю. I.), кторой большая часть страдала когда-то под его булавой, он долго рвался на родину; властолюбивый, гордый, он молил царей отпустить его на юг, поближе к крымцам, к туркам, в Чигирин, в Сосницу; мольбы оставались тщетными. Бездейственный зритель борьбы родного народа с иноверцами, изменений уставов и прав отчины своей, он годы влачил, и бесполезно и безвредно, недалеко от Москвы, в Волоколамской округе, в имении своем в селе Ярополче. Наконец скончался на семьдесят первом году жизни, ноября девятого. Белый камень на берегу Ламы указывает место, где покоится прах человека, некогда неукротимого. Кирпичная уже разрушающаяся палатка (у вірші згадується мурована каплиця. — Ю. I.), с кровлей деревянною, охраняет прах его и еже год но, ноября девятого, священник того села молит бога о успокоении души (пор. pp. 85—87. — Ю. I.) некогда столь честолюбивой, столь бурной, столь мало сострадательной. Во времена когда он жил еще, на месте могилы его стояла церковь святых мученицы Парасковии; ныне от ней нет и следов»²⁰. Як бачимо, хоч оцінка історичної діяльності Дорошенка у Маркевича протилежна Шевченковій, виклад подій і загальна лірична настроє-

²⁰ Н. Маркевич, История Малороссии, М., 1842, т. 2, стор. 349.

ність цитованого уривка надто близькі рядкам вірша, щоб залишити сумнів щодо історичного джерела, яким скористався поет. Маркевич, засуджуючи Дорошенка як державного діяча, водночас намалював по-своєму досить привабливу для поетичного сюжету романтичну постать колись могутнього честолюбного гетьмана-засланця, що вмирає від туги за батьківщиною.

87 Тільки ти, святий Ростовський

Йдеться про українського й російського церковного діяча та письменника (автора збірки «Четві-Мінеї» — «Життя святих») Дмитрія Ростовського (Данила Савича Туптала; 1651—1709), проголошеного після смерті православним святим (1757). У друкованих джерелах ми не знайшли жодних відомостей про дружні взаємини Дорошенка з Дмитрієм Ростовським і побудову останнім каплиці тощо. Припускаємо, що ці відомості поет взяв з усних розмов з Маркевичем або Бодянським. Цікаво, що у 80-х рр. ХІХ ст. місцеві жителі Ярополче пов'язували побудову каплички з ім'ям Пушкіна²¹. Пушкін справді в серпні 1833 р. гостював у Ярополче в матері своєї дружини і міг їй щось порадити щодо впорядкування чи добудови надмогильної споруди, яка вже в той час існувала (див. малюнок у частині 2-й «Истории Малой России» Д. Бангиша-Каменського). Про відвідання могили Дорошенка писав він дружині 26 серпня 1833 р.: «Она (матір Наталії Миколаївни. — Ю. І.) живет очень уединенно и тихо в своем разоренном дворце и разводит огороды над прахом твоего прадедушки Дорошенки, к которому ходил я на поклонение. Семен Федорович (управитель. — Ю. І.), с которым мы большие приятели, водил меня на его гробницу...»²².

²¹ Див.: В. Краснов, Могила гетмана Дорошенка. — «Киевская старина», 1900, № 7-8, стор. 6.

²² А. С. Пушкин, Полное собрание сочинений в десяти томах, т. 10, Изд-во АН СССР, М.—Л., 1951, стор. 439. Мало кому відомо, що Пушкін і його дружина Наталія Миколаївна були далекими нащадками Дорошенка. Син колишнього гетьмана — Олександр одружився з дочкою столяника Федора Пушкіна, стятого 1697 р. за участь у змові Циклера («С Петром мой пращур не поладил...», — писав поет у «Моей родословной»), а їх дочка Катерина Олександрівна вийшла заміж за генерала О. А. Загряжського — діда Наталії Іванівни Гончарової (уродж. Загряжської) — матері дружини Пушкіна (див. Б. Л. Модзалевский и М. В. Мурзавеев, Пушкины. Родословная роспись, Л., 1932, стор. 47; Пушкин, Письма, т. 3, «Academia», Л., 1935, стор. 605).

«НЕ ДОДОМУ ВНОЧІ ЙДУЧИ»

Твір звичайно друкують за його останньою редакцією в «Більшій книжці». Раніші автографи — в «Малій книжці» (в захалявному зошиті 1849 р. під № 3 з дописаною олівцем присвятою — NN) і в альбомі Ф. М. Лазаревського без останніх чотирьох рядків і під датою: «1848, декабра 24. Кос-Арал»¹. Ця дата незаперечно підтверджується змістом твору. Дослідникам слід зважити на той факт, що вірш, створений наприкінці 1848 р., поет переписав у зошит 1849 р.: отже, в його захалявних книжечках можливі й інші подібні «хронологічні зсуви». Першодрук — в альманасі «Хата» (1860) під редакційним заголовком «На різдво». Майже одночасно вірш вийшов у російському перекладі М. Гербеля у книзі «Кобзарь Т. Шевченко в переводе русских поэтов» (1860).

У № 1 «Основи» за 1862 р. вірш надруковано під редакційним заголовком «Ф. М. Лазаревського» (так само в «Кобзарі» 1867 р. видання Кожанчикова), що розкриває присвяту «NN» у «Малій книжці». Те, що Ф. М. Лазаревський був адресатом вірша, посередньо підтверджується і змістом поезії і тим, що її переписано до альбома Лазаревського. Останній факт заперечує припущення П. Зайцева, що, очевидно, існував автограф, пересланий автором Ф. Лазаревському з Кос-Аралу (якщо він існував, то навіщо поетові було вдруге переписувати вірш тому ж адресатові?). Отож нема сумніву, що саме Федорові Матвійовичу Лазаревському (1820—1890), тоді чиновникові Оренбурзької прикордонної комісії, присвячено цей вірш. Ф. Лазаревський, разом із своїм братом Михайлом, належав до найближчих друзів поета на засланні і чимало зробив для полегшення його долі. Саме він перший дружньо привітав Шевченка, коли його привезено до Оренбурга. «9 июня 1847 года, — писав він у своїх цікавих спогадах про Шевченка, — сидел я в своей пограничной комиссии и усердно занимался текущими делами. Вдруг около двух часов пополудни в ком-

¹ Тому не можна погодитися з І. Я. Айзенштоком, який у примітках до II тома російського видання творів Шевченка (1955) писав: «Можно предположить также, что данное стихотворение, закончивавшее вторую «захалявную» книжечку, было написано перед ее отправкой к Лазаревскому на сохранение в конце 1848 г.» (ст. 399). Вірш цей, як зазначалося, не звкінчував другий захалявний зошит (за 1848 р.), а починав (під № 3) третій (за 1849 р.).

нату вбегаєт, запыхавшись, пишец Галевинский и говорит: «Ночью жандармы Шевченко привезли: я слышал от офицера, которому его сдали; и он находится теперь в пересыльной казарме». Не давая себе отчета, я побежал в казармы и с трудом отыскал там новоприбывшего арестанта. Лежал он ничком на нарах, углубившись в чтение библии. До этого я никогда не видел Шевченко, а знал только его «Кобзаря» и «Гайдамак». Забывая о присутствовавших соглядатаях, в юношеском увлечении я бросился к нему на шею. Неохотно поднявшись с нар, Тарас Григорьевич заговорил со мной недоверчиво, отвечая отрывисто на мои вопросы. Понятно, мог ли он сразу довериться человеку, явившемуся к нему ни с того, ни с сего, в первые часы его прибытия на место ссылки? <...> Через два дня Шевченко пришел к нам на квартиру. Я встретил его как брата, как самого близкого человека»². «Это один из самых благородных людей! — писал поэт про Ф. Лазаревского в листі до В. Репніної 7 березня 1850р., — он первый не устыдился моей серой шинели, и первый встретил меня по возвращении моем из Кирги[зской] степи, и спросил, есть ли у меня что пообедать?» (VI, 61). В листопаді — грудні 1850 р. після повернення з Аральської експедиції до Оренбурга поет жив на квартирі Ф. Лазаревского (див. ще коментар до поезії «Ми заспівали, розійшлись»). Після заслання Шевченко зустрічався з Ф. Лазаревським у Петербурзі, Орлі, де той служив керуючим удільною конторою, й Гирівці (хуторі Лазаревських). Збереглося три листи Шевченка до Ф. Лазаревского і шість листів останнього до поета.

Певну аналогію до настроїв, що надихали цей вірш, знаходимо в написаному роком пізніше листі до А. І. Лизогуба (від 29 грудня 1849 р.): «На самий святвечір сижу собі один-однісінький у хатині та журюся, згадуючи свою Україну, і тебе мій друже єдиний» (VI, 54).

«ОИ КРИКНУЛИ СІРІІ ГУСИ»

Подаємо назву твору за Повним зібранням творів у шести томах Вид-ва АН УРСР, де збережено написання рядка за автографом «Більшої книжки». В десятитомному

² «Киевская старина», 1899, № 2, стор. 152—153.

академічному виданні та багатьох інших перший рядок виправлено: «Ой крикнули сірі гуси» з приміткою в посиланні: «В автографі сірії». Вірогідно, переписуючи твір у «Більшу книжку», поет механічно помилився (хоч напевне сказати цього не можна), оскільки в ранішій редакції (захалявний зошит 1849 р., № 6) — «сірі», а форма «сірії» додає рядку зайвий склад. Вірш написано, очевидно, в січні 1849 р. на Кос-Аралі, якщо не в лютому в Раїмі. Першодрук — в «Основі», 1861, № 3. Починаючи з I тома празького «Кобзаря» 1876 р. в деяких виданнях вірш друкувався під редакційним заголовком «Удовиця».

За спостереженнями Ф. Колесси, творчий імпульс до написання цього вірша дала Шевченкові народна пісня «Ой жила вдова та на край села», перші рядки якої він згодом використав у повісті «Наймичка» (їх співає Лукія над колискою сина):

Ой жила вдова
 Та на край села
 Выгодувала сына,
 Сына Ивана.
 Выгодувавши, до школы дала,
 А з школы взявши
 Коня купыла.

(III, 87)

Пісня про вдову, яка віддала сина до війська, відома в різних, інколи зовсім відмінних, варіантах. Пор. між собою і з Шевченковим віршем два варіанти пісні в публікаціях М. Максимовича і П. Чубинського:

Ой мала вдова сина сокола,
 Выговдала, в військо оддала,
 Ой старша сестра сідлала,
 А середуща хустку качала,
 А наймолодша випроводжала,
 А мати його випитовала:
 — Сину мій, коли прийдеш до нас?
 «Тоді я, нене, приїду до вас,
 Як павине пір'я наспод потоне,
 А млиновий камінь наверх
 виплине!»
 Вже млиновий камінь наверх
 виплинув,
 Вже й павине пір'я наспод
 потонуло,

А ще мого сина з Гостина
 не видно!
 Вийшла на гору: — Ой вже
 полки ідуть,
 То мого сина коника ведуть! —
 Питала вона всієї старшини:
 Чи не бачили сина сокола?
 — «Чи не то твій син, що сім
 полків вбив,
 За восьмим полком голову
 схилив?»
 Зозуля літала над ним куючи,
 А коники ржали його везучи,
 Колеса скрипіли під ним
 котючись
 Служеньки плакали за ним
 ідучи!»¹

¹ М. Максимович, Украинские народные песни, стор. 117.

вдови і, зокрема, рядки 25—26: «Одягла його в червоний жупан дорогий» (червоний жупан — традиційна козацька форма). Звідси й зовсім протилежна ідейна функція цього вчинку вдови в обох піснях: у рекрутській пісні він засуджується устами її сина, у Шевченка вдова пишається перед людьми тим, що виховала сина — захисника батьківщини. Така інтерпретація фольклорного мотиву цілком відповідала народному поглядові на козацтво.

33 *А сама на прощу в Київ,*

34 *В черниці пішла.*

Шевченко погрішив би проти істини й духу доби, якби змалював удову свідомою протестанткою проти традиційної моралі. Ця мораль своєю релігійною стороною ще володіє героїнею вірша. Виховавши сина-козака, вдова морально перемогла тих, хто її осуджував. Та їй здається, що, виправдавшись перед людьми, вона ще винна перед богом, і йде в черниці спокутувати свій «гріх». Така кінцівка твору обумовлена реалістичною настановою автора.

«ЯКБИ ТОБІ ДОВЕЛОСЯ»

Цю невеличку поему Шевченко створив, вірогідно, в січні 1849 р. на Кос-Аралі (якщо не в лютому — в Раїмі): в захалявному зошиті 1849 р. її записано під № 7. 1858 р. до «Більшої книжки» переписано нову редакцію поеми, за якою вона звичайно друкується. Ця редакція має істотні відміни від попередньої особливо в другій половині твору (від р. 58). Першодрук — у «Кобзарі» 1867 р. видання Кожанчикова.

- 1 *Якби тобі довелось*
- 2 *В нас попанувати,*
- 3 *То знав би ти, пане-брате,*
- 4 *Як їх називати,*
- 5 *Отих твоїх безталанних*
- 6 *Дівчаток накритих.*
- 7 *А то верзе біси-зна-що*
- 8 *Та й думає: — Ми то!*
- 9 *Ми то людям покажемо*
- 10 *Оцих безталанних*
- 11 *Та навчимо шануватись*
- 12 *Паничів поганих! —*

- 13 Шкода й праці! Поки села,
- 14 Поки пани в селах,
- 15 Будуть собі тинятися
- 16 Покритки веселі
- 17 По шиночках з москалями,
- 18 І не турбуйсь, брате.
- 19 — Добре, кажу. А все-таки
- 20 Невеличку нате,
- 21 Оцю одну, останнюю.
- 22 Слухайте ж, панята.

За визначенням Є. П. Кирилюка, поема починається «дружньою полемікою з приятелем, можливо з уявлюваним опонентом»¹. Справді, саме в уста «опонента» вклав автор рядки 1—18 (з них у рр. 9—12 «опонент» ніби викладає думку поета). Додамо, що поет тут веде, власне, діалог з самим собою, немов у два голоси міркуючи, а чи варто ще раз писати про «безталанних дівчаток накритих». Адже «поки пани в селах, будуть собі тинятися покритки веселі». Ці слова, звичайно, не чиясь чужа думка (з нею поет не полемізує і її не спростовує), а тверде Шевченкове переконання. Згодом він писав те саме щодо можливостей сатири «вилікувати» «недоліки» панства: «..застарелые болезни естли и излечиваются, то только героическими средствами. Кроткий способ сатиры тут недействителен» (V, 20). На поставлене самому собі питання про суспільну доцільність такого роду творів поет безпосередньо не відповідає. Пише їх, бо не може не писати, надто боляче це непокоїть його громадянську совість (хай і йому, як він іронізував у першій редакції «Царів», «... вже остили мужики та безталанні покритки»). Та посередню відповідь, чому він знову пише про покриток, поет тут дає, і дає самим змістом твору, наводячи читача на думку про «героїчні засоби» боротьби з панством. Маємо на увазі й згадану декларацію в рядках 13—17 («Поки села...» і т. д.) і дальшу розповідь, що становить зміст поеми. Це оповідання про хлопця, який убив панича, захищаючи честь дівчини, безперечно, — «в науку людям»: і в науку панам (не випадково, оповідач звертається: «Слухайте ж, панята»), і в науку селянам (ось як треба захищатися від панських зазіхань!).

¹ Є. П. Кирилюк, Тарас Шевченко, стор. 305.

Про панську розпусту і «безталанних покриток» Шевченко писав ще з перших кроків своєї літературної діяльності («Катерина», «Слепая», «Наймичка», «Осика»). Неодноразово звертався він до цієї теми і на засланні («Варнак», «П. С.», «Неначе цвяшок, в серце вбитий», «Меж скалами неначе злодій»). Та в поемі «Якби тобі довелось» поет реалізує цю тему дещо інакше, ніж у більшості попередніх творів: героїня поеми не стала жертвою панської розпусти, її врятував «месник святий». Отже, в творі бачимо не просто постановку певної соціальної проблеми, дуже актуальної для життя тогочасного кріпацького села, а й до деякої міри відповідь щодо її розв'язання. Поряд з соціальною проблемою поет ставить проблему моральну — це проблема совісті, вдячності, морального обов'язку, іншими словами, життя «по правді». «Правда» — той категоричний імператив, який примусив хлопця пожертвувати долею заради чужої йому дівчини і наказав дівчині втекти з власного весілля й піти «за невольником убогим у Сибір». Можна сказати, Шевченко створив тут образи ідеальних героїв, ідеальних у тому розумінні, що втілив у них народний ідеал життя «по правді». Водночас ці герої не є штучними чи не реалістичними: їх поведінка цілком умотивована (не кажучи вже про те, що подібні «праведники» зустрічалися в тогочасному житті). Це ствердження ідеалів народної моралі мало, безперечно, і певний суспільний сенс: воно виховувало в народі потенціальних борців з неправдою тогочасного суспільного ладу.

40 *Аж там панич несамовитий,*

41 *Недоліток, таке творить,*

42 *Сердешну дівчину мордує*

Наскільки актуальною була піднесена Шевченком тема панського знущання над кріпачками, проілюструємо прикладами із звітів III відділу: «Помещик Таврической губернии Нестеров насильственно растлил двух несовершеннолетних крестьянок своих и одну из них наказывал за несогласие продолжать с ним незаконную связь»²; «Вольнской губернии помещик Загурский насильно растлил 14-летнюю дочь крестьянина Мудрикова, которая после

² «Крестьянское движение 1827—1869 годов», вып. 1, ГИЗ, 1931, стор. 60.

того умерла»³; «В Черниговской <...> губернии утопилась 14-летняя крестьянка помещика Аршукова после побоев, которые он нанес ей при покушении изнасиловать ее»⁴.

47 Та вилами пана

48 І просадив, мов ту жабу.

В усіх щорічних звітах, які складав ІІІ відділ для Миколи І (а потім для Олександра ІІ), подавалися відомості про кількість поміщиків, убитих за рік селянами. Відомості ці дуже показові; вони свідчать, наскільки типовим для тієї доби було явище, описане Шевченком у поемі (саме стихійне вбивство поміщика, а не організований рух): «В течение 1839 года убито крестьянами за жестокое обращение и дурное содержание восемь помещиков и один управитель»⁵; «В 1841 году убито крестьянами: помещиков 4, управляющих именьями 7»⁶; «В течение 1842 года обнаружено подобных убийств тринадцать, покушений на жизнь помещиков шесть, управляющих именьями убито два»⁷; «В течении минувшего [1843] года крепостными крестьянами убито 13 помещиков и 15 управителей»⁸; «В 1844 году лишено жизни крестьянами 10, смертельно ранено, избито и отравлено 7 помещиков; посягательств на жизнь управляющих именьями и старост обнаружено 13, всего 29 случаев. В немногих только случаях нападение произведено было из видов корысти, а в большей части или из мщения за побои, или для избежания наказания, или от преднамеренного желанія крестьян освободиться от господской власти — желанія, вынужденного притеснениями, жестокостью и развратным поведением владельцев и управителей»⁹ (підкреслення наші. — Ю. І.); «В продолжении 1845 года убито крестьянами 8 помещиков и 9 управителей, безуспешных покушений к тому обнаружено 12, всего 29 случаев»¹⁰; «Посягательств крестьян на жизнь своих

³ «Крестьянское движение 1827—1869 годов», вып. 1, ГИЗ, 1931, стор. 81.

⁴ «Крестьянское движение 1827—1869 годов», стор. 98.

⁵ Там же, стор. 37.

⁶ Там же, стор. 44.

⁷ Там же, стор. 42.

⁸ Там же, стор. 58.

⁹ Там же, стор. 61—62.

¹⁰ Там же, стор. 66.

владельцев обнаружено в 1846 году 26, в том числе 10 было безуспешных; управителей убито 6»¹¹.

56 *Та в тюрму захвасували...*

57 *Та й більше нічого*

Звертає на себе увагу відносно м'який вирок кріпакові за вбивство панича-гвалтівника: тюрма, а потім Сибір (очевидно, каторга). Ця деталь, напевне, обумовлена випадками, що були відомі Шевченкові. Навіть III відділ у згаданих річних звітах з тривогою доповідав цареві, що вбивства поміщиків найчастіше є наслідком звірств, які вони чинять над своїми кріпаками: «Необходимым следствием этого, — сумно констатуете звіт за 1844 р., — бывает то, что крестьяне, сверх возмущений, иногда посягают на жизнь своих помещиков...»¹² (Підкреслення наше. — Ю. І.).

68 *А з-за гори поїзжане*

Поїзжане — весільні гості, учасники весільного поїзду, що їдуть до церкви.

76 *Взяла квартиру оковити*

Оковита — горілка (від лат. aqua vitae).

«МИ ВКУПОЧЦІ КОЛИСЬ РОСЛИ»

Перша редакція твору записана олівцем в альбомі 1846—1850 рр. (№ 108). Звідси Шевченко переписав текст вірша в захалявний зошит 1849 р. під № 16 з відмінами в окремих рядках і без останніх 8 рядків. Остаточна редакція твору — в «Більшій книжці». Першодрук — у «Кобзарі» 1867 р. видання Кожанчикова.

В усіх виданнях місце й час написання визначають: «Кос-Арал, 1849», в шеститомному виданні АН УРСР дату дещо уточнено: «Перша половина 1849, Кос-Арал». Якщо Шевченко справді написав цей вірш під час зимівлі 1849 р. на Кос-Аралі, то створено його не пізніше перших чисел травня, оскільки 6 травня кораблі експедиції вирушили в море, а наступний вірш під № 17 в захалявному зошиті написано, безперечно, після закінчення навігації. Не виключене й те, що місце написання твору — Раїм, де Шевченко перебував у лютому — березні, а може

¹¹ «Крестьянское движение 1827-1869 годов», стор. 72.

¹² Там же, стор. 61.

частково квітні 1849 р. Не можна зовсім відкинути й гіпотетичного датування вірша — між 22 вересня і початком жовтня 1849 р., тобто часом, коли експедиція повернулася до Кос-Аралу і ще не вирушила у Раїм — (див. коментар до вірша «Готово! Парус розпустили»).

1 *Ми вкупочці колись росли,*

2 *Маленькими собі любились.*

Поет пригадує подругу свого дитинства в Кирилівці Оксану Коваленко. Дитяче почуття до маленької Оксани та її трагічна доля покритки (про яку Шевченко пише в цьому вірші) залишили глибокий слід в пам'яті поета і мали великий вплив на його творчість: «Оксані К. . . . ко. На пам'ять того, що давно минуло» присвятив Шевченко поему «Мар'яна-черниця» (1841):

Чи правда, Оксано? чужа чорнобрива!
І ти не згадаєш того сироту,
Що в сірій свитині, бувало, щасливий,
Як побачить диво — твою красоту.
Кого ти без мови, без слова навчила
Очима, душею, серцем розмовлять.
З ким ти усміхалась, плакала, журилась,
Кому ти любила Петруся співать.

«Оксану, мою зорю, мою добру долю» згадував поет і у вірші «Три літа» (1845). Про неї й рядки 30—42 автобіографічної поезії «Мені тринадцятий минало» (1847). Їй же згодом присвятив поет рядки «Не молилася за мене» (1850):

А я так мало, небагато
Благав у бога. Тільки хату,
Одну хатиночку в гаю,
Та дві тополі коло неї,
Та безталанну мою,
Мою Оксаночку; щоб з нею
Удвох дивитися з гори
На Дніпр широкий, на яри,
Та на лани золотополі.

Наведені уривки промовляють самі за себе і краще, ніж будь-який коментатор, розкривають, чим була Оксана Коваленко для майбутнього автора «Кобзаря», який вплив вона мала на раннє формування його особистості.

Тему зневаженої паном покритки Шевченко почав розробляти ще до того, як дізнався про дальшу долю своєї подруги («Катерина»). Проте вірність поета цій темі протягом усього свого творчого життя, поза всяким

сумнівом, пов'язана з незабутнім для нього образом його безталанної Оксани.

3 *А матері на нас дивились.*

6 *Старі заранне повмирали,*

7 *А ми малими розійшлись*

Отже, малий Тарас був знайомий з Оксаною ще за життя матері, яка померла 20 серпня 1823 р. Оксана, очевидно, залишилася і без матері й без батька: в рядку 40 автографа в захалявному зошиті («Мала книжка») поет називає її «вдовівною».

10 *...Принесло*

11 *На старість ледве і додому.*

37 *— Чи жива*

38 *Ота Оксаночка? питаю*

39 *У брата тихо я.*

Шевченко, якого поміщик вивіз з України восени 1829 р., після звільнення з кріпацтва відвідав рідну Кирилівку у вересні 1843 р. й у вересні 1845 р. Тут, безперечно, йдеться про перший приїзд у Кирилівку: природно, що саме тоді він розпитував про людей, яких пам'ятав з дитинства. В той час у Кирилівці жили обидва брати Шевченка — Микита і Йосип.

Є деякі відміни у розповіді про Оксану в трьох редакціях твору. В остаточній редакції Шевченко ввів згадку про «байстря», відсутню в попередніх текстах, і зняв розповідь про монастир, куди ніби пішла в черниці Оксана.

«ГОТОВО! ПАРУС РОЗПУСТИЛИ»

Найраніший з відомих записів цього твору — в альбомі 1846 — 1850 рр. (№ 108). Дещо пізніше поет переписав вірш під № 17 у захалявний зошит 1849 р. (з відміною в одному рядку). До «Більшої книжки» твір не переписано. Першодрук — у «Кобзарі» 1867 р. видання Кожанчикова.

5 *Прощай, убогий Кос-Арал.*

6 *Нудьгу заклятую мою*

7 *Ти розважав-таки два літа.*

Кос-Арал — острів у гирлі Сир-Дар'ї (тепер з нього утворилося два острови — Тарас Шевченко і Кос-Арал).

На Кос-Аралі була база Аральської експедиції і невелике укріплення з чотирма гарматами. Там під час зимівлі експедиції — з кінця вересня 1848 р. до 6 травня 1849 р. — Шевченко написав кілька десятків поезій (у лютому — березні, а можливо й квітні 1849 р. поет жив у Раїмі).

На думку упорядників академічних видань Шевченка, цей вірш написано на Кос-Аралі (десятитомне видання: «Кос-Арал, 1849», шеститомне: «Друга половина 1849, Кос-Арал»). За «Літописом життя і творчості Т. Г. Шевченка» М. М. Ткаченка, вірш написано в кінці вересня 1849 р. «перед від'їздом з Кос-Аралу» (стор. 133). Вважаємо, що зміст вірша дозволяє внести коректив у ці визначення. Аральська експедиція закінчилася 22 вересня 1849 р., коли шхуна «Константин», на якій перебував Шевченко, повернулася до Кос-Аралу. Звідси на початку жовтня кораблі експедиції піднялись угору по Сир-Дар'ї до форта Раїм, а 10 жовтня Шевченко в складі команди експедиції вирушив з Раїма до Оренбурга, куди прибув 1 листопада. У вірші поет пише: «Парус розпустили. Посунули на Сир-Дар'ю...» і прощається з Кос-Аралом. Отже, йдеться про той момент, коли експедиція вже покинула о. Кос-Арал. Тобто вірш написано або на шляху до Раїма, або в Раїмі, десь у перших числах жовтня, не пізніше 9-го. З цих міркувань вважаємо також помилковим визначення тим же Кос-Аралом місця написання поезії «Ми восени таки похожі». Цей твір записано в захалявному зошиті 1849 р. під № 18 безпосередньо після «Готово! Парус розпустили». Отже, написано його не на Кос-Аралі, а можливо в Раїмі або на шляху до Оренбурга, якщо не в Оренбурзі (чи не відбилися в рядках «Кругом тебе простяглася трупом бездиханним помарнілая пустиня, кинута богом» враження поета від переходу з Раїма до Оренбурга?).

«МИ ЗАСПВАЛИ, РОЗИЙШЛИСЬ»

У захалявному зошиті 1850 р. вірш записано під № 2. Отже, датувати його треба січнем 1850 р., якщо не кінцем грудня 1849 р. (були випадки, коли Шевченко свої поезії, написані в грудні, занотовував у захалявному зошиті наступного року; так вірш «Не додому вночі йдучи», створений 24 грудня 1848 р., записано в захалявній зо-

шит 1849 р. під № 3). До «Більшої книжки» не перепи-сано. Першодрук — у «Кобзарі» 1867 р. видання Кожан-чикова.

Зміст вірша автобіографічний. В ньому йдеться про прощання поета з друзями (чи з другом?), з якими він зустрічався в Оренбурзі після повернення з Аральської експедиції. Коло оренбурзьких знайомих Шевченка досить відоме. Отже, можна поставити питання: до кого саме адресований цей вірш? На думку В. Дьякова, поет тут звертається передусім до кола польських засланців у Оренбурзі, серед яких мав чимало приятелів (див. коментар до поезії «Полякам»): «Последняя строчка стихотворения и текстуально и по смыслу очень близка к последней строке стихотворения «Когда мы были казаками». Думается, что это не случайное совпадение, а выражение сознательного стремления поэта указать читателю на внутреннее единство двух произведений, признак того, что оба они обращены к определенному кругу людей, более или менее одинаково оценивающих прошлое народов Украины, Польши, России...»¹ Тобто за доказ «сознательного стремления поэта указать читателю на внутреннее единство» коментованого вірша і «Полякам» («Ще як були ми козаками») автор цитати вважає подібність рядків: «І молодий той грішний рай» («Ми заспівали...») й «Возобновим наш тихий рай» («Полякам»). Аргументація зовсім не переконлива. Поет, звичайно, не підпорядковував своїх рядків бажанню підказати читачам зв'язок одного твору з іншим, і подібність тут цілком випадкова (слово «рай» дуже часто зустрічається в Шевченкових поезіях). Єдиний аргумент за те, що Шевченко міг звертатися до поляків, це, власне, самий факт його зближення з польськими засланцями в Оренбурзі.

Тим часом, як здавна помітили шевченкознавці, зміст вірша дозволяє розкрити зовсім інший адресат вірша — українських друзів Шевченка в Оренбурзі. По-перше, у творі згадуються Україна і Дніпро. Серед близьких друзів-поляків Шевченка, здається, нікого не було з Наддніпрянщини (з поляками велися розмови про Україну переважно в плані з'ясування українсько-польських національних взаємин). Але в Оренбурзі перебували поетові

¹ В. А. Дьяков, Тарас Шевченко і его польские друзья, «Наука», М., 1964, стор. 84—85.

земляки — Федір Лазаревський, його брат Михайло і С. Левицький, з якими він заприятелював ще в 1847р. По-друге, саме на цей адресат вказує вже характер тих товариських зустрічей, про які йдеться у вірші. Це — співи (слово «заспівати» тут згадується 5 разів) і розмови про Україну. До від'їзду Ф. Лазаревського — чиновника Оренбурзької прикордонної комісії у відрядження наприкінці грудня 1849 р. Шевченко жив у нього в помешканні разом з С. Левицьким (службовцем тієї ж комісії і гімназичним товаришем Ф. Лазаревського) та прапорщиком К. Поспеловим (учасником Аральської експедиції). Ф. Лазаревський так згадував пізніше про цей період Шевченкового життя: «Тарас, Поспелов, Левицький и я зажили, что называется душа в душу <...>. Вечера наши проходили незаметно. Пили чай, ужинали, пели песни»². Такі вечори із співами Лазаревський пам'ятав ще з часів першого свого знайомства з Шевченком у червні 1847 р.: «Шевченко <...> пропел несколько любимых своих песен: неизменную «Зіроньку», «Тяжко, важко в світі жити»; но с особенным чувством была исполнена им песня:

Забіліли сніги,
Заболіло тіло
Ще й головонька,
Ніхто не заплаче
По білому тілу,
По бурлацькому... и проч.

Мы все пели, Левицький обладал замечательно приятным тенором и пел с большим чувством. Были минуты, когда слезы сами собой катились из глаз, а гость наш просто рыдал...»³ Про вечори із співами згадував і К. Герн, розповідаючи про життя Шевченка в його будинку (з січня по квітень 1850 р.): «В числе посетителей его довольно часто навещал Левицький, с которым они в два голоса пели малороссийские песни. Кажется, брат ваш Федор [Лазаревский] тоже принимал иногда участие в этих импровизированных концертах; но я не слышал ничего восхитительнее этого пения»⁴.

² Из воспоминаний Ф. М. Лазаревского о Шевченке. — «Киевская старина», 1899, № 2, стор. 157.

³ Там же, стор. 153—154.

⁴ «Русский архив», 1898, № 12, стор. 551.

Ще один аргумент на користь українського адресата вірша — час його написання. Вірш створено або на початку січня 1850 р. або наприкінці грудня 1849 р. Звернімо увагу: в ньому мовиться не про звичайне прощання друзів, а про прощання перед довгою розлукою (звідси рядки: «Чи зійдемося ж знову? Чи заспіваємо коли?»). В цитованих спогадах Ф. Лазаревський писав: «В конце декабря того же 1849 года я должен был отправиться за 500 верст, в Гурьев городок и пробыл там до весны 1850 года»⁵. Отже, не виключено, що цей вірш адресований безпосередньо Ф. Лазаревському і написаний напередодні або після його від'їзду в тривале від'їждження (Шевченко не міг бути певним, що знову зустрінеться з другом в Оренбурзі: в штабі корпусу планували використати його в новій експедиції. «Для Нового года мне объявили, что следующей весной я должен буду отправиться опять на Аральское море, верно мне оттуда не возвратиться!» — писав поет до В. Репніної 1 січня 1850 р. — VI, 56). А в перших числах січня розпрощався він і з С. Левицьким, який поїхав до Петербурга (3 січня 1850 р. датовано лист Шевченка до Й. Бодяньського, де поет писав: «Оцей, що привезе тобі лист мій, наш земляк — привітай його — друже мій добрий! добра щира душа! він мені в великій став пригоді на чужині!» — VI, 58). Тобто, другий можливий адресат вірша — С. Левицький, що вірогідніше, ніж Ф. Лазаревський, враховуючи, що вірш записано в захалявний зошит 1850 р. Не виключаємо й того, що вірш присвячений обом цим приятелям, а може ще й М. Лазаревському, який приїхав до Оренбурга 3 грудня 1849 р., адже Шевченко, напевне, наперед знав про їх наступний від'їзд. Може, у вірші йдеться про останню спільну вечірку.

«МЕНИ ЗДАЄТЬСЯ, Я НЕ ЗНАЮ»

Єдино відомий автограф цієї поезії в «Малій книжці», в захалявному зошиті за 1850 р. під №5. Отже, вірш написано в Оренбурзі, очевидно, не пізніше початку квітня 1850 р., оскільки в цьому ж зошиті Шевченко

⁵ Письма К. Н. Герна к М. М. Лазаревскому о Шевченке... — «Киевская старина», 1899, № 2, стор. 68—69.

записав далі ще 7 поезій, а вже 22 квітня, напередодні арешту, передав свої автографи на збереження К. Герну. Першодрук — у «Кобзарі» 1867 р. видання Кожанчикова.

Вірш «Мені здається, я не знаю» умовно можна поділити на три тематично відокремлені частини. Перша (рр. 1—31) — сатирична медитація (сатира на царів); у другій (рр. 32—48) поет висловлює свої думки про творчість Лермонтова; третя частина (рр. 49—60) — звернення (послання) до М. Лазаревського — щільно примикає до другої: тут теж наявна лермонтовська тема.

2 *А люде справді не вмирають,*

3 *А перелізе ще живе*

4 *В свиню абощо, та й живе*

Можливі різні припущення щодо першоджерела сатиричного образу людей (власне, царів), перевтілених у свиней. Найвірогідніше, творчий імпульс до створення цього образу дали поетові розмови або якісь друковані матеріали про метемпсихоз — переселення душ після смерті в інші істоти, зокрема в тварин. Вчення про метемпсихоз були поширені в Індії і взагалі на сході (браманізм, буддизм). В цьому зв'язку в коментарях до «Кобзаря» видання ЛІМ 1934 р. згадується стаття «Вєровання индусов» в «Отечественных записках» за 1845 р. В ній Шевченко справді міг прочитати: «Из числа содержащихся в ведах догматов брамины стараются внушить народу преимущественно толкование догмата о переселении душ... <...>... брамин может в наказание после смерти родиться в теле человека низшей касты или даже животного»¹. Наведеними цитатами майже вичерпуються відомості про вчення метемпсихоза в згаданій статті. Вже це ставить під сумнів її генетичний зв'язок з Шевченковим віршем. Не виключено, що поет скористався тут якимсь казахським повір'ям. Щодо перевтілення саме «в свиню абощо», то цей об'єкт поет міг обрати за принципом сатиричного контрасту (царі — свині). До того ж мотив перетворення людини в свиню зустрічається і в українському фольклорі (хоч і не пов'язаний з віруваннями про перевтілення душ після смерті). Один з таких мотивів обробив Ол. Корсун у своїх «Українських повір'ях» (альманах «Сніп», X.,

¹ «Отечественные записки», 1845, т. XLIII, стор. 53.

1841. Іншу варіацію цього повір'я див. у статті «Свинья» в I томі «Трудов...» П. Чубинського, стор. 49). Звичайно, для Шевченка оце перевтілення не предмет філософського осмислення, а тільки відправний пункт розвитку сатиричної думки.

Спочатку у вірші йдеться про перевтілення людей взагалі. Та це тільки для того, щоб далі сказати: про посмертну долю «простих сірих сіромах» нема чого замислюватися — вони й людьми жили, як худоба. «А де оті?..» Те, що «оті» — передусім царі, а може ще й вельможі, стає очевидним з дальшого тексту:

13 Добра чимало

14 Вони творили на землі,

15 Ріками сльози розлили,

16 А кров морями.

Ці рядки відразу викликають у пам'яті відомі образи «Кавказу»:

А сльоз, а крові? напоїть

Всіх імператорів би стало

Не ріки — море розлилось...

Перегукуються з Шевченковими сарказмами в «Кавказі» про «благоденствіє» і «просвіщеніє», заради яких нібито царі проливають кров народів, рядки вірша:

18 І що ж ви скажете: за славу

19 Лили вони моря кроваві,

20 Або за себе? Ні, за нас!

21 За нас, сердешних, мир палили!

Ці рядки (останній підкреслено нами. — Ю. І.) якось обминули своєю увагою шевченкознавці. Тим часом, за вбивчою силою свого сарказму і влучністю викриття коронованих паліїв війни (дозволимо собі цей сучасний вираз: його підказує сам поет словами «мир палили») вони належать до найгостріших антимілітаристських висловлювань Шевченка. До того ж наведені рядки вносять і дещо нове в розробку Шевченком антивійськової теми. Якщо в «Кавказі» поет викривав облудність освячення агресії нібито цивілізаторською місією щодо підкорених народів, то тут він сатирично знущується з виправдання загарбницьких воєн псевдопатріотичними гаслами («за нас... мир палили», тобто нібито за народ, батьківщину).

- 25 Де ж слава ваша? На словах!
 26 Де ваше золото, палати?
 27 Де власть великая? В склепах,
 28 В склепах, поваплених катами,
 29 Такими ж самими, як ви

Шевченко і раніше звертався до традиційного у світовій поезії мотиву скороминущості перед лицем смерті слави й могутності можновладців, надаючи йому відверто революційного спрямування. Пор. з наведеними рядками звертання до Петра I і Катерини II в поемі «Сон»:

Кати! кати! людодиди!
 Наїлись обое,
 Накралися; а що взяли
 На той світ з собою?

Склепи, поваплені катами — царські «усипальниці», побудовані царями-катами для своїх попередників. Такою «усипальницею» для російських імператорів був Петропавлівський собор у Петропавлівській фортеці в Петербурзі (у вірші «Кума моя і я» Шевченко назвав його «пірамідою»).

- 32 ...Де ж ти?
 33 Великомучениче святий?
 34 Пророче божий? Ти меж нами,
 35 Ти, присносуший, всюди з нами
 36 Витаєш ангелом святим.

Другу частину вірша (рр. 32—48) присвячено Лермонтову. Це з цілковитою очевидністю впливає з контексту цих, а також кінцевих рядків твору (рр. 49—60). Лермонтовська тема виникає у вірші дещо несподівано, і зв'язок між цією і попередньою частиною твору не відразу помітний. Саме тому певний сумнів викликає досить поширена думка нібито весь вірш написано під враженням читання Лермонтова (перша частина твору, тобто половина його рядків, з творчістю Лермонтова безпосередньо не пов'язана). Можна припустити, що лермонтовська тема з'являється у вірші не внаслідок попереднього задуму, а як результат примхливого розвитку ліричних асоціацій поета. Справді, зв'язок між двома частинами твору чисто асоціативного характеру: в попередній частині поет розгортає і вичерпує сатиричну тему перевтілення царів у свиней. І тут — стрибок асоціацій за контрастом: якщо царі після смерті серед

свиней, то де ж світочі людства, такі як Лермонтов? Чому Шевченко згадав саме про Лермонтова, дізнаємось з останніх — 49—60 рядків вірша, де він дякує другові за надіслані твори «поета нашого» (див. далі). «Де ж ти? Великомучениче святий? Пророче божий?» — питає поет, і сам відповідає: «Ти меж нами, ти, присносуший, всюди з нами витаєш ангелом святим». Як вірно зазначив Є. П. Кирилюк, «образ «пророка» асоціюється з однойменним віршем Лермонтова, образ «великомученика» нагадує про поета, зацькованого царатом, образ «ангела» також викликає в пам'яті однойменний вірш Лермонтова»².

Лермонтов був одним з улюблених поетів Шевченка. Він не міг не бути близьким Шевченкові своїм волелюбним пафосом, духом громадянського протесту, гуманізмом, геніальною силою ліричного саморозкриття. Про це незаперечно свідчить не тільки даний вірш, а й ряд інших Шевченкових творів, його щоденник і листування. В щоденнику він цитує російського поета, називає його «нашим великим Лермонтовим» (запис від 20 липня 1857 р.), в листах із заслання благає друзів надіслати йому твори Лермонтова (листи до М. Лазаревського і А. Лизогуба). Захоплення Шевченка поезією Лермонтова, як доводять численні дослідники, позначилося на творчості українського поета, зокрема на таких творах, як «Слепая», «Гризна», «Чого мені тяжко, чого мені нудно», «Ну що б, здавалося, слова», «Пророк» та ін.³ Щоправда, дослідники теми «Шевченко і Лермонтов» подекуди вдавалися до літературознавчих гіпербол, знаходячи лермонтовські впливи там, де їх зовсім немає («Сон», «Кавказ» і т. д.).

37 Ти, любий друже, заговориш

38 Тихенько-тихо ...про любов

39 Про безталанную, про горе;

² Є. П. Кирилюк, Тарас Шевченко, стор. 291.

³ Див.: Н. Сумцов, Главные мотивы поэзии Шевченка. — «Сборник Харьковского историко-филологического общества», т. 16; С. Таранушенко, Лермонтовські мотиви в «Кобзарі» Шевченка. — «Науковий збірник Харківської н.-д. катедри історії України», в. 1, 1924; Є. Кирилюк, Шевченко і Лермонтов. — «Молодий більшовик», 1939, № 3; Д. М. Гофанов, Шевченко і Лермонтов, К., 1962; І. Я. Заславський, Лермонтов і Шевченко. — «Радянське літературознавство», 1964, № 5.

40 Або про бога та про море,

41 Або про марне литу кров

42 З людей великими катами.

Ці рядки не лишають сумніву, що поет звертається до Лермонтова: з тогочасних поетів тільки він відповідав характеристиці, яку дає тут своєму адресатові Шевченко. Звичайно, можна лише орієнтовно назвати твори, які підказали Шевченкові його перелік характерних мотивів лермонтовської поезії. *Про любов про безталанну* — власне, вся любовна лірика Лермонтова — про «любов безталанну»: «Отчего», «Благодарность», «Нет, не тебя так пылко я люблю» та ін. *Про горе* — тут поет, можливо, мав на увазі ті вірші Лермонтова, в яких він втілював тему самотності, світової скорботи, розчарування в сучасниках тощо: «Дума», «И скучно и грустно», «Выхожу один я на дорогу». *Про бога* — «Ангел», а може й «Демон». *Про море* — «Парус». *Про марне литу кров з людей великими катами* — це, зрозуміло, і «Валерик» («Я к вам пишу: случайно! право»), і «Умирающий гладиатор», і «Песня про царя Ивана Васильевича, молодого опричника и удалого купца Калашникова».

Шевченко тут назвав, очевидно, те, що було йому в поезії Лермонтова найдорожче, і, як бачимо з цієї його характеристики лермонтовської музи, між двома поетами було чимало спільного. Лермонтовська тема «про марно литу кров» перегукується з Шевченковими революційними інвективами («Кавказ», «Мій боже милий, знову лихо...» та ін.), а тема «безталанної любові» характерна і для інтимної лірики Кобзаря.

47 І ми, читая, оживаєм,

48 І чуєм бсга в небесах

Тут Шевченко перефразував рядок з вірша Лермонтова «Когда волнуется желтеющая нива» (1837):

И в небесах я вижу бога.

Про цей же рядок лермонтовського вірша згадує поет в запису щоденника 17 червня 1857 р.: «Под ее (природы. — Ю. Г.) сладким волшебным обаянием человек невольно погружается сам в себя и видит бога на земле, как говорит поет» (V, 9).

49 Спасибі, друже мій убогий!

50 Ти, знаю, лепту розділив

51 Свою єдину... Перед богом

52 *Багато, брате, заробив!*

53 *Ти переслав мені в неволю*

54 *Поета нашого*

Останні 12 рядків вірша (рр. 49—60; в автографі вони відокремлені більшим інтервалом від попереднього тексту) — своєрідне послання-присвята, звернена до М. М. Лазаревського, який переслав Шевченкові з Петербурга твори Лермонтова (дещо схоже закінчення твору у формі присвяти-звернення знаходимо в «Кавказі») Михайло Михайлович Лазаревський (1818—1867) — близький друг Шевченка (один з шістьох братів Лазаревських — щирих шанувальників поета). Народився в с. Гирівці, закінчив Ніжинську гімназію вищих наук, у 1846—1847 рр. був «попечителем прилінійних киргизів» у Троїцьку (200 км від Оренбурга). З Шевченком познайомився 1847 р. в Оренбурзі. Наприкінці 1847 р. його переведено в Петербург на посаду радника губернського управління. В другій половині 50-х років пішов у відставку і служив управителем маєтків графа Уварова. Листувався з Шевченком (збереглося 16 листів поета до нього і 15 листів Лазаревського), допомагав йому матеріально. Повернувшись до Петербурга із заслання, поет на деякий час оселився в Лазаревського. Шевченко намалював його портрет і подарував свій щоденник.

Те, що в наведених рядках поет звертається з подякою за книжки Лермонтова саме до М. Лазаревського, незаперечно доводить їх листування. В листі від 20 грудня 1847 р. Шевченко писав до М. Лазаревського в Петербург: «...пришліть ради поезії святої Лермонтова, хоч один том, велику, превелику радість пришлете з ним...» (VI, 44). «Посилаю тобі Лермонтова», — відповів поетові Лазаревський в листі від 12 лютого 1848 р.⁴ Очевидно, це було двотомне видання Лермонтова, що вийшло 1847 р. в Петербурзі накладом О. Смирдіна: в списку книг, відібраних у Шевченка 1850 р. під час арешту, є дві книги Лермонтова. Твори Лермонтова М. Лазаревський надіслав не безпосередньо Шевченкові в Орськ, а в Оренбург на ім'я брата Федора. Останній наприкінці квітня 1848 р. повідомив Шевченка, що той одержить книжки через М. С. Александрійського, попе-

⁴ «Листи до Т. Г. Шевченка», стор. 68—69.

чителя прилінійних казахів в Орській фортеці. Напевне, Лермонтова поет тоді не встиг одержати: лист Ф. Лазаревського датований 27 квітня, а 11 травня Шевченко вирушив у похід до Раїма і Аралу. Коментований вірш з подякою другові за надсилку творів «поета нашого» він написав уже 1850 р. в Оренбурзі після повернення з Аральської експедиції. Отоді він, очевидно, й одержав від Ф. Лазаревського книжки Лермонтова.

Хоч ім'я адресата останніх 12 рядків вірша давно вже не є дискусійним у шевченкознавстві, подекуди й досі натрапляємо на помилкові твердження, нібито цим адресатом був М. С. Щепкін. Вперше таку думку висунув 1932 р. О. Дорошкевич⁵. Походження помилки дослідника зрозуміле: в листі Ф. Лазаревського до Шевченка (від 27 квітня 1848 р.) є слова: «Од Михайла Семеновича получите Лермонтова и Гоголя...»⁶. За Дорошкевичем «Михайло Семенович» — не хто інший, як давній Шевченків приятель актор Щепкін. Проте Шевченкове листування часів перебування в Орській фортеці не лишає жодного сумніву, що в листі Ф. Лазаревського йшлося про Михайла Семеновича Александрійського, на ім'я якого надходили листи до Шевченка («Адрес мій, — писав поет до А. І. Лизогуба 9 травня 1848 р.: — в К[репость] Орскую Его высокоблагородию Михайлу Семеновичу Александрійському з передачею мені» — VI, 51)⁷. Слідом за О. Дорошкевичем цю ж помилку повторили П. Зайцев⁸, І. Айзеншток⁹, І. Заславський¹⁰.

⁵ Олександр Дорошкевич, Принципи організації тексту Шевченкової поезії. — «Життя і революція», 1932, № 6-7, стор. 204.

⁶ «Листи до Т. Г. Шевченка», стор. 75.

⁷ Див. також лист від В. М. та Ф. М. Лазаревських (січень 1848) — «Листи до Т. Г. Шевченка», стор. 67.

⁸ Повне видання творів Тараса Шевченка, т. IV, Варшава — Львів, 1937, стор. 220 і 331. В цьому виданні вірш надруковано під редакторською назвою [М. С. Щепкіну].

⁹ «Вторую часть стихотворения можно рассматривать как послание к М. С. Щепкину», — читаємо в коментарях до другого тома «Собрания сочинений в пяти томах» Тараса Шевченка (М., 1955, стор. 407).

¹⁰ І. Я. Заславський, Лермонтов і Шевченко. — «Радянське літературознавство», 1964, № 5, стор. 113.

«ЯКБИ ВИ ЗНАЛИ, ПАНИЧІ»

Вірш написаний не пізніше початку квітня 1850 р. в Оренбурзі; єдино відомий автограф його — в захлаявному зошиті 1850 р. має № 6. В «Більшу книжку» твір з невідомих причин не переписаний (можливо тому, що цей вірш, особливо у другій своїй «богоборчій» частині, явно не розрахований на цензурний друк). Природно, що твір вперше надруковано в безцензурному виданні — празькому «Кобзарі» 1876 р. (т. II. Того року його опубліковано й у львівському журналі «Правда», № 4).

«Якби ви знали, паничі» належить до найвидатніших творінь Шевченкової музи часів заслання. Як і в поезії «Мені тринадцятий минало» (1847), Шевченко згадує тут своє дитинство. Та поет не обмежується ліричними спогадами про дитячі роки й рідне село. Зміст його твору — революційно-викривальний. Тут знайшла свій дальший розвиток тема викриття фальшивого «раю» українського життя — тема, яку можна назвати наскрізною в поезії Шевченка: «Сон», «Княжна», «І виріс я на чужині» та ін. Геніальна викривальна лірика цього твору, якщо й не може бути в усіх відношеннях визнана за сатиру, все ж близька до неї в тому розумінні, в якому Бєлінський називав сатирою лєрмонтовську «Думу»: «Если под «сатирой» должно розуметь не невинное зубоскальство веселеньких остроумцев, а громаы негодования, грозу духа, оскорбленного позором общества, — то «Дума» Лєрмонтова есть сатира...»¹.

- 1 Якби ви знали, паничі,
- 2 Де люде плачуть живучи,
- 3 То ви б елегій не творили
- 4 Та марне бога б не хвалили,
- 5 На наші сльози сміючись.
- 6 За що, не знаю, називають
- 7 Хатину в гаї тихим раєм.

«Паничі» — це дворянські літератори, які в своїх творах писали про нібито «райське» життя селян-кріпаків на Україні. Отже, характерна для Шевченка тема викриття «благоденствія» кріпацької України набирає тут літературно-полемічного спрямування. «Паничі» — узагальне-

¹ В. Г. Бєлінський, Полное собрание сочинений, т. IV, Изд-во АН СССР, М., 1954, стор. 522.

ний образ дворянських письменників, в якому могли б пізнати себе багато діячів тогочасної літератури.

Так І. Кулжинський у своєму сентиментально-етнографічному нарисі «Малороссийская деревня», жодним словом не згадуючи про кріпацтво, описує життя селян як суцільну ідилію і називає українське село «едемом» (раєм): «Много есть деревень на свете, но под кротким небом Малороссии всякая деревня есть сокращенный эдем — где иногда не достает только добродетели и чувствительного сердца, чтобы людям быть совершенно блаженными...»²

Про «райське» життя українських селян писав у «Так собі до земляків» Є. Гребінка: «Кашовар, почепивши на вила свитку, зійшов на могилу та знай маха, щоб ішли вечерять. Біля куреня уже стоять ваганки, повнісінькі галушок з салом, або коли в піст, то з таранею. Прийшли хлопці, випили по корячку, сіли, їдять собі галушки, настромляючи на спички»³. «Так тобі легко дихать, так весело... Прийдеш у хату, шапку об землю, а сам мерщій на коліна перед образами, молишся і плачеш, плачеш і молишся! За що то бог святий так любить своє создание?»⁴

Про щасливе життя кріпаків розповідав і П. Куліш: «Весьма удобные и чистые избы, народ здоровый, веселый и хорошо одетый; у каждого мужика полон двор лошадей и скота...»⁵

Ідилічними барвами розмалював Україну П. Гулак-Артемовський (не випадково Шевченко писав 1847 р., що він «в пани постригся»):

Чи є ж де жить так гарненько,
Як в тій Україні?..⁶

(щоправда, цей вірш написано вже 1857 р.).

Іdealізовані картини українського життя знаходимо і в творах тогочасних російських письменників. Ось як оспі-

² И. Кулжинский, Малороссийская деревня, М., 1827, стор. V.

³ «Ластівка», СПб., 1841, стор. 6—7.

⁴ Там же, стор. 5.

⁵ Штаб-лекарь Гладкий, Карманная книжка для помещиков, или лучший, извлеченный из опыта способ управления имением, 1846, стор. 4.

⁶ П. Гулак-Артемовський, Твори, ДВУ, 1928, стор. 229.

вував Україну в 40-х роках О. К. Толстой (опублікований значно пізніше, вірш, напевне, не був знайомий Шевченкові):

Ты знаешь край, где все обильем дышит,
Где реки льются чище серебра,
Где ветерок степной ковыль колышет,
В вишневых рощах тонут хутора,
Среди садов деревья гнутся долу,
И до земли висит их плод тяжелый?

Где из цветов венки плетет Маруся,
О старине поет слепой Грицко,
И парубки, кружась на поже гладкой,
Взрывают пыль веселою присядкой!⁷

То ви б елегій не творили. — Ще в деяких дореволюційних виданнях Шевченка (О. Огоновського, 1893, Ю. Романчука, 1912) слово «елегій» в цьому рядку виправлялося на «ідилій», оскільки, на думку упорядників, поет тут мав на думці саме «ідилії». І досі майже всі інтерпретатори вірша зазначають, що тут Шевченко, можливо, помилився на слові. Чи слушне таке припущення? Слушне, але саме як припущення, а не категоричне ствердження авторської обмовки. Шевченко в даному вірші виступає проти письменників-«паничів», які ідеалізували й естетизували тогочасне селянське життя. Отже, не виключено, що в слово «елегія» поет вклав зміст поняття «ідилія», розуміючи під «ідилією» не стільки поетичний вид, скільки прикрашене зображення селянського життя взагалі. Та хоч на користь прочитання рядка говорить, здавалось би, весь контекст вірша, цю гіпотезу так само неможливо остаточно довести, як і спростувати (тому нема підстав виправляти у виданнях «Кобзаря» «елегій» на «ідилій»).

Вірогідно, що ніякої термінологічної помилки чи обмовки тут нема і слово «елегій» вжито поетом цілком свідомо. Щоправда, названі вище, як і не названі, українські письменники майже не писали тоді елегій в точному значенні цього терміну (елегія (від грецьк. *elegos* — скарга) — ліричний вірш, пройнятий сумом). Та чому, власне, треба розуміти під «елегією» тільки поетичний жанр (вид), як його визначала тогочасна теорія сло-

⁷ А. К. Толстой, Собрание сочинений в четырех томах, т. I, «Художественная литература», М., 1963, стор. 61.

весності? Для нас важливіше, що значить це слово в контексті твору Шевченка. Треба зважити на те, що в перші десятиріччя ХІХ ст. елегія була в російській поезії, так би мовити, модним жанром, який багато в чому визначав характер тогочасного поетичного вжитку. Тому поет міг вжити це слово як своєрідний синонім дворянської поезії — панської забавки, чужої й непотрібної народові. Тобто: «якби ви знали, паничі!»-поети, яке тяжке життя кріпаків, то ви б не писали солоденьких поезій, де навіть заестетизований сум здається знущанням з народних страждань... Зафіксувавши таке тлумачення, як одне з можливих, треба зазначити, що воно менш вірогідне, ніж попереднє (викриття письменників, що ідеалізували кріпацьке життя), оскільки далі йдуть рядки («Не називаю її раєм...» і т. д.), полемічно спрямовані проти тих літераторів, які оспівували «райське» життя кріпацької України.

Свого часу П. Зайцев висловив припущення, що згадка про елегії має на увазі, зокрема, Жуковського: «Шевченко міг думати й про такі «елегії», як напр. «Сельское кладбище» В. Жуковського (переклад з англ. поета Т. Грея)»⁸. А кілька років тому з аналогічною гіпотезою виступив Л. Стеценко, на думку якого вірш Шевченка був «контрударом» проти трьох віршів Жуковського: «Могущество, слава и благоденствие России» (1799), «Опустевшая деревня» (1805, переклад з Гольдсмита) і «Вечер» (1806)⁹. Можна з певністю твердити, що ця гіпотеза абсолютно безпідставна. Всі названі вірші Жуковського за своїм змістом не мають нічого спільного з полемікою в Шевченковому вірші й, зокрема, з українською тематикою. Два з них — переклади з англійських поетів («Опустевшая деревня», наприклад, пройнята співчуттям до селян, яких лендлорди зганяли з землі в роки «огороджування»). Майже всі вони написані за 40—50 років до створення Шевченкового вірша і давно вже не були фактором сучасного літературного життя, до того ж деякі з них, напевне, не були відомі Шевченкові, бо Жуковський не включав їх до своїх збірок. І, звичайно,

⁸ Повне видання творів Тараса Шевченка, т. IV, Варшава — Львів, 1937, стор. 332.

⁹ Див.: Л. Ф. Стеценко, Згадкове слово в «Кобзарі». — «Радянське літературознавство», 1962, № 1.

в 1850 р. існували більш актуальні об'єкти для викриття, ніж старий поет, який тихо згасаючи, доживав свої дні десь у Німеччині. Шевченко ніколи б не назвав 67-річного патріарха російської поезії, людину, якій був особисто зобов'язаний зневажливим словом «панич»: А у вірші — навіть не «панич», а «паничі!» Промовиста множина говорить сама за себе: вірш спрямований не проти однієї особи, а проти багатьох, тобто проти певного суспільного явища¹⁰.

15 *Тії хатиночки у гаї*

16 *Над чистим ставом край села.*

17 *Мене там мати повила...*

Село — Кирилівка (тепер Шевченкове) Звенигородського повіту Київської губернії, де пройшло дитинство маленького Тараса. Кирилівку поет вважав місцем свого народження, про що пізніше писав у автобіографії (1860). Справді Шевченко народився в с. Мориннях. В Кирилівку його родина переїхала наприкінці 1815 р. (отже, там мати не сповивала його).

Тепер уже важко встановити, наскільки точним був цей опис батьківської хати (чи справді вона була «у гаї над чистим ставом край села»). Порів. зі спогадами в повісті «Княгиня»: «И вот стоит передо мной наша бедная, старая белая хата, с потемневшею соломенною крышею, и черным дымарем, а около хаты на прычилку яблуня с краснобокими яблоками, а вокруг яблуня цветник, любимец моей незабвенной сестры (Катерины. — Ю. I.), моей терпеливой, моей незабвенной няньки! А у ворот стоит старая развесистая верба с засохшею верхушкою, а за вербою стоит клуня, <...> а за клунею по косогору пойдет уже сад. Да какой сад! <...> А за садом левада, а за левадою долина, а в долине тихий, едва журчащий ручей...» (IV, 167). Ці рядки загалом підтверджують, що Шевченкова хата стояла десь на краю села. Але тут поет говорить не про став, а про «ручей», і не про гаї, а про сад біля хати. Тепер вже не збереглося ані Шевченкової хати (на її місці — музей), ані ставу чи струмка. Наприкінці минулого століття їх сліди ще залишалися. «Року 1892, — писав О. Кониський, — я був у Кирилівці: і оглядував останок того саду і ручая.

¹⁰ Детальнішу критику гіпотези Л. Стеценка див. у нашій статті «Не той адресат». — «Радянське літературознавство», 1962, № 1.

Звісно, через більше ніж 70 років не багатько лишилося з того саду»¹¹. «Хата Шевченкових батьків, як знати по останкам печища і ін., що я бачив р. 1892, була невеличка, звичайна хата убогого селянина, ступнів 7—8 в довжину, да ступнів шість завширшки. Задля тієї сім'ї, яка була у Григорія Шевченка, хата тісна»¹².

22 ...Там неволя,

23 Робота тяжкая, ніколи

24 І помолитись не дають.

Те, що вираз «І помолитись не дають» — не перебільшення, засвідчуємо цитатою із спогадів А. Солтановського: «У польских помещиков их крепостной православный народ именовался будіо (скот), а также х а м ы. До инвентарей, введенных генерал-губернатором Бибиковым, по которым работа на помещика полагалась только в течении 3-х дней с души, народ работал всю неделю не исключая и праздников. Свой хлеб обрабатывали более по ночам» (підкреслення наше. — Ю. І.)¹³. Нагадаймо, що Шевченко був родом з Правобережної України, де власниками кріпаків були переважно польські поміщики, проте й лівобережне українське панство не краще ставилося до православних кріпаків, ніж польська шляхта. Ось ще одна — фольклорна паралель до коментованих рядків:

Ходить попик по церквіді,
Святу книжечку читає,
Питається людей божих:
«Чом вас багато в церкві не буває?»
— Ой чи ж есть нам, батюшка,
До церкви ходити!
Як чорний віл в свято і неділю
Мусяш панщину робити¹⁴.

(див. також пісню «Біда, мати, біда, мати, біда з бідочкою» — зб. «Історичні пісні», К., 1961, стор. 722).

25 Там матір добрую мою,

26 Ще молодую — у могилу

27 Нужда та праця положила.

¹¹ О. Кониський, Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя, т. I., Львів, 1898, стор. 14.

¹² Там же, стор. 14—15.

¹³ У старорежимній провінції. Оповідання А. Солтановського, промінені при виданню 1892—4 р. — «Україна», 1925, кн. 5, стор. 119.

¹⁴ П. Чубинський, Труды., т. V, стор. 1065.

- 28 Там батько, плачучи з дітьми
29 (А ми малі були і голі),
30 Не витерпів лихої долі,
31 Умер на панщині!..

Мати Шевченка — Катерина Якимівна (до одруження — Бойко), народилася 1783 р., а померла 1823 р., на сороковому році життя. Батько поета — Григорій Іванович, народився 1781 р., помер теж зовсім не старою людиною 1825 р., коли Тарасові було одинадцять років.

33 ...Я до школи —

34 Носити воду школярам

Про цей період свого життя Шевченко пізніше писав в автобіографії (1860): «...лишившись отця и матери, приютился он у дьячка в школе в виде школяра по пыхача» (V, 187).

35 Брати на панщину ходили,

36 Поки лоби їм поголили!

Шевченко мав двох братів — Микиту (народ. 1811) і Йосипа (народ. 1821). Обидва вони пережили поета; Микита помер десь у 70-х роках, рік смерті Йосипа невідомий.

Рядок 36 є поетичним домислом: нема жодних відомостей про те, що братам поета «лоби поголили», тобто віддали в солдати (солдатська служба за часів Миколи І тривала 25 років). Очевидно, Шевченко в даному випадку пожертвував біографічною точністю заради соціальної правди, типізуючи в долі своєї родини долю тисяч кріпацьких родин. З братами Шевченкові довелося зустрітись після заслання влітку 1859 р., коли він гостював у Кирилівці.

37 А сестри! Сестри! Горе вам

38 Мої голубки молодії

У Шевченка були сестри — Катерина (1804—1848; за чоловіком — Красицька), Марія (1808—1810), ще одна Марія (1819—1841 чи 1842), Ярина (1816 —?). В цей час живою була тільки Ярина, але Шевченко звертається до «сестер», маючи на увазі також Катерину: до нього на заслання ще не дійшла звістка, що вона померла влітку 1848 р. під час епідемії холери (так звана «друга холера»)¹⁵. З Яриною (за чоловіком — Бойко) Шевченко

¹⁵ Дату смерті встановив Л. Ф. Красицький. За помилковими відомостями О. М. Лазаревського, Катерина померла в «першу

зустрівся 1859 р. в Кирилівці. Під враженням цієї зустрічі він написав вірш «Сестрі» (1859).

40 Ви в наймах вирости чужії,

41 У наймах коси побіліють,

42 У наймах, сестри, й умрете!

За спостереженнями історика А. З. Барабою, ці рядки, як і згадки про наймитів в інших поетичних і прозових творах Шевченка, підтверджують, що «дуже поширеним, майже побутовим явищем і в кріпосному, і в державному селі було наймитування, що не тільки заможні козаки та державні селяни, а й заможні кріпаки тримали наймитів, <...> що в першій половині ХІХ ст. наймитами і наймичками були не лише малолітні і неповнолітні сироти, а ціла суспільна верства зубожілих селян, які на все життя залишалися батраками й батрачками»¹⁶. За відомостями Гохгута в статті «Хозяйственное описание Киевской губернии» («Журнал министерства государственных имуществ», 1847, ХХІІІ) багаті селяни наймали бідніших селян і селянок, переважно неодружених; дорослий батрак, крім харчів, одержував по 20—24 крб. грішми, чотири сорочки, дві пари чобіт, дві пари полотняних і пару сукняних штанів, кожуха, гуньку й шапку на два роки; наймички одержували 3—8 крб., чотири сорочки, хустку й кілька фартухів, кожух і свитку на два роки¹⁷.

57 А може й сам на небеси

58 Смієшся, батечку, над нами

59 Та може радишся з панами,

60 Як править миром!

Друга половина вірша (рр. 43—77) являє викривальний монолог, звернений до бога. Антирелігійна тема у Шевченка, як бачимо, завжди суто соціальна. Вона в його творах звичайно існує не в чистому вигляді, а як складова частина соціально-викривальної теми. Викриття

холеру» — 1830 р. («Основа», 1862, № 3, стор. 7). Ця дата спростовується вже звертанням Шевченка до «сестер» у цьому вірші, а також спогадами Ф. Лободи (сусіда Красицьких в с. Зелена Діброва), в яких він згадує, що Шевченко незадовго до арешту (1845 р.) відвідав с. Зелену Діброву і бачився з Катериною (див. «Киевская старина», 1887, № 11, стор. 566).

¹⁶ А. З. Барабой, З історичного коментаря до творів Т. Г. Шевченка. — «Український історичний журнал», 1964, № 3, стор. 104.

¹⁷ Див. там же.

церкви знаходимо саме в тих віршах Шевченка, де поет картає суспільне зло. Введення антирелігійної теми в даний вірш умотивовано ліричним розвитком наскрізного образу фальшивого «земного раю». «Рай» — поняття релігійне. Від нього природний асоціативний перехід до поняття «бог». Тут поет створив рідкий за своєю художньою сміливістю гротесковий образ панського бога, спільника і одноступця кріпосників, що сміється «на небеси» з народу й радиться з панами, «як править миром». Жодної аналогії до цього образу бога не знайдемо в тогочасній світовій поезії. Але в Шевченковій поезії цей образ не є несподіваним. Уже у творах періоду «трьох літ» поет викриває не тільки церкву, а й саму ідею «бога» як втілення добра, правди й розуму. «Бог» у віршах Шевченка — це безвідповідальний, нерозумний і несправедливий правитель. У поемі «Сон» він «недобачає», в «Кавказі» поет радить «богу» усунутися від справ, щоб дати людям жити: «Коли одпочити ляжеш, боже утомлений?» В «Княжні» «бог куняє... Або вже аж надто довго-терпеливий».

Отже, сама критика релігії (засобами сатири) в цьому вірші стала посередньою формою нещадної критики кріпосницького ладу.

«БУВАЄ, В НЕВОЛІ ІНОДІ ЗГАДАЮ»

В захлаявному зшитку за 1850 р. цей вірш записаний під № 7. Отже, створено його в Оренбурзі не пізніше початку квітня 1850 р. Зводячи захлаявні книжечки в одну («Мала книжка»), Шевченко переплутав зошитки (з яких склалися захлаявні річні), внаслідок чого в «Малій книжці» вірш опинився на стор. 395—398 (серед поезій 1850 р.) і 191—194 (серед поезій 1848 р.). Це призвело до того, що в першодруку — «Кобзарі» 1867 р. — М. Костомаров умістив цей вірш як два різні твори (від рядка 50 під 1848 р.). Тільки у виданні «Кобзаря» 1907 р. В. Доманицький надрукував обидві частини вірша як єдиний твір.

З невідомих причин поет не переписав цієї поезії у «Більшу книжку» (найвірогідніше, він мав сумнів щодо цензурності твору).

Як і в інших Шевченкових поезіях про минуле України, «історія» тут звернена до сучасності. Та поет не модернізує минулого. «Минуле» для нього не «умовність» і навіть не просто публіцистичний засіб розмови з сучасниками про сучасність. Воно для поета — і джерело високого поетичного натхнення, і предмет пристрасних роздумів, і «наука людям» (перед читачем він розгортає повчальну сторінку героїчної історії українського народу, його боротьби за волю). Цей невеличкий твір можна назвати поемою патріотичної самопожертви. Генеральна лірична тема цього твору — уславлення самопожертвовного служіння батьківщині (для героя твору — старого козака батьківщина вища над усе, він віддає «Україні небозі» майно, трьох синів, дочку, власне життя).

Варто підкреслити, що історична тема була для Шевченка завжди, а на засланні особливо, глибоко особистою темою. Героїчне минуле України стало для поета-засланця джерелом духовної мужності, громадянського гарту, душевної втіхи, якою він намагався гамувати свою тугу за батьківщиною.

Не важко помітити спільність сюжетного мотиву цієї поезії і вірша «За байраком байрак» (1847). В обох творах з могили встає козак і розповідає, за що загинули поховані там козаки (водночас помітна й різниця у розробці сюжетної схеми: в творі 1847 р. козаки загинули за несправедливу справу, в поезії 1850 р. — за справедливу).

Націоналістичний шевченкознавець Л. Білецький безпідставно виводить сюжет обох творів від мандрівної легенди, «що свій початок бере ще від Зендвести...»¹ (в цьому зв'язку згадуються легенди про Фрідріха Барбароссу, Марка Кралевича тощо). Проте легенди про мерців, що виходять з могил, настільки поширені у фольклорі різних країн та народів і настільки були популярні в тогочасній світовій романтичній поезії, що безглуздо виводити ці Шевченкові вірші з якогось конкретного легендарного «праджерела» (нагадаймо хоч би широковідомі в часи Шевченка «Воздушный корабль» Лермонтова і «Ночной смотр» Жуковського-Цедліца). Але, якщо говорити про літературну традицію, то найлогічніше цей твір

¹ Л. Білецький, Мандрівна легенда в творчості Т. Шевченка. — «Наша культура», 1937, кн. 12, стор. 481.

зіставити з традиційним образом козацької могили в поезії українських романтиків і передусім у творчості самого ж Шевченка, для якого, до речі, «могила» була не тільки літературним образом, а реальним, добре знаним з дитинства, елементом українського пейзажу.

27 *Усі ті могили, ці отакі.*

28 *Начинені нашим благородним трупом,*

29 *Начинені туго. Оце воля спить!*

В поезії Шевченка образ могили як символ похованої «козацької волі» вперше зустрічаємо у вірші «Думи мої, думи мої», яким починається «Кобзар» видання 1840 р. (там — воля «лягла спочить», тут — «воля спить»). Розгорнутий метафоричний образ могили, образ, що переростає в символ сплюндрованої царизмом України, Шевченко створив 1843 р. у вірші «Розрита могила» («Якби то знайшли те, що там схоронили», — писав про «волю» поет).

32 *...Тут пана немає,*

33 *Усі ми однак на волі жили!*

34 *Усі ми однак за волю лягли.*

Вульгарно-соціологічні коментатори 30-х років вбачали в цих рядках ідеалізацію козащини, затушкування класової боротьби серед козацтва тощо. Може тут і є певний елемент романтичної (тобто естетичної) ідеалізації, та не будемо його перебільшувати й робити з цього далекосяжних висновків щодо історіософії Шевченка. Нагадаймо, по-перше, що поет не тільки добре знав про соціальні суперечності в українському суспільстві козацьких часів, а й перший на Україні заговорив про це — в посланні «І мертвим, і живим...». А по-друге, наївно вважати недоліком твору, написаного на зовсім іншу тему, відсутність в ньому розповіді про те, як «між багатими і бідними козаками весь час точилася запекла боротьба, а козацька старшина не менш грабувала і визискувала козацьку бідноту, аніж польський шляхтич чи російський поміщик» («Кобзар», ЛІМ, 1934, стор. 358). Коли Шевченкові це було потрібно, він писав і про козацьку старшину («Бували війни й військові свари»). А в цьому творі задум поета був інший — розкрити в козацтві те найголовніше, найцінніше, що в ньому було, його незаперечний демократизм, народність, героїзм, відданість батьківщині. До того ж у творі йдеться про козацьку масу,

тобто про покозачене селянство (звідти й слова: «Тут пана немає»)².

37

... а я розкажу,

38 *За що Україна наша стала гинуть*

Можливо, «за що» слід розуміти як «чому». Далі йдеться про розбрат і війну між шляхетською Польщею й «землею козакою». Оце «роз'єднали нас» (р. 55) поет і вважав однією з причин, чому Україна «стала гинуть» (пор. рр. 188—189 «І мертвим, і живим...»).

52 *А ми браталися з ляхами!*

53 *Аж поки третій Сигизмунд*

54 *З проклятими його ксьондзами*

55 *Не роз'єднали нас ...*

Нагадаймо: вірш написано в Оренбурзі, де Шевченко в цей час зблизився з гуртком засланих-поляків (Б. Залеський, Т. Вернер, Л. Турно та ін.). Вірогідно, що рядки 52—64 є відгомонам дискусій поета з засланими поляками про історичні взаємини польського й українського народів. Не випадково саме в цей час Шевченко дописує вірш 1847 р. «Полякам» (за змістом дуже близький рр. 52—64 коментованого твору), надавши йому характер безпосереднього звернення до поляків. Не виключено, що й «Буває в неволі...» поет писав, враховуючи не тільки українського, а й польського читача (передусім своїх оренбурзьких друзів).

Сигизмунд III — польський король у 1587—1632 рр., фанатичний католик, під впливом єзуїтів провадив політику покатоличення православного українського і білоруського населення (Брестська унія 1596 р.). Впертий опір українського народу унії й католицтву був виявом його національної та соціальної боротьби проти експансії шляхетської Польщі.

Про Сигизмунда Шевченко міг читати в різних історичних джерелах. В «Истории русов», де він названий «Жикгмундом», відомостей про нього мало. Дуже близьку до Шевченкової оцінку правління Сигизмунда III знаходимо в «Запорожской старине»: «Малодушный фанатик, друг и покровитель иезуитов, ревностный защитник веры католической, ревностный гонитель других вероиспо-

² В сучасній літературі втрачаємо і на іншу крайність: деякі шевченкознавці знаходять в останніх рядках вірша (128—133) критику ідеалізації минулого України, чого там зовсім немає.

веданий, — властолюбец <...> таков был преемник Стефана Батория Сигизмунд III, преемник, которому досталось в удел положить решительное начало падению Государства Польского»³. «Сигизмунд III <...> смело, безотчетливо начал притеснять украинцев»⁴. «Сигизмунд III не ограничился чернью, начал стеснять козаков, лишать их прав»⁵. «Наконец, по наветам иезуитов Сигизмунд III повелел или, по крайней мере, позволил католикам притеснять украинцев в свободном исповедании веры грекороссийской, угнетать духовенство украинское»⁶.

Тут, як і у вірші «Полякам», поет намалював дещо ідеалізовану картину державно-національних взаємин України й Польщі до Брестської унії («а ми браталися з ляхами»). Брестська унія тільки посилила, а не дала початок загарбанню українських земель польськими магнатами й шляхтою. Та не ці історичні неточності є головним у коментованих рядках. Найважливіше те, що поет тут, як і у вірші «Полякам», закликає польський і український народи до дружби й спілкування. Та й про криваве минуле згадує заради майбутнього, щоб його уявні опоненти — шляхетські революціонери врахували, що в минулому роз'єднувало братні народи (адже більшість шляхетських революціонерів вважала польською територією Волинь і Поділля, не кажучи вже про Галичину).

59 Ляхи прийшли на нас войною!

Поетові не було потреби хронологічно уточнювати, про яку саме війну тут ідеться: він описав епізод, типовий для тієї безперервної війни, яку фактично вела польська шляхта проти українського народу протягом усього XVII й почасті XVIII ст. Проте спробуємо самі дещо уточнити. Події, описані у вірші, поет пов'язує з особою Сигизмунда III і його національно-релігійною політикою на Україні. В рік проголошення унії (1596) коронному гетьманові Жолкевському ледве вдалося придушити велике козацько-селянське повстання під проводом Наливайка, яке загрожувало пануванню Польщі не тільки на Україні, а й в Білорусії. Великих зусиль коштувало Речі Посполитій оволодіти становищем на Україні після повстання Тараса Федоро-

³ «Запорожская старина», ч. I, кн. 3, стор. 11—12.

⁴ Там же, стор. 13.

⁵ Там же, стор. 13—14.

⁶ Там же, стор. 15.

вича (Трясила), воно теж припадає на часи Сігізмунда III. Отже, можна припустити, що війна, описана у вірші, це повстання або Наливайка або Федоровича (вірогідніше — перше, оскільки повстання Федоровича залишилося в народній пам'яті передусім як перемога — Тарасова ніч).

92 *Не ходили*

93 *Ксьондзи по селах, а возили*

94 *На людях їх з села в село*

Пор. рядки «Тараса Бульби» Гоголя: «...И ксендзы ездят теперь по всей Украине в таратайках. Да не то беда, что в таратайках, а то беда, что запрягают уже не коней, а просто православных христиан»⁷.

Першоджерелом і Шевченка і Гоголя була «История русов»: «Духовенство римское, разъезжавшее с триумфом по Малой России для надсмотра и понуждания к униятству, вожено было от церкви до церкви людьми, запряженными в их длинные повозки по двенадцати и более человек в цуг»⁸.

104 *Вони, ксьондзи, мою дитину*

105 *З собою в хату завели*

Пор. розповідь «Истории русов»: «На послуги сему духовенству выбираемы были краснейшие из девиц русских»⁹.

«І СТАНОМ ГНУЧИМ І КРАСОЮ»

Вірш написано в Оренбурзі взимку або весною 1850 р. (в захалявному зошиті 1850 р. стоїть під № 8). 1858 р. Шевченко стилістично доробив його і переписав у «Більшу книжку». Першодрук — у «Кобзарі» 1867 р. видання Кожанчикова.

Зміст вірша не лишає сумніву, що його героїня — не уявний літературний персонаж, а реальна особа. Існує досить імовірне припущення, що цією особою була красуня-татарка Забаржада. Розповідаючи про життя Шевченка в Оренбурзі після повернення з Аральської експедиції, Ф. Лазаревський згадує про дружні вечірки поета в товаристві Поспелова, Левицького і автора спогадів у лис-

⁷ Н. В. Гоголь, Полное собрание сочинений, т. 2, Изд-во АН СССР, 1937, стор. 77.

⁸ «История русов», стор. 40.

⁹ Там же.

топаді-грудні 1849 р.: «Изредка устраивались вечера с дамами, причем неизменной подругой Тарасовой была татарка Забаржада, замечательной красоты»¹. Жодних інших відомостей про Забаржаду, на жаль, немає. Нема й певності в тому, що вірш присвячено саме Забаржаді. Але не знаємо й іншого жіночого імені оренбурзького періоду Шевченкового життя, з яким можна було б пов'язати цей твір. Навряд чи поет написав свій вірш під першим враженням випадкового знайомства з якоюсь красунею (подібно до написаного після знайомства з Крупицькою «Така, як ти, колись лілєя», твору, що має деякі спільні риси з коментованим). Такі рядки, як «Дивлюся іноді, (підкреслення наше. — Ю. І.) дивлюсь», досить виразно промовляють, що поет тоді не вперше спостерігав свою героїню і замислювався над її долею. І чи не цій же героїні (Забаржаді) присвячено й наступний вірш Шевченка «Огни горять, музика грає» («Алмазом добрим, дорогим сияють очі молодії...»)?

Коментований вірш є ліричною варіацією Шевченкової теми матері-страдниці. «Жіночу тему», ще починаючи з «Катерини», Шевченко розв'язував переважно епічними засобами. Тут він реалізує цю тему в формі дуже своєрідної ліричної медитації — чи то пророцтва, чи то сновидіння про майбутню долю дівчини-сироти. Окремими моментами вірш дуже нагадує раніший Шевченків твір «У нашій раї на землі» (1849).

1 *І станом гнучим і красою*

2 *Пренепорочно-молодою*

3 *Старії очі веселю.*

Оце «очі веселю» має у вірші подвійний сенс. Поетові (на те він і поет) справді радісно й весело дивитися на дівочу красу, перед нею він ладен молитися, «мов перед святою». З цієї думки він починає вірш. Та це тільки перша думка і перше враження. Милування дівочою «пренепорочно-молодою» красою поєднується в свідомості поета з роздумами про беззахисність краси і беззахисність жіночої долі в сучасному йому суспільстві. І це почуття врешті заступає перше. В кінці вірша майже ті самі рядки: «Отак я іноді тобою <...> старії очі веселю» набирають вже гірко іронічного змісту.

¹ «Из воспоминаний Ф. М. Лазаревского о Шевченке». — «Киевская старина», 1899, № 2, стор. 157—158.

3 Старії очі веселю.

7 І жаль мені, старому, стане

Вірш написано 1850 р., отже Шевченкові тоді було лише 36 років. Тим часом він тут тричі називає себе «старим». Та це не літературний прийом (контраст молодості й старості) і не хвилиний настрій. Тяжкі фізичні й моральні випробування на засланні призвели до того, що поет справді відчував себе старішим, ніж був, про що не раз зазначав у листах до друзів. «А тим часом старіюсь і постійно болюю, бог его знает, от чего это? — писав він до С. Гулака-Артемовського 15 червня 1853 р. — Должно быть, з нудьги та неволі» (VI, 75). «...Я между тем приближаюсь к 50 году моей жизни, — писав Шевченко до В. І. Григоровича 12 квітня 1855 р., коли йому минув тільки 41 рік! — Силы и нравственные и физические мне изменили, ревматизм меня быстро разрушает» (VI, 100). «До тяжкого горя привів мене господь на старість» (VI, 115), — писав він наступного року до С. Гулака-Артемовського. Це суб'єктивне відчуття себе «старим» пов'язано, безперечно, з об'єктивним фізичним станом поета-засланця, станом, який відбився навіть на його зовнішності (що, звичайно, пригнічувало Шевченка: «...просто пугало воронье. Усища огромные. Лысина что твой арбуз» (VI, 69), — розповідав він про себе А. О. Козачковському). Досить порівняти Шевченкові автопортрети до заслання і часів заслання, щоб зрозуміти, яких фізичних і моральних мук зазнав він у це страшне десятиріччя. Не зломивши Шевченка духовно, царизм фактично вбив його фізично — після заслання поет прожив трохи більше трьох років і помер зовсім ще не старою людиною.

46 *Молися й ти, з святого неба*

47 *На тебе, серце, не зійшла*

48 *Твоя і доля і недоля*

Очевидно, ці рядки треба розуміти так: молися, поки «небо» ще не вирішило твоєї долі. Таке тлумачення підказує редакція даних рядків у захлаявному зошиті 1850 р. (в «Малій книжці»):

Молися й ти, бо ще на небі,
Ще з неба, серце, не зійшла
Твоя і доля і недоля.

НЕОФІТИ

8 грудня 1857 р. Шевченко записав у щоденнику: «В продолжение этих четырех дней писал поэму, названія которой еще не придумал. Кажется, я назову ее Неофиты или первые христиане» (V, 128). Попередній запис — від 4 грудня. Отже, з 5 по 8 грудня включно поет напружено працював над «Неофітами», не маючи, мабуть, часу й бажання записувати щось у щоденнику. Дата «1857. 8 декабря. Нижний Новгород» стоїть і в автографі поеми в «Більшій книжці».

Автограф «Більшої книжки», за яким поему звичайно друкують, є за всіма ознаками остаточною її редакцією. Відомо ще кілька автографів твору, що до нас не дійшли. Це — автограф, надісланий П. Кулішеві, автограф, подарований Марку Вовчку (його текст надруковано в празькому «Кобзарі» 1876 р.), а також автографи, з яких зроблено список Л. Жемчужникова і список 60-х років XIX ст. в «Кобзарі» № 535 (див. «Інші редакції та варіанти» в академічному виданні творів Шевченка). Першодрук — в «Основі», 1862, № 4, і майже одночасно — у львівському журналі «Вечерниці», 1862, № 31, 32, 33.

«Неофіти» — перший твір Шевченка, написаний після заслання. Отже, в ньому не могли не відбитися думки й настрої, пов'язані з враженнями і життєвими спостереженнями перших місяців Шевченкового життя після десятирічної солдатчини.

Про умовність історичної теми «Неофітів» досить виразно сказав сам Шевченко в листі до Кухаренка від 16 лютого 1858 р.: «Скомпонував ще я тут з нудьги одну штуку, поему Неофіти, нібито із римської історії» (VI, 172). Як бачимо, в поемі римська історія не справжня, а тільки «нібито» історія. Виникає питання: про що справді писав Шевченко в «Неофітах» і навіщо йому треба було одягати героїв цього твору в шати «нібито римської історії»? Знаємо кілька спроб розкрити справжній зміст поеми. Зовсім нереальне тлумачення змісту «Неофітів» набуло свого часу певного поширення в Галичині. «Чи не мав кобзар наш на думці зобразити в постаті тої-то матері (Алкїда. — Ю. І.) болїщу мать Україну?» — запитував Є. Загорський¹. Слідом за ним О. Огоновський

¹ «Неофіти» Тараса Шевченка. Критично пояснив і оцінив Євгеній Загорський. — «Правда», 1868, № 21, стор. 248.

доводив, нібито «мати [Алкіда] представляє Україну-Русь, за ким Алкід то син України-Русі, що в неволі загибає»². В пізніші часи схожі пояснення подає В. Сімович (див. «Кобзар», 1921, стор. 362). Помилковість подібних схоластичних тлумачень обумовлена як незнанням галицькими критиками російської дійсності, так і їх обмеженим розумінням Шевченка, в якому вони бачили поета лише вузько національної теми.

О. Дорошкевич, здається, перший висунув думку про те, що «в постатях древнехристиянських неофітів він [Шевченко] дав образи борців за народні інтереси в пансько-феодальній державі Миколи I, згадуючи, мабуть, славні ймення страдників декабристів»³. Думка про зв'язок поеми з декабристами була згодом обгрунтована П. Філіповичем (у розвідці «Шевченко і декабристи», 1926) та іншими радянськими шевченкознавцями і тепер є загальноновизнаною. Щоправда, 1930 р. М. Возняк опублікував статтю «Шевченків Алкід і його мати»⁴, в якій доводив, що в образах Алкіда і Алкідової матері Шевченко алегорично відобразив долю заарештованого 1847 р. в зв'язку з Кирило-Мефодіївською справою М. Костомарова і його матері — Т. П. Костомарової. Аргументація М. Возняка звелася в основному до встановлення подібності між сюжетом поеми й обставинами життя Т. П. Костомарової (Алкіда заарештували — Костомарова заарештували; Алкідова мати поїхала шукати сина в Сіракузи і Рим — мати Костомарова поїхала за сином до Петербурга, а потім у Саратов тощо). На думку дослідника зустріч Шевченка з Т. П. Костомаровою в Саратові 31 серпня 1857 р. спонукала його написати «Неофіти».

Не виключаємо того, що саратовська зустріч Шевченка з Костомаровою могла стати одним із імпульсів, які наштотхнули Шевченка на думку розробити трагічний образ матері покараного вільнодумця. Проте буде явною помилкою тлумачити весь сюжет «Неофітів» як своєрідний апофеоз матері Костомарова і йому самому.

Героїчний образ Алкіда зовсім не нагадує особи Костомарова, поведінку якого під час слідства над кириломе-

² О. М. Огоновський, Критично-естетичний погляд на декотрі поезії Тараса Шевченка. — «Правда», 1873, № 4, стор. 168.

³ О. Дорошкевич, Підручник історії української літератури, Харків — Київ, 1924, стор. 114.

⁴ Зб. «Шевченко», річник 2, ДВУ, 1930.

фодіївцями не можна назвати героїчною. Щодо збігу окремих моментів у біографії Т. Костомарової та Шевченкової героїні, то даремно шукати тут якогось свідомого уподібнення: ці збіги надто загальні (при бажанні знайдемо їх і в поемі «Марія»). А головне, серед численних натяків на Росію часів Миколи I, якими рясніє поема, не знайдемо жодного, що дав би підстави побачити в стародавніх християнах братчиків товариства Кирила і Мефодія. Водночас М. Возняк не спростував жодного з доказів, які обгрунтовують зв'язок поеми з декабристською темою.

Те, що в «Неофітах» йдеться справді не про Рим, а про російську дійсність, розуміли вже сучасники Шевченка. «Твої «Неофіти», брате Тарасе, гарна штука, да не для друку! Не годиться нагадувати доброму синові про ледачого батька, ждучи від сина якого б ні було добра»⁵, — писав авторові наполоханий Шевченковою поемою П. Куліш. «Добрим сином» ліберал Куліш називав тут Олександра II, а «ледачим батьком» — Миколу I. Отже, в Римі часів Нерона Куліш розпізнав миколаївську Росію, а в Нероні — царя Миколу. Той факт, що Шевченко, відповідаючи Кулішеві (в листі від 26 січня 1858 р.), не заперечував його тлумачення поеми, переконливо підтверджує, що останній не помилився. Проте, говорячи про алегоричний зміст «Неофітів», треба зробити таке важливе застереження. Алегоричні образи поеми не є елементарними алегоричними псевдонімами певних історичних осіб, а складними художніми узагальненнями. Так Нерон «Неофітів» — це передусім Микола, але він якоюсь мірою і новий цар Олександр II, і навіть історичний Нерон (оскільки Шевченко втілює у цьому образі риси реального Нерона), і взагалі образ всякого деспота-самодержця. Так само християни поеми — це передусім декабристи, але не тільки декабристи, а й сучасні поетові борці проти царизму. Водночас треба застерегти читача від даремних шукань у кожному образі і події твору прихованого смислу й натяку на якийсь історичний факт або діяча.

Те, що в образах мучеників-християн поет втілює риси декабристів, підтверджується як контекстом твору (див. коментар до окремих рядків), так і обставинами того-

⁵ «Листи до Т. Г. Шевченка», стор. 123.

часного Шевченкового життя. Щоденник поета свідчить, що останні місяці 1857 р., тобто в час написання «Неофітів», Шевченко живе в атмосфері благоговійної пошани до пам'яті декабристів. У Нижньому Новгороді він жадібно читає безцензурні герценівські видання, де докувалися численні матеріали, присвячені декабристам. 3 листопада 1857 р., тобто за місяць до написання «Неофітів», Шевченко записує в щоденнику, яке враження справила на нього обкладинка «Полярной звезды» з портретами страчених героїв грудневого повстання: «Обертка, т. е. портреты первых наших апостолов-мучеников, меня так тяжело, грустно поразили, что я до сих пор еще не могу отдохнуть от этого мрачного впечатления» (V, 119). Ще раніше — 16 жовтня — сталася подія, яка залишила глибокий слід у душі поета. Він познайомився з декабристом І. О. Анненковим: «У Якоби же встретился я и благоговейно познакомился с возвращающимся из Сибири декабристом, Иваном Александровичем Анненковым...» (V, 113). Звернімо увагу на останнє речення в цьому запису: «Говорили о возвратившемся из изгнания Николае Тургеневе, о его книге, говорили о многом и многих, и в первом часу ночи разошлись, сказавши до свидания» (там же). Безперечно, в цій розмові «о многом и многих» йшлося про друзів і союзників Анненкова. А 6 листопада Шевченко записує в щоденнику: «... речь перешла на И. А. Анненкова, и я из рассказа моих собеседниц узнал, что происшествие, так трогательно рассказанное Герценом в своих воспоминаниях про Ивашова, случилось с супругой И. А. Анненкова, бывшей некогда гувернанткой, мадмуазель Поль. Она жива еще и теперь. Меня обещали стаюшки познакомить с этой достойнейшею женщиною. Не знаю, скоро ли я удостоюсь счастья взглянуть на эту беспримерную святую героиню. Дюма, кажется, написал sentimentalный роман на эту богатырскую тему» (V, 120—121). «Богатырскою темою» Шевченко називає тут тему про дружин декабристів, тему, яка згодом надихала Некрасова на поему «Русские женщины» (щоправда, з іншими героїнями). В запису йдеться про наречену Анненкова — Поліну Гебль і наречену декабриста В. П. Івашова — Камілу Ледантю (про неї писав Герцен у «Былом и думках»), які поїхали на сибірську каторгу і там одружилися з ними.

Коментуючи наведений запис, Є. Ненадкевич зна-

чає: «Це враження, разом з переживанням зустрічі з самим Анненковим, безперечно, стало психологічною підвалиною поеми про декабристів, написаної через місяць. Може, саме тоді, після розповіді «старушек», постав задум «Неофітів», запрацювала творча думка, стала оформлятися концепція поеми...»⁶. Висловлення Є. Ненадкевича може хибує на зайву категоричність, проте прилучення, що доля Поліни Гебль могла вплинути на створення образу матері Алкіда (зустрічаємо її у різних Шевченкових працях) є загалом імовірним.

Те, що «Неофіти» насамперед поетичний пам'ятник декабристам, підтверджується посередньо й змістом поеми «Юродивий», написаної майже одночасно з «Неофітами». В «Юродивому» декабристам присвячено рядки, які можна назвати безцензурною паралеллю до алегорично-езопівських образів «Неофітів». Як і в «Неофітах», поет тут оспівує святість революційної боротьби, називає декабристів «невольниками свяtimi», «споборниками святої волі». Показово, що в цей же час Шевченко і в щоденнику іменує декабристів: «первые наши апостолы-мученики», «великомученики», «благовестители свободы», які понесли «свой крест в пустынную Сибирь во имя человеческой свободы» (записи 3 і 4. XI). Наведені слова щоденника пояснюють одну з причин, чому для поетичного відтворення декабристської теми Шевченко звернувся до сюжету з життя стародавніх християн: християнський сюжет став для нього засобом звеличення боротьби революціонерів проти царату. Змальовуючи декабристів в одязі стародавніх християн, поет наче говорить читачеві: ось наші справжні сучасні святі, мученики, апостоли! Відповідний сатиричний сенс був і в зображенні царської Росії під псевдонімом Неронового Риму.

Друга важлива причина звернення поета до антично-християнських алегорій — їх маскувальна функція. Ця функція цілком виправдала себе, оскільки «Неофіти» були надруковані в підцензурному виданні — «Основи» (з дуже незначними купюрами). Щоправда, з Шевченкової відповіді на згаданий лист П. Куліша: «Який там тобі нечистий казав, що я приготував свої Неофіти для друку? І гадки, і думки не було» (VI, 165) може поста-

⁶ Є. О. Ненадкевич, Творчість Т. Г. Шевченка після заслання (1857—1858), Держлітвидав України, К., 1956, стор. 10.

ти питання: чи призначалися алегорії поеми для цензурного ока? При всій категоричності цитованого твердження поета вважаємо — саме так. Значно ясніше говорить про це Шевченко в листі до М. Щепкіна від 17 січня 1858 р.: «Тільки се така штука, що друкувати її тепер не можна, а колись згодом її ще треба доробити» (VI, 164). Як бачимо, автор відзначає лише неможливість «тепер» надрукувати поему і пов'язує з цим потребу її дальшої доробки. А це, очевидно, значило: доробити поему щодо її цензурності, надійніше замаскувати її революційний зміст.

Зв'язок Шевченкової поеми «нібито із римської історії» з попередньою літературною традицією ще недостатньо досліджений. Певною мірою Шевченко спирався тут на досвід російської громадянської поезії, яка охоче використовувала теми й образи історії Риму для пропаганди і водночас маскуванню волелюбних ідей («К Лицинио» О. Пушкіна — 1815, «К Рубелию» М. Мілонова — 1810, «Отрывки из «Фарсали» Ф. Глінки — 1818, «К Метеллию» О. О. Шишкова — 1815—1824, «К временщику» К. Рилєєва — 1820, «Видение Брута» О. Полежаєва — 1833 та ін.). Серед можливих літературних й історичних джерел Шевченкової поеми дослідники називали поему польського письменника З. Красінського «Іридіон» (1836)⁷ і книгу французького історика Ф. Шампаньї «Кесари» (російське видання 1842 р.)⁸. Чи справді Шевченко читав ці книги, сказати з певністю не можна. Шевченкова лектура історії стародавнього Риму (як вона відбилася в «Неофітах») не обмежується якимсь одним джерелом. Обсяг інформації про стародавній світ в «Неофітах» ширший за той, який поет міг почерпнути з книги Шампаньї про Нерона (до того ж на Шевченка навряд чи могла справити враження надто вже риторична проза французького історика).

Неофіти. — Неофіт (від грецьк. новонароджений) — новонавернений до якоїсь релігії.

М. С. Щепкіну. На пам'ять 24 декабря 1857. — Тобто на згадку про день, коли М. С. Щепкін приїхав до Нижнього Новгорода побачитися з Шевченком. «Праздникам

⁷ Див.: Я. Гординський, Т. Шевченко й З. Красінський. — «Записки наукового товариства імені Шевченка», т. 119—120, 1916.

⁸ Є. О. Ненадкєвич, Творчість Т. Г. Шевченка після заслання (1857—1858), стор. 16.

праздник и торжество есть из торжеств! — записав того дня поет у щоденнику. — В три часа ночи приехал Михайло Семенович Щепкин» (V, 133). Дальший (віршований) текст присвяти за вірогідним припущенням Є. П. Кирилюка, можливо, написаний ще до 24 грудня, в дні, коли Шевченко чекав приїзду Щепкіна⁹. Цей висновок підказують початкові рядки присвяти (Підкреслення наші. — Ю. І.).

Возлюблену муз і грацій,
Ждучи тебе, я тихо плачу...

Запис у Шевченковому щоденнику від 8 грудня також підтверджує цей висновок: «Хорошо, если бы не обманул меня Щепкин [обіцянкою приїхати. — Ю. І.], я ему посвящаю это произведение...» (V, 128). Про М. С. Щепкіна див. коментар до вірша «Заворожи мені, волхве» в першому томі нашої праці.

14 *І притчею стане*

15 *Розпинателям народним,*

16 *Грядущим тиранам.*

За вірним визначенням Є. Ненадкевича, «...характеризуючи певну історичну добу, «Неофіти» перспективно спрямовані у прийдешнє: викриваючи тирана Нерона — Микола I, вони мають на меті і тиранів майбутніх, в першу чергу нового російського самодержцзя Олександра II. У присвяті, таким чином, підкреслюється узагальнений, синтетичний характер поеми як «притчі», як застереження всім наступним тиранам»¹⁰.

17 *Давно вже я сижу в неволі,*

18 *Неначе злодій взаперті,*

21 *...Більш нічого*

22 *З тюрми не видно...*

35 *Сижу собі та все дивлюся*

36 *На хрест високий із тюрми.*

Згадки про «неволю» і «тюрму» в першій частині вступу до поеми¹¹ дали підставу Л. Хінкулову висунути гіпотезу, ніби вступ цей створено 1850 р. під час перебу-

⁹ Є. П. Кирилюк, Тарас Шевченко, стор. 462.

¹⁰ Є. О. Ненадкевич, Творчість Т. Г. Шевченка після за-
слання, стор. 17.

¹¹ У раніших редакціях поеми (автограф Марка Вовчка та ін.) вступ озаглавлено «Прологом».

вання поета під арештом в Оренбурзі чи Орську, або там «принаймні виник її задум»¹². Не відкидаючи того, що Шевченко міг використати в «Неофітах» якісь старі свої поетичні заготовки, вважаємо більш імовірним, що слова «тюрма» й «неволя» він вжив тут не в безпосередньому, а в переносному значенні, маючи на увазі своє вимушене перебування в Нижньому Новгороді. Надто вже рядки вступу відповідають тогочасним настроям і обставинам життя поета, щоб датувати їх створення 7 роками раніше. І вже зовсім нема підстав датувати періодом заслання навіть не вступ, а всю поему, ніби тільки записану в Нижньому Новгороді, як читаємо у того ж автора: «...Поема «Неофіти» створювалася протягом кількох попередніх років — ще на засланні; а в грудні 1857 р., чекаючи на приїзд Михайла Щепкіна, Шевченко вирішив записати поему...»¹³. По-перше, сам Шевченко цілком недвозначно висловився в щоденнику (від 8 грудня): «В продолжение этих четырех дней писал поему, названия которой еще не придумал» (V, 128). Отже, писав, тобто творив, а не записував (і навіть остаточної назви ще не придумав!). По-друге, зміст поеми, як зазначалося, пов'язаний з нижегородськими враженнями поета (його знайомство з колишніми декабристами й літературою про повстання 14 грудня). Нарешті, запис в щоденнику від 20 червня 1857 р. про другу редакцію «Москалевої криниці»: «Стихи оказались почти одной доброты с прежними моими стихами. Немного упруже и обрывистее. Но это ничего, даст бог, вырвуся на свободу, и они у меня потекут плавнее, свободнее и проще и веселее» (V, 14) — теж підтверджує, що багаторічна перерва в поетичній творчості Шевченка не є фантазією шевченкознавців (ця творча пауза, може, й не була абсолютною, але тут мова йде конкретно про датування поеми «Неофіти»). Л. Хінкулов аргументує свою гіпотезу записом у щоденнику Катерини Юнге (дочки Ф. П. Толстого) про читання Шевченком «Неофітів» на вечорі у Толстих: «Потом Шевченко читал свою поему, которую он написал в тюрьме»¹⁴. Думка авторки щоденника про те, що Шевченко

¹² Л. Хінкулов, Тарас Шевченко і його сучасники, Держлітвидав України, К., 1962, стор. 256.

¹³ Там же, стор. 255.

¹⁴ Там же.

свої «Неофіти» «написал в тюрме», треба гадати, пояснюється єдино тим, що вона так зрозуміла пролог поеми, де згадується кілька разів тюрма. Нагадаємо, що поета слухала п'ятнадцятирічна петербурзька дівчина, яка, природно, української мови не знала. Не випадково, сам Шевченко записав того ж 18 травня 1858 р. в щоденник: «По обещанию и я с горем пополам прочитал им свои Неофиты. Не знаю, насколько они меня поняли» (V, 182).

Обстоюючи загальновизнану думку, що «Неофіти» створено в перших числах грудня 1857 р., ми, як зазначалося, не відкидаємо беззастережно й того припущення, що поет міг тоді використати рядки, складені ще на засланні або дещо пізніше. Щодо коментованої частини пролога, то й тут говоримо про більш або менш імовірні тлумачення. Відповісти з певністю на питання про сенс слова «тюрма» в пролозі можна буде, лише дослідивши, з якого Шевченкового приміщення видно було кладовище і поле (з приватного будинку? тюрми?). Та навіть якщо підтвердиться, що такий пейзаж відкривався з вікон орської гарнізонної тюрми, це не доведе, що вступ до «Неофітів» створено в Орську: адже поет міг скористатися старими своїми враженнями вже в Нижньому Новгороді. Наші вагання в інтерпретації сенсу слова «тюрма» у пролозі пояснюються тим, що кожного випадку це слово можна двозначно тлумачити. А, наприклад, в рядках первісної редакції:

І трубним гласом возгреми
Із мурів темної тюрми.

(II, 466, 473)

— слово «мури» наче підказує, що тут йдеться про тюрму не в переносному значенні. Врешті, як одну з робочих гіпотез можна запропонувати ще й таке тлумачення: йдеться тут не про конкретну тюрму, в якій сидів Шевченко 1850 р., і не про «тюрму» в переносному значенні цього слова (тобто Нижній Новгород), а про художній образ тюрми, де ніби ув'язнено ліричного героя — оповідача поеми. Сенс такого образу тюрми міг бути в тому, щоб уподібнити долю сучасних мучеників правди, від імені яких говорить поет, долі Христа (для Шевченка не канонічного християнського бога, а втілення ідеї «святої правди і любові» — р. 126). Таке уподібнення — наскрізна думка пролога. Питаючи: «За що його (Христа. —

Ю. І.) мордували, во узи ковали», поет відповідає (цих рядків немає в редакції «Більшої книжки»):

Чи не за те, що і тепер
(Сам себе питаю)
Оттакими злодіями
Тюрми начиняють,
Як і син оттіє Марії?

(II, 465)

Ця наша гіпотеза менш імовірна, ніж викладена вище, але дослідникові треба враховувати всі можливі варіанти тлумачень.

55 *І повісили меж ними —*

56 *За що? Не говорить*

57 *Ні сам сивий верхотворець,*

58 *Ні його святії —*

59 *Помощники, поборники.*

60 *Кастрати німие!*

Явно саркастичні рядки, спрямовані проти «сивого верхотворця» — бога і його «кастратів німих» — святих! Оце парадоксальне протиставлення богу Христа взагалі характерне для поглядів Шевченка на релігію. Фактично тут ідея всеблагого бога компрометується констатацією панування зла й «неправди» на землі і протиставлена ідеї добра й справедливості. Це ще не атеїзм у сучасному розумінні цього поняття, але вже початкова форма заперечення релігії.

61 *Благословенная в женах*

У другій частині вступу (рр. 61—88), зверненій до Марії, знаходимо в зародку мотиви, настрої і навіть інтонації, які є певним ступенем до реалізації задуму поеми «Марія».

89 *Не в нашім краю, богу милім,*

90 *Не за гетьманів і царів,*

91 *А в римській ідольській землі*

92 *Се беззаконіє творилось.*

93 *Либонь за Декія царя?*

94 *Чи за Нерона сподаря?*

95 *Сказать запевне не зумію.*

96 *Нехай за Нерона.*

97 *Росії*

98 *Тойді й на світі не було*

Як бачимо, Шевченко починає перший розділ поеми демонстративним спростуванням її зв'язку з російською дійсністю. Таке чарочите заперечення сучасного змісту твору, звичайно, мало на меті наштовхнути читача на зов-

сім протилежну думку. Аналогічну функцію має й підкреслена тут автором байдужість до того, за якого цезаря відбуваються події поеми; цим поет натякає на умовність «нібито» історичного сюжету «Неофітів» — «нехай за Нерона», адже не це важливе...

Децій — тобто Децій (201—251), римський імператор у 249—251 рр., відомий жорстоким переслідуванням християн.

Нерон (37—68) — римський імператор у 54—68 рр., ім'я якого стало ім'ям прозивним кривавого тирана. Як і Децій, переслідував християн.

Шевченків образ Нерона містить безперечні натяки на особу Миколи I. Розпізнати в образі Нерона російського царя допомагало тогочасному читачеві вже те, що порівняння Миколи з славнозвісним римським деспотом було дуже поширене. «Николай, — писав Є. П. Тарле, — считался во Франции своего рода маленьким Нероном»¹⁵. Одна з тогочасних англійських книжок зазначала, що деспотичний режим Миколи I «осуществляет то, о чем Нерон римский мог лишь мечтать»¹⁶. У російській поезії «вторым Нероном» називав Миколу Полежаєв («Арсентант»). Герцен помітив навіть зовнішню подібність обличчя Миколи до голів римських гвардійських і армійських імператорів, «в которых вымерло все гражданское, все человеческое и осталась одна страсть — повелевать»¹⁷. Та й Шевченко не вперше уподібнює тут Миколу Неронові. Ще в поезії 1845 р. «Холодный Яр» він писав:

Не зовіте преподобним
Лютого Нерона, —

розуміючи під останнім російського царя (варіанти в списках: «Миколу — Нерона», «Лютого Миколу»).

Проте, як зазначалося, образ Нерона являє щось більше, ніж тільки сатиричний портрет Миколи I, це хужньо узагальнений образ царя-деспота.

106 *Та, помолившись Гіменею*

107 *В своїм веселім гінекею,*

112 *Молилася своїм пенатам*

¹⁵ Е. П. Тарле, Самодержавие Николая I и французское общественное мнение. — «Былое», 1906, кн. 9, стор. 24.

¹⁶ Див.: «Былое», 1906, кн. 10, стор. 139.

¹⁷ А. И. Герцен, Собрание сочинений в тридцати томах, т. VIII, стор. 63.

Гіменей — бог шлюбу в грецькій і римській міфології.
Гінекей — жіноча половина будинку у стародавніх греків.
Пенати — хатні боги, охоронці родинного щастя у римлян.

120 *В Алкіда син її росте*

Тобто — в Геракла: Алкід — одне з імен Геракла (Геркулеса). Шевченко, можливо, не випадково, надав своєму персонажу ім'я улюбленого героя античних греків.

144 *Та козлоногий п'яний дід*

Йдеться про римського бога лісів і ланів Фавна, якого подібно до грецького бога Пана зображали козлоногим.

145 *Над самим Аппієвим шляхом*

Шлях прокладений 312 р. до н. е. з Риму на південь Аппенінського півострова (до м. Капуя) тогочасним цензором Аппієм Клавдієм Цекусом.

148 *Та й поклонялися Пріапу*

Пріап — бог любострастя й плодючості у стародавніх греків і римлян.

164 *До себе з терми на вечерю*

Терми — в античному Римі розкішно обладнані лазні, в яких були приміщення для бенкетів, гімнастичних вправ, бібліотеки тощо. Правила римлянам за своєрідні клуби.

202 *А неофітів в Сіракузи*

Сіракузи — місто на о. Сіцилія.

210 *Ідеш шукать його в Сибір*

211 *Чи тее... в Скіфію...*

Мнима обмовка поета має підказати читачеві прихований політичний сенс «Неофітів». Аналогічну «обмовку» знаходимо в ранішій редакції поеми:

Про царя,

Чи тее... про кесаря.

(II, 463)

Подібні «обмовки» не тільки натякали сучасникам на тайнопис твору, а й викликали своєю дотепністю відповідний комічний ефект.

214 *Нема сім'ї, немає хати,*

215 *Немає брата, ні сестри,*

216 *Щоб незаплакані ходили,*

217 *Не катувалися в тюрмі,*

218 *Або в далекій стороні,*

219 *В британських, гальських легіонах*

220 *Не муштровались!..*

Ці рядки — обвинувачення, кинуте поетом царюванню Миколи I, але адресоване нібито епосі Нерона. Тут автор

дуже прозоро натякає на звичай Миколи І віддавати «державних злочинців» у солдати до віддалених гарнізонів (у свідомості тогочасного читача «британські, гальські легіони» асоціювалися з оренбурзькими й кавказькими лінійними батальйонами, в яких муштрувався не один десяток політичних ворогів царя — від Ю. Лермонтова і О. Одоєвського до О. Плещеева і автора цієї поеми).

220 ... *О Героне!*

221 *Героне лютий! Божий суд,*

222 *Правдивий, наглий, серед шляху*

223 *Тебе осудить...*

Наведені рядки теж допомагали читачеві розшифрувати тайнопис поеми. Смерть Миколи І в 1855 р. справді була «наглою», несподіваною для Росії (поширилися чутки, що Микола покінчив життя самогубством під враженням поразок у Кримській війні). Шевченкова формула: «божий суд, правдивий, наглий серед шляху...» дуже точно передає широку суспільну оцінку цього факту. Нагадаймо, що це писалось 1857 р., тобто майже під свіжим враженням події.

225 ...*Діти*

226 *Святої волі. Круг одра,*

227 *Круг смертного твого предстануть*

228 *В кайданах. І ...тебе простять.*

229 *Вони брати і християни*

408 — *Молітесь, братія! Молітесь*

409 *За ката лютого. Його*

410 *В своїх молитвах пом'яніте.*

В якійсь мірі цей мотив прощення ворогам треба пов'язати з враженням Шевченка від зустрічі з декабристом І. Анненковим: «Седой, величественный, кроткий изгнанник, в речах своих не обнаруживает и тени ожесточения против своих жестоких судей...» (V, 113). А втім наявність цього досить таки несподіваного в революційній поемі мотиву не можна пояснити самим тільки бажанням автора відобразити в своїх героях реальні риси декабристів або його прагненням зберегти історичний колорит раннього християнства. В його словах, як пише Є. Ненадкевич, бринить «розчулене піднесення»¹⁸. Тут відбулися

¹⁸ Є. О. Ненадкевич, Творчість Т. Г. Шевченка після заслання, стор. 24. Водночас важко погодитися з Є. Ненадкевичем, коли він тут же зазначає, ніби Шевченко показав у поемі «обмеже-

певні суперечності світогляду самого поета. Так з рядками 225—229 перегукуються рядки запису в Шевченковому щоденнику (від 13. VI 1857 р.): «...забудем и прости темных мучителей наших, как простил милосердный человеколюбец своих жестоких распинателей» (V, 4). Нам уже доводилося писати, що пристрасний ворог державної релігії, Шевченко не завжди і не в усьому був послідовним атеїстом у нашому розумінні цього слова. Проте мотив «всепрощення», який звучить різким дисонансом в поемі, заглушається її могутнім революційним пафосом. Справді, якщо поет звертається до Нерона-Миколи: «І тебе простять. Вони брати і християни...», то далі він, звертаючись до того ж адресата, говорить зовсім протилежне: «Ножом тупим тебе заріжуть, мов собаку, уб'ють обухом». Шевченко не прийшов у літературу з «готовим», сформованим революційно-матеріалістичним світоглядом. Він його виборював, як його виборювали і Белінський, і Герцен, і Чернишевський.

235

...А Медуза

236 В шинку з старцями п'яна спить.

237 От-от прокинеться... і потом,

238 І кров'ю вашою, деспоти,

239 Похмілля справить.

Медуза — в грецькій міфології потвора, на голові якої замість волосся були змії, її погляд обертав усе живе в камінь. Цим поясненням звичайно обмежувалися всі коментатори «Неофітів», за винятком хіба що В. Сімовича. Останній подав таке тлумачення: «Це місце так треба розуміти: те, що там із невольниками діється, таке страшне, що якби хто тверезими (не п'яними), здоровими очима подивився, то вмер би»¹⁹. Не треба доводити, наскільки така інтерпретація є штучною.

Тим часом пояснення самого тільки слова *Медуза* власне нічого не пояснює, оскільки у читача природно виникає питання: навіщо Шевченко згадує тут про цю міфологічну потвору? адже *Медуза*, від погляду якої все кам'яніє, ніяк не може символізувати майбутню революцію (а в коментованих рядках йдеться саме про револю-

ність позицій своїх попередників, дворянських революціонерів» (там же), «і недостатність їх революційної діяльності, і потребу нових засобів і нових масштабів революційної боротьби» (стор. 31).

¹⁹ Т а р а с Ш е в ч е н к о, Кобзар, 1921, стор. 370.

ційну розправу з деспотами). Ми вважаємо цілком безперечним, що Шевченко в даному випадку помилився, написавши Медуза замість Мегера. Саме Мегера за грецькими міфами — одна з трьох богинь помсти, уособлення гніву. Тільки їй мав на увазі поет, коли загрожував «деспотам»: «От-от прокинеться...» — прокинеться народний гнів, народна помста (зрозуміло, автор провіщав тут загибель не античним, а сучасним деспотам). Переплутати Мегеру з Медузою поетові було тим легше, що, крім звукової подібності імен, Мегера, як і Медуза, мала на голові замість волосся змії (до речі, помилку Шевченка повторили 1934 р. коментатори «Кобзаря» видання ЛІМ, пояснивши, що «Медуза — богиня помсти у давніх греків» — стор. 377).

249 *Його в кайданах поженуть*

250 *Бульвар мести.*

Ці рядки, очевидно, нав'язані як безпосередніми життєвими спостереженнями поета (в його часи арештантів звичайно використовували для всякого роду міських робіт), так і розповідями декабриста І. Анненкова. Дружина Анненкова розповідала в своїх спогадах про побут декабристів на каторзі: «Спочатку їх виводили на реку колоть лед, а летом заставляли також мести улицы <...> Княгиня Трубецкая розказувала мне, когда я приехала в Читу, как она была поражена, когда увидела на работе Ивана Александровича [Анненкова. — Ю. І.]; он в это время мел улицу и складывал сор в телегу»²⁰.

Зживаючи, поряд з лексикою, яка надає творові мнимо-римського колориту, слова із сучасним і специфічно російським лексичним забарвленням типу «бульвар мести», «острог» тощо, Шевченко своєрідно «сигналізував» читачеві про справжній зміст своєї поеми.

254 *Преторіане і сенат,*

255 *Жерці і ліктори стоять*

Преторіане — гвардія римських імператорів. *Ліктори* — почесна варта вищих урядових осіб у стародавньому Римі.

269 *Вони на раді їй присудили,*

270 *Щоб просто кесаря назвать*

271 *Самим Юпітером, та їй годі.*

272 *І написали воеводам*

²⁰ Рассказы Прасковьи Егоровны Анненковой, рожденной Гебль. — «Русская старина», 1888, № 5, стор. 372.

273 По всьому царству: так і так.
274 Що кесар бог. Що більш от бога!
275 І майстрові дали кувать
276 Із бронзи кесаря.

434 ...П'яний кесар,
435 Пострижи сам себе в Зевеса,
436 Завдав Зевесу юбілей.

Вводячи в поему сатиричний мотив самообожнення Нерона, Шевченко дуже вдало скористався фактами з історії Римської імперії для викриття й осміяння російських царів, Миколи I передусім. Ще за життя Юлія Цезаря його оголошено богом (Юпітер Юлій), а його статую поставлено в храмі. Від часів Августа культ імператорів поступово стає урядовою релігією (споруджуються храми, присвячені богам-імператорам тощо). Про обоження Нерона згадує, зокрема, Ф. Шампаньї, книгу якого міг читати Шевченко: «Сенат уже спределил Нерону алтари, как возвысившемуся над всем возможным для человека величием. Он божество...»²¹. Тут же згадується «статуя Нерона во сто футов вышины, поставленная по его повелению перед его дворцом...»²²

Мотив самообожнення кесаря в «Неофітах» — наскрізний (розділи VII, VIII, IX та ін.). І не випадково. Поет натякав на реальні риси «неудобозабываемого» Миколи I — його прагнення стати мало не живим богом для російського народу, його необмежене самовладдя. Ці риси самозакоханого Миколи неодноразово висміювалися в російській політичній сатирі тієї доби, що не могло не полегшити тогочасному читачеві розгадку справжнього адресата Шевченкового викриття. Так, О. Хомяков у вірші «Навуходоносор» (1849) картав Миколу-Навуходоносора:

Милость бога забывая,
Говорил он: все творят
Мой булат, моя десная,
Царский ум мой, царский взгляд!²³

Той же Хомяков у езопівському вірші «Мы род избранный...» (1851) осуджував Миколу за те, що він

²¹ Ф. де Шампаньї, Кесари, СПб., 1842, стор. 178.

²² Там же, стор. 2.

²³ «Стихотворения А. С. Хомякова», М., 1888, стор. 110.

«творил себе кумиром». Мотив самообожнення Миколи знаходимо також в сатирі П. Лаврова «Пророчество» (1852):

Для подданных твоих твои слова — святыня,
Желания — закон и твой престол — алтарь.
Вне прав твоих — нет прав; ты выше всех законов ²⁴.

Ще до створення поеми «Неофіти» Шевченко записав у щоденник іншу сатиру П. Лаврова «Русскому народу» (1854), в якій теж картається самовладдя Миколи I:

— Меня поставил бог над русскою землею, —
Сказал нам русский царь.
— Во имя божие склонитесь предо мною,
Мой трон — его алтарь!
Для русских не нужны заботы гражданина,
Я думаю за вас!
Усните. Сторожит глаз царский властелина
Россию всякий час.
Мой ум вас сторожит от чуждых нападений,
От внутреннего зла,
Пусть ваша жизнь течет вдали забот в смиреньи,
Спокойна и светла!
Советы не нужны помазаннику бога,
Мне бог дает совет.
[Народ идет за мной невидимой дорогой
Один я вижу свет.]
Гордитесь, русские, быть царскими рабами.
Закон ваш — мысль моя!
Отечество вам — флаг над гордыми дворцами,
Россия — это я.

(V, 99)

Поряд із сатиричною дискредитацією Миколи I і плазування перед ним вищих класів (а ширше — дискредитацією ідеї самодержавства взагалі) мотив обоження кесаря має ще один дуже важливий сатиричний аспект — викриття сліпої народної віри в царя яко в бога. Ця сатирична лінія твору реалізується і в сюжеті (поневір'яння Алкідової матері, яка марно сподівалася виблагати у «бога»-кесаря помилування синові), і в ліричних авторських звертаннях нібито до героїв поеми:

291 ...Горе з вами,
292 Раби незрячі! Кого?
293 Кого благаєте, благії,
294 Раби незрячі, сліпі!
295 Чи ж кат помилує кого?

²⁴ «Лютня», в. II, Лейпциг, 1874, стор. 225.

- 296 Молітесь богові одному,
 297 Молітесь правді на землі,
 298 А більше на землі нікому
 299 Не поклонітесь. Все брехня —
 300 Попи й царі...

Тут майже одверте революційне звернення поета до сучасників, яке маскується тільки мнимим адресатом (римляни, що моляться Нерону, наче богу). Ці рядки надавали «антимиколаївській» в основному темі «Неофітів» гострого актуального значення. Є підстави гадати, що мотив викриття царської «милості» мав на увазі не стільки Миколу I, скільки Олександра II. Поему написано в грудні 1857 р., коли вся ліберальна Росія раділа й тріумфувала в чеканні звільнення кріпаків. Олександр II ще 1856 р. висловився у промові до московських дворян за звільнення селян «зверху», поки вони не звільнили себе «знизу». А Шевченко в «Неофітах» говорить про марність надій на царську «милість». «Сліпі», «раби незрячії» — ті, хто жде добра від царя. «Чи ж кат помилує кого?.. Все брехня — попи й царі» — це наче відповідь Шевченка тим, хто увірував у «Царя-визволителя».

Не можна, проте, сказати, що Олександр II тут є ясно окресленим сатиричним адресатом — конкретні сатири Шевченка на Олександра ще попереду. Найважливіше тут для поета — викрити царистські ілюзії взагалі, те, що автор «Письма из провинции» в «Колоколе» назвав «несчастливым идолопоклонством перед царским ликом»²⁵. А таке ідолопоклонство було в ті часи чи не головною перешкодою до соціального оновлення країни. Ось як, наприклад, характеризував обожнювання Миколи I Добролюбов у вірші «17 апреля 1856 г.»:

Бывало дождь падет весною —
 И все меня благодарят,
 Хлеба в полях сгорят от зною —
 Ко мне с моленьями спешат.
 Бывало вылечат больного —
 Молебны мне ж идут служить,
 Сошьют для праздника обнову —
 Меня ж придут благодарить.
 Бывало бедного ограбят,
 Или бессильного побьют,

²⁵ «Колокол», 1860, № 64, стор. 533.

Иль с рвеннем кого прославят —
За все ко мне моленья шлют²⁶.

Гірким сарказмом пройняті рядки IX розділу поеми, в яких духовно сліпа мати Алкіда молиться «милосердному» ідолові кесаря про спасіння сина. Поет надає образів матері широкого соціального звучання, показуючи, що вона із своєю сліпою вірою в царя — лише одна з тисяч «рабів незрячих»: «І чи одна вона? Мій боже! Прийшло їх тисячі в сльозах, прийшло здалека».

- 305 *Лилася божа благодать.*
306 *Кому чи чином, чи грошима,*
307 *Кому [в] аренду Палестину,*
308 *Байстрятам дещо. А кому*
309 *Самі благоволили дать*
310 *Свою підложницю в супруги,*
311 *Хоча й підтоптану. Нічого,*
312 *Аби з-під кесаря. А в кого*
313 *Сестру благоволили взять*
314 *У свій гарем...*

Уже самий перелік «нагород» кесаря — «чином», «грошима», «аренду», «благоволили дать» — дещо нагадує форму публікацій про царські нагороди в «Санкт-Петербурзьких сенатських ведомостях»: у відділі «Нагороди» списки нагороджених мали заголовки — «чинами», «орденами», «землями», «высочайшим благоволеньем». Рядок «Кому [в] аренду Палестину» міг натякати не тільки на те, що царі дарували сановникам землі й кріпаків, а й на всесильних царських сатрапів, які правили Україною, Кавказом, Оренбурзьким краєм тощо (поет через короткий час назвав у «Юродивому» сатрапами генерал-губернаторів основних українських губерній — Д. Бібікова і М. Долгорукова). Дуже показовий в цьому плані варіант рядка 308 в списку поеми Л. Жемчужникова: «Байстрятам — Почеп» (II, 463). Почеп тут згаданий не випадково: це містечко на Чернігівщині подарував колись Петро I (формально — гетьман І. Скоропадський) князю Меншикову. Такий варіант рядка надто вже оголював тайнопис поеми, і, певне, тому Шевченко від нього відмовився.

Не випадкова й згадка про «байстрятам» і «підложницю»

²⁶ «Вольная русская поэзия второй половины XIX века» «Советский писатель», Л., 1959, стор. 629.

кесаря. Розпуста Миколи I була загальновідомим фактом. Про неї Шевченко знав багато, напевне, ще з часів навчання і дружби з Брюлловим. В автобіографічній повісті Шевченка «Художник», хоч і глухо, говориться про причини несподіваного розриву Брюллова з дружиною. Сучасники бачили цю причину в тому, що Брюллов дізнався про зв'язок дружини з царем. Цю подію покладено в основу твору М. Лєскова «Чортові кукли». Деяко схожа ситуація і в повісті Л. Толстого «Отец Сергий». В часи Шевченка про розпусту Миколи I писали Герцен і Добролюбов. Зокрема, памфлет Добролюбова «Разврат Николай Павловича и его приближенных любимцев» (підпільна рукописна газета «Слухи» за 1855 р.) чудово коментує цитовані рядки «Неофітів»²⁷. І Добролюбов, і Герцен писали, що Клейнміхель зробив собі кар'єру, усиновляючи «байстрят» Миколи. Коли фаворитці треба було родити, зазначав Добролюбов, графиня Клейнміхель одягала на себе підв'язаний живіт, аби показати, що вона вагітна. Рядки «Самі благоволили дати свою підложницю в супруги» конкретизують слова Добролюбова: «Обыкновенный порядок был такой: брали девушку знажной фамилии во фрейлины, употребляли ее для услуг благочестивейшего, самодержавнейшего государя нашего, и затем императрица Александра начинала сватать обещенную девушку за какого-нибудь из придворных женихов»²⁸. Пор. з рядком «Сестру благоволили взять»: «Известно также, что бывший нижегородский губернатор, а потом московский сенатор М. П. Бутурлин вышел в люди именно потому, что его сестра пользовалась ласками Николая»²⁹. Шевченко писав «Неофіти» в Нижньому Новгороді, і не виключено, що йому були відомі чутки про кар'єру Бутурліна.

375 Псалом новий господові

Псалом, що його співає Алкід (рр. 375—398), поет без

²⁷ Цю ж тему порушує Добролюбов у нелегальному вірші «Газетная Россия» (1855):

И поруганье дев покорных
Через Нелидовский подъезд.

(Н. А. Добролюбов, Полное собрание сочинений в шести томах, т. 4, стор. 456).

²⁸ Н. А. Добролюбов, Полное собрание сочинений в шести томах, т. 4, стор. 451.

²⁹ Там же.

змін переніс з «Давидових псалмів» (149 псалом). За вірним визначенням Є. Ненадкевича, «центральна ідея псалма — ідея збройної боротьби проти царів. Основний настрій, яким пронизані його рядки, — радісна певність майбутньої перемоги в цій боротьбі»³⁰.

441 *Кров потекла. Ликне Рим!*

Чи не ремінісценція тут початкових слів вірша Лермонтова «Умирающий гладиатор» (1836): «Ликнет буйный Рим...»?

444 *...Руїну слави*

445 *Рим пропиває. Тризну править*

446 *По Сципіонах.*

Сципіони — римський патриціанський рід, з якого в добу пунічних війн (з Карфагеном) вийшло кілька видатних полководців. Найбільш відомі з них: Публій Корнелій Сципіон Африканський Старший (близько 235 — 183 рр. до н. е.) — переможець Ганнібала, Публій Корнелій Сципіон Африканський Молодший (коло 185—129 рр. до н. д.), який зруйнував Карфаген. Наведені рядки містять ущипливий натяк на тогочасну дійсність: не минуло ще й двох років, як закінчилася невдала для російського самодержавства Кримська війна. Імперія Романових у ті роки справді опинилася перед «руїною слави» — слави колишніх перемог під Полтавою і Ізмаїлом, Кагулом і Нові, Лейпцігом і Парижем, «тризну правила» по російських «сципіонах» — великих полководцях минулого (під час Кримської війни генералітет царської армії виявив виняткову бездарність).

446 *...Лютуй! лютуй,*

447 *Мерзенний старче. Розкошуй*

448 *В своїх гаремах. Із-за моря*

449 *Уже встає святая зоря.*

450 *Не громом праведним, святим*

451 *Тебе уб'ють. Ножем тупим*

452 *Тебе заріжуть, мов собаку,*

453 *Уб'ють обухом.*

На думку Є. Ненадкевича, «святая зоря» асоціюється з «Полярною звездою» Герцена, що «із-за моря» — з еміграції — розкитує підвалини влади самодержцян...»³¹.

³⁰ Є. О. Ненадкевич, Творчість Т. Г. Шевченка після за-
судження, стор. 24.

³¹ Там же, стор. 27—28.

Коментатори «Кобзаря» видання ЛІМ 1934 р. вбачали в цих словах «натяк на революційні події 1848 р. на Заході» (стор. 378). Обидва тлумачення є ймовірними, проте можливо, що Шевченко тут не прив'язував образу «святої зорі» до якоїсь певної події, а вжив його в широкому алегоричному значенні (майбутня революція, перші ознаки якої він міг бачити і в діяльності російської революційної еміграції і в революційному русі народів Європи).

Слова «Мерзенний старче» і далші, звичайно, адресовані не Риму (як читаємо в примітках В. Сімовича та ін.), а Неронові. Це незаперечно випливає з контексту 446—453 рядків. Ці ж рядки дають уявлення, наскільки складною художньою побудовою є образ Нерона. Справді, історичний Нерон помер ще молодю людиною — тридцяти одного року (отже, поет, здавалося б, не повинен був назвати його «мерзенний старче»). Не був він і вбитим (покінчив життя самогубством після державного перевороту). Звертання «Мерзенний старче» цілком відповідає особі Миколи I (помер 59 років), але ж Микола помер своєю смертю. Отже, поетова загроза — «тебе заріжуть», «уб'ють обухом» звернена до тогочасного царя — Олександра II і його наступників. Таким чином, підтверджується думка, вже висловлена вище: образ Нерона — це передусім Микола I, але не тільки він. Це художньо узагальнений образ деспота-самодержця, який включає в собі й памфлетні риси особи Миколи, і риси історичного Нерона, і водночас спрямований проти «грядущих тиранів».

456 *Лідійський золотий пісок*

Лідія — країна в Малій Азії, завойована Римом. З піску р. Пактола лідійці добували золото. Звідки Шевченко запозичив відомості, що лідійським піском посипали арену Капітолія, не встановлено.

459 *А сиракузьких назорейв*

Тобто християн (від одного з біблійських прізвиськ Христа — *Назарей* — див. Матф. II, 24).

502 *Із-за Тібра, із Альбано*

Альбано — назва гори й міста недалеко від Рима.

548 *Подумали — сестра Морока*

До слова «Морок» в автографі «Більшої книжки» є примітка олівцем чужою рукою (можливо рукою М. Лазаревського): «Скифський Плутон». У праязкому «Кобзарі» 1876 р. (де текст друкувався з автографа, що належав

Марку Вовчку) — примітка: «Скандинавський Плутон». У списку 60-х років XIX ст. в «Кобзарі» 1860 р. № 535 (Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР) — примітка: «Скандин. Плутон», пізніше виправлена на «Скифський Плутон».

ЮРОДИВИЙ

Твір опубліковано О. Кониським 1901 р. в 39 т. «Записок наукового товариства ім. Шевченка» за автографом, який він знайшов у Шевченкового приятеля Л. Жемчужникова. Жемчужников помер 1912 р., і дальша доля автографа невідома. Збереглася копія О. Кониського з цього автографа з такою його приміткою: «Вірші Шевченка знайдені у Л. М. Жемчужникова в м. Погорілицях [на Чернігівщині. — Ю. І.]. Вірші писані власною рукою Шевченка на чвертці сірого паперу, складеній в восьмушку». Копія подає текст автографа дещо точніше, ніж публікація 1901 р.; тому в новому зібранні творів Шевченка в шести томах, виданому в 1963—1964 рр. АН УРСР, твір друкується за цим джерелом.

В автографі твір не датований, очевидно, з тієї причини, що поет не закінчив його. Те, що написано, є прологом або вступною частиною поеми. Писав її Шевченко в Нижньому Новгороді найвірогідніше з 13 грудня 1857 р.

Ще О. Кониський звернув увагу на зв'язок «Юродивого» з задумом поеми «Сатрап и Держиш». 19 липня 1857 р. в Новопетровському укріпленні Шевченко записує в щоденнику сон про «какой-то восточный город, утыканный, как иглами, высокими минаретами. В тесной улице этого восточного города встречаю я будто бы ренегата Николая Эврестовича Писарева в зеленой чалме и с длинною бородою. А безрукий Бибилов и рядом с ним Софья Гавриловна Писарева сидят на балконе и тоже в турецком костюме. Они что-то говорили о киевском пашалыке. Но мне на лицо вскочила холодная лягушка, и я проснулся <...> У меня все вертелся перед глазами ренегат Писарев с своим всемогущим покровителем и с своею красавицей супругой. Где он? И что теперь с этим гениальным взяточником и с его целомудренной помощницей!? Я слышал здесь уже, что он из Киева переведен был в Вологду гражданским губернатором и что в Во-

логде какой-то подчиненный ему чиновник публично в церкви во время обедни дал ему пощечину. И после этой истинно торжественной сцены, неизвестно куда скрылся так громогласно уличенный взяточник.

В ожидании утра я на этом полновесном фундаменте построил каркас поэмы вроде «Анджело» Пушкина, перенеся место действия на Восток. И назвал ее Сатрап и Дервиш. При лучших обстоятельствах я непременно исполню этот удачно проектированный план. Жаль, что я плохо владею русским стихом, а эту оригинальную поэму нужно непременно написать по-русски.

Есть еще у меня в запасе один план, основанный на происшествии в Оренбургской сатрапии. Не присоединить ли его как яркий эпизод к Сатрапу и Дервишу? Не знаю только, как мне быть с женщинами? На востоке женщины — безмолвные рабыни. А в моей поэме они должны играть первые роли. Их нужно провести, как они в самом деле были, немыми, бездушными рычагами позорного действия» (V, 54—55).

Щодо плану, «основанного на происшествии в Оренбургской сатрапии», то, за І. Я. Айзенштоком, поет мав на увазі записану в щоденнику трагічну історію солдата Скобелева, який дав ляпаса своєму командирові¹. Більш імовірно, що Шевченко замислив використати якийсь випадок із скандальної хроніки правління оренбурзького генерал-губернатора Перовського, не раз названого в щоденнику «сатрапом» і «гнилим старим развратником» (напр., «Сатрап грабит вверенный ему край и дарит своим распутным прелестницам десятитысячные фермуары» (V, 13). Тут фігурують і «сатрап», і «прелестницы» як «бездушные рычаги позорного действия»!).

Наведена велика цитата з щоденника дає певне уявлення про задум «Сатрапа и Дервиша». Шевченко задумав поему «вроде «Анджело» Пушкина». Можна припустити, що в «Сатрапе и Дервише» була б змальована картина деспотичного правління розпутного сатрапа. Можливо, як і в «Анджело», сюжет поеми був би пов'язаний із хтивістю сатрапа до героїні, з епізодом неправедного суду тощо. Очевидно, кульмінацією сюжету була б сцена з ляпасом. Але, на відміну від Пушкіна, Шевченко заду-

¹ Т. Шевченко, Дневник, ГИХЛ, М., 1954, стор. 15.

мав поему як алегоричну сатиру на російську дійсність часів Миколи I. Дія мала відбутись в якійсь умовній східній сатрапії. Згадка про «безрукого Бибікова» — генерал-губернатора так званого «Юго-Западного края» (Київська, Подільська і Волинська губернії) і Писарева — начальника його канцелярії (див. про них далі) — дозволяє з певністю припустити, що цій алегоричній сатрапії Шевченко надав би замаскованих рис поневоленої України в часи царювання Миколи I.

Намір Шевченка написати поему «неприменно по-руски», можливо, пов'язаний з думкою про її публікацію в російських журналах.

Майже через півроку — 8 грудня 1857 р. — Шевченко занотує в щоденнику: «Не знаю, когда я примусь за Дервиша и Сатрапа, а поползновение большое чувствую к писанию» (V, 128). А ще кількома днями пізніше — 13 грудня: «Сегодня же принимаюсь за «Сатрапа и Дервиша», и если бог поможет окончить с успехом, то посвящу его честным, щедрым и благородным землякам моим. Мне хочется написать «Сатрапа» в форме эпопеи. Это форма для меня совершенно новая. Не знаю, как я с ней слажу?» (V, 129). Цей запис — остання згадка про «Сатрапа и Дервиша» в щоденнику Шевченка. Чи почав він писати цього дня поему, мабуть, на завжди залишиться загадкою.

Те, що задум «Сатрапа и Дервиша» частково втілений поетом в «Юродивому», підтверджується змістом останнього. В «Юродивому» фігурують царський сатрап Бібіков, Писарев, епізод з ляпасом у церкві тощо. Проте від первісного задуму поема зберегла дуже небагато. Східна алегорія тут цілком відсутня: «Юродивий» одверто безцензурний твір, позбавлений алегоричної двозначності, розрахованої на легальний друк. Шевченко передбачав створити поему «вроде «Анджело». «Юродивий» нічим не нагадує цієї поеми Пушкіна. Шевченко хотів написати «Сатрап и Дервиш» «неприменно по-руски». «Юродивий» написано українською мовою. В поемі виникає тема декабризму, відсутня в її первісному задумі. Змінюється й сюжет: епізод з ляпасом позбавляється сюжетних функцій і переноситься у вступну частину поеми. Жінки у ролі «рычагов позорного действия» тут також зовсім відсутні. Нарешті, в «Юродивому» автор змінює назву

поєми². У новій назві зовсім знято специфіку східної алегорії, характерну для старої назви.

Можливо, що «Юродивий» — це й є та поема, яку Шевченко хотів почати 13 грудня 1857 р. Але ми не маємо жодних підтверджень того, що цього дня він справді почав її писати. Це, по-перше. А по-друге, як ми бачили, між задумом «Сатрапа и Дервиша» і «Юродивим» є істотні відміни. Очевидно, «Сатрап и Дервиш» остаточно переплавлюється в «Юродивого» лише в процесі роботи над поемою. Тому на питання про ідентичність цих поем ми б відповіли так: «Юродивий» — це не «Сатрап и Дервиш», це нова, на жаль, не закінчена поема, яка з'явилася на основі переосмислення задуму «Сатрапа и Дервиша».

Про можливий дальший зміст поеми дають уявлення останні її рядки, в яких автор декларує свій намір розказати про декабристів у Сибіру. Можна припустити, що «юродивий», який дав назву поємі, зустрівся б у Сибіру з декабристами.

Чому Шевченко не закінчив поеми? Про це висувалися, наприклад, міркування біографічного порядку: від'їзд з Нижнього Новгороду, велика кількість вражень, пов'язаних з життям в Петербурзі, нові творчі плани примусили поета тимчасово відкласти закінчення «Юродивого», а 1861 р. він помер. Звичайно, якусь роль у цьому могли відіграти і обставини особистого життя Шевченка — захоплення Пууновою, приїзд Щепкіна, переїзд до Петербурга тощо. Але поет не повернувся до «Юродивого» і в наступні роки, які були особливо плідними саме для його політичної поезії. «Поскольку замысел оформлялся в широкую политическую эпопею,— доводить І. Я. Айзеншток,— и центральной ее темой становилась борьба народа за свободу, поскольку в эту тему органически вливалась увлекшая Шевченко «декабристская» тема,— необходимы были дополнительные сведения и впечатления,

² На думку І. Я. Айзенштока, «Юродивий» є «редакционным заглавием» (Т. Шевченко, Собр. соч. в пяти томах, т. 5, ГИХЛ, М., 1956, стор. 486). Є. П. Кирилук піддав сумніву категоричність цього твердження, зазначивши проте: «Оскільки автограф до нас не дійшов, тепер важко встановити авторську назву» (Є. П. Кирилук, Тарас Шевченко, стор. 478). Вважаємо цю назву, безперечно, авторською: вона є не тільки в першодруку, де детально описано рукопис, а й у відомій нам тепер копії О. Кониського з автографа.

котóryми поет после десятилетней ссылки не располагал и настойчиво стремился овладеть...»³. На нашу думку, головну причину того, що поема залишилася недописаною, треба шукати не у відсутності «сведень и впечатлений», яких бракувало поетові, а в деякій невідповідності її змісту новим завданням, що їх ставила перед політичною поезією сучасність.

Перші свої політичні поеми після заслання — «Неофіти» і «Юродивий» Шевченко присвячує викриттю Миколи I. Оскільки в особі царя поет дискредитував самодержавство як принцип, така «посмертна» дискредитація Миколи відіграла революціонізуючу роль. Але при всіх своїх зв'язках з сучасністю антимиколаївські поеми Шевченка 1857 р. були насамперед зведенням рахунків з минулим — з епохою «неудобозабываемого Тормоза». В країні назрівала революційна ситуація. Суспільна атмосфера в Росії 1858—1860 рр. була вже далеко не та, що в 1857 р. За який-небудь рік-два антимиколаївська тема в демократичній сагірі хоч і не зникає, але в значній мірі старіє. Нова тактика уряду, нова суспільна позиція лібералів, загострення боротьби за шляхи скасування кріпацтва висували перед революційною поезією нові завдання. Щоб зрозуміти, чому Шевченко не закінчив «Юродивого», варто зіставити цей твір з тим, що він писав як політичний поет в наступні місяці й роки. І ось що характерно: до антимиколаївської теми він більше не повертається. Генеральною темою політичної поезії Шевченка стає викриття політики Олександра II і всіх, хто цю політику підтримує. Оце й обумовило те, що поема залишилася недописаною.

Але й в теперішньому своєму незакінченому вигляді «Юродивий» має цілком самостійне ідейно-художнє значення як один з кращих у світовій літературі памфлетів на самодержавство взагалі, на царювання Миколи I зокрема.

1 Во дні фельдфебеля-царя

«Фельдфебель-цар» — Микола I. В щоденнику Шевченко іменує Миколу «неудобозабываемым фельдфебелем» (V, 152). Відомо, що улюбленою пристрастю царя були військові муштри й паради, а мілітаризм проймав усе державне життя миколаївської Росії. «Наши императоры все отличались ефрейторским направлением, но никто не довел

³ Т. Шевченко, Дневник, стор. 17.

цього напрямлення до столь крайних пределов как Николай I, — писав роком пізніше в «Колоколе» автор статті «Реформа сверху или реформа снизу?» — Он решительно всю Россию хотел отдать в солдаты, а казарму ставил идеалом всех государственных учреждений»⁴.

На думку О. Дорошкевича, Шевченко запозичив образ Миколи-фельдфебеля з речення Герцена: «В какой бы вид царь не облекся — представляй он из себя папу восточного, фельдфебеля прусского, хана татарского...»⁵ (в брошурі «Народный сход в память февральской революции», Лондон, 1855). Це твердження викликає серйозні сумніви. Нема даних, які б підтверджували, що Шевченко читав тоді цю брошуру. Ще важливіше, що порівняння Миколи I з «ефрейтором», «фельдфебелем», «капралом» з'являються в нелегальній літературі ще до Герцена або до того, як поет міг побачити цю його брошуру, і що ці прізвиська царя побутували тоді і в живій мові. Про останнє, зокрема, свідчать звернені до Олександра II рядки нелегального вірша П. Л. Лаврова «Отзыв на манифест» (1855):

Чтоб назвали тебя потомки не капралом,
Но русским праведным царем!⁶

Тут цілком прозорий натяк молодому цареві, що його батька називали «капралом». Шевченко, безперечно, читав цей вірш серед інших нелегальних поезій П. Лаврова, згаданих в його щоденнику: саме звідси він запозичив прізвисько Наполеона III «коронований Картуш» в запису щоденника 16 жовтня 1857 р. Ще раніше схожий образ Миколи з'явився в поезії О. Полежаєва. У вірші «Рок» (1826—1828) він писав:

И Русь, как кур, передушил
Ефрейтор-император⁷.

(У згаданій статті в «Колоколе» Микола I названий «коронованным ефрейтором»⁸). 1854 р. М. Ф. Щербина написав епіграму на Миколу «Всеобщий благодетель»:

⁴ «Колокол» від 15 листопада 1858 р., № 28, стор. 229.

⁵ Ол. Дорошкевич, Шевченко в соціалістичному оточенні. — «Шевченківський збірник», т. 1, вид-во «Сорабкоп», К., 1924, стор. 56.

⁶ «Вольная русская поэзия второй половины XIX века», «Советский писатель», Л., 1959, стор. 627.

⁷ А. И. Полежаев, Стихотворения и поэмы, «Советский писатель», Л., 1957, стор. 55.

⁸ «Колокол», 1958, № 28, стор. 227.

Он меж холопьями считался мудрецом
За то, что мысль давить была его отрада;
Он был фельдфебелем под царственным венцом
И балетмейстером военного парада⁹.

У вірші Добролюбова про Миколу I «Годовщина» (1856) є вираз «между царей фельдфебель»¹⁰. «Куда делась его вахмистерская наружность, его фельдфебельская выправка, где его сипло-армейский голос...»¹¹, — згадував пізніше про Миколу I Герцен.

Як бачимо, образ Миколи-фельдфебеля, ефрейтора то що був у тогочасній безцензурній літературі настільки поширеним, що навряд чи доцільно ставити питання — хто у кого його запозичив. Щодо Шевченка, то вірогідно, що цей образ виник у нього самостійно. Адже образ «фельдфебеля-царя» органічно відповідає природі свого прототипу і життєвому досвіді автора. «Юродивого» поет написав після десятирічної солдатчини. Він на власному досвіді пізнав, що таке миколаївський фельдфебель або ефрейтор. Тому психологічно зрозуміло, чому Шевченко називає в щоденнику і командира Оренбурзького корпусу «корпусним ефрейтором», «гнуслим ефрейтором». Всі ці чини — фельдфебелі, капрала, ефрейтори — набрали в мовній практиці народу і народній свідомості цілком певної репутації — як втілення грубого солдафонства, тупості й безкарного знущання над підлеглими.

2 Капрал Гаврилович Безрукий

В дальших рядках — «Гаврилич», «старий сатрап». Йдеться про Дмитра Гавриловича Бібікова (1792—1870), який протягом 15-ти років (з 1837 по 1852) був київським військовим, волинським і подільським генерал-губернатором. 1852 р. призначений міністром внутрішніх справ. 1855 р. після смерті Миколи I змушений був піти у відставку.

«Безруким» названий тому, що справді не мав лівої руки, втраченої під час війни 1812 р. Та, всупереч поширеній думці, Шевченко не сам створив це прізвисько, а запозичив його з живої мови. Так, М. Лесков, який добре знав київське життя 40-х років, у нарисі «Печерские анти-

⁹ «Русская эпиграмма (XVIII—XIX вв.)», «Советский писатель», Л., 1958, стор. 220.

¹⁰ Н. Добролюбов, Стихотворения, «Советский писатель», 1948, стор. 42.

¹¹ «Колокол», 1861, № 110, стор. 917.

ки» двічі вживає слово «безрукий» як прізвисько Бібікова («...Берлинский уверял, что «безрукий» мимо его домов даже ездит боится»¹²).

«О Николай, Николай. Какие у тебя лихие сподручники были. По Сеньке шапка», — писав Шевченко про миколаївських сатрапів у щоденнику (V, 136). Бібіков був однією з найбільш колеритних і водночас типових фігур серед «лихих сподручників» Миколи. Шевченко, перебуваючи в 40-х роках у Києві, мав змогу й особисто спостерігати Бібікова і ще більше — чути про нього від знайомих киян (поет був співробітником Археографічної комісії, яка підлягала Бібікову). Настирливий русифікатор і держиморда, в своїй «столиці» Києві Бібіков намагався грати роль маленького Миколи, «отражением» і «шаржей» якого називав його Герцен. «Бибиков Дмитрий Гаврилович, — писав київський старожил А. А. Солтановський, — в высшей степени самодур и жестокий деспот с крайне ограниченным образованием и до крайности распущенной нравственностью; тем только показал заслугу России, что не давал большой воли польским панам и ксендзам и ввел инвентари...»¹³ М. Лесков відзначав у своїх київських нарисах, що від правління Бібікова «отдавало каким-то непонятно бесцеремонным и грубым самовластием»¹⁴. Блискучу сатиричну характеристику Бібікову створив Герцен: «...Бибиков прощается речью с киевским дворянством: это — Цицерон николаевской эпохи, каждое слово — палка, сосновая, сухая, сучковатая палка! Нахальство, кровь в глазах, желчь в крови, безопасная злоба, дерзость без границ, раболепие без стыда... все, что мы ненавидим в офицере и писаре, возведенное в генерал-адъютантскую степень. Как же было не

¹² Н. С. Лесков, Собрание сочинений в одиннадцати томах, ГИХЛ, М., 1958, стор. 159 і 160.

¹³ Оповідання А. А. Солтановського про київське життя 1840-х рр. — «Україна», 1924, кн. 3, стор. 95. Інвентарні правила, запроваджені Бібіковим в «Юго-Западном крае», де більшість панів належала до польської шляхти, мали регламентувати вземини між поміщиками й кріпаками і, зокрема, обмежити панщину кількома днями на тиждень. Мета цієї реформи — послабити політичний вплив польської шляхти на українське селянство Правобережжя і стримати антипоміщицькі виступи. «Інвентарі» становища селянства не полегшили. Див. народну пісню «Губернатор наш Бібіков дав нам інвентарі». — Зб. «Історичні пісні», К., 1961, стор. 672.

¹⁴ Н. С. Лесков, Собрание сочинений в одиннадцати томах, т. VII, стор. 136.

сделать министром этого заплечного генерал-губернатора!»¹⁵. Ось уривки з цієї промови Бібікова: «В 1838 году, приехав сюда, застал я в каждом уезде, в каждом местечке демократические общества <...>. Все эти общества стремились к одному — чтобы уничтожить законы, все дворянские права и преимущества, весь общественный порядок благоустроенного гражданского общества <...>. Я преследовал их со всею злостиею, которая во мне находилась, и истребил зло в самом его начале». «Многие в этом крае восставали против законного правительства, желая испровергнуть религию и престол. Они были преследуемы по всей строгости законов и получили заслуженное наказание»¹⁶. Цікавою паралеллю до Шевченкового образу кївського сатрапа є рядки вірша «Воспоминание», надрукованого в II випуску збірки нелегальної російської поезії «Лютня»:

Там Б... в паша, болван,
Разврата мерзостный рачитель,
Науки страждущей гонитель,
Безумствовал над всем тиран,
Но опозоренный молвою
Безумный ревностный сатрап,
С развратно-подлою душою,
Упал, как подлый низкий раб¹⁷.

Вірш позначено Києвом і підписано «П. П...». Немає сумніву, що «Б... в» — це Бібіков. Тут образна характеристика Бібікова збігається з Шевченковою навіть у деталях — «сатрап», «паша».

З Та унтер п'яний Долгорукий

Тобто князь Микола Андрійович Долгоруков (?—1847)— харківський, чернігівський і полтавський генерал-губернатор з 1839 по 1847 р. «Родовитый, привыкший к роскошной жизни, своенравный и ни перед чем не останавливающийся сатрап, Долгоруков, по примеру вельмож времен очаковских, не признавал в обращении с подначальными иного местоимения, кроме второго лица единственного числа, и не церемонился даже с лицами, «почтенными доверием дворянства»¹⁸. За розповідями харківського старо-

¹⁵ А. И. Герцен, Собрание сочинений в тридцати томах, т. 14, стор. 80—81.

¹⁶ «Киевская старина». 1882. № 6, стор. 532 і 533.

¹⁷ «Лютня», в. II, Лейпциг. 1874, стор. 50.

¹⁸ Д. П. Бага лей и Д. П. Миллео, История города Харькова., т. 2, Харьков, 1912, стор. 198—199.

жила, Долгоруков «любил только хорошо поеть, был не прочь и выпить, просиживал ночи за преферансом, умел браниться, особенно натошак, когда бывал голоден... Наружность его — масса костей, оплывших жиром, вроде пудовой тыквы. <...> Не знаю, что хорошего сделал Долгоруков для западных губерний, которыми управлял до перехода к нам, но у нас не сделал ровно ничего; только умел удержаться на своем месте, приближал к себе и отличал лишь тех, которые были в состоянии играть с ним по большой в вист и преферанс и у кого он надеялся занять денег. <...> По смерти его не оказалось казенных денег до пятидесяти тысяч руб. сер. самым ли им растроченных или теми чиновниками канцелярии, которые заведывали суммами...»¹⁹.

Як бачимо, Долгоруков був у всіх відношеннях «до пари» Бібікову, являючи типовий зразок миколаївських сатрапів, що «Україну правили». Шевченко, можливо, свідомо переробив його прізвисьце на «Долгорукий», що в даному контексті викликає відповідні сатиричні асоціації (загребущі руки сатрапа).

9 З своїм єфрейтором малим

Йдеться про правителя канцелярії генерал-губернатора — М. Є. Писарева (1806—1884). Бібіков доручав Писареву секретні справи по боротьбі з польським національно-визвольним рухом. Він же був з 1845 р. головою Київської археографічної комісії, в якій тоді співробітничав Шевченко. Отже, поет особисто знав Писарева; характеристика в щоденнику цього «геніального взяточника» цілком відповідає фактам і тому, що писали про Писарева і його дружину інші мемуаристи. Пор., наприклад, записки А. Солтановського: «...Жена его правителя канцелярии Писарева сама являлась к нему (Бібікову.— Ю. І.) по ночам <...>. Муж за то пользовался безграничным доверием Бибикова и безграничной властью. Он продавал все важнейшие места в генерал-губернаторстве по таксам; выжимал у помещиков, состоявших под надзором полиции <...>, налагал руку и на разные суммы, состоявшие в распоряжении генерал-губернатора, и все дела вешил по своему усмотрению»²⁰. Аналогічну характеристику Писарева знаходимо і

¹⁹ Д. П. Багалей и Д. П. Миллер, История города Харькова..., т. 2, Харьков, 1912, стор. 199.

²⁰ Оповідання А. А. Солтановського про київське життя 1840-х рр. — «Україна», 1924, кн. 3, стор. 95.

в мемуарах А. В. Дельвига: «Бибииков, сидя за обедом, при дежурном чиновнике из его канцелярии... спросил меня, познакомился ли я с Писаревым, управляющим его канцеляриею, и сказал мне, что он держит Писарева, как человека весьма умного и полезного для края, а все уверяют, что он будто держит Писарева потому, что находится в связи (это было выражено самым циничным образом) с женой последнего»²¹. «...Не подлежит сомнению, что Бибииков потворствовал Писареву, грабившему (польских. — Ю. I.) помещиков, которые, чтобы не подвергаться арестам, платили Писареву большие суммы...»²² (Про Писарева див. ще коментар до рр. 39—43).

11 *До того люд домуштровали*

Як Бібіиков та його поплічники «муштровали» «люд» своїх губерній, дають деяке уявлення спогади сучасників та офіційні документи: «Бибииков просто охотился верхом по Киеву и окрестностям в сопровождении двух казаков за студентами, которые не затыгивали на все пуговицы сюртуков и мундиров или не имели всех пуговиц; таких студентов Бибииков просто ссылал, даже четверокурсников, в фельдшера или учителя сельских школ»²³. Він наказував київському цивільному губернаторові Фундуклею: «Иметь самое строжайшее наблюдение в г. Киеве за всеми жителями, в особенности студентами и молодыми людьми, а равно за сохранением везде порядка и спокойствия»²⁴.

12 *Що сам фельдфебель дивовались*

13 *І маршировкю і всім,*

14 *І «благодаря» пребивали*

15 *Всегда к ефрейторам своим*

Можливо, в цих рядках відбилися спогади поета про перебування Миколи І в Києві і «Юго-Западном крае» в 1845 р. Микола, дуже задоволений правлінням свого улюбленого сатрапа, видав тоді «высочайший рескрипт» на ім'я Бібіикова, який закінчувався традиційною формулою, осміяною Шевченком у рядках 14—15: «Дмитрий Гаврилович! С особенным удовольствием убедился я во время путешествия моего по вверенном вам краю, в при-

²¹ А. В. Дельвиг. Полвека русской жизни, т. I, «Academia», М.—Л., 1930, стор. 403.

²² Там же, стор. 406.

²³ Оповідання А. А. Солтановського про київське життя 1840-х рр. — «Україна», 1924, кн. 3, стор. 83.

²⁴ «Былое», 1907, № 7 (19), стор. 311.

мерно-попечительной и полезной деятельности вашей. Всегдашнее усердие и давно известная Мне ревность ваша на общее благо приобрели вам доверенность и уважение жителей, а с тем вместе Мое особенное благоволение. Виды и желания Мои были вами вполне постигаемы, и повеления исполнялись в точности <...>. Пребываю к вам навсегда благосклонным»²⁵ (див. цю ж традиційну формулу у «высочайшем рескрипте» на ім'я Бібікова від 20 березня 1842 р. — «СПб. сенатские ведомости», 1842, № 38). Щоправда, «ефрейтор» Писарев «рескрипта» не удостоївся, але роком раніше Микола І надав йому чину «действительного статского советника»: «Всемиловнейше жалуем, согласно представлению начальства и особому удостоению Комитета Министров, не в пример другим, в Действительные статские советники»²⁶.

Цю традиційну формулу закінчення «рескриптов» поет використав у пародійно-сатиричному плані і в рядках 59—60: «навсегда оставсь преблагосклонним». Пор. сатиричне використання цього виразу в Герцена в його характеристиці того ж Миколи: «Я не верю, чтобы он когда-нибудь страстно любил какую-нибудь женщину <...>; он «пребывал к ним благосклонен», не больше»²⁷.

18 Німії, подлії раби,

19 Підніжки царській, лакеї

20 Капрала п'яного! Не вам,

21 Не вам, в мережаній лівреї

22 Донощики і фарисеї,

23 За правду пресвятую статъ

24 І за свободу. Розпинать,

25 А не любить ви вчились брата!

Наведені рядки адресовано українському панству. Це доводять слова «лакеї капрала п'яного», тобто Бібікова. Пригадаймо, що «підножками» поет називав у «І мертвим, і живим...» «ясновельможних» предків сучасних українських панів (див. коментар до р. 161 цього твору в першому томі нашого «Коментаря»). З посланням 1845 р. перегукуються — навіть фразеологічно — і дальші рядки

²⁵ «Северная пчела» від 1 серпня 1845 р., № 172.

²⁶ «Московские ведомости», 1844, № 3.

²⁷ А. И. Геоцен, *Собольные сочинения в тридцати томах*. Изд-во АН СССР, М., 1956, стор. 62.

цього уривка, зокрема слова «Розпинать, а не любить ви вчились брата». Проте поет тут уже не «усовіщає» «земляків», не закликає їх «полюбити» «найменшого брата», а створює сатиру «на винищення».

Шевченко заперечує тут претензії царських «підножків» і «лакеїв» «за правду пресвятую статъ і за свободу» і їх «любов» до народу. Отже, звертаючись до українського панства, він має на увазі передусім лібералів, фальшивих народолюбців. Очевидно, ця інвектива нав'яна поетові не тільки його спогадами про українських лібералів 40-х років, а й атмосферою передреформеної боротьби, яку він відчув уже в Нижньому Новгороді. Шевченко надто добре знав лібералів (і українських, і російських), щоб повірити в щирість їх базікання про «свободу» і «правду».

Нову варіацію сатиричного образу добровільних «рабів» і «лакеїв» царизму поет створив 1859 р. у вірші «Во Іудеї во дні они»: «раби з кокардою на лобі, лакеї в золотій оздобі...».

Слово «донощики» в деяких коментарях 30-х років пов'язувалося з ім'ям Я. І. Ростовцева: «тут, можливо, Ш[евченко] має на увазі навіть конкретний факт (а їх він знав багато), натякаючи на Р. І. Ростовцева, генерал-ад'ютанта Миколи І, відомого діяча «селянської реформи», який зрадив свого часу декабристів, донісши на них царатові; головував він у так званих «редакційних комісіях», які готували проекти «реформи». Українські й російські ліберали всіляко вихваляли Ростовцева як «поборника правды», «захитника сирых и убогих»²⁸. Підстав для такого тлумачення немає. З контексту цілком ясно, що «в мережаній лїреї донощики» це ті ж «лакеї капрала п'яного» — київського сатрапа Бібікова, тобто українські дворяни. В поемі йдеться не про одну особу, а про типову рису тогочасного панства. Якщо ж поет і мав на увазі якогось конкретного донощика, то, найвірогідніше, це був помічник попечителя Київської учбової округи М. В. Юзефович. У щоденнику від 6 травня 1858 р. Шевченко називає «киевского Юзефовича» «предателем». Під час арешту кириломефодіївців останній взяв у М. Костома-

²⁸ Тарас Шевченко, Повне зібрання творів, т. 2, Державне літературне видавництво, [1936], стор. 532. Аналогічне тлумачення подано в «Кобзарі» видання ЛІМ, 1934.

рова нелегальні рукописи, ніби щоб заховати, і по-зрадницькому передав їх начальству²⁹.

27 ...Коли

28 Ми діждемося Вашінгтона

29 З новим і праведним законом?

30 А діждемось-таки колись!

Джорж Вашінгтон (1732—1799) — керівник визвольної боротьби північних американців проти Англії і перший президент Сполучених Штатів. Згадка про Вашінгтона, звичайно, не свідчить про симпатії Шевченка до буржуазного ладу. Поет вкладає в це ім'я емблематичний зміст «Вашінгтона», а цей історичний діяч був вождем революційних фермерських армій і стратегом переможної визвольної війни, Шевченко висловлює впевненість у неминучій перемозі революції на Україні і в Росії.

32 Полян, дулебів і древлян

33 Гаврилич гнув во время оно

Тут ідеться про жителів сатрапії Бібікова — Київщини, Волині й Подолії. Поляни, дулеби і древляни — стародавні слов'янські племена Правобережжя. Поляни жили на території сучасної Київщини, дулеби — на Волині, в басейні Західного Бугу, древляни — в басейні Прип'яті й Тетерева.

36 Оддав своїм прафосам п'яним

Профос (прафос) — у царській армії до 1868 р. військові, які чистили вбиральні, наглядали за арештованими й виконували тілесні покарання (звідси рос. «прохвост»).

39 Найшовсь-таки якийсь проява,

40 Якийсь дурний оригінал,

41 Що в морду затопив капрала,

42 Та ще й у церкві, і пропало,

43 Як на собаці.

Проява — за словником Б. Грінченка: «Удивительный, странный человек»³⁰.

З цитованого вище запису в Шевченковому щоденнику знаємо, що в осчові епізоду з ляпасом — справжній випадок, який стався з Писаревим, коли він був цивільним губернатором у Петрозаводську (а не у Вологді, як гадав Шевченко). Але в поемі цей ляпас «переадресо-

²⁹ Див.: «Автобіографія Н. И. Костомарова», «Задруга», М., 1922. стор. 197—198.

³⁰ «Словарь української мови», т. III, К., 1909, стор. 492.

сований» автором Бібікову. Текст твору не дозволяє іншого тлумачення. Шевченко послідовно називає Бібікова «сатрапом» і «капралом», а Писарева — «єфрейтором». І саме «капрал» і «сатрап» — дійова особа епізоду з ляпасом. Звернімо увагу й на те, що місце дії епізоду перенесено на Україну, — в Київ (весь цей епізод має форму авторського звернення до киян і взагалі українців, в якому поет викриває саме Бібікова). Основна мета «переадресування» ляпаса — в посиленні революційно-героїчної лінії поеми і, водночас, у поглибленні її сатиричної теми, зокрема характеристики Бібікова. Викривально-сатирична тема «Юродивого» пов'язана з Україною. «Переадресувавши» ляпаса київському сатрапові, сатирик надав епізодові в церкві значення революційного протесту проти гноблення України царизмом. Сама фігура «юродивого» набирала революційно-героїчних рис. Адже прилюдно образити всемогутнього правителя трьох губерній — зовсім не те, що зневажити губернатора глухої Олонецької губернії Писарева. Введення цього епізоду дало змогу поетові посилити мотив викриття суспільної байдужості, протиставивши «юродивого», «козака» «мільйону свинопасів» (рр. 48—49). Цей мотив, як відомо, є наскрізним у громадянській поезії Шевченка (пор. «Вам і байдуже» в р. 38 з «А онуки? Їм байдуже, панам жито сіють» у «Гайдамаках»).

Петрозаводський дослідник О. М. Мещерський подав за архівними матеріалами такі відомості про життєвий факт, покладений в основу епізоду з ляпасом: «Восени 1848 р. Писарєв за протекцією свого патрона Бібікова був переведений у Петрозаводськ на посаду цивільного губернатора тодішньої Олонецької губернії. 22 липня, під час урочистої молитви в кафедральному соборі з нагоди перших (?!) роковин з дня коронування Миколи I, чиновник 9-го класу Михайло Матвєєв привселюдно дав начальнику губернії ляпаса. У губернській канцелярії на М. Матвєєва була спеціально заведена справа (перед тим він уже був під судом за нанесення образи поліцмейстеру). Згідно наказу Матвєєв був насамперед «освідетельствован в положении рассудка»: очевидно, його намагались оголосити божевільним»³¹.

³¹ М. О. Мещерський, До джерел поезії Шевченка «Юродивий». — «Радянське літературознавство», 1962, № 6, стор. 129.

Звернімо увагу на останнє. Напевне, до Шевченка дійшли відомості і про те, що Матвеева намагалися оголосити божевільним. Звідси рядки:

54 Ви огласили юродивим

55 Святого лицаря!

Звідси, очевидно, й назва поеми.

55 ...а бивий

56 Фельдфебель ваш, Сарданапал,

57 Послав на каторгу святого

І ці рядки точно відповідають фактам. «Коли ж це не вдалось, — читаємо далі в статті М. Мешерського, — Матвеев був заарештований і переданий слідчим органам. Від Миколи I прийшов суворий наказ передати обвинуваченого до військового суду з розглядом справи за 24 години. Матвеев тримав себе під час слідства незалежно. Він відмовлявся виходити на допит на виклик жандармів, наскаржився в міністерство юстиції на жорстоке ставлення до нього тюремного начальства. В квартирі підсудного між його паперами знайшли написане ним на трьох піваркушах «возмутительное сочинение», що, зі слів жандармів, виявлялось «в порицаннях и обвинениях на правительство, в оскорблении памяти императора Петра I и в непотребных выражениях» на адресу Миколи I. Під час одного з обшуків у камері ув'язненого виявлено накреслені вугіллям на грубі два рядки:

В России нет царя,
А управляет царством сатана!

<...> Призначена комісія військового суду присудила Матвеева до каторжних робіт в рудниках довічно з конфіскацією майна. 4 жовтня над ним був здійснений відомий обряд громадянської кари і в той же день, закутий у кайдани, засуджений був доставлений [?! напевне треба: «відправлений»] під посиленням наглядом жандармів у Тобольськ на довічне поселення.

Після цієї події Писарєв не міг залишатися на своїй посаді. Весною 1851 р. його звільнили від управління Олонецькою губернією³². Щодо цього Шевченко свідомо пожертвував фактичною точністю заради більшої сатиричної виразності твору: в поемі побитий сатрап не пішов з посади: «пропало як на собаці».

³² «Радянське літературознавство», 1962, № 6, стор. 129.

Як слушно припускає той же дослідник, відомості про ганебний кінець губернаторської кар'єри Писарева дійшли до Шевченка в Новопетровське укріплення через польських засланців від Е. Желіговського, з яким поет тоді був заочно знайомий. «У січні 1851 р. в Олонецьку губернію був відправлений під поліцейський нагляд польський поет Едуард Желіговський (Антоній Сова). Він пробув у Петрозаводську майже три роки. Влітку 1853 р. Желіговський на власне прохання був переведений за станом здоров'я в Оренбурзьку губернію»³³.

«Бивий фельдфебель» — тобто Микола I, який помер 1855 р. Пор. сатиричне використання старослов'янської форми «бивий» (колишній) в «Истории одного города» Щедрина, де градоначальник Угрюм-Бурчеев (в ньому втілено риси Аракчеєва й почасти Миколи I) — «бывый прохвост».

Сарданапал — легендарний ассирійський цар, ім'я якого стало прозивним ім'ям можновладців, що ведуть розкішно-розпутне життя. Пор. характеристику гетьмана Самойловича в літопису Величка: «Ото новій Сарданапаль, иже гетманствовати любить, а зъ перинь делѣкатнихъ якъ щурь, вилѣзти и взятися за оружие до оборони отчизни отъ волковъ Крымскихъ не хочетъ»³⁴. «Вторым Сарданапалом» назвав Г. Державін Потьомкіна у вірші «Вельможа». Сарданапал згадується в Шевченковій поезії «О думи мої! О славо злая!» (1847).

63 *Глухими, темними рядами*

Рядами — так у першодруку і у всіх старих виданнях, де твір друкувався за цим джерелом. В Повному зібранні творів у шести томах (т. 2, 1963) вперше надруковано — «задами», як в копії О. Кониського. В першодруку, очевидно, друкарська або редакторська помилка.

66 *Ведеш мене з тюрми, з неволі,*

67 *Якраз на смітничок Миколи*

«Смітничком Миколи» поет називає офіційний Петербург — царську резиденцію, політичний центр імперії. Ці рядки — один з доказів, що «Юродивого» написано саме в Нижньому Новгороді, де Шевченко змушений був по дорозі із заслання зупинитися, чекаючи дозволу на проживання в Петербурзі.

³³ «Радянське літературознавство», 1962, № 6, стор. 130.

³⁴ «Летопись Самонла Величка», т. 2, стор. 391.

Образ «смітничка» виникає тут, можливо, тому, що вже в рядку 64 згадується це ж слово («На смітник вивнесли, а я...»). Водночас звертаємо увагу на записану Шевченком в щоденнику нелегальну байку Д. Т. Ленського «Помойная яма» (у Шевченка — без назви):

На улице и длинной и широкой
И на большом дворе стоит богатый дом
И со двора разносится далеко
Зловоние кругом.
А виноват хозяин в том.
— Хозяин наш прекрасный! но упрямый, —
Мне дворник говорит,
— Раскапывать велит помойную он яму,
А чистить не велит.
Зачем раскапывать заглохшее дерьмо?
И не казнить воров, не предавать их сраму?
Не лучше ль облегчить народное ярмо,
Да вычистить велеть помойную-то яму.

(V, 133—134)

Між смердючою «помойною ямою» (тобто «спадщиною» Миколи І; «богатий дом» — Зимовий палац), від якої «разносится далеко зловоние кругом», і «смітничком Миколи», де «із гною встають стовпом» смороду «його безбожній діла», — чимало спільного. Чи не дала ця байка поштовх до створення відповідного образу в Шевченковій поемі? Якщо це так, то Шевченко писав «Юродивого», можливо, ще на початку січня 1858 р. Як зазначалося, 13 грудня 1857 р. Шевченко мав намір почати писати поему «Сатрапи Дервиш», задум якої врешті переріс у рядки «Юродивого». Проте невідомо, чи здійснив він цього дня свій намір і коли саме закінчив відомий нам фрагмент твору. Байку «Помойная яма» поет чув від Щелкіна, коли той гостював у Нижньому Новгороді з 24 по 29 грудня, а переписав її у щоденник (з запису Олейникова) 1 січня 1858 р.

76 *А ти, всевидящее око!*

83 *...Око, око!*

84 *Не дуже бачиш ти глибоко!*

85 *Ти спиш в кіоті, а царі...*

«Всевидящее око» — «промысл божий, всеведение, изображаемое оком в лучах среди треугольника»³⁵. Цей ви-

³⁵ В. Даль. Толковый словарь живого великорусского языка, изд. 3, т. II, СПб. — М., 1905, стор. 1713.

раз в часи Шевченка часто вживався в живій і літературній мові (напр., у Лескова), а символічне зображення «всевидящого ока» — на іконах та інших предметах релігійного культу, на військових медалях тощо. Тому нема підстав безпосередньо пов'язувати цей вираз в «Юродивому» з рядками літопису С. Величка: «Аще и видѣ Всевидящее Око Божественное злодеяние Суховѣево...» і т. д.³⁶ Сатиричне переосмислення церковного символу (бог заплющує своє «всевидящее око» на злодіяння царів) виникає тут цілком природно і є новою варіацією попередніх богоборчих інвектив Шевченка, в яких «бог», тобто релігія, церква, завжди співучасник або байдужий спостерігач злочинів царизму й панства (в поемі «Сон» бог «недобачає», в «Княжні» — «бог куняє»).

86 *Та цур їм, тим царям поганим!*

87 *Нехай верзуться їм кайдани*

В цих рядках, як нам здається, — зерно тієї сатиричної ідеї, з якої пізніш³⁷ визрів вірш «Колись то ще, во время оно», де «верзуться кайдани» царю Олександрю II. За найбільш невідповідних обставин він мріє тільки про одне: «Який би ретязь ще сплести» народові.

88 *А я полину на Сибір*

89 *Аж за Байкал; загляну в гори,*

90 *В вертепи темні і в нори*

91 *Без дна глибокїї, і вас —*

92 *Споборники святої волї...*

«Споборниками святої волї», а вище «невольниками святыми» Шевченко називає декабристів³⁷. Нагадаємо, що саме в цей час поет заповнює свій щоденник захопленими записами про декабристів (записи від 16. X, 3. XI, 6. XI, 8. XI 1857 р.) і що написанню «Юродивого» передують поема «Неофіти», в якій декабристська тема посідає найважливіше місце. В листопаді 1857 р. Шевченко читав «Полярную звезду на 1856 год», де серед інших матеріалів про декабристів було надруковано послання Пушкіна «В Сибирь». Дослідники (Є. П. Кирилук, Ф. Я. Прийма) знаходять текстуальні збіги між пушкінським посланням і кінцевими рядками «Юродивого».

³³ Див.: Я. Д з и р а, Творчість Шевченка і літопис Величка. — «Вітчизна», 1962, № 5, стор. 203.

³⁷ Див.: Є. П. К и р и л у к, Пушкін і Шевченко. — «Радянське літературознавство», № 12, 1949, стор. 29.

Пушкін:

...Дойдут сквозь мрачные
затворы,
Как в ваши каторжные норы...

Шевченко:

...В вертепи темні і в норі
Без дна глибокії...

ДОЛЯ. МУЗА. СЛАВА

9 лютого 1858 р. Шевченко записав у щоденнику: «После беспутно проведенной ночи я почувствовал стремление к стихословию, попробовал и без малейшего усилия написал эту вещь. Не следствие ли это раздражения нерв?» (V, 146). Далі в щоденнику іде текст трьох поезій — «Доля», «Муза» і «Слава» з авторською нумерацією над назвою кожного вірша (I, II, III.). Цю ж нумерацію мають автографи поезій в листах до М. Щепкіна і до М. Лазаревського. Автограф у «Більшій книжці», за яким ці твори звичайно друкуються, нумерації не має. Той факт, що сам автор назвав у щоденнику всі три вірші «вещью» і відповідно пронумерував її складові частини, доводить, що він вважав поезії «Доля», «Муза», «Слава» циклом. Так він, власне, й характеризує їх у листі до С. Аксакова (від 16 лютого 1858 р.): «...одно в трех лицах <...> новорожденное чадо» (VI, 171). «Одно в трех лицах» — отже, триптих. «Ліричний триптих» — так назвав свою розвідку про цей цикл Є. Ненадкевич¹. Справді, цикл являє ідейну й емоційну цілість; кожний наступний вірш немов доповнює попередній, будучи водночас новим щабелем у розвитку ліричної думки поета. «Що таке триптих як цілість? — міркує Є. Ненадкевич. — Це синтетичне самоусвідомлення поета як творця, утвердження позитивного змісту своєї життєвої долі і своєї поетичної творчості»².

Як свідчить щоденчик, увесь цикл створено протягом одного дня — 9 лютого 1858 р. в Нижньому Новгороді — наче єдиним поривом натхнення (факт, що зайвий раз підтверджує надзвичайну, сказати б вибухову, інтенсивність творчого процесу в Шевченка).

¹ Є. О. Ненадкевич, Творчість Т. Г. Шевченка після за-
слання, стор. 41—52 (див. також: Є. П. Кирилюк, Тарас Шев-
ченко, стор. 481—484).

² Там же, стор. 42.

Оскільки реально-історичного коментаря потребує передусім остання частина триптиха — «Слава», а естетичний аналіз читач знайде в згаданій праці Є. Ненадкевича, у коментарі до «Музи» і «Долі» обмежимося найнеобхіднішими відомостями.

Доля. — Першодрук — в альманасі «Хата», 1860. Того ж року вірш з'явився в трьох (!) російських перекладах — Л. Блюммера (журнал «Светоч»), М. Гербеля («Кобзарь Тараса Шевченко в переводе русских поэтов») і М. Курочкіна («Народное чтение»).

За вдалою характеристикою Є. Ненадкевича, в «Долі» «поет оглянувся на перейдену життєву путь, обняв її всю єдиним підсумовуючим зором і оцінив її по-новому — не так, як він часто сприймав свою долю, переживаючи неволю заслання. Там почуття самотності, відірваності від України, від народу, від близьких і товаришів <...> викликає досить часто в його «невольничій» ліриці скарги, нарікання, обурення на долю, гіркі жалі. Тепер, по звільненні, оглядаючись назад і охоплюючи своє минуле життя в цілому, він сприймає свою долю інакше, оцінює її позитивно з етичного погляду. Він усвідомлює тепер важкі випробування життя, всіляке лихо, якого довелось зазнати, як сувору, але благодійну школу, що загартувала його дух і морально виховала його. Ота свідомість, що суворий життєвий шлях його був шляхом правди, сповняє поета почуттям глибокого задоволення і спокійною певністю свого майбутнього»^{2а}.

Муза. — Вірш вперше надруковано в російському перекладі М. Курочкіна в журналі «Народное чтение», 1860, № 5³. Першодрук оригіналу — в «Основі», 1862, № 5.

«У «Музі», центральному зі всіх поглядів віршеві триптиха, — пише цитований вже дослідник циклу, — поет розкриває, чим була і є в його житті поезія, які творчі радості вона йому дарувала. Перші два рядки:

А ти пречистая, святая,
Ти, сестро Феба, молодая —

своїм змістом, стилем і ліричним тоном визначають характер вступної частини вірша, тема якої — глибока уклінна

^{2а} Є. О. Ненадкевич, Творчість Т. Г. Шевченка після заслання, стор. 42—43.

³ Див. записку М. Курочкіна до Шевченка про переклад «Музи» і «Долі». — «Листи до Т. Г. Шевченка», стор. 211.

вдячність музи. <...> Образ музи даний тут згідно з класичною традицією: муза — сестра Мусаета (провидиря муз) — Феба (Пор. іронічне звернення до музи в «Царях»: «Старенька сестро Аполлона...». — Ю. І.). Далі, в розгорненні ліричної теми вірша, цей класичний образ сестри Феба перетворюється в живий, конкретний образ матері з певними національно-народними рисами матері селянки. Такий образ музи відбиває, напевне, синтезовані риси дорогих для поета, близьких йому жінок, які надихали його творчість (як конкретний образ улюбленої з інтродукції поеми «Сліпий»)»⁴.

Слава. — Першодрук вірша — в «Основі», 1862, № 5.

Стилістично й настроєво дуже відмінна від попередніх частин триптиха, «Слава» водночас внутрішньо пов'язана з ними. За вдалим спостереженням Є. Ненадкевича, мотивом прагнення посмертної слави завершується «Муза», і цим мотивом завершено й «Долю»: «дальше слава, а слава — заповідь моя». Додамо, що в цих частинах поет, власне, розкриває, якої слави він жадає: «у нас нема зерна неправди за собою» («Доля»), «учи неложними устами сказати «правду» («Муза»). Отже, і «доля» і «слава» поета — це його правдива «муза».

Вірш «Слава» — своєрідна варіація теми поезії 1847 р. «NN» («О думи мої! о слава злая!»). При деякій відмінності настрою, смислових акцентів і стильового зв'язання, спільними в обох поезіях є тема прагнення до слави, жадання слави і образно-метафорична інтерпретація цього поняття: слава — повія чи покритка в шинку, яка догоджає тим, хто заплатить...

Тему слави автор розв'язує в інтимно-ліричному плані, але широта його поетичного мислення така, що інтимна тема (особиста слава) переростає в соціальну (слава в сучасному суспільстві). Як і у вірші «NN», поет і прагне слави, і одночасно розвінчує її (слава — «зп'яними кесарями по шинках хилалась»). Власне, він осуджує не славу взагалі, адже це абстрактне поняття, а той людський загаль, в очах якого слава — привілей коронованих «злодіїв», «кесарів». Водночас ми чуємо інтимне зізнання поета, що він жадає слави, «чимчикує» за нею.

⁴ Є. О. Ненадкевич, Творчість Т. Г. Шевченка після за-
слання, стор. 45.

Це двоїсте ставлення автора до поняття слави неодмінно наштовхує читача на думку, що є дві слави — справжня й фальшива.

Стиль «Слави» є зразком творчого використання Шевченком бурлескної традиції. Своєрідність бурлескного елемента вірша в тому, що він виступає тут у ліричній функції. Невеселі жарти поета породжені його гірким роздумом про славу в сучасному суспільстві. Поетові гірко й сумно розуміти, що слава в його часи — «краща мальована», коханка «п'яних кесарів». Звідси його назмисно брутальний, нібито «кабацький» сміх, за яким ми відчуваємо «жаль великий на людей, на тих юродивих дітей». Бурлескний стиль «Слави» пов'язаний, проте, не тільки з суспільними мотивами вірша, а й з його інтимною темою. Поет іронізує з власних жадань слави («бо таки й досі за тобою чимчикую...»). І ця соромлива автоіронія, прибрана в гумористично-бурлескні шати, особливо нас зворушує. За тонким спостереженням Є. Ненадкєвича, бурлескна форма залицяння поета до слави обумовлена тим, що «скромність не дозволяє поетові висловити свої «освідчини» серйозно»⁵.

1 А ти, задріпанко, шинкарко,

2 Перекупко п'яна!

Говорячи про стилістичну залежність Шевченкового твору від бурлескної традиції, маємо на увазі передусім «Енеїду» Котляревського. Вже лайливе звернення до слави в перших рядках вірша своїм комічним нагромадженням лайливих визначень нагадує славнозвісну «художню лайку» персонажів «Енеїди». Шевченкова «краща мальована» дещо схожа на таку ж легковажну Венеру з «Енеїди», що «все з воєнними жила».

4 З своїми лучами?

Очевидно, цей образ (слава з «лучами») походить від російського виразу «лучи слави» («купаться в лучах славы», «греться в лучах славы» тощо) або від алегоричних зображень «слави» на старовинних гравюрах.

5 У Версалі над злодієм

6 Набор розпустила?

Злодій — французький імператор Наполеон III (1808—1873). Небіж Наполеона I, Луї-Наполеон Бонапарт 1848 р.

⁵ Є. О. Ненадкєвич, Творчість Т. Г. Шевченка після заслання, стор. 52.

був обраний президентом Франції. 2 грудня 1851 р. він здійснив державний переворот: розігнав палату депутатів і проголосив себе президентом ще на десять років. Рівно через рік проголосив себе імператором під ім'ям Наполеона III. Як політичний діяч Наполеон III мав у прогресивній громадській думці Європи, зокрема в Росії, цілком певну репутацію безпринципного демагога й узурпатора, влада якого спиралася на підтримку найбільш реакційних сил французького суспільства. Класичну оцінку його особи див. у памфлеті К. Маркса «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта».

Шевченкова згадка про Наполеона III, безперечно, викликана ще свіжою пам'яттю про недавню Кримську війну. Переможець у війні, він у цей час ніби й справді перебував у zenіті своєї, як скоро виявилось, дуже зрадливої «слави». Припускаємо також, що про особу Наполеона III нагадали тоді поетові газетні повідомлення й розмови про невдалий замах на імператора групи італійських революціонерів на чолі з Ф. Орсіні. Замах стався 2 (14) січня 1858 р. (а вірш написано 9 лютого); відгуки про цю подію протягом майже місяця друкувалися в російських газетах⁶.

Для Шевченка слава Наполеона III — це слава «злодія». Майже так само назвав його поет і в щоденнику — в запису від 16 жовтня 1857 р.: «коронований Картуш» (за ім'ям відомого французького розбійника XVIII ст.). До речі, це визначення Шевченко запозичив з нелегального вірша П. Лаврова «Отзвй на манифест» (1855), де вся четверта строфа присвячена викриттю Наполеона III:

Под маскою его подпишет мир с презреньем:
«Вот коронованный Картуш!»⁷

(В свою чергу П. Лавров скористався тут сатиричним визначенням В. Гюго, який у «Les châtiments» (1853) неодноразово порівнював «Наполеона Малого» з Картушем).

Напевне, Шевченко читав й інший нелегальний вірш П. Лаврова «Пророчество» (1852), в якому також є сатиричні рядки, спрямовані проти імператора-«злодія». Цей вірш, як і попередній, був дуже поширений у спис-

⁶ Докладніше про це див. у нашій статті «Нотатки шевченкознавця». — «Радянське літературознавство», 1966, № 3.

⁷ «Вольная русская поэзия второй половины XIX века», «Советский писатель», Л., 1959, стор. 623.

ках і надрукований Герценом у четвертій книзі «Голосов из России» (1857). Додамо, що саме в ці місяці Шевченко переписує до щоденника безцензурні вірші П. Лаврова («Русському народу», «Когда он в вечность преселился») і читає герценівські видання, зокрема «Голоса из России». Отже, ця, хай побіжна, Шевченкова згадка про «зłodія» Наполеона III була, як бачимо, зовсім не випадковою: вона органічно «вписувалася» в політичну атмосферу доби.

6 Набор розпустила?

Єдино вірогідне тлумачення цього виразу вперше подав Д. Мордовець для видання «Кобзаря», що його готував О. М. Огоновський: «Слава розпустила набор (на-борг) свої лучі над Наполеоном, бо він того не заслужив»⁸. Пор. у Б. Грінченка: «Набір, нар. В долг» (Словарь української мови, т. 2, стор. 463). І. Манжура в листі до О. Потебні писав: «...Набор — кажеться, случайно совпало с нем[ецким] «па borg»⁹. Аналогічне тлумачення знайдемо і в «Кобзарі» з примітками В. Сімовича («...славі заплатить Наполеон аж пізніше, що вона йому поборгувала», стор. 381), і в дослідженні Є. Ненадкевича «З творчої лабораторії Т. Г. Шевченка» («Набор» (набір) — запобігливо, так би мовити авансом поспішила розпустити свої «лучі» над «зłodієм»...¹⁰) і в «Словнику мови Шевченка»: «Набор (1). У борг, наборг»¹¹.

21 А надто з тим Миколою

22 У Севастополі

Див. рядок 21 у щоденнику й листі до М. Лазаревського: «І курвила з Миколою» (II, 475). Йдеться, звичайно, про Миколу I і його двозначну «славу» в роки Кримської війни. Згадка про Миколу I й недавні воєнні події, як вище про «зłodія», Наполеона III, — ще один приклад того, наскільки соціально мислив і відчував поет, в якого навіть думки про глибоко особисте викликали «актуальні» суспільні асоціації.

⁸ «Кобзар Тараса Шевченка», Львів, 1893, ч. II, стор. 388.

⁹ Іван Манжура, Твори, Держлітвид-в, К., 1961, стор. 383.

¹⁰ Є. О. Ненадкевич, З творчої лабораторії Т. Г. Шевченка. Редакційна робота над творами 1847—1858 рр., Вид-во АН УРСР, К., 1959, стор. 217.

¹¹ «Словник мови Шевченка», «Наукова думка», т. I, К., 1964, стор. 432.

Загальний сенс останніх рядків вірша (від «Ти хоча й пишалась...») такий: хоч є й слава «кесарів», це не стримує поетового жадання слави. Адже він знає, що його слава інша.

СОН («НА ПАНЩИНІ ПШЕНИЦЮ ЖАЛА»)

Збереглося п'ять автографів вірша — в щоденнику поета, на звороті офорта, подарованого Ф. І. Черненку, в «Більшій книжці», в листі до М. Максимович від 22 листопада 1858 р. та окремий автограф, датований 8 лютого 1859 р. Всі автографи мають відміни. Вже ця кількість автографів одного твору (а до нас, можливо, дійшли не всі) свідчить, що поет любив його й охоче дарував знайомим. Вперше вірш надруковано в журналі «Русская беседа», 1859, № 3, і того ж року в російському перекладі О. Плещеева у № 4—5 «Московского вестника». Датують твір звичайно за датою запису в щоденнику — 13 липня 1858 р., Петербург.

В десятитомному академічному виданні текст вірша подано за автографом на офорті, подарованому Ф. І. Черненку, на тій підставі, що цей текст «найбільш викінчений і художньо досконалий» (II, 544). Вважаємо це твердження за суб'єктивне. Більше рації мали упорядники шеститомного видання АН УРСР, надрукувавши твір за першодруком. Автограф тексту першодруку не зберігся, проте це був автограф, поданий самим автором до публікації. До того ж першодрук мав присвяту Марку Вовчку, відсутню в інших автографах. Шевченко присвятив вірш Марку Вовчку ще до знайомства з письменницею, і присвята мала значення публічної декларації літературних уподобань поета.

Напередодні селянської реформи дозволялася критика кріпацтва, отже, нема нічого дивного, що цей антикріпосницький твір 1859 р. надруковано в легальних виданнях.

15 *Та на своїм веселім полі*

16 *Свою таки пшеницю жнуть*¹

Свою пшеницю на своїй землі — тут поет висловив народне розуміння «сподіваної волі»; по суті, це була

¹ Подаємо за текстом шеститомного видання АН УРСР.

програма звільнення селян з землею. В деяких інших автографах рядок 16 менш соціально виразний: «Удвох собі пшеницю жнуть» (щоденник, офорт Ф. Черненка).

23 *Ще кону дожинать пішла*

Після цього останнього рядка в автографі, записаному в щоденнику, було ще два рядки:

Останню, може, бог pomoже,
То й сон твій справдиться.

Ці ж рядки дописано олівцем чужою рукою до тексту «Більшої книжки», очевидно, вже після смерті Шевченка. Редакція щоденника вважається найранішою. Видучення цих двох рядків в наступних редакціях твору істотно посилило його суспільне звучання. Вірш був написаний в період підготовки селянської реформи, і таке, сказати б, оптимістичне його закінчення могло викликати думку, нібито Шевченко покладав якісь надії на «царську ласку», хоч поет тут зовсім не говорить, якими шляхами «сон... справдиться». Тим часом у наступному творі «Я не нездужаю, нівроку» поет цілком недвозначно висловив своє невдовір'я до обіцяної царем «волі». Отож, відкинувши два останні рядки, Шевченко не тільки надав закінченню вірша більшої лапідарності й інтонаційної завершеності, а й збагатив його ідейно. Тепер в цьому творі, написаному напередодні селянської реформи, мало сказати — не висловлено радості з приводу майбутнього звільнення, — в ньому взагалі нема жодного слова про очікуване скасування кріпацтва. На фоні численних вихвалянь тогочасної преси на адресу «царя-визволителя» таке мовчання було демонстративним і багатозначним, тим більше, що в новій редакції емоційний тон вірша став надто похмурим і безнадійним. Воно було схоже на ту «критику мовчаням», якою зустрів реформу 1861 р. легальний орган російської революційної демократії — «Современник».

«Я НЕ НЕЗДУЖАЮ, НІВРОКУ»

Єдиний автограф твору — в «Більшій книжці». Відомі також кілька списків 60-х років, що не мають істотних відмін від автографа (в списку Г. Богданенка 1861 р. вірш має заголовок «Сподівана воля»). Першодрук — у книзі «Поезії Тараса Шевченка», т. I, Львів, 1867. Вірш датований в автографі 22 листопада 1858 р. В цьому творі

Шевченко вперше висловив своє ставлення до обіцяного царем Олександром II скасування кріпацтва. Досі поет не тільки жодним словом не згадав у своїх віршах про майбутню реформу, а писав антицаристські поезії, що явно дисгармонували з модними тоді настроями ліберальної «весни» («Неофіти», «Юродивий», «Слава»). Принагідні згадки про реформу в щоденнику поета свідчили про недовірливо-скептичне ставлення Шевченка щодо намірів уряду в селянському питанні. Перша така згадка в запису від 9 вересня 1857 р. закінчується словами: «И не разделив восторга, пробужденного этой великой радостью, я закутался в свой чапан и заснул сном праведника». В записі від 24 квітня 1858 р. поет згадує про «бесконечные и бесплодные толки об эмансипации» в Петербурзі. Але першу поетичну декларацію Шевченка про «сподівану волю» написано вже через кілька місяців після повернення до Петербурга. Очевидно, для того, щоб дати ту ясну й недвозначну відповідь на питання «що робити», яке поставив у своєму вірші недавній засланець, потрібен був певний час, аби осмислити політичну ситуацію в країні, суспільні настрої, наміри уряду, знайти друзів і однодумців, на яких можна спертися в боротьбі.

Вірш не випадково написаний в Петербурзі, що був центром суспільної боротьби за шляхи розв'язання селянського питання. Закликаючи народ не вірити царським обіцянкам про «волю», а взяти справу визволення у власні руки, Шевченко висловив у вірші не тільки свої власні погляди на селянське питання, а й спільні погляди всієї революційної демократії і української, і російської. Встановлено, що революційні ідеї, висловлені тут поетом, навіть фразеологічно дуже близькі до того, що в ті роки говорили й писали російські революційні демократи. Безпосередній поштовх до написання «Я не нездужаю...» могли дати Шевченкові й зустрічі з діячами з кола «Современника», бесіди, на яких вироблялася спільна позиція демократії щодо селянської реформи, і правдиві чутки про саботаж майбутньої «емансипації» з боку кріпосників, що становили більшість у комітетах по підготовці реформи, і цілком певні відомості, що цар має намір розв'язати селянське питання за рахунок самих селян (у серпні—вересні 1858 р. Олександр II подорожував по Росії, виступаючи з промовами перед дворянством). Творчий імпульс до написання вірша могло дати поетові знайомство з ано-

німним «Письмом к редактору», надрукованим у № 25 «Колокола». Цей номер вийшов незадовго до створення «Я не нездужаю...» — 1 жовтня (19 вересня) 1858 р. Відомостей, чи читав Шевченко цей номер «Колокола», немає, але дуже вірогідно, що читав. Виводимо це не тільки із засвідченого щоденником поета його великого інтересу до цього видання, а й з того, що Шевченко, безперечно, читав попередній номер «Колокола», тобто 23—24 (див. коментар до вірша «Умре муж велій в власяниці»). При порівнянні Шевченкового твору і «Письма к редактору» впадає в око їх ідейна і словесна подібність. Автор «Письма к редактору», як і Шевченко, викриває Олександра II, проголошує, що цар і поміщики — одне ціле, що селянство не дочекається від царя волі, і закликає до сокири, народної революції (відповідні паралелі див. у коментарі до окремих рядків).

Вірш «Я не нездужаю...» мав значення не тільки літературного, а й політичного факту як одна з перших декларацій загальноросійської революційної демократії про ставлення до селянської реформи. Ще більшим є значення цього твору в історії української суспільної думки як фактично першого проголошення поглядів української демократії на шляхи розв'язання селянського питання.

Проте було б помилкою бачити в цьому творі лише голу політичну декларацію. Це — поетичний твір надзвичайної художньої сили. Його основна ідея — ідея революційного визволення селянства — не подається читачеві у вигляді заримованої політичної формули, а органічно виникає у творі як плід ліричного переживання поета. Вірш відтворює не кінцевий наслідок думки, а її процес, динаміку почуттів і мислення поета. В цьому невеличкому вірші — найскладніша гама думок і емоцій від «фізичних» відчужень до політичних роздумів. В ньому і гірко розуміння того, що царські обіцянки волі — обман, і гаряче співчуття народові, і почуття безмежної ненависті до царя й панства, і знайдена відповідь на питання «що робити?» («треба миром...» і т. д.), і водночас тривожне передчуття того, що «мир» може не відгукнутися на заклик поета.

7 *Добра не жди,*

8 *Не жди сподіваної волі —*

Пор. з текстом «Письма к редактору»: «...Александр II никак не признает необходимости освободить крестьян

вполне от всякой зависимости от помещиков и никак не признает прав крестьян на землю <...> Александр II ничего этого не признает, а бедные крестьяне, надеясь на его отеческую к ним любовь, ждут, что манифест о полном их освобождении некогда последует <...>. Ждите, бедные труженики! Не дожидаться вам этого дня...»¹ (Підкреслення наше.—Ю.І.). Пор. також рядки вірша М. Михайлова «О сердце скорбное народа!», написаного десь у 1859—1861 рр., як припускаємо, під впливом Шевченкового «Я не нездужаю, нівроку»:

Не жди, чтоб счастье и свобода
К тебе сошли из царских рук².

А у відомій прокламації «Барским крестьянам от их доброжелателей поклон» (1861) Чернишевський писав: «А не знал царь, что ли, какое дело он делает? <...> Не дожидетесь вы от него воли, какой вам надобно»³.

Отже, «Не жди сподіваної волі...» (Шевченко) — «Не дожидаться вам этого дня» («Письмо к редактору») — «Не жди, чтоб счастье и свобода...» (М. Михайлов) — «Не дожидетесь вы от него воли» (Чернишевський). Тут знаменна як ідейна, так і фразеологічна близькість українського і російських демократів, що виступали єдиним фронтом проти царизму.

9 Вона заснула: цар Микола

10 Її приспав.

Вся образна система вірша пов'язана з розгортанням сатиричної метафори «спляча воля». В образі царя Миколи, що «приспав» волю, бачимо не стільки оцінку минулого царювання, скільки нового, в якому поет впізнав ознаки ненависної йому «миколаїщини». Цікаво, що й в «Письме к редактору» згадується «ніколаевская спячка»⁴.

Слово «прислати» в українській і російській мовах має значення не тільки «усипити», а й «задушити реб'нка, придавив его» («Словарь української мови», ред. Б. Грінченка, т. 3, стор. 437). Пор. тлумачення Даля: «...навалиться на него в беспамятном сне и задушит» («Толковый словарь», т. III, вид. 3, стор. 1159). Друге значення

¹ «Колокол», 1858. № 25, стор. 205.

² М. Михайлов, Стихотворения, 1850, стор. 121.

³ Н. Г. Чернышевский, Полное собрание сочинений, т. VII, стор. 521.

⁴ «Колокол», 1858. № 25, стор. 201.

слова збагачує образ додатковими асоціаціями: воля, яку придушив царизм, спить мертвим сном: «А то проспять собі небога до суду божого страшного!» (рр. 15—16), тобто до воскресіння мертвих!

- 10 *А щоб збудить*
- 11 *Хиренну волю, треба миром,*
- 12 *Громадою обух сталить;*
- 13 *Та добре вигострить сокиру —*
- 14 *Та й заходиться вже будить.*

Пор. «Письмо к редактору»: «На себя только надейтесь, на крепость рук своих: заострите топоры, да за дело — отменяйте крепостное право, по словам царя, снизу! за дело, ребята, будет ждаться, да мыкать горе; давно уже ждете, а чего дождались?..» (підкреслення наше. — Ю. І.)⁵.

У мові революційних демократів середини ХІХ ст. «топор — этот ultima ratio (последний довод) притесненных» (Герцен) стає символом селянської революції (пор. з «цареубийственным кинжалом» — символом тираноборства в поезії доби дворянського визвольного руху). Про поширення цього символу навіть у живій мові тих років свідчать спогади С. Стахевича. Чернишевський, розповідаючи йому про зібрання у Кавеліна, в якого бував і Шевченко, згадував: «Я да еще несколько человек — мы там любили напоминать о топорах; нечего греха таить: частенько таки напоминали...»⁶

У Шевченка образ сокири міг виникнути самостійно (дещо схожий образ знаходимо ще в «Неофітах»: «Ножом тупим тебе заріжуть, мов собаку, уб'ють обухом»). Проте на час написання «Я не нездужаю...» слово «сокира» було вже досить поширеним у революційній публіцистиці й поезії. Крім цитованого вище «Письма к редактору», про «сокиру» згадували Добролюбов у вірші «Дума при гробе Оленина» (1855), Герцен у прокламації «Юрьев день! Юрьев день!» (1853) і брошурі «Крещеная собственность» (яку Шевченко прочитав у жовтні 1857 р.), де є такі рядки: «Пусть они знают, что, если ни правительство, ни помещики ничего не сделают, — сделает топор»⁷; «по-

⁵ «Колокол», 1858, № 25, стор. 205.

⁶ С. Г. Стахевич, Среди политических преступников. — Зб. «Н. Г. Чернышевский», М., 1928, стор. 101.

⁷ А. И. Герцен, Собрание сочинений в тридцати томах, т. XII, стор. 96.

ка помещик не уморил с голоду или не убил физически своего крепостного человека, он прав перед законом и ограничен только одним топором мужика»⁸. Цікаво, що згадку про «сокиру» селянської революції знаходимо у вірші слов'янофіла С. Т. Аксакова «При вести о грядущем освобождении крестьян» (1857):

В церковь ли пойдешь с смиреньем
Иль, начавши кабаком,
Все свои недоуменья
Порешить ты топором?⁹

Можна навести ще чимало згадок про «сокиру» в негальних творах, написаних наприкінці 50-х років або дещо пізніше. В революційній пісні «Уж опять не бывать» (між 1857—1861 рр.):

Коль путем и добром
Не дадут нам воли,
Топором заберем
Мы свое приволье!¹⁰

У вірші І. Нікітіна «Падет презренное тиранство» (ті ж роки):

Уж всходит солнце земледельца!
Забитый, он на мечь не скор;
Но знай: на своего владельца
Давно уж точит он топор...¹¹

З закликком «К топору зовите Русь» звернувся до Герцена автор «Письма из провинции», надрукованого 1860 р. в № 64 «Колокола» за підписом «Русский человек» (лист, напевно, вийшов з кола Чернишевського).

17 А панство буде...

19 Любить царя своего п'яного

Це перша в Шевченковій поезії згадка про особу нового царя — Олександра II. Поет викриває лицемірство селян-

⁸ А. И. Герцен, Собрание сочинений в тридцати томах. т. XII, стор. 104.

⁹ С. Т. Аксаков, Полное собрание сочинений, т. III, СПб., 1886, стор. 456. Пор. також лист Чичеріна до Герцена, де цей наляканий закликками до «сокири» літерал писав: «Топор еще не в таком ходу; мы к нему не так привыкли, но судя по письму [идеться про «Письмо к редактору». — Ю. I.], которое вы напечатали в «Колоколе» и это средство начинает приобретать популярность» («Колокол» від 1 вересня 1858 р., № 29, стор. 238).

¹⁰ «Вольная русская поэзия второй половины XIX века», «Советский писатель», Л., 1959, стор. 165.

¹¹ «Былое», 1906, кн. 7, стор. 1.

ської політики царя, підкреслюючи його єдність з панством, для якого цар — «свій». Саме дворянству (в особі членів губернських комітетів, головного комітету та інших інституцій) доручив Олександр II підготовку селянської реформи. В цьому ж плані викривала селянську політику Олександра російська демократія. Майже в цей саме час Герцен писав про «крестьянские комитеты, составленные из заклятых врагов освобождения...»¹², а автор «Письма к редактору» звертався до селян: «На кого же надеяться теперь! На помещиков? Никак — они заодно с царем и царь явно держит их сторону»¹³. Та й сам Олександр II не приховував від дворян, що вважає себе приналежним до їх стану. Незабаром після вступу на престол він наказав міністрові внутрішніх справ Ланському розіслати губернським предводителям дворянства циркуляр, що мав на меті заспокоїти поміщицтво щодо внутрішньої політики нового царя: «Всемиловейший государь наш повелел мне ненарушимо охранять права, венценосными его предками дарованные дворянству»¹⁴. «Я считал себя первым дворянином, когда был еще наследником, — говорил Олександр в одній з промов до дворян, — я гордился этим, горжусь этим и теперь и не перестаю считать себя в вашем сословии»¹⁵. Як бачимо, у панства були причини «любить царя своего п'яного».

Епітет «п'яний» щодо Олександра II в рядку 19 має явно памфлетний характер і неодноразово повторюється в інших віршах Шевченка, де згадується цей цар: «І п'яний Ірод знову п'є», «Так що ж, — промовив Ірод п'яний», «Од п'яного царя-владики» («Во Іудеї во дні они»), «Іх кроткий, п'яний господар» («Осії глава XIV»). Епітет «п'яний» стає тут своєрідною особливою прикметою, яка дає зрозуміти, про якого царя йдеться. Нам вже доводилося писати, що подібні сатиричні визначення зустрічаються і в російській революційній поезії 60-х років. Див. у вірші А. Красовського «Сон каторжника»:

Был царь Николашка,	Теперь Алесашка,
Злой деспот, тиран,	Нетрезвый болван ¹⁶ .

¹² «Колокол» від 1 листопада 1858 р., № 27, стор. 220.

¹³ Там же, № 25 (1 X), стор. 205.

¹⁴ С. С. Татищев, Император Александр II, т. 1, 1911, стор. 277.

¹⁵ Там же, стор. 330—331.

¹⁶ «Литературное наследство», № 25-26, стор. 463.

Або див. анонімний переспів з Гейне «Китайский император», де герой вірша — імператор — говорить:

Лекарь мне грозит бедою, Но для блага государства
Если пить не перестану. Я себя щадить не стану¹⁷.

Рядок «Слався, царь-освободитель!» роз'яснював читачеві, що під «китайським імператором» треба розуміти саме Олександра II.

Цей сатиричний мотив пов'язаний з упертими чутками про пияцтво нового царя. «Он работает день и ночь с рвением, может быть, большим, чем понимание дела, — писала в щоденнику фрейліна Г. Ф. Тютчева, — а его обвиняют в том, что он проводит ночи в пьянстве. Вот слухи, которые доходят до меня...»¹⁸ Про ці ж чутки читаємо в спогадах М. М. Шемановського. «Только зачем ты предрекаешь страдания при сыне, да еще называешь его бестолковым? — питав він Добролюбова про його «Оду на смерть Николая I». — Ведь, по слухам, он хоть и пьяница, а с хорошим сердцем?

— Дело тут не в человеке, а в царе»¹⁹.

Віршем «Я не нездужаю...» Шевченко одним з перших почав нещадну сатиричну дискредитацію Олександра II саме в той період, коли ліберали — і російські і українські — творили культ «доброго» «царя-визволителя». Отже, цей вірш має і свій полемічний підтекст: він викриває не тільки Олександра II, а й його апологетів з досить численого в ті роки табору ліберальної інтелігенції. Пишучи про любов панства до «царя свого п'яного», Шевченко, напевно, пригадував панегіричні рядки про Олександра в листі, одержаному від Куліша на початку того року: «Він же в нас тепер первий чоловік: якби не він, то й дихнуть нам не дали б. А воля кріпаків — то ж його діло. Найближчі тепер до його люде по душі — ми, писателі, а не пузатії чини. Він любить нас, він йме нам віри, і віра не посрамить його»²⁰.

До Шевченка сатиричні вірші на початок царювання Олександра II знаходимо в «Оде на смерть Николая I» Добролюбова, анонімному вірші «Шарманка», «Когда он

¹⁷ «Лютня», вып. 1, Лейпциг, 1869, стор. 98.

¹⁸ А. Ф. Тютчева, При дворе двух императоров. Дневник 1855—1882, М., 1929, стор. 140.

¹⁹ «Литературное наследство», № 25—26, стор. 288.

²⁰ «Листи до Т. Г. Шевченка», стор. 123.

в вечность преселился» П. Л. Лаврова, «На улице и длинной и широкой» Д. Т. Ленського (обидва останні вірші Шевченко переписав до щоденника) та ще деяких. У більшості з цих віршів Олександр II не був безпосереднім об'єктом сатири.

Відтоді викриття Олександра і його політики — підготовки розв'язання селянського питання в інтересах поміщиків — стає провідною темою політичної поезії Шевченка. Безпосередньо спрямовані проти Олександра II і його апологетів поезії «Колись то ще, во время оно», «Осії глава XIV», «Во Іудеї во дни они», почасти «Бували війни й військові свари» тощо (див. коментар до них).

20 *Та візантійство прославлять*

Слово «візантійство» Шевченко вжив у значенні найреакційніших ретроградних традицій в російській державності, що беруть свій початок від самодержавно-православної Візантії. На думку О. Дорошкевича, вирази «візантійство» і «візантійський» у поезії Шевченка «належать до впливу Герценової літератури» (дослідник наводить такі приклади з Герцена: «византийская мысль царей...», «духівництво «осталось византийским»²¹). Зазначимо, в свою чергу, що подібні вирази вживалися в Шевченкову добу не тільки Герценом, а й іншими публіцистами. Так у відомому листі Белінського до Гоголя знаходимо вирази: «византийская мысль», «византийский бог»²². Останнє відразу викликає в пам'яті «візантійський саваоф» з вірша Шевченка «Ликері» (1860).

ПОДРАЖАНІЄ 11 ПСАЛМУ

Автограф твору записаний у «Більшу книжку», де датований: «1859. 15 февраля». Першодрук — в «Основі», 1861, № 10 під назвою (очевидно, редакторською) «Прочитавши 11 псалом».

Це перше з наслідувань біблій, написаних Шевченком після заслання. Протягом 1859—1860 рр. поет ще напише «подражанія» біблійним пророкам Ісаїї, Іезекілю, Осії, а також твори з біблійним сюжетом — «Во Іудеї...», «Марія», «Саул».

²¹ «Шевченківський збірник», т. I, К., 1924, стор. 54.

²² В. Г. Б е л и н с к и й, Полное собрание сочинений, т. X, 1956, стор. 216.

Чому саме в роки революційної ситуації Шевченко виявляє неабиякий інтерес до біблійної тематики? Нагадаймо, що цей інтерес виникає у нього ще до заслання, коли він написав «Давидові псалми». На засланні він створив «Царі», стилістика біблії позначилася на ряді його поезій. Про причини Шевченкового інтересу до цього джерела йшлося в коментарі до «Давидових псалмів» у першому томі нашої праці. Не повторюючи всього сказаного, звернімо увагу на таке: всі без винятку поезії «Кобзаря» на біблійні мотиви є творами громадянської, революційної музи. Отож Шевченко звертався до біблії не як до релігійного твору «святого письма», а як до літературного джерела, художнього пам'ятника, який давав йому певний матеріал — образи, мотиви й сюжети для створення поезій актуального громадянського спрямування. Загальновідомо, що біблія привертала увагу поетів різних країн і часів, які мали нахил до громадянської музи. Загальновідомі й слова Маркса (ми їх наводили в коментарі до «Давидових псалмів») про те, що в епохи революційних криз люди запозичали з минулого «імена, бойові лозунги, костюми, щоб у цьому освяченому давниною вбранні, цією запозиченою мовою розигрувати нову сцену всесвітньої історії»¹. Маркс зазначив, зокрема, що Кромвель і англійський народ «скористались для своєї буржуазної революції мовою, пристрастями й ілюзіями, запозиченими з Старого завіту»². Для Шевченка «подражання» біблії були формою естетичного звеличення сучасної боротьби за свободу. За визначенням О. Білецького, «библейские образы и словесные формулы помогали Шевченко найти выражение для возраставшего в его поэзии с годами гражданского пафоса: они выполняли для Шевченко ту же роль, какую они играли при формировании русской гражданской лирики конца XVIII, начала XIX века»³. Стилiстика й образність біблійних інвектив і пророцтв про майбутню перемогу «правди» над «неправдою» виявилися співзвучними викривальній патетиці самого Шевченка. З біблії він черпав засоби художньої виразності, сповнені, за вдалими

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 8, Держполітвидав УРСР, К., 1961, стор. 113.

² Там же, стор. 199.

³ «VI пленум правления ССП СССР», бюллетень № 3, стор. 139.

виразом Л. Булаховського, своєрідної, віками нагромаджені сили. В цій пам'ятці рабовласницької доби знайшли своєрідне відображення елементи соціального протесту народних мас проти панівного класу. Деякі з біблійних пророків, хай у містифікованій релігійній формі, викривали царів та князів і провіщали майбутню перемогу справедливого ладу. Саме ці частини біблії, що містили в собі соціальні мотиви, переосмислював Шевченко для потреб сучасної суспільної боротьби. Свого часу Ф. Булгарін не без підстав доносив урядові, що «библия и евангелие есть республиканский кодекс в устах искусного толкователя»⁴. В цьому зв'язку згадаємо, що емігрант В. І. Кельсієв, близький на початку 60-х років до Герцена і Огарьова, не тільки переклав у цей час російською мовою біблію (вийшла 1866 р.), а й замислив видати евангеліє в українському перекладі. За свідченням А. І. Нечипоренка на «процесі 32-х» його лондонський знайомий Владимиров «...как-то сообщил Нечипоренку, что Кельсиев ищет переводчика евангелия на малороссийский язык. Нечипоренко отправился к Шевченку. Тот обещал переговорить кое с кем, но потом ответил, что перевод они хотят издать сами и притом в Петербурге»⁵. Цей намір не здійснився. «Можливо, — припускає Ф. Я. Прийма, — видавці «Колокола» прагнули одержати від поета не буквальный переклад евангелія на українську мову, а поетичне переосмислення в дусі революційної ідеології окремих місць «священного писання»⁶. Таке припущення явно суперечить змістові цитованого свідчення Нечипоренка. Якби йшлося лише про поетичний переспів «в дусі революційної ідеології» окремих місць евангелія, Шевченкові не було б потреби радитися про це «кое с кем» (очевидно, з українськими письменниками з кола «Основи»), і він не відповів би, що цей переклад буде видано в Петербурзі (де духовна цензура не дозволила б видання таких «революціонізованих» уривків з біблії).

Свого часу були спроби пояснити Шевченкові «біблєїзми» маскуванням від цензури. Останню з таких спроб знаходимо в другому виданні книжки М. Бельчикова про

⁴ «Декабристы», ГИХЛ, 1951, стор. XIV.

⁵ М. Лемке, Очерки освободительного движения «шестидесятых годов», СПб., 1908, стор. 110.

⁶ Ф. Я. Прийма, Герцен і Шевченко. — «Радянське літературознавство», 1962, № 3, стор. 89.

Шевченка: «Обращение к этому материалу не было случайным. Цензурные преследования не давали Шевченко возможности выражать свои революционные убеждения. Поэтому он был вынужден прибегать к иносказаниям и аллегориям, вынужден был обращаться к истории, к библейским представлениям и образам»⁷. І далі: «Для него библеизмы являются наиболее удобной формой для проведения через цензурные преграды революционных идей»⁸. Така думка не витримує критики вже тому, що більшість Шевченкових поезій на біблійні сюжети має одверто революційний зміст і явно не розрахована на цензурний друк («Царі», «Марія», «Подражаніє Іезекілю», «Осії глава XIV», «Саул»).

Проте в окремих творах поета біблійна тематика справді маскувала їх революційну спрямованість і полегшувала публікацію цих поезій у легальних виданнях. До таких творів належать, зокрема, «Давидові псалми», «Ісаія. Глава 35» і даний вірш — «Подражаніє 11 псалму».

Чому Шевченко не приєднав «Подражаніє 11 псалму» до циклу «Давидові псалми», який увійшов у «Кобзар» 1860 р. і тоді ж вийшов окремим виданням? Передусім, нам здається, тому що цей вірш є більш вільним переписом оригіналу, ніж «Давидові псалми». Це справді «подражаніє» — наслідування, а не звичайний віршований переклад. Такий вірш був би неприйнятним для духовної цензури саме як переклад, але як оригінальний твір на біблійні мотиви він не виходив за рамки цензурних вимог. Певне значення могло мати й те, що Шевченко не вважав за потрібне поєднувати в один цикл поезії, що належать до різних етапів його творчого шляху.

10 Скуєш лукавії уста,
11 Язык отой велеречивий,
12 Мовляеший: — Ми не суета!
13 І возвеличимо надиво
14 І розум наш і наш язык...

18 Ради їх
19 Людей закованих моїх,
20 Убогих, нищих... Возвеличу

⁷ Н. Ф. Бельчиков, Тарас Шевченко, ГИХЛ, М., 1961, стор. 205.

⁸ Там же, стор. 206.

21 *Малих отих рабів німих!*

22 *Я на сторожі коло їх*

23 *Поставлю слово.*

Пор. з біблійним текстом: «Потребит господь вся устны льстивыя, язык велеречивый, рекшия: язык наш возвеличим <...> Страсти ради нищих и въздыхания убогих. ныне воскресну, глаголет господь: положуся во спасение...» (Підкреслення наше — Ю. І.). Заради переосмислення оцих рядків псалма Шевченко й написав своє наслідування. «Лукавим» і «велеречивим», що возвеличують свій «розум» і «язик», поет протиставляє «людей закованих», «убогих, нищих», «рабів німих». Друга частина цього протиставлення дозволяє з певністю твердити, що під «лукавими» автор розумів не морально-психологічний тип, а тип соціальний — панівний клас, який хизується своїм «розумом» і своїм квазі-мудрим «словом» (пор. в «І мертвим, і живим...» мотив протиставлення «премудрих» і «немудрих»).

Використовуючи парафрастичну мову псалма, поет у рядках 19—24 провіщає майбутню перемогу народу над гнобителями («людей закованих» над «лукавими»). Читаючи ці рядки, ми звичайно забуваємо, що вони вкладені в уста бога, — сприймаємо їх як авторський монолог, звернений до сучасників. А слова «Я на сторожі коло їх поставлю слово» в нашій уяві набувають значення декларації автора про мету свого поетичного слова: промовляти від імені «рабів німих».

МАРКУ ВОВЧКУ

На пам'ять 24 генваря 1859

Цей вірш звичайно друкують за автографом, записаним у «Більшу книжку» під датою «1859. Февреля 17. СПб.». Коім уривка вірша на листі М. Максимовича і авторизованого списку твору рукою І. Лазаревського, зберігся ще автограф, поданий до цензури як вірш-присвята до рукопису «Поезія Т. Шевченка. Том I» (на звороті титульної сторінки; з 1965 р. цей автограф зберігається в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. 1, № 18). Цензор Бекетов, дозволивши 28 листопада 1859 р. до друку присвяту, водночас викреслив кілька слів вірша. Шевченко, очевидно, відмовився друкувати

вірш з купюрами: в «Кобзарі» 1860 р. (який вийшов замість книги «Поезія Т. Шевченка. Том I») на звороті титульної сторінки залишилася тільки прозова присвята: «Марку Вовчку. На пам'ять 24-го січня 1859».

Текст вірша-присвяти має деякі відміни від тексту «Більшої книги» (див. ПЗТ у шести томах, т. 2, К., 1963, стор. 572). Оскільки автограф присвяти, очевидно, дещо пізнішого походження, постало питання — чи не слід друкувати твір саме за цим автографом. В. Бородин висловив припущення, що деякі відміни в цьому тексті пояснюються намаганням поета «зробити окремі рядки менш вразливими з боку цензури»¹ («думу тихую», «думу кроткую» зам. «думу вольную»), отже, даний текст не слід вважати за основний. Редакція «Більшої книжки» здається їй нам більш досконалою.

Першодрук вірша — в «Кобзарі» 1867 р. видання Кожанчикова.

Марку Вовчку. На пам'ять 24 генваря 1859. — Про ім'я Марка Вовчка (Марії Олександрівни Маркович, 1834—1907) Шевченко вперше почув, очевидно, в Нижньому Новгороді, з листа П. Куліша від 22 грудня 1857 р., в якому той сповіщав поета, що вислав йому щойно опубліковані «Народні оповідання». Одержавши це видання і дізнавшись, що автором є жінка, Шевченко записав у щоденнику: «Какое возвышенно прекрасное создание эта женщина <...> Необходимо будет ей написать письмо и благодарить ее за доставленную радость чтением ее вдохновенной книги» (V, 151). Своє захоплення творами письменниці Шевченко пізніше висловив у присвяті їй вірша «Сон» («На панщині пшеницю жала»), надрукованого 1859 р. у III книзі «Русской беседы». Напевне, поет ще у серпні або вересні 1858 р., тобто до публікації вірша й особистого знайомства з Марком Вовчком, надіслав їй автограф твору з присвятою, бо чоловік письменниці — О. В. Маркович у листі, написаному десь у вересні 1858 р., дякує Шевченкові за цей вірш². В цьому ж листі О. В. Маркович дякує й за інший дарунок — «золотий наручник — громадську за приводом Вашим даровизну»³.

¹ В. Бородин, Новознайдені тексти Т. Г. Шевченка. — «Радянське літературознавство», 1964, № 2, стор. 128.

² Див.: «Листи до Т. Г. Шевченка», стор. 147.

³ Там же.

Присвята вірша «На пам'ять 24 генваря 1859» засвідчує дату особистої зустрічі Шевченка з Марком Вовчком. Ще із згаданого вище листа до поета дізнаємось про намір подружжя Марковичів приїхати до Петербурга, «щоб розгледить Вас віч-на-віч»^{3а}. А дату приїзду Марковичів до столиці встановлюємо за листом з Москви В. Аксакової до М. Карташевської від 22 січня 1859 р.: «Вчера у нас был Марко Вовчок <...> Сегодня они уже едут в Петербург»⁴. (Роком раніше Шевченко приїхав з Москви до Петербурга залізницею наступного дня о 8-й годині вечора. Отож, якщо за рік залізничний рух не змінився, Марковичі опинилися в Петербурзі 23 січня увечері, а наступного дня вже зустрілися з Шевченком).

Пізніше, коли Марко Вовчок поїхала за кордон, Шевченко листувався з нею. Листування було, напевне, не дуже жваве: від нього залишилося два листи Марка Вовчка і один Шевченків.

1 *Недавно я поза Уралом*

2 *Блукав і господа благав,*

3 *Щоб наша правда не пропала,*

4 *Щоб наше слово не вмирало*

У Шевченка в роки заслання справді були підстави побоюватися за дальшу долю рідного слова. Арешт і заслання членів Кирило-Мефодіївського братства, вилучення їх книжок і заборона друкуватися обезглавили українську літературу й національно-визвольний рух. Царський уряд, наполоханий Кирило-Мефодіївською справою, ставився з підозрою до будь-яких виявів національно-культурного життя. Роки 1847—1857 можна назвати чорним десятиріччям в історії української літератури — за ці роки не з'явилося ані нових імен, ані нових творів (звичайно, не говоримо про потаємну «невільницьку» творчість Шевченка). Фактично тоді вся українська література перебувала поза законом. Щоправда, і в ті роки з'являлися, як виняток, окремі книжки або публікації. Одну з таких книжок — «Ландыши Киевской Украйны» братів Г. і С. Карпенків (К., 1848) — Бр. Залеський переслав 1855 р. Шевченкові. «...Откуда ты взял эти вялые, лишенные малейшего аромата, Киевские ландыши? — писав з цієї нагоди поет до Залеського 10 червня 1855 р. — Бедные

^{3а} За «Листи до Т. Г. Шевченка», стор. 147.

⁴ Марко Вовчок, Твори, т. IV. К., 1928, стор. 85.

земляки мої думають, що на своєм народном наречіи они мають праве право не тільки що писати всякую чепуху, но даже и печатати» (VI, 103). Недолугу, провінційну «малоросійщину» Шевченко не вважав за рідне слово.

5 *І виблагав. Господь послав*

6 *Тебе нам, кроткого пророка*

7 *І обличителя жестоких*

8 *Людей неситих.*

Отже, Марко Вовчок для Шевченка — щось більше, ніж просто нове письменницьке ім'я. Це знамення того, що українське літературне слово «не пропало», що воно живе й житиме. Здається, жодного з українських письменників своєї доби Кобзар не цінував так високо. Пам'ятаємо, з якою шанобою писав він колись замолоду про Котляревського і Квітку («На вічну пам'ять Котляревському», «До Основ'яненка»). Але пам'ятаємо і його критичні висловлювання про них у передмові 1847 р. В коментованому вірші найвищу шану Марку Вовчкові віддає не захоплений юнак, а духовно зрілий поет, визнаний патріарх українського письменства. Цілком природно, що авторка «Народних оповідань» з їх щирим демократизмом і викривальною тенденцією була ідейно й творчо ближча Шевченкові, ніж будь-хто інший з тогочасних українських письменників.

ІСАІЯ. ГЛАВА 35 (ПОДРАЖАНІЄ)

Чистовий автограф цього твору — в «Більшій книжці» під датою «25 марта 1859». В. Доманицький бачив чернетку вірша «на офорті роботи Соколова» («Критичний розслід над текстом «Кобзаря», стор. 325). Безперечно, йдеться не про оригінальний офорт І. І. Соколова, а про Шевченків офорт з його картини «Приятелі»: поет в останні роки життя часто записував олівцем чорнові редакції своїх віршів на звороті власних офортів. Офорт з картини Соколова виконаний саме 1859 р. Першодрук твору — в «Основі», 1861, № 11-12, під заголовком (очевидно, редакторським) «Прочитавши главу 35-у Ісаїї».

Ісаїя — стародавній єврейський пророк, що жив в Іудейському царстві у VIII ст. до н. е. Ім'ям Ісаїї названо одну з книг біблії. В наш час біблійною критикою доведено, що в книзі Ісаїї існує принаймні три шари

текстів, створених у різний час протягом кількох століть¹. Глава 35 входить до так званої «Первоісаїї» (VIII ст. до н. е.).

В біблійі текст 35-ї глави не містить у собі жодного натяку на соціальний протест. Зміст її — пророцтво про майбутнє щасливе життя без «болезни, печали и воздыхания», яке бог колись подарує людям. Проте Шевченко не випадково обрав для наслідування саме цю главу. Її зміст дав можливість поетові створити гімн вільним людям на вільній землі, гімн, напевне, навіяний багатобіччючими успіхами визвольного руху в Росії. Отож, на відміну від більшості Шевченкових поезій на біблійні теми, переважає тут не пафос викриття соціального зла, а пафос ствердження світлого майбутнього.

8 *І честь Кармілова і слава*

9 *Ліванова*

Карміл (Кармель) — гора в Палестині на південь від сучасного порту Хайфа. *Ліван* — гірське пасмо на північ від Тіверіадського озера на території сучасної держави Ліван.

16 *І спочинуть невольничі*

17 *Утомлені руки,*

18 *І коліна одпочинуть,*

19 *Кайданами куті!*

31 *Нічим отверзуться уста;*

39 *Оживуть степи, озера,*

40 *І не верстовії,*

41 *А вольнії, широкії*

42 *Скрізь шляхи святії*

43 *Простеляться; і не найдуть*

44 *Шляхів тих владики,*

45 *А раби тими шляхами*

46 *Без гвалту і крику*

47 *Позіходяться докупі,*

48 *Раді та веселі.*

49 *І пустиню опанують*

50 *Веселії села.*

Тут у формі біблійного пророцтва поет висловив свої надії і сподівання на загибель старого ладу й свої мрії

¹ И. Крывелев, Книга о Библии, стор. 161—162.

про вільне життя народу після перемоги над сучасними йому «владиками». Щоб зрозуміти механіку Шевченкового переосмислення першоджерела, зіставимо наведені рядки з відповідним біблійним текстом. Рядкам 16—19 відповідає біблійне: «Укрепитесь руце ослабленья и колена разслабленая». Рядку 19 — «...ясен будет язык гугнивых». Рядки 39—50 ідуть від тексту: «И тамо будет путь чист, и путь свят наречется, и не преидет тамо нечистый, ниже будет тамо путь нечист: разсеянии же пойдут по нему и не заблудят. <...> И собраннии господем обратятся и прийдут в Сион с радостию, и радость вечная над главою их: над главою бо их хвала и веселие». Як бачимо, рядки «подражання» мають дуже далеку і лише формальну схожість із своїм першоджерелом. У біблійній книзі Ісаїї немає жодного слова про «невольничі» руки, про «кайдани», про «владик», яким протиставлені «раді та веселі» колишні «раби». Поет тут вживає слова й образи, що в тогочасній громадянській поезії, зокрема в Шевченковій, давно набули емблематичного й символічного значення («німі», «раби», «кайдани», «шляхи», «невольники» тощо). Так, зміст рядка «німим одверзуться уста» зовсім не рівнозначний біблійному: «ясен будет язык гугнивых», і передусім тому, що в тексті Ісаїї слова слід розуміти в безпосередньому їх значенні (чудесне зцілення хворих), а Шевченкові слова — в емблематичному: поет провіщає, що прийде час, коли розкріпачений народ, врешті, зможе заговорити (мотив німоти народу був дуже популярний в революційній літературі Шевченкової доби). Так само образ «вольнії ...шляхи святії» означає не шлях до бога, як у біблії, і навіть не стільки реальні дороги, скільки народні шляхи до волі й справедливості.

Треба застерегти, що образи цього вірша — багатопланові: вони мають водночас і абстраговано-символічний і реальний зміст. За «абстрактним» рядком «Прорветься слово, як вода» ідуть рядки про «дебрь-пустиню», яка «прокинеться», «зцілющою водою змита» (де «вода» вже не тільки символічне «слово-вода», а й вода в її реальному означенні), про «степи, озера», які «оживуть», тощо. Всі ці образи поряд із символічним планом (символіка буяння зціленого «волею» народного життя) мають і конкретно-реальний план (образна картина, сказати б,

«перетворення природи» народом, що став господарем землі).

Як літературну паралель до цих рядків дослідники наводять зображення майбутньої вільної Росії у вірші Некрасова «Горе старого Наума» (1874):

Освобожденный от оков
Народ неутомимый
Созреет, густо заселит
Прибрежные пустыни...

і т. д.²

N.N. («ТАКА, ЯК ТИ, КОЛИСЬ ЛІЛЕЯ»)

Автограф вірша — в «Більшій книжці», де має дату «19 апреля 1859». Першодрук — у празькому «Кобзарі» 1876 р. (т. II).

Відомий Шевченків біограф О. Кониський писав: «...19 квітня якась «Лілея», якийсь «Дністровий¹ цвіт», чимсь зворушила йому душу і викликала оті високопрекрасні вірші. В день написання він передав їх Честахівському, а останній, на превеликий жаль, почив, не повідавши нам про те, а він певне знав, які умови викликали ті вірші». Відомості О. Кониського про те, що Шевченко віддав Г. М. Честахівському вірш (як можна гадати, для передачі адресатові — N.N.), підтверджуються пізнішою знахідкою серед паперів О. М. Лазаревського копії твору — рукою того ж Честахівського, з дрібними відмінами від тексту в «Більшій книжці»; це свідчить, що переписувач мав інший автограф поезії. На копії Честахівський зробив пояснювальну приписку: «На пам'ять дівчині — дочці священика Крупицького. Кобзар Тарас Григорович Шевченко, — побачив її в перший раз (і більше ніколи не бачив) в Медичинській Академії на студентському вечері тоді» (на цьому слові приписка уривається. — Ю. І.)². Оця приписка дає єдині, хоч дуже обмежені, відомості про адресата і обставини створення цього вірша. Художник Честахівський — один з близьких приятелів

² Див. Ф. Я. Прийма, Шевченко и русская литература XIX века, стор. 222.

¹ О. Кониський, Тарас Шевченко-Грушівський, т. 2, Львів, 1901, стор. 254. В тексті Кониського помилково надруковано: «Дніпровий».

² «Наше минуле», 1919, № 1-2, стор. 22. Де ця копія тепер — невідомо.

останніх років життя поета, і правдивість його свідчення не викликає сумніву (можливо, саме він познайомив Шевченка з Крупицькою). Варто уваги, що поет здавна, ще з часів навчання в Академії художеств, мав зв'язки з студентством Медико-хірургічної академії, де навчалося чимало його земляків. Є докази, що на різдвяні свята 1844—1845 рр. студенти цієї академії поставили аматорський спектакль «Назар Стодоля»³. Серед студентів Медико-хірургічної академії був звичай влаштовувати вистави і вечори на свята; студентський вечір, на якому Шевченко зустрів Крупицьку, відбувся на великодні свята: вірш «N.N.» датований 19 квітня 1859 р., а того року великодній тиждень припадав на 12—18 квітня. Отже, припускаємо, що вечір відбувся 18 квітня.

1 ...лілея

2 На Іордані провіла

Йдеться про «діву Марію», легендарну матір Христа, яку нагадала Шевченкові, добре знайомому з численними мадоннами Ермітажу, дівоча чистота й врода його землячки.

5 Якби то й ти, Дністровий цвіте...

6 Ні, ні! Крий боже! Розіпнуть.

7 В Сибір в кайданах поведуть.

8 І ти, мій цвіте неукритий...

9 Не вимовлю...

Слова «Дністровий цвіте» підказують, що Крупицька, певне, була родом з Поділля.

В цих рядках — дальший розвиток асоціації, похідних від порівняння: Крупицька — Марія. «Якби то й ти...», тобто, якби й ти, сучасна мадонно, породила нового Христа і понесла разом з ним «святеє слово» (р. 4) правди, то й тебе і твою дитину спіткала б у християнській Росії та ж доля, що й Марію і Христа євангельської легенди: тортури, хрест, кайдани... Інакше кажучи, поет стверджує тут ворожість самодержавно-кріпосницького ладу тій ідеї «добра и чистоти» (V, 105), символом якої для багатьох його сучасників були імена Христа й Марії. Тема Марії набуває, як бачимо, аж ніяк не релігійного змісту, а є для Шевченка своєрідним полемічним засобом, формою заперечення тогочасного ладу. Таке революційне переосмислення євангельської легенди про Ма-

³ Див: лист Шевченка до Я. Кухаренка від 26 листопада 1844 р., а також кн. В. Шубравський, Драматургія Шевченка, Держлітвидав України, К., 1961, стор. 108—109.

рію в Шевченка не випадкове: воно пов'язане, напевне, з визріванням задуму поеми «Марія», задуму, здійсненого восени того ж року. Дещо схожі мотиви знайдемо також у вірші 1847 р. «Не гріє сонце на чужині» («Тойді повісили Христа, й тепер не втік би син Марії» — II, 23) та в пролозі ранньої редакції поеми «Неофіти» («...І тепер (сам себе питаю) оттакими злодіями тюрми начиняють, як і син отієї Марії?» — II, 465).

Варте уваги те, що образ Христа в аналогічній ситуації й функції зустрічається і в російській нелегальній літературі Шевченкової доби та пізніших часів. Герцен 1857 р. писав: «Представьте себе самого Иисуса Христа, который бы стал проповедовать где-нибудь на Адмиралтейской площади или в Летнем саду, — тут и до Иуды не дошло бы дело, первый квартальный свел бы его в III отделение, а оттуда отдали бы его в солдаты или еще хуже — послали бы его в Соловецкий монастырь»⁴. П. Л. Лавров у вірші «Рождение мессии» («Вперед», 1876, № 48), стверджуючи, що люди втілили самих себе в «мертвого ідола» — Христа, звертається до людини як до справжнього «Христа»:

Но знай: не дремлют фарисеи.
Христос! тебя Голгофа ждет!
Тебя осудят нерен;
Пиаат на казнь тебя пошлет.
Ступай на крест за благо братий,
На крест за правды торжество!⁵

Див. також аналогічні мотиви у вірші В. М. Михайлова «Из «Wintermärchen» (за Гейне) в «Полярной звезде на 1859 год» і в цитованій в попередньому томі нашого «Коментаря» поезії Некрасова «Н. Г. Чернышевскому».

Вірш «N.N.» являє характерний для Шевченка-лірика зразок переведення навіть інтимно-ліричної теми в гостро суспільний план (пор. «Ликері»). Проте нема підстав тлумачити цей вірш як спробу Шевченка створити реальний образ учасниці визвольного руху. Ф. Я. Прийма, мабуть незнайомий з поясненнями Г. М. Честахівського щодо адресата вірша, доводить: «В стихотворении «Така, як ти, колись лілея» дан реальний образ участниці осво-

⁴ «Колокол», 1857, № 4, стор. 29.

⁵ Цит. за зб. «Вольная русск'я поэзия втоюой половины XIX века», «Советский писатель», Л., 1959, стор. 274. Пор. розробку цього мотиву в «Братях Карамазовых» Достоевського (розділ «Великий инквизитор»).

бодительного движения. Эскизная форма этого портрета объясняется историческими обстоятельствами: тип женщины-революционерки в период революционной ситуации 1859—1861 годов едва только начинал формироваться в самой жизни»⁶.

Завдяки Честахівському ми знаємо прізвище дівчини, якій Шевченко присвятив цей вірш. Не існує жодних свідчень, що Крупицька була революціонеркою. Не дає підстав для таких висновків і текст вірша, який, до речі, закінчується словами: «А дай твоєю красою надивуватись на землі».

«МІЙ БОЖЕ МИЛИЙ, ЗНОВУ ЛИХО!..»

Вірш вперше опубліковано у виданні «Кобзарь. Частина перша», Женева, 1878, печатня «Громади» за рукописом, дальша доля якого невідома. Рукопис, очевидно, належав одному з упорядників женевського «Кобзаря» — Ф. Вовку¹ (другим упорядником був А. Ляхоцький). На жаль, в першодруку не подано опису автографа і не зазначено його джерела. Нема й дати, отже, не було її і в автографі. Відсутність дати, а почасти й зміст твору дають деякі підстави для припущення, що «Мій боже милий...» — уривок (можливо початок) незакінченого твору. Проте з певністю про це казати не можна. Неважко навести досить переконливі аргументи і на користь того, що це — цілком викінчений твір (адже думка, висловлена тут поетом, зовсім ясна і закінчена). Так чи інакше, вісім рядків «Мій боже милий, знову лихо!..» мають самостійне художнє і політичне значення як своєрідний відгук поета на початок якоїсь кривавої бійні, викликаної «катами вінчаними».

Про яку війну йдеться? Відповідь на це питання дозволить визначити і час написання вірша. У шевченкознавчій літературі і майже всіх виданнях Шевченка цей вірш зви-

⁶ Ф. Я. Прийма, Шевченко и русская литература XIX века, Изд-во АН СССР, М.—Л., 1961, стор. 238. Незнайомством а цитованою припискою Честахівського, очевидно, слід пояснити і коментар до вірша в російському «Собрании сочинений в пяти томах»: «Лицо, к которому обращено стихотворение, неизвестно» (т. 2, М., 1955, стор. 419).

¹ Те, що «автограф цього уривку мав у руках проф. Ф. Вовк», зазначає П. Зайцев у т. IV львівсько-варшавського видання творів Т. Шевченка (стор. 335).

чайно пов'язують з початком Кримської (Східної) війни. Якщо така інтерпретація вірша є вірною, то датувати його треба або осінню 1853 р., коли почалася війна з Турцією, або весною 1854 р., коли у війну вступили Англія і Франція. В академічному виданні творів Шевченка в десяти томах вірш умовно датований 1854 р. За датування 1854 р. (якщо написання твору справді пов'язане з початком Кримської війни) говорить те, що війна з Туреччиною могла й не викликати такої бурхливої емоційної реакції поета. Інша річ — воєнний конфлікт з могутніми великими державами — Англією і Францією. Війна з ними мала бути тривалою і кривавою. Нарешті, якщо зіставити сатиричний образ вірша — «Кати вінчанні, мов пси голодні за маслом гризуться знову» з тогочасною політичною дійсністю, то не можна не визнати, що Туреччина у воєнно-дипломатичній ситуації 1853—1856 рр. була скоріше «маслаком», за який гризлися великі держави, ніж «псом».

Зовсім бездоказовим є припущення П. Зайцева, що «Мій боже милий...» — «уривок — з прологу до розпочатої, та не скінченої поеми «Матрос» (в стилі прологів до «Єретика» та «Неофітів»)². Свою гіпотезу Зайцев вивів єдино з того, що в Шевченковій повісті «Прогулка з удовольствием и не без морали» герой-оповідач розповідає, як він писав поему під враженням журнального повідомлення про благородний вчинок севастопольського матроса (на питання начальства, якої нагороди він бажає, матрос попросив звільнити його сестру від кріпацтва). А втім, відчуваючи хиткість власної аргументації, автор гіпотези не наважився в IV томі свого видання Шевченка змінити традиційне датування твору 1853—1854 рр. на 1855—1857 рр. (коли поет міг прочитати «Морской сборник» або «Современник», які містили відомості про згаданого моряка).

Проте у вірші є рядки, які викликають певний сумнів щодо правильності традиційного тлумачення вірша як відгуку на Кримську війну:

3 *Ми заходились розкувать*

4 *Своїм невольникам кайдани*

Про що тут йдеться? Колись Є. Шабліовський висловив здогад, що ці рядки містять «натяки на якусь внутрішню з

² «Повне видання творів Тараса Шевченка». т. IX, Варшава — Львів, 1936, стор. 371.

середини революційну роботу»³. Але в глухі 50-і роки в Росії не існувало жодних серйозних революційних організацій, з якими був би зв'язаний Шевченко і діяльність яких він міг би мати на увазі у вірші. Зовсім не в'яжеться з нагтяками на революційну роботу, та ще й у загальноросійському масштабі, рядок 2: «Було так любо, було тихо». Ймовірніше (якщо вірш написано в 1853 чи 1854 рр.), що в цих рядках відбилися явно перебільшені чутки про підготовку селянської реформи урядом Миколи I. Останній, як відомо, визнавав кріпосне право злом, усунення якого було б «злом еще более губительным». За царювання Миколи I були проголошені закони, якими царизм силкувався «лікувати» кріпосництво і в яких дехто бачив перші кроки до радикальної селянської реформи. 1852 р. колишній київський військовий губернатор Д. Бібіков, призначений міністром внутрішніх справ, намагався поширити «інвентарні правила», введені в «Юго-Западном крае», на деякі північно-західні губернії. Можливо, ці заходи Бібікова, а вірогідніше — діяльність секретних комітетів по селянському питанню (за царювання Миколи I було створено шість таких комітетів) породили чутки, які могли дійти і до Новопетровського укріплення.

Таке тлумачення 3 — 4 рядків вірша — одне з можливих, і все-таки воно викликає сумнів: надто вже категоричний поет у своєму «Ми заходились розкувать...», яке вірогідніше пов'язується з передреформеною добою. Очевидно, з цієї причини Ом. Огоновський у львівському виданні «Кобзаря» 1893 р. (ч. II, стор. 223) вмістив вірш між серпнем 1859 р. і січнем 1860 р., не навівши, проте, щодо цього жодних пояснень. Ю. Романчук у своєму виданні творів Шевченка не наважився з певністю визначити дату написання вірша, але перший висловив припущення, що його можна пов'язати з подіями австро-італо-французької війни 1859 р.⁴ (очевидно, й Огоновський був цієї ж думки). Пізніше Б. Лепкий, цитуючи думку Романчука, що вірш має зв'язок з подіями чи то севастопольської чи то італійської війни, зауважив: «вірш написаний тоді, як робилися приготування до визволу селян з кріпацтва»⁵. Кілька років

³ Є. С. Шабліовський, Пролетарська революція і Шевченко, 1932, стор. 118.

⁴ «Твори Тараса Шевченка», т. II, Львів, 1912, стор. 496.

⁵ «Цьогорічне видання творів Тараса Шевченка», т. III, Київ — Лейпциг (1920), стор. 285.

тому Л. Хінкулов досить переконливо, на наш погляд, аргументував датування вірша «кінцем квітня або самим початком травня 1859 року»⁶, пов'язавши його зміст з подіями австро-італо-французької війни. Датування твору 1859 р. дає змогу пояснити й загадкові рядки: «Ми заходились розкувать своїм невольникам кайдани». Початок європейської війни міг припинити підготовку селянської реформи.

Війна ця почалася 27 квітня 1859 р. (н. ст.), а 9 липня Наполеон III уклав перемир'я з австрійцями. В кривавих подіях 1859 р. химерно переплелися боротьба італійського народу за визволення від австрійської залежності й возз'єднання Італії і династична війна між французьким й австрійським імператорами. Звідси двоїсте ставлення російської демократії до цієї війни: з одного боку, палке співчуття Гарібальді та італійському народові, антипатія до Австрійської імперії, що пригноблювала не тільки італійців, а й слов'янські народи, а з другого — явне і виправдане дальшими подіями недовір'я до союзника італійців Наполеона III. Останній вступив у війну з Австрією аж ніяк не для визволення пригноблених Габсбургами народів і фактично зрадив своїх союзників, несподівано уклавши з Австрією перемир'я.

Оце співчуття російської громадської думки (враховуючи всі її відтінки) до визвольної боротьби італійського народу викликає певний сумнів у тому, що «Мій боже милій...» — відгук на війну 1859 р. Л. Хінкулов не враховує подвійного ставлення російської громадськості до цієї війни, робить явну натяжку, пишучи, що «усі передові люди епохи» висловлювали негативне ставлення до неї і, зокрема, тенденційно цитує при цьому висловлювання Герцена. А Герцен декларував свою оцінку подій 1859 р. ясно і недвозначно. «Войны я не желал, но война есть, и Австрия может от нее погибнуть, и через то не только Италия освободится, но — Венгрия и славяне. Я становлюсь со стороны войны» (лист до сина від 11 травня 1859 р.)⁷. «Теперь все дело в том, чтоб уничтожить Австрию — а там после разберемся, кто друг и кто враг» (лист до М. К. Рей-

⁶ Л. Хінкулов, Тарас Шевченко і його сучасники, Держлітвид-в України, К., 1962, стор. 251.

⁷ А. И. Герцен, Собрание сочинений в тридцати томах, т. XXVI, стор. 264.

хель від 3 травня 1859 р.)⁸. А ось що писав про події 1859 р. Л. Ф. Пантелеев: «Итальянское движение нашло себе в русском обществе самое широкое сочувствие не столько, может быть, по прямой цели, к которой оно стремилось, сколько потому, что Австрия со времен Крымской кампании возбуждала к себе самую глубокую антипатию...»⁹

Отже, хоч найімовірніше, що написання вірша викликає не початком війни 1859 р., питання це ще передчасно вважати остаточно розв'язаним. Шевченко, почувши перші повідомлення про нову війну, звичайно, міг звернути увагу насамперед на один її бік — боротьбу «катів вінчанних», могли у нього виникнути й побоювання, що в цей європейський конфлікт буде втягнена і Росія, що війна затримає скасування кріпацтва і т. д. В той час не було реальної безпеки втручання у війну Росії, але можливість цього непокоїла, наприклад, М. Чернишевський: «У нас все ще нічого не известно о том, будет ли Россия участвовать в начавшейся войне. По всей вероятности, если война продлится, то мы не сумеем избежать от обольщений Наполеона» (лист до батьків від 28 квітня 1859 р.)¹⁰.

Та який би історичний факт не надихав Шевченка написати «Мій боже милий...», цей вірш, безперечно, є одним з найгостріших його антимілітаристських творів. Народну оцінку війни поет висловив у формі сатиричного викриття її справжньої суті. Вірш побудований на контрастах — на контрасті миру й війни («було тихо» — «Аж гульк!..» і т. д.) і, що головне, — на розкритті соціального контрасту: «Кати вінчанні... гризуться», а тече... «мужицька кров!» Важливо зрозуміти, що у вірші поет фактично розмежує ворожі сторони не за національно-державними, а за класовими ознаками: «мужикам» протистоять «кати вінчанні». У цих 8 рядках, які ідейно-тематично перегукуються з «Кавказом», наочно відбився революційний інтернаціоналізм Шевченка. Взагалі ні в українській, ні в російській поезії XIX ст. немає поези, який би з такою різкою силою, як Шевченко, відобразив народну ненависть до війни і всілякої вояччини.

⁸ А. И. Герцен, Собрание сочинений в тридцати томах, т. XXVI, стор. 261.

⁹ Л. Ф. Пантелеев, Воспоминания, Гослитиздат, М., 1958, стор. 524.

¹⁰ Н. Г. Чернышевский, Полное собрание сочинений, Гослитиздат, т. XIV, М., 1949, стор. 377.

«ОЙ ПО ГОРІ РОМАН ЦВІТЕ»

(Федору Івановичу Черненку)

Цей твір цікавий вже тим, що він — перший з п'яти віршів, написаних Шевченком під час останньої подорожі на Україну влітку 1859 р. Написав його поет 7 червня того року в с. Лихвині, недалеко від Сум, де він гостював кілька днів на хуторі ліберального діяча, поміщика Д. О. Хрущова, разом з яким їхав з Москви на Україну. Про місце й час написання твору знаємо з його дати в списку «Більшої книжки»: «Лихвин, 7 юнія». Ця дата, а також присвята вірша записані Шевченковою рукою, а текст вірша, як встановив П. Жур, — рукою Г. М. Честахівського¹. За цим списком вірш звичайно й друкується. Таку ж дату має автограф, фотокопію якого подано 1925 р. в журналі «Стара Україна» (№ 3-4), але місце написання там помилково зазначено інше: «в Лохвиці». В Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР зберігається ще автограф вірша № 38, датований: «1859, 23 августа, Гирівка». Та це, безперечно, дата не створення, а запису даного автографа. Першодрук — в альманасі «Хата» (1860) під назвою (очевидно, редакторською) «Пісня».

Оскільки в «Більшій книжці» над усім текстом твору Шевченко написав широкими літерами: «Федору Івановичу Черненку на пам'ять 22 сентября 1859 року», в багатьох виданнях, зокрема в академічному десятитомному, ці слова друкувалися як назва вірша. У шеститомному виданні АН УРСР цей напис поданий вже не як назва, а як присвята твору. Упорядники виходили з того, що жодний з автографів та прижиттєвий першодрук не мають цієї назви, зміст вірша і його генезис ніяк не пов'язані з ім'ям Ф. І. Черненка, а список у «Більшій книжці» присвячено йому вже через кілька місяців після написання твору.

Федору Івановичу Черненку. — Черненко Федір Іванович (1818 — 1876) — гарнізонний інженер-архітектор, в ті роки підпоручик, діяльний член української громади в Петербурзі. За відомостями В. Антоновича (в листі до О. Огоновського), Черненко «...открив свою квартиру для земляків, куди вони сходились; там зложилась українська громада в Петербурзі, там з'явилась думка видавати «Ос-

¹ П е т р Ж у р, О друге-брате. Из новых материалов к биографии Т. Г. Шевченка. — «Звезда», 1965, № 9, стор. 196.

нову», і всі дописи з України присилались на адрес Черненка»². Як встановив П. Жур, Черненко в цей час жив на Спаській вулиці в будинку Ханова (тепер Рилеева, 26). Про те, що адресат присвяти часто зустрічався з Шевченком в останній рік життя поета, знаємо з його спогадів, наведених О. Кониським у відомій біографії Кобзаря. Той же П. Жур дослідив, що Черненко разом з Шевченком розробляв проекти поетової хати і що кілька планів та проектів фасаду накреслені його рукою³.

Скромна постать цього Шевченкового приятеля, може, найкраще охарактеризована в некролозі, надрукованому газетою «Неделя» 23 травня 1876 р.: «...Едва ли найдется в Петербурге много уроженцев южного края России, которые не знали бы этого человека: одни — как приятели покойного Т. Г. Шевченко, посвятившего ему одно из самых душевных своих стихотворений, другие — как чрезвычайно радушного земляка, двери которого всегда были для них открыты, третьи — как человека, который чуть не с благоговением, доходившим иногда до комизма, относился к мало-мальски выдающимся личностям из уроженцев Малороссии. Сам Ф. И. никогда не играл никакой самостоятельной роли среди своих земляков; мало того, он даже как бы намеренно ставил себя всегда и во всем на последний план; но тем не менее он, помимо своей воли, — особенно в первые годы после смерти Шевченка — представлял собою если не центр, то, так сказать, справочное место для почитателей покойного поэта. Недостаток образования заменялся у него чрезвычайно доброй душой и готовностью всегда и во всем помочь «земляку»...»⁴

...На пам'ять 22 сентября 1859 року. — Вірогідно, то був день дружньої зустрічі Шевченка, який повернувся з України 7 вересня, з Черненком, коли поет читав свої нові вірші, написані під час літньої подорожі, а серед них і коментований вірш, певне, тоді ж присвячений Черненкові. Можливо, того дня було яесь родинне свято останнього.

² «Праці українського історично-філологічного товариства в Празі», т. 2, 1939, стор. 105—106. Цікаво, що свої листи про поховання Шевченка в Києві, звернені до Петербурзької української громади, Честахівський адресує Черненкові, звертаючись: «Федор Іванович і люба громадонько українська!» («Киевская старика», 1898, № 2, стор. 168, та ін.).

³ «Звезда», 1965, № 9, стор. 200.

⁴ Там же.

В. Сімович пов'язує присвяту Черненкові цього вірша з тим, що адресат присвяти, як і автор, був неодружений (а у вірші йшлося про одруження!)⁵. Не певні, що це саме так, але дуже можливо, що зміст твору нав'яний поетові його мріями про щасливе родинне життя.

СЕСТРИ

Цю назву має твір в автографі «Більшої книжки». В окремому автографі № 820 (Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР), записаному, очевидно, раніше (на тому ж аркуші, що й поезія «Колись дурною головою»), вірш назви не має. Обидва автографи датовані: «20 юля [1859]. Черкаси». Першодрук — в «Основі», 1861, № 6.

Вірш присвячено сестрі поета Ярині Григорівні Бойко (1816 — ?) — кріпачці поміщика В. Фліорковського, з якою Шевченко бачився в Кирилівці десь 25—27 червня 1859 р. Ось як розповіла вона про цю зустріч Сошенку: «Була я на городі — полола. Дивлюсь — біжить моя дівчинка: «Мамо, мамо, вас якийсь Тарас гукає! Скажи, каже, матері, що до неї Тарас прийшов. — Який Тарас? — А сама і з місця не зоступлю. Аж ось і сам він іде. — Здравствуй, сестро!.. Я вже й не знаю, що зі мною було. От ми сіли гарненько під грушею, він, сердешний, положив голову на мої коліна, та все просить мене, щоб я йому розказувала про своє життя гірке. От я йому розказую, а він, покійник, слухає та все додає: «Еге ж так, сестро, так!» Наплакалась я доволі, аж покіль не доказала до кінця — як мій чоловік умер»¹. «Особенно радостно было для него свидание с сестрой Ириной, к которой он еще с детства питал нежные чувства родственной любви и дружбы и не изменил их до конца, — писал інший біограф Шевченка. — Но счастливые минуты встречи с родными и отрадные воспоминания детства отравлялись для Тараса Григорьевича печальною обстановкою, в которой он нашел дорогих и близких себе людей: те же тяжелые труды, безысходная

⁵ Т. Шевченко, Кобзар, 1921, стор. 386—387.

¹ Сава Ч[алый], (Новые) материалы для биографии Т. Г. Шевченка. — «Основа», 1862, № 6, стор. 3.

неволя и бедность, которые он испытал сам когда-то, то же крепостное бремя, но еще как будто крепче налегшее на постаревшие головы, не чаявшие дожидаться, когда сбудутся слухи о свободе. В ту минуту Шевченко только страдал глубоко и ничем не мог помочь бедной семье даже в материальном отношении, так что сестре Ирине при расставании уделил одну рублевую бумажку; но впоследствии он сделал для родных все, что было в его силе»².

23 *І ми прокинулися, Ти...*

24 *На панщині, а я в неволі!..*

Цікаво, що тут Шевченко своєрідно повторив ситуацію вірша «Сся» («На панщині пшеницю жала») — пробудження від щасливого сну до кріпацької дійсності («прокинулась — нема нічого»).

Шевченко дуже болісно переживав кріпацьке становище сестри Ярини. М. Д. Новицький, якому Літературний фонд доручив переговорити з поміщиком Фліорковським про умови звільнення родичів поета, згадував пізніше про своє побачення з Шевченком перед від'їздом на Україну (влітку 1860 р.). «Но я никогда не забуду нашего прощанья <...>, когда Тарас, вновь повторяя свою просьбу похлопотать о его братьях и сестре Орине, с судорожным воплем: «О Орина, Орина!» — упал на убогий диванчик, стоявший в углу его убогой квартирнки и истерически, громко зарыдал, как ребенок»³. Під тиском громадської думки, а також враховуючи, що кріпацтво найближчим часом буде неминуче скасовано, Фліорковський дав згоду звільнити без викупу поетових родичів, але категорично відмовився продати їм землю. Всупереч порадам Шевченка, вони в липні 1860 р. підписали відповідну угоду.

А я в неволі!.. — Заарештований по доносу в «богохульстві» 16 липня 1859 р. біля Прохорівки, Шевченко з 18 по 22 липня знаходився в Черкасах під наглядом і жив на квартирі у справника Табачникова (де, очевидно, й написав цей вірш), поки місцева влада листувалася з Києвом щодо його дальшої долі. Саме цим і пояснюються слова «в неволі».

² В. П. Маслов, Тарас Григорьевич Шевченко. Биографический очерк, М., 1874, стор. 38.

³ Н. Д. Новицкий, К биографии Т. Г. Шевченко. — «Киевская старина», 1889, № 3, стор. 732.

«ЯКБИ-ТО ТИ, БОГДАНЕ П'ЯНИЙ»

Початкові чотири рядки цього явно не призначеного для підцензурного друку вірша вперше було надруковано в «Кобзарі» 1867 р. видання Кожанчикова. «Кобзар» 1867 р. вийшов без попередньої цензури, отже, вилучення більшої частини твору — редакторське (М. Костомаров і Г. Вашкевич) і мало «профілактичний» щодо цензури характер. Повністю вірш опубліковано 1876 р. в II томі празького «Кобзаря».

У коментарях до «Кобзаря» видання ЛІМ 1934 р. написання цього вірша пов'язується з зупинкою Шевченка в Переяславі, коли він повертався до Петербурга після арешту 1859 р., — «саме в той час, коли тут в церкві, де 1654 р. присягав Богдан Хмельницький на вірність царю Олексію Михайловичу, відбувалася урочиста церковна служба — храмовий празник» (стор. 392). Припущення це загалом імовірно: Шевченко виїхав з Києва 14 серпня 1859 р. (див. його лист до Варфоломія Шевченка від 20 серпня того року). Отже, 15 серпня він міг бути в Переяславі. А саме на те число припадає день успенія богородиці — храмове свято Успенської церкви, збудованої на місці храму, де Хмельницький присягав цареві. Шевченкові була добре відома ця церква. Ще восени 1845 р., досліджуючи за дорученням Археографічної комісії історичні пам'ятки Переяславщини, він занотував у своїх так званих «Археологічних замітках»: «В цитадели древней крепости или в вышнем городе, церков Успения пресвятыя богородицы. Та самая, в которой присягал Богдан на верность Московскому царю, сгорела, и на том месте в 1760 году построена новая по образцу древней, деревянная о девяти византийских куполах, с крещатыми окнами во фронтонах» (VI, 1)¹⁻². Ця ж церква, «прославленная в 1654 году принятием присяги на

¹⁻² За сучасними відомостями, «Успенський собор, де приймалась присяга, був збудований в 1586 р. на тому місці, де в часи Київської Русі стояла Успенська церква — чудовий зразок руської архітектури. Це був дерев'яний великий п'ятизрубний храм, що в багатьох рисах повторював типові особливості української архітектури того часу. В 1660 р. собор згорів. В 1786 р. на цьому місці була збудована нова дерев'яна церква, яка також згоріла в 30-х роках XIX ст. Після цього збудували знову дерев'яну церкву, замінену в 1898 р. кам'яною Успенською церквою, що існує й нині» («Переяслав-Хмельницький і його історичні пам'ятки», Вид-во АН УРСР, К., 1954, стор. 53—54).

верность московскому царю Алексею Михайловичу гетманом Зиновием Богданом Хмельницким со старшинами и депутатами всех сословий народа украинского» (IV, 15), згадується в повісті «Близнецы» (1855).

Проте думка, що вірш написаний саме під враженням храмового свята Успенської церкви, потребує критичного перегляду. По-перше, невідомо, чи приїхав Шевченко 15 серпня до Переяслава, а якщо приїхав, то чи відвідав він того ж дня Успенську церкву? По-друге, вірш, за датою в єдино відомому його автографі в «Більшій книжці», написано «18 августа [1859], в Переяславі» (а не 15-го). І, по-третє (що найголовніше), слова поета, звернені до Богдана: «Якби-то <...> тепер на Переяслав глянув» (і далші) ніяк не пов'язуються з видовищем пишного й урочистого церковного свята. Звернімо увагу на слово «тепер». Тому, що діється «тепер» у Переяславі (і що мало б засмутити гетьмана, якби він це побачив), поет, безперечно, протиставляє в думці те, що було колись. Навряд чи тут йдеться про урочисту церковну відправу — вони були й за доби Хмельницького. Вірогідніше, вірш навіяний поетові відчуттям контрасту між злиденим життям занедбаного повітового Переяслава («тепер») і минулою славою цього колись великого полкового міста Української держави, міста, в якому відбулася історична подія, що визначила долю українського народу³.

А втім розпачливо трагічні рядки цього твору навіяні не тільки переяславськими враженнями поета. А. Козачковський, в якого Шевченко гостював тоді близько двох днів (в будинку якого, очевидно, й написано вірш), звернув увагу на його «заметно мрачное настроение духа», що,

³ Переяслав був одним з найбільших міст України козацьких часів. За історичними джерелами, напередодні визвольної війни 1648—1654 рр. у Переяславі було 6 000 будинків, а 1649 р. Переяславський полк складався з 18 сотен. За часів Шевченка населення міста не досягло 10 000. «В середині ХІХ ст. Переяслав більш нагадував село, ніж місто. За офіційними відомостями, переважачим типом жилого будинку в Переяславі в кінці ХІХ ст. був будиночок з солом'яною стріхою і без підлоги» («Переяслав-Хмельницький і його історичні пам'ятки», стоа. 79). Дуже характерний переяславський краєвид змаював Шевченко в акварелі «Цюква Покрови в Переяславі» (1845): вбогі хатинки Старокиївської вулиці з церквою Покрови на задньому плані, а на передньому — майже символічна величезна калюжа із свинями (VII, кн. 2, 210)!

на думку автора спогадів, «было следствием известного неприятного случая с ним в Киевск[ой] губернии»⁴, тобто наслідком арешту. Наглий арешт, звичайно, справив гнітюче враження на Шевченка і не міг не відбитися на його настрої. Але цей сумний настрої поета був пов'язаний не з якоюсь поодинокую подією чи фактом, а з сукупністю всього того, що він на власні очі бачив, чув, пережив і передумав, подорожуючи влітку 1859 р. по містах і селах України. Очевидно, загальна картина була надто похмурою.

Про Шевченкову оцінку державної діяльності Богдана Хмельницького ми вже писали в першому томі цієї праці (див. коментар до творів «Розрита могила», «Великий льох», «Стоїть в селі Суботів»). Зміст вірша «Якби-то ти, Богдане п'яний» свідчить, що від періоду «трьох літ» ставлення поета до славетного гетьмана не змінилося. Нагадаємо, що, за дослідженнями радянських шевченкознавців (О. Білецького, Є. Кирилюка, Є. Шабліовського та ін.), Шевченко ставився до Богдана Хмельницького двоїсто: глибоко шануючи гетьмана як «геніального бунтовщика» (V, 104), що очолив боротьбу українського народу проти шляхетської Польщі, поет водночас гірко дорікав йому за угоду з царем Олексієм Михайловичем. Причина цих дорікань — у тогочасному тяжкому становищі українського народу, соціально і національно гнобленого царатом, іншими словами у тому, що царат порушив Переяславську угоду 1654 р. (сєнс якої геніально сформульовано в рядку вірша 1845 р.: «Щоб москаль добром і лихом з козаком ділився»). Чи треба підкреслювати, що у Шевченкових висловлюваннях про договір гетьмана Богдана з царем Олексієм не було й тіні ворожості до російського народу, а тільки безмежна ненависть до спільного ворога трудящих росіян і українців — царизму!

«Якби-то ти, Богдане...» — останній у житті Шевченка вірш, написаний на Україні. В ньому своєрідно сконцентрувалися ті «підсумкові» думки й настрої, з якими поет повертався до столиці імперії. Тобто Шевченко приїхав до Переяслава вже, сказати б, психологічно й ідеологічно «готовий» написати те, що він написав. Природно, що саме в Переяславі думки поета про трагічну долю сучасної йому України поєдналися з іменем Богдана Хмельницького.

⁴ А. Казачковскій, Из воспоминаний о Т. Г. Шевченке. — «Киевский телеграф», 1875, № 25.

Звичайно, годі шукати у нестримних гірких сарказмах цієї інвективи всебічної оцінки історичної діяльності великого гетьмана. Писав ці рядки не розважливий, занурений у давнину історик (хоч автор і мав свою історичну концепцію), а засмучений безмежністю народних страждань, вразливий серцем поет-громадянин.

3 Та на замчище подив[ив]сь!

Замчище — та ж «цитадель древньої крепости» або «вышний город», що згадані у цитованих вище «Археологічних замітках» Шевченка. За князівських часів це була центральна укріплена частина міста (дитинець). Вона знаходилася на трикутнику між впадінням р. Альти в Трубиж. «Замчищем» поет називає «верхнє місто» тому, що наприкінці XVI ст. за доби панування Речі Посполитої князь Острозький побудував тут замок, зруйнований 1648 р. козаками Богдана Хмельницького (залишки його не збереглися). На території «верхнього міста» стоять згадана вже Успенська і Миколаївська церкви, між якими, на думку дослідників, знаходився міський майдан, де 8 січня 1654 р. відбулася історична Переяславська рада (сучасна площа Воз'єднання включає частину цього майдану)⁵.

За дуже важливим для нас свідченням істориків Переяслава, «... в XIX ст. кріпость стала найбільш занедбаним районом міста з вузькими, брудними, кривими вуличками, населеними єврейською біднотою і ремісниками»⁶. Наведена цитата з'ясовує, чому поет звертається до гетьмана Богдана з словами: «Якби-то <...> на замчище подививсь! Упився б! здорово упивсь! Вона підтверджує висловлене тут припущення, що Шевченко написав цей вірш, очевидно, під враженням не храмового свята, а видовища занедбаного Переяслава і передусім його найбільш зубожілої частини — «замчища», де відбулася Переяславська рада. Нагадаймо, що аналогічні враження від колишньої Богданової столиці спонукали поета написати вірш «Чигрине, Чигрине».

5 І препрославлений козачий

6 Розумний батьку!..

Шевченко називає Богдана Хмельницького «козачим батьком», ідучи за традицією, мабуть, історичного або фольк-

⁵ Див.: «Переяслав-Хмельницький і його історичні пам'ятки», стор. 52.

⁶ Там же, стор. 80.

дорного походження. На цей вираз натрапляємо в тогочасній літературі і думках. Пор. думу «Ой чи добре пан Хмельницький починав»:

— Гей, пане Хмельницький,
Отамане Чигиринський,
Батьку козацький!
Звели нам під москаля тікати...⁷

Неодноразово називав «козацьким батьком» Хмельницького П. Куліш. Наприклад у післямові «До земляків» до поеми «Україна»: «...які смути, які чвари й руїни були по Україні, як умер «козацький батько...»⁸. В «Записках о Южной Руси»: «...новый порядок вещей на поприще побед «козацкого батька»⁹. «Я' нигде не мог так живо вообразить Богдана Хмельницкого, как здесь, — писал він про відвідання Суботова. — Надобно же было еще случиться, что, проходя по улице, я повстречал косаря, чрезвычайно похожего лицом на изображение козацкого батька!»¹⁰. Цікаво, що в двох останніх цитатах лапки й підкреслення у словах «козацький батько» — Кулішеві, а в усіх випадках він вживає їх замість прізвища як своєрідний почесний титул гетьмана. Усі цитовані видання були, безперечно, відомі Шевченкові.

«ВО ІУДЕІ ВО ДНІ ОНИ»

Первісну чорнову редакцію твору Шевченко записав на перших сторінках окремого зошита, який містить дві чорнові редакції поеми «Марія» (Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка, ф. 1, № 22). Це, а також сюжет твору, пов'язаний з біблійною легендою про народження Христа, незаперечно доводить, що вірш «Во Іудеї...» спочатку був задуманий як вступ до цієї поеми. Дещо пізніше поет записав на внутрішній стороні обкладинки зошита інший вступ — «Все упованіє моє». Нову — чистову редакцію вірша — Шевченко переписав як самостійний твір у «Більшу книжку» (куди він переписував закінчені твори) під окремою датою: «24 октября [1859], С.-Петербург». Чому поет відмовився від первісного задуму використати «Во

⁷ «Сборник украинских песен, издаваемый Михайлом Максимовичем», ч. I., К., 1849, стор. 76.

⁸ «Україна. Зложив П. Куліш», К., 1843.

⁹ «Записки о Южной Руси. Издал П. Кулиш», т. I, СПб., 1856, стор. 91.

¹⁰ Там же, стор. 26⁹.

Іудей...» як вступ до поеми, стане зрозумілим, коли порівняємо цей вірш з рядками «Марії», в яких йдеться про Ірода. По-перше, сюжетне розгортання поеми про Марію потребувало згадати про нищення Іродом немовлят не у вступі, а далі — відповідно до послідовності розвитку подій (що поет і здійснив у рр. 380—393); по-друге, поет зрозумів, що легенда про Ірода містить великі сатиричні потенції і заслуговує на самостійну розробку в плані сучасної політичної сатири на російське самодержавство.

- 1 *Во Іудеї во дні они,*
- 2 *Во время Ірода царя,*
- 3 *Кругом Сіона й на Сіоні*
- 4 *Романські п'яні легіони*
- 5 *Паскудились. А у царя,*
- 6 *У Ірода-таки самого,*
- 7 *І у пороги й за порогом*
- 8 *Стояли ліктори, а цар...*

Ірод — іудейський цар (73—4 рр. до н. е.), ім'я якого стало синонімом тирана й деспота. За євангельською легендою Ірод, почувши від волхвів про народження «царя іудейського» (Ісуса), наказав винищити «вся дети суцья в Вифлееме и во всех поделах его от двою лету и нижейше» (Матф., I). Сіон — гора в Єрусалимі, на якій була фортеця. *Романські п'яні легіони.* — З 63 р. до н. е. Іудея перебувала в колоніальній залежності від Римської імперії. *Ліктори* — почесна варта вищих урядовців у Римі. Тут ліктори згадані, можливо, для того, щоб підкреслити залежність іудейських царів від римських урядових осіб.

Згадані тут Іудея, Сіон, Ірод, ліктори не є езопівськими псевдонімами Росії, Петербурга, Олександра II тощо. Ідейно-художня побудова вірша дещо складніша. Створюючи антимоноархічну сатиру на основі євангельської легенди про Ірода, Шевченко починає з того, що натяками наводить читача на думку про подібність між царем Іродом і царем Олександром. Отже, сатиричний метод поета тут загалом той самий, що й в «Царях» — «прояснення» сучасності минулим. В останніх рядках вірша поет перейде вже від методу «аналогій» до безпосереднього, майже не замаскованого каотання Олександра II.

- 9 *Самодержавний государ!*

Цікаво, що в первісному варіанті цього рядка (в чорновій редакції) було:

Єрусалимський господар!

Шевченко переробив рядок, щоб загострити сучасне антисамодержавне спрямування вірша, підказати читачеві аналогію між біблійними подіями і сучасною російською дійсністю. Натяк був надто прозорий, і упорядники «Кобзаря» 1867 р., де вперше надруковано вірш, вилучили цей рядок, щоб запобігти санкціям цензури.

22 *І каже: — Царю! так і так!*

23 *Зіновать, кукіль і будяк*

24 *Росте в пшениці! Кляте плем'я*

25 *Давидове у нас зійшло!*

26 *Зотни, поки не піднялось!*

27 *— Так що ж, — промовив Ірод п'яний, —*

28 *По всьому царству постинать*

29 *Малих дітей; а то, погані,*

30 *Нам не дадуть доцарювать!*

«Кляте плем'я Давидове у нас зійшло» — за біблійними пророцтвами «цар іудейський» (месія, помазаник), який врятує іудеїв, мав бути з роду царя Давида. В євангелії написано, що з роду Давида походив Іосиф — чоловік діви Марії, яка нібито від «святого духа» народила Христа.

Свого часу ми висловили припущення, що ці рядки містять у собі натяк на репресії уряду Олександра II проти революційної молоді, студентства зокрема. Це припущення було підтримане в працях Є. П. Кирилюка, Є. С. Шабліовського, Ф. Я. Прийма. В 1859 р. було кілька студентських заворушень в університетських центрах Росії. Того ж року опубліковано правила для студентів, про які Герцен писав: «Правительство из николаевской мании трусом дрожит перед каким-то вольным духом»¹ (в «Колоколі» кінця 50-х років вміщено кілька статей і кореспонденцій про студентський рух). Безпосереднім стимулом до написання наведених рядків вірша могла бути так звана «Казанська справа» (виключення і частково висилка 18 казанських студентів за маніфестацію на честь професора Буліча), або, як припускає Ф. Я. Прийма, розгром гуртка московських студентів-етнографів «Вертеп»², але, найвірогідніше, Шевченко взяв за взірець більш широке коло явищ:

¹ «Колокол», 1859, № 59, стор. 490.

² Ф. Я. Прийма, Шевченко і студентський рух періоду революційної ситуації в Росії 1859—1861 років. — «Збірник праць дев'ятої наукової шевченківської конференції», Вид-во АН УРСР, К., 1961, стор. 149.

в ті роки молодь з ентузіазмом ставала на бік революції, даючи їй основні кадри революціонерів-професіоналів. Вже тоді в Олександра II були підстави побоюватись, що йому «не дадуть доцарювать». І як передбачив поет, справді не дали!

Варто уваги, що й Герцен, протестуючи проти переслідувань студентської молоді царським урядом, звернувся до образу Ірода. Того ж 1859 р. (пізніше Шевченка) він писав: «Из 375 молодых людей, державших экзамен для поступления в Петербургский университет, приняты 73 человека. Что это? Просто безумие и глупость, или иезуитский план, имеющий целью исподтишка возвратиться в педантском костюме к тупой, но откровенной николаевской войне против университетов? Кто экзаменует, жандармы или профессора? И кто этот Ирод, выдумавший лицемерную методу — избивение отроков...»³. Те, що подібні порівняння репресій царських сатрапів проти передової молоді з побиттям немовлят Іродом побутували в революційному середовищі, можна підтвердити також цитатою з листа М. Горького до Пятницького в травні 1902 р.: «Нет, каково это почтенное русское общество, равнодушно взирающее на иродово избивение младенцев? Своих — его — детей! В Ниж[егородской] тюрьме свыше полсотни молодежи»⁴.

32 *Оддав сенатові приказ*

На відміну від царської Росії і стародавнього Риму в Іудеї сенату не було. Цим словом, як і виразом «самодержавний государ», поет надавав біблійному сюжетові сучасного політичного звучання. З цією ж метою — створення аналогії між добою Ірода і Олександра II — поет двічі іменує Ірода «п'яним». Саме так він називає Олександра у віршах «Я не нездужаю, нівроку» і «Осії глава XIV».

35 *Спаси ти нас,*
36 *Младенче праведний, великий,*
37 *Од п'яного царя-владики!*
38 *Од гіршого ж тебе спасла*
39 *Твоя преправедная мати.*
40 *Та де ж нам тую матір взяти?*
41 *Ми серцем голі догола!*

³ «Колокол», 1859, № 57-58, стор. 480.

⁴ М. Горький, Собрание сочинений в тридцати томах, т. 28, М., ГИХЛ, 1954, стор. 249.

42 Раби з кокардою на лобі!

43 Лакеї в золотій оздобі...

44 Онуча, сміття з помела

45 Єго величества. Та й годі.

В рядках 35—45, не випадково графічно відокремлених в рукопису, поет перейшов від своєїрідної проекції минулого на сучасність до безпосередньої сатиричної атаки на суспільний лад своєї доби. Автор тут говорить від свого імені і від імені своїх сучасників. Він наче «забув», що розповідав про «Іудею во дні они» і побудував увесь викривальний монолог у теперішньому часі. Ці рядки — гірка нашішка поета над лакейством лібералів і взагалі «вірнопідданих» перед Олександром II.

Од п'яного царя-владики! — Те, що тут йдеться саме про Олександра, підказує вже епітет «п'яний» — натяк, зрозумілий сучасникам. Характерно, що один з варіантів цього рядка в чорновій редакції (зошит № 22): «Ще од п'янішого владики!» (тобто, ще од п'янішого, ніж «п'яний» Ірод, про якого йшлося вище: оскільки тут говориться про сучасність, то зрозуміло про кого мова).

Раби з кокардою на лобі. — Зрозуміло, що вирази «кокарда», а далі «Єго величества» — явний анахронізм щодо євангельських часів і дуже характерні для тогочасної російської дійсності. Кокарду носили як військові (звичайно, поет згадує не солдатську кокарду), так і цивільні чини, а також ті дворяни, що не перебували на державній службі (на так званіх дворянських кашкетях). Те, що дана сатирична деталь («кокарда» як тавро лакейства) з'явилася у вірші внаслідок безпосередніх життєвих спостережень поета, підтверджує його запис у щоденнику від 10 серпня 1857 р. про «чисту» публіку на вулицях Астрахані: «Мужчины вообще в белых фуражках с кокардою, не исключая и мужчин гражданского ведомства. Непонятная любовь к ливрее» (V, 74). Пор. також слова запису про ліврею з рядком «Лакеї в золотій оздобі».

Зрозуміло, що кінцева частина вірша була непринятною для цензури. Тому в першодруку («Кобзар» 1867 р.) упорядники зробили «профілактичну» купюру, вилучивши рядки 37—45 (цей «Кобзар» видавався без попередньої цензури).

МАРІЯ

Задум поеми (чи то первісна ідея її) виник у Шевченка на засланні, якщо не раніше. «Прежде когда-то думал я анализировать сердце матери по жизни святой Марии», — писав поет з Оренбурга до В. М. Репніної 1 січня 1850 р. (VI, 57). Дещо інакше він пише про це у листі до Репніної 7 березня 1850 р.: «Новый завет я читаю с благоговейным трепетом. Вследствие этого чтения во мне родилась мысль описать сердце матери по жизни пречистой девы, матери спасителя» (VI, 61). За цим листом виходить, ніби думка про поему народилася не «прежде когда-то», а тоді ж в Оренбурзі. Для нас тут важливим є Шевченкове формулювання задуму поеми про «сердце матери». Отже, з самого початку поета привабив у легенді про Марію не її релігійний, а загальнолюдський «земний» зміст. Поет не здійснив тоді свого задуму, можливо, тому, що скоро — в травні того ж року був заарештований. Настала семирічна перерва в його поетичній творчості. Та вже в першому творі, написаному після звільнення, — «Неофітах» (1857) виявився задум поеми про Марію. Як і «Марія», «Неофіти» є поемою про «серце матери» закатованого вільнодумця, хоч, звичайно, зміст обох поем цим не вичерпується. Сам Шевченко у другому вступі до «Неофітів», не випадково зверненому до Марії, недвозначно це проголошує:

І розкажу я людям горе,
Як тая мати ріки, море
Сльози кровавої лила,
Так, як і ти.

(II, 266).

Природно, що, певною мірою вичерпавши тему «серця матери» в «Неофітах», Шевченко не міг не відкласти на майбутнє реалізацію свого попереднього задуму. Надійшов 1859 рік. 19 квітня Шевченко написав вірш «N.N.» («Така, як ти, колись лілея»), в якому знову виникає тема Марії (див. коментар). У липні того ж 1859 р. Шевченка було заарештовано в Черкаському повіті за нібито богохульні висловлювання. За донесенням жандармського підполковника Грибовського начальника III відділу Шевченко твердив, що «нет бога, а мать Божию называл покровиткою, признавая только верование в Иисуса Христа и то не как в бога, а как в человека, умом своим заслужившего

вечное между людьми уважение к нему»¹. Навіть враховуючи, що це донесення писалося на підставі доносу або упередженого допиту свідків та ще й чиновником, зацікавленим у тому, щоб згустити фарби, не можна не визнати, що тут зафіксовано, хай у спотвореному вигляді, якісь справжні слова Шевченка. Через кілька місяців він написав поему «Марія», в якій «матір божу» справді зображено як покритку. З цього виводимо, що влітку 1859 р. задум «Марії» вже визрівав у поета.

Поему написано в Петербурзі у жовтні—листопаді 1859 р., а щоб сказати точніше, наведемо такі міркування. Перша чорнова редакція поеми (в окремому зошиті № 22) має дату «27 октябрю». Оскільки поема є великою за обсягом, вона писалася не один день. Вірш «Во Іудеї во дни они» був спочатку задуманий як вступ до поеми (його чорнова редакція в тому ж зошиті). У «Більшій книжці» його датовано 24 жовтня. Звідси виходить, наче Шевченко почав писати поему саме цього дня. Проте сумнівно, щоб така велика річ була написана протягом чотирьох днів. Отже, початок роботи над «Марією» треба, очевидно, відсунути ще на кілька днів назад. У цьому ж зошиті № 22 записано й другу чорнову редакцію поеми (без дати).

Інша редакція твору записана І. Лазаревським у «Більшій книжці», де має дату (Шевченковою рукою): «11 ноябрю». Ця редакція не має істотних відмін від другої, за винятком того, що тут Шевченко викреслив останні 747 — 756 рядки. Таким чином, поему створено в основному в жовтні, а в листопаді вона дороблялася².

Першодрук «Марії» — у празькому «Кобзарі» 1876 р. (т. II) за текстом «Більшої книжки». У радянських академічних і похідних від них виданнях поема друкується за автографом другої редакції, оскільки в списку «Більшої книжки» є багато помилок переписувача.

¹ «Тарас Шевченко. Документи і матеріали», Держполітвидав УРСР, К., 1963, стор. 88.

² Заслугове на увагу припущення Є. П. Кирилюка: «Можливо, Шевченко писав поему ще на Україні» (Є. П. Кирилюк, Тарас Шевченко, стор. 554). Відомі нам автографи написані, безперечно, в Петербурзі. Не виключено, проте, що поет мав раніше якісь заготовки до цього великого твору. У книзі Є. П. Кирилюка, Є. С. Шаблювського, В. Є. Шубравського «Т. Г. Шевченко. Біографія» (К., 1964) читаємо про поему «Марія», «розпочату ще на Україні» (стор. 512). Для такого категоричного твердження підстав немає.

«Шевченкову поему «Марія» треба зачислити до найкращих, найглибше задуманих та гармонійно викінчених поем Шевченка, — писав І. Франко. — Вона займає визначне, а з деякого погляду навіть першорядне місце між такими перлами Шевченкової поетичної творчості, як «Княжна», «Відьма», «Петрусь», «Сотник» та «Неофіти». Основний помисл сеї поеми незвичайно сміливий — змалювати життя матері спасителя на основі дуже скупой церковної традиції, а головне — на основі власної творчої інтуїції. Ся тема, одначе, була у Шевченка тільки одною з численних варіацій теми жінки-матері, що починається вже в його молодечій поезії українськими поемами «Катерина» та «Наймичка» та московською «Слепая», а в «Марії» доходить до найвищого вершка...»³ Тут Франко вірно наголосив на тому, що хоч Шевченко й скористався в поемі біблійним міфом, зміст «Марії» є варіацією теми матері-покритки, наскрізної в його творчості.

У християнському міфі про Марію Шевченко знайшов сюжет, який дозволив йому не тільки створити апофеоз жінки-матері, а й порушити загальні проблеми своєї доби — служіння правді, самопожертви й вірності ідеалу. Ці проблеми, до речі, зовсім не здавалися тоді надто абстрактними: то була доба суспільного піднесення, коли кращі сили нації йшли в революцію, свідомі долі, яка на них чекала. І мораль Шевченкової поеми відповідала їх ідеалам і прагненням. Спираючись на наявні в ранньому християнстві, цієї, за словами Енгельса, релігії «бідняків і безправних», елементи соціального протесту й одвічної народної мрії про справедливість, Шевченко трансформував легенду про Христа й Марію у поему про вільнодумця, провісника правди, розп'ятого «за волюнку, святу волю» (р. 651), і вірну його ідеалам матір. Тобто Шевченко своєрідно революціонізував легендарний сюжет. Від його «Марії» віє духом протестантства, нескореності «іродам царям» і догмам минулого. За вірним визначенням Є. Кирилюка, «поема «Марія» з'явилась в атмосфері чекання суспільних змін, сподівань народних мас на правду й волю»⁴. Проте буде спрощенням розглядати її біблійний сюжет як форму маскування в творі російської дійсності. Біблійна Палестина

³ Іван Франко, Шевченкова «Марія», Твори в двадцяти томах, т. 17, Держлітвидав України, К., 1955, стор. 149.

⁴ Є. П. Кирилюк, Тарас Шевченко, стор. 559.

зовсім не є тут езопівським псевдонімом царської Росії. Є. Кирилюк вважає поему «Марія» «алегоричним твором, написаним, по суті, езопівською мовою. Для того, щоб поема могла бути надрукована, Шевченко повинен був зберегти певні елементи євангельської фабули. Цим пояснюється й епіграф: «Радуйся, ти бо обновила еси зачаття студно» (Акафіст пресвятій богородиці, Ікос 10). Епіграф повинен був приспати цензуру»⁵. Нам здається, Шевченко не призначав свій твір для цензурного друку. Своїм змістом «Марія» спростовувала принаймні два з головних догматів християнської церкви — догмат про непорочне зачаття «пречистої діви» Марії і догмат про божествену природу Христа. А за законами імперії «публичное выражение неуважения к догматам и обрядам христианской веры» вважалося тяжким злочином («богохуление»). Шевченко надто добре знав, що таке царська цензура, щоб мати будь-які ілюзії щодо можливостей легального видання своєї поеми. Тим більше, що в разі подання рукопису до цензури поетові загрожувала б не тільки заборона твору, а й судове переслідування за богохульство, за що його вже було заарештовано влітку того ж року⁶. Щодо епіграфа поеми (з акафіста), то нагадаймо про давню Шевченкову звичку брати епіграфи з церковних книг до своїх творів, зовсім не призначених для легального друку («Сон», «Великий льох», «Кавказ», «І мертвим, і живим...»). Той факт, що в Росії «Марію» вперше надруковано тільки 1907 р. в «Кобзарі» за редакцією Доманицького, підтверджує нашу думку про безцензурність поеми. Характерно, що текст «Марії» поряд з іншими революційними творами Шевченка дав підставу для вироку С.-Петербурзької судової палати про заборону п'яти видань «Кобзаря» за редакцією Доманицького (1912)⁷.

«Марія» не є антирелігійним твором у строгому розумінні цього слова. Тобто Шевченко написав свій твір не заради полеміки з християнською релігією. Міф про Христа і Марію тут — поетичний матеріал, а не предмет ціле-

⁵ Є. П. Кирилюк, Тарас Шевченко, стор. 555.

⁶ В «Уложенні о наказаниях» була стаття, яка визначала кару за «богохуление или порицание веры, совершенное посредством печатных или письменных, каким-либо образом распространяемых сочинений».

⁷ Див.: «Тарас Шевченко. Документи і матеріали», стор. 209—210.

спрямованого викриття. Але, по суті, переосмислюючи церковну легенду, Шевченко заперечує найсвятіші церковні догмати — божественне походження Христа тощо. При всьому своєму пієтеті до Марії, в образі якої він ніби обожнював жінку-матір, поет зображує і її, і Христа як реальних людей. За вірним спостереженням Є. Кирилюка, в поемі немає ніякої містики, не відбувається нічого надприродного, чудесного. Герої твору «святі» не якимись чудесами, а своєю долею, своєю готовністю віддати життя за «святую правду на землі».

Ще М. Драгоманов висунув думку, що тогочасні Шевченкові погляди на християнство склалися під певним впливом популярних тоді філософських ідей. «Тільки в 1859 р., в Петербурзі, Шевченко почав вириватись уже за границі й християнства <...>. Шевченко вже попавсь на той ряд думок громадських, який примушував людей читати Герцена, Фогта, Бюхнера, Фейєрбаха та інших»⁸. «Ми не знаємо, — писав О. Білецький, — чи читав Шевченко іншу (крім біблії. — Ю. І.) книгу, духом якої насичена вся його поема. Але книгу цю добре знали представники західної і російської революційної демократії. Нею цікавився Чернишевський і його найближчі соратники. Це — «Сутність християнства» Фейєрбаха, що вийшла у 1841 р. <...> У свій час книга ця також була однією з стежок, які підводили до марксистської філософії. І можна гадати, що при своїй незвичайній чуйності до прогресивних ідей своєї епохи Шевченко зумів розшукати цю стежку»⁹. Фейєрбах, книгу якого тоді ще не було видано в Росії, доводив, що Христос був не богом чи «боголюдиною», а реальною історичною особою. Погляди Фейєрбаха в Росії поділяли Чернишевський і багато інших прогресивних діячів (див. коментар до поезії «Світе ясний! Світе тихий!»). Тому вірогідною є думка Є. Шабліовського, що «на концепції поеми «Марія» позначився вплив Чернишевського (а через нього — й Фейєрбаха.)»¹⁰. «Богохульна» Шевченкова інтер-

⁸ М. Драгоманов, Шевченко, українофіли й соціалізм, Львів, 1906, стор. 51.

⁹ О. І. Білецький, Шевченко і світова література, у зб. «Пам'яті Шевченка», Вид-во АН УРСР, К., 1939, стор. 226.

¹⁰ Є. П. Кирилюк, Є. С. Шабліовський, В. Є. Шубравський, Т. Г. Шевченко. Біографія, «Наукова думка», К., 1964, стор. 513.

претація біблійної легенди завжди викликала обурення клерикалів. Ще ліберальний поміщик В. Тарновський (молодший) писав поетові: «Когда Вы рассказывали мне, милый друг Тарас Григорьевич, содержание сочинения Вашего, я со всею откровенностью выразил Вам мою мысль о главном недостатке его и догадывался, что оно не удастся и в исполнении. Теперь я убедился, что самый великий талант падает, когда избирает ложный путь. Исполнение ниже Вашего таланта. Умоляю Вас, сожгите Вашу рукопись»¹¹. 1905 р. львівський уніатський священник Й. Кобилянський звернувся до українських священників Галичини із закликом засудити Шевченка: «най не славлять його, коли він так безчесно писав на господа і пресв[яту] матір в своїй поемі «Марія»¹². Анекдотичну спробу «знешкодити» Шевченкову поему зробив М. Лободовський, надрукувавши 1910 р. в Харкові її фальсифікат — «виправлену й поновлену поему Ш-ка «Марія», котру <...> тільки й слід вважати за настояще викончену роботу Шевченкову Як вона була ним чи ким виправлена дійсно, настояще я не скажу»¹³. В цьому, зовсім безпорадному з художнього боку, фальсифікаті зміст поеми був перероблений згідно з церковною ортодоксією. Разом з фальсифікатом М. Лободовський надрукував свій «перегляд» «Марії», в якому виразно відбилосся різко негативне ставлення українських міщансько-консервативних кіл до Шевченкової поеми.

1 *Все упованіє мое*

2 *На тебе, мій пресвітлий раю*

Вступ до поеми написано у формі молитовного звернення до Марії (пор. вступ до «Неофітів» — «Благословенная в женах»). Тут поет скористався початковими рядками великопісної молитви «Все упованіє мое возлагаю на тя, мати божія», вклавши, проте, в цю молитовну форму мотив соціального протесту. Рядки «Воззри, пречистая, на їх, отих окрадених, сліпих, невольників...», «вонми їх стону» і т. д., безперечно, мають на увазі сучасних поетові «невільників» — кріпаків. Цікавою є думка Є. Кирилюка, що у вступі «висловлені сподівання патріархального селянства

¹¹ «Листи до Т. Г. Шевченка», стор. 211—212.

¹² «Тарас Шевченко. Документи і матеріали», стор. 146.

¹³ М. Лободовський, Перегляд поеми «Марія» Тараса Григоровича Шевченка, напечатаної у «Кобзарі» 1907 року, і та ж таки поема по четвертому чімімусь рукопису, Харків, 1910.

на якусь вищу справедливість»¹⁴ (залишається, на жаль, нез'ясованим, чи поділяв Шевченко оті «сподівання патріархального селянства», адже у вступі поет говорить від свого імені).

53 *Широкою Тіверіаду,*

Тіверіадське (Галілейське) озеро в Палестині.

121 *Фавор-гора,*

122 *Неначе з злата-серебра*

Фавор (у арабів — *Джебель-Тор*) — гора недалеко від міста Назарета, яке згадується далі.

164 *На ветхую Єлисавету*

167 *А Захарій*

168 *Старий нарек його Іваном.*

За євангельською легендою Єлисавета — родичка Марії і мати пророка Іоанна Хрестителя (Івана), якого церква вважає попередником і провісником Христа. Захарій (Захарія) — батько Іоанна.

183 *Просила, ніби повела*

184 *Очима в кушу.*

Куша (црк.-слов.) — шатро, хатина.

214 *І гость за нею, і в ярочку*

215 *Догнав Марію...*

Оці рядки, як і дальші, зовсім вже недвозначні:

285 *Що наймичка його несла*

286 *В утробі праведную душу*

287 *За волю розп'ятого мужа —*

найбільше драгували клерикалів. Замість традиційної сцени благовіщення (архангел Гавриїл попереджає діву Марію, що вона народить непорочно зачатого божого сина) Шевченко розповів історію цілком земного кохання. Батьком Христа в поемі є не бог і навіть не архангел Гавриїл, а молодий «апостол» (рр. 206 і 259), «провозвеститель месії» (р. 281), розп'ятий в Тіверіаді «за волю». Характерно, що в доповідній записці київського «Союза русского народа» міністри внутрішніх справ (1914 р.) вимога заборонити встановлення пам'ятника Шевченкові в Києві обгрунтовувалася, зокрема, тим, що в поемі «Марія» «следует самое кощунственное, беззастен-

¹⁴ Є. П. Кириллюк, Тарас Шевченко, стор. 555.

чивое, перевирающее евангельский текст изложение истории благовещения и рождения Христова»¹⁵.

243 *Не од Сіона благодать*

Сіон — гора в Єрусалимі, на якій цар Давид збудував свій палац та фортецю і яка вважалася у стародавніх євреїв священною (в біблії це слово ототожнювалося іноді з поняттями «іудейський народ», «боже царство» тощо). У деяких псалмах йдеться про те, що спасіння Ізраїлю прийде з Сіону (це, очевидно, й мав тут на увазі поет).

245 *Якби*

246 *Пречистій їй не дав ти руку,*

247 *Рабами б бідніє раби*

248 *І досі мерли би.*

Тобто, якби Йосип не одружився з Марією, її за «прелюбодійний гріх» побили б, за стародавнім звичаєм, камінням, і Христос не народився б. Тут знову натрапляємо на Фейербахову думку, що Христос був звичайною людиною, історичним засновником релігії (подібно до Магомета).

249 *О тяжкая души печаль!*

250 *Не вас мені, сердешних, жаль,*

251 *Сліпі і маліє душою,*

252 *А тих, що бачать над собою*

253 *Сокиру, молот і кують*

254 *Кайдани новіє. Уб'ють,*

255 *Заріжуть вас, душеубійці,*

256 *І із кровавої криниці*

257 *Собак напоятъ*

Цей ліричний відступ має, звичайно, не біблійного, а сучасного поетові соціального адресата. «Сліпі і маліє душою» — це сучасні «раби», всі ті, хто примирився з самодержавно-кріпосницьким ладом (постійний у Шевченка мотив осудження суспільної пасивності). «Душеубійці», яким поет загрожує революційною розправою, — панівні верстви імперії Романових. Пор. рядки «Осії глава XIV» (вірша, написаного незабаром після «Марії»):

І вашей кровію, собаки,
Собак напоятъ.

Ці сповнені революційного гніву рядки є запереченням самої ідеї християнського «всепрощення». І Шевчен-

¹⁵ «Тарас Шевченко. Документи і матеріали», стор. 224.

кове «жаль» сприймається тут як сувора пересторога: «Стережіться ж, бо лихо вам буде!»

Досить важко інтерпретувати слова «...кують кайдани новіє». Вони мимоволі викликають у пам'яті рядки вірша Некрасова «Свобода» (1861):

Знаю, на место цепей крепостных
Люди придумали много иных.

Шевченкові слова про «кайдани новіє», написані напередодні скасування кріпацтва, можливо, теж мають на увазі поміщицький характер майбутньої реформи. А може тут йдеться про «ліберальну» політику Олександра II взагалі. Нарешті, не виключено й те, що поет не вклав у ці слова якогось конкретного політичного змісту, а вжив їх у ширшому значенні: пани й царі щодня «неправду чинять» (В. Сімович).

280 ...розп'яли

281 Провозвістителя месії.

282 — Його! — промовила Марія,

283 І веселесенька пішла

284 У Назарет.

Слово «веселесенька» здається тут дещо парадоксальним. Лободовський так це пояснює: «Марія почула од Йосипа, що в г. Тиверіаді розп'ято сього лукавого провозвістника месії, і вона зраділа. За неї наче помстились»¹⁶. Дивно, що так само не зрозумів це місце І. Франко: «Незабаом по вінчанню з Йосипом Марія довідається, що якогось провозвістителя месії стяли в Тиверіаді, і зараз догадалася кого. На її серці полегшало, і вона «веселенькая пішла у Назарет». І тут поет коротким натяком передав влучну психологічну обсервацію. Марія на таку вість мусила почути облегшення в своїй новій ситуації»¹⁷. Отже, за Франком, Марія зраділа тому, що в її «новій ситуації», тобто після одруження з Йосипом, смерть її спокусника й справжнього батька її майбутньої дитини ніби полегшила досить двозначне становище Йосипової родини. Тлумачення це — помилкове, воно зовсім суперечить Шевченковому обоазові Марії, характеризуючи її як звичайну егоїстку. Тим часом, мотивацію поведінки Марії дав сам поет у наступних рядках поеми.

¹⁶ М. Лободовський, Перегляд поеми «Марія»..., стор. 10

¹⁷ Іван Франко, Твори в двадцяти томах, т. 17, стор. 153.

284 *І він радіє,*
285 *Що наймичка його несла*
286 *В утробі праведную душу*
287 *За волю розп'ятого мужа.*

Як бачимо, не тільки Марія, а й Йосип радіє. І радіють вони тому, що обоє переконалися: батько майбутньої Маріїної дитини — «провозвеститель месії», «за волю розп'ятий муж», отже, й дитина буде «праведною душею».

328 *Возобновлять мужі есеї*

Есеї — релігійна секта у стародавніх євреїв, вчення якої (проповідь рівності, праведності тощо) передувало створенню християнської релігії.

365 *Еммануїлом нарекли.*

Еммануїл — одна з біблійних назв Христа: «... й нарекут имя ему Еммануил, еже есть сказано, с нами бог» (Матф. I, 23).

373 — *Пророчество Ієремія,*

374 *Ісаія збулось!*

378 — *Месія! Ісус! Осанна!*

У біблійних книгах Ієремії й Ісаїї є місця про пришестя якогось месії (тобто помазаника, спасителя), який нібито врятує єврейський народ. Християнська церква тлумачить ці місця так званого Старого завіту як пророцтва про народження Христа. *Осанна* — молитовний вигук (староєвр. — врятуй).

Далі згадуються: *шлях Мемфівський* (р. 407) — шлях до єгипетського міста Мемфіса; *копт убогий* (р. 419) — коптами називали єгиптян-християн, що в даному випадку було б анахронізмом; очевидно, тут це слово вжито в значенні єгиптянина взагалі.

439 *...правда божа*

440 *Встає вже, встала на землі.*

441 *Щоб фараони стереглись.*

Пор. ці рядки з рядками написаного незабаром вірша «Подражаніє Іезекіїлю»:

*...Минуть,
Уже потроху і минають
Дні беззаконія і зла*

В обох випадках, нам здається, ці схожі за думкою й настроєм рядки навіяні поетові піднесенням визвольного руху на рубежі 50—60-х років. Вираз «божа правда»

у Шевченка мав, зрозуміло, не релігійне, а соціальне наповнення.

610 *Та взявши відер, кандійок,*

611 *І батько, й мати, і воно*

612 *Пішли на ярмарок*

Читач, певно, вже звернув увагу, що в багатьох місцях поеми, зберігаючи відповідний біблійний колорит, поет водночас своєрідно «українізує» побут своїх героїв. Це він робить не для того, щоб підказати читачеві, що справді в творі йдеться про Україну (вже говорилося, що езопівської мови в поемі немає), і не для того, щоб створити якийсь трагестійний ефект. Поет тут наче взяв собі за взірць тих, добре знайомих йому, митців Відродження, які переодягали своїх біблійних святих у сучасний одяг, щоб вони були ближчими й зрозумілішими глядачеві. Шевченко немов підкреслює тут, що побут і життя трудящих людей всюди є схожими. Це своєрідно наближало героїв поеми до сприйняття народного читача і допомагало йому переносити враження й висновки на сучасність.

650 *...і розп'ялись*

651 *За воленьку, святую волю!*

І тут, як і в рядку 287, герої поеми гинуть «за воленьку, святую волю». Таким чином, наскрізний в поемі мотив самопожертви набирає зовсім не релігійного, а революційного змісту (в евангелії Христос розп'явся, щоб спокутувати «гріхи» людства). Безперечним є зв'язок цього мотиву з тогочасною російською дійсністю: поет був свідомий того, яка сувора доля чекає в царській Росії борців за свободу. Нагадаймо, що в російську поезію мотив революційної самопожертви вводить ще Рилєєв, а в «Кобзарі» він виразно помітний вже в творах періоду «трьох літ» (а почасти й в «Гайдамаках»).

667 *Сидить, було, на Єлеоні*

Єлеон — гора поблизу Іерусалима.

670 *Сіє в золотім вісоні*

671 *Ізраїльський архієрей!*

672 *Романський золотий плебей!*

Ізраїльський архієрей — тому, що Іерусалим був релігійним центром Ізраїля; «Романський золотий плебей» — тому, що Іерусалим належав до володінь Римської (романської) імперії. Вісон (віссон) — поширена в середземноморських країнах стародавнього світу дорога тканина, звичайно білого або пурпурного кольору.

719

А Івана

720 Її зарізали в тюрмі.

За біблійною легендою Іоанна Хрестителя стято за викриття зв'язку галілейського царя Ірода Антіпи з Іродіадою — дружиною царського брата (Іродіада підмовила дочку Саломею попросити у царя голову Іоанна).

747 А потім ченці одягли

748 Тебе в порфіру. І вінчали,

749 Як ту царицю ...Розп'яли

750 Й тебе як сина.

«Розп'яли» — звичайно, в переносному значенні. Йдеться про те, що церква (тут — «ченці») служить панівним класам і царизму, що вона обдурює народні маси, що церковний культ «діви Марії» не має нічого спільного з тією боротьбою «за волюньку, святу волю», ідею якої Шевченко втілює у образах героїв своєї поеми (див. ще коментар до вірша «Світе ясний! Світе тихий!»).

ПОДРАЖАНІЄ ЕДУАРДУ СОВІ

Вірш записано у «Більшій книжці» під датою «19 ноября» 1859 р. Інший автограф вірша, датований «1859, 22 ноября» — в альбомі П. Куліша (зберігається в Державній публічній бібліотеці АН УРСР). Він без заголовка і має неістотні відміни від попереднього. Всупереч думці публікатора Д. Іофанова¹, цю редакцію не можна вважати останньою волею автора. Її відміни від тексту «Більшої книжки» пояснюються найвірогідніше тим, що Шевченко записував вірш по пам'яті.

Першодрук вірша — в «Основі», 1862, № 2, під редакційним заголовком «Подражаніє польському поетові Антонію Сові».

Едуард Сова — польський поет-революціонер Едвард Вітольд Желіговський (1816—1864), який писав під псевдонімом Антоній Сова. 1851 р. був засланий з Вільни у Петрозаводськ за «крамольну» літературну діяльність. 1853 р. його переведено до Оренбурга, звідти — до Уфи. У грудні 1857 р. повернувся з заслання і оселився в

¹ Д. Іофанов, Матеріали про життя і творчість Тараса Шевченка, Держлітвидав України, К., 1957, стор. 78.

Петербурзі. 1861 р. емігрував за кордон. Шевченко заочно познайомився з Желіговським на засланні. Їх листування не збереглося (відомий один лист Желіговського до Шевченка, написаний 1858 р.), але листування Шевченка з Б. Залеським свідчить, як високо цінував український поет творчість свого польського товариша. Звідти ж дізнаємося, що Желіговський збирався перекладати поезії Шевченка, а може дещо й переклав. Другого дня після повернення Шевченка в Петербург — 28 березня 1858 р. — він зустрівся з Желіговським у Білозерському. В Шевченковому щоденнику під 13 травня 1858 р. Желіговський записав вірш «Do brata Tarasa Szewczenki».

Щодо походження коментованого вірша в шевченкознавстві до останнього часу не було повної ясності. Шевченко назвав вірш «Подражаніє Едуарду Сові». Але серед поезій Сови (Желіговського) дослідники не знайшли жодного скільки-небудь схожого твору. Врешті В. Щурат в розвідці «Шевченко, Желіговський, Чечот» досить переконливо довів, що ця поезія є переспівом твору польсько-білоруського поета Яна Чечота (1797—1847) «Ej posadzę ja ogry chatce» з його збірки «Piosnki wieśniacze znad Niemna, Dniestra i Dniepra» (№ 74), виданої 1845 р. у Вільні². Вірш Чечота, в свою чергу, йшов від народно-поетичних джерел (польських, білоруських чи українських). А коли так, то Шевченко або помилився, назвавши вірш «подражанієм» Едуарду Сові (а не Чечоту), або цю назву треба розуміти лише як присвяту Сові Шевченкового наслідування Чечота. Останню думку поділяла більшість сучасних шевченкознавців, зокрема, упорядники шеститомного зібрання творів Шевченка 1963—1964 рр. Викликало сумнів у цій версії тільки одне: в автографі заголовок «Подражаніє Едуарду Сові» написано в один рядок і після слова «Подражаніє» нема крапки.

Остаточну ясність у це питання внесли білоруські дослідники А. Мальдіс і Е. Мартинова, які документально довели, що Шевченко справді наслідував Сову, а не Чечота: «Дослідникам досі не було відомо, що скорочена переробка цієї ж пісні (що й у Чечота. — Ю. І.) є і в рукописному примірнику драми Желіговського «Зорський», який зберігається в бібліотеці Інституту літературних до-

² Див.: Василь Щурат, Літературні начерки, Львів, 1913.

сліджень у Варшаві. Герої п'єси, святи Зубчинський і Хадкевич співають:

Ej posadzę ja przy chatce
Gruszkę i jabłonce
Na pamiątkę, żem w tym roku
Pojał miłą żonkę.
Gdy się dziatek dohoduję —
Jabłek i gruszczyk,
To za rękę ich przywodę—
Zonkę wśród dziateczek:

Poczęstuję jabłuczka mi,
Powiem miłej żonce,
Ilem z tobą lat szczęśliwy,
Tyle tej jabłonce.
Poczęstuję gruszczykami,
Powiem mej duszeczce,
Ilem z tobą lat szczęśliwy,
Tyle tej gruszczyce.

Варіант народної пісні, використаний у «Зорському», помітно відрізняючись від Чечотого, є значно ближчим до вірша Шевченка, в якому, як і в Желіговського, не шість, а чотири строфи...»³ Тут же зазначається, що «першоджерелом для Желіговського могла бути та ж сама народна пісня в обробці Чечота». Відомо, що польський поет читав Шевченкові «Зорського» (про це свідчить Шевченків запис у щоденнику від 11 квітня 1858 р. і лист до нього Желіговського, датований тим же числом).

Водночас треба зазначити, що Шевченкові, напевне, був відомий і згаданий тут збірник Чечота (див. коментар до поезії «Ой діброво — темний гаю!»).

Хоч Шевченкове наслідування досить близьке до свого першоджерела, воно справляє враження цілком оригінального твору — настільки воно схоже і настроями, і образною мовою до того, що писав тоді Кобзар у своїх найінтимніших поезіях. Шевченко, безперечно, не випадково обрав для наслідування саме цю пісню. В цей час поет, що гірко відчував свою самотність, мріяв про одруження, про щасливе родинне життя в «хатині» над Дніпром. Зміст польського вірша на диво точно відповідав особистим настроям українського поета.

ПОДРАЖАНІЄ ІЄЗЕКІЛЮ. ГЛАВА 19

Цей твір опубліковано тільки 1901 р. в 39 томі «Записок наукового товариства імені Шевченка» за списком, знайденим О. Кониським у паперах Л. Жемчужникова. Тепер вірш друкується за автографом у «Більшій книжці», де він датований: «Декабря 6 [1859]».

³ А. Й. Мальдіс, Е. М. Мартинова, Творча співдружність революційних демократів (Шевченко і Желіговський). — «Радянське літературознавство», 1964, № 2, стор. 107.

Іезекїль — (VI—V вв. до н. е.) — один з біблійних пророків, якому біблійна традиція приписує авторство так званої Книги пророка Іезекїїля, що входить до Старого завіту. Перебуваючи у вавілонському полоні, Іезекїїль виступав з проповідями, в яких пояснював бідування Ізраїлю карою за гріхи можновладців і водночас провіщав майбутнє відродження ізраїльського народу. Шевченка Книга Іезекїїля зацікавила, напевне, як з художнього боку, так і можливостями революційного переосмислення відповідних текстів. Ще у посланні «Шафарикові» (1845) він використав образ Іезекїїля і тоді ж задумав картину на цей сюжет (див. коментар до рр. 44—49 поеми «Єретик»).

4 — *Нащо та сука, ваша мати,*

5 *Зо львами кліщилась, щенята?*

6 *І добувала вас, лихих?*

7 *І множила ваш род проклятий?*

На думку упорядників II тома десятитомного академічного видання під «сукою» треба розуміти вдову Миколи I, а під «царем неситим» — Олександра II (стор. 560). На цю ж думку пристав і Є. П. Кирилюк: «В образі «суки» поет явно зображав вдову імператрицю, дружину Миколи I — Олександру Федорівну, а в образі «щенят» — Олександра II і його братів і сестер»¹. Деякі підстави для такого тлумачення давало те, що в написаному роком пізніше вірші «Хоча лежачого й не б'ють» Шевченко називає «сукою» й «щенятами» Олександру Федорівну та її дітей. Ці сатиричні визначення в останньому вірші, безперечно, йдуть від наведених рядків «Подражання Іезекїїлю». Проте аналіз змісту «Подражання» не дає переконливих доказів на користь того, що тут йдеться тільки про вдову Миколи I з дітьми. Як побачимо далі, ще менше підстав вважати, що тут в алегоричній формі згадано Олександра II. Згідно з біблійним сюжетом у вірші розповідається про матір двох царствених «львичищ». Тим часом Олександра Федорівна була матір'ю одного коронованого «львичища» — Олександра II (крім великих князів і княгинь). Якщо вже шукати прототипів для образу «суки», то чому б не згадати і матір двох царів — Олександра I і Миколи I — Марію Федорівну (рядки: «А люта мати! Спустила друге біснувате своє скаженеє звіря. Та вже такого сподаря, що

¹ Є. П. Кирилюк, Тарас Шевченко, стор. 561. Див. також стор. 586.

гради й весі пожирало» дуже нагадують характеристику Миколи I)? Але й це тлумачення є більш ніж проблематичним. Нам здається, цей вірш взагалі не містить у собі жодних алегоричних персоналій чи езопівських псевдонімів історичних осіб. Водночас поет так «наслідує» Іезекіїля, що біблійний зміст його «подражанія» легко «накладається» на тогочасну російську дійсність. Рядки, що коментуються, загалом мало відмінні від біблійного тексту: «почто мати твоя лвиця среде львов почи, посреде львов умножи лвичища своя». Проте цими рядками поет явно сподівався викликати в сучасників цілком певні асоціації: «плодючість» російських імператриць була загальновідомою («множити свій род проклятий» — це, власне, й був їх державний обов'язок). Згадана вже мати Олександра I і Миколи I — Марія Федорівна мала десять дітей, дружина Миколи I Олександра Федорівна — сім, а дружина Олександра II Марія Олександрівна — вісім, причому останній з них — великий князь Павло народився 21 вересня 1860 р., тобто незадовго до написання «Подражанія...» (і поет міг пригадати й цю подію). Отже, припускаємо, що в даних рядках Шевченко має на увазі не якусь одну з названих тут цариць, а всіх їх загалом.

8 А потім з вас, щенят зубатих,

9 Зробились лвичища! Людей!

10 Незлобних, праведних дітей,

11 Жрете, скажені! Мов шуліка

12 Хватає в бур'яні курча,

13 Ключе і рве його.

15 Отож львеня те дике! люте!

16 Підстерегли його, взяли.

17 Та, закувавши добре в пуга,

18 В Єгипет люде одвели —

19 На каторгу.

Пор. відповідний біблійний текст: «И отскочи един от лвичищ ея, и бысть лев, и научися восхищати восхищения, и человекни снеде. И слышаша о нем языцы, и ят бысть в растлени их и приведоша его во узде во Єгипет». Як бачимо, вже біблійне джерело давало Шевченкові вдячну основу для створення антисамодержавної інвективи. Не відступаючи від фабули 19 глави Іезекіїля, поет збагатив її образно й заострив ідейно. Нема підстав відшукувати в образі першого «лвичища» алегоричного портрета якогось

історичного діяча (царя). Це не Олександр I і не Микола I. Але, наслідуючи біблійний сюжет, Шевченко створює те, що умовно можна назвати «ефектом аналогії» — аналогії ізраїльських деспотів з російськими царями. Алгоритичні образи царствених львичищ-людоджерів в уяві тогочасних читачів не могли не асоціюватися з російськими самодержцями.

13 *А люде...*

14 *Хоч бачать люде, та мовчать.*

Подібних рядків немає в біблії. Тим часом вони дуже характерні для Шевченка, в політичній поезії якого мотив засудження квієтизму, громадянської байдужості, примирення з самодержавним ладом є наскрізним. Цікаво, що ці рядки до певної міри суперечать дальшому змісту вірша: далі розповідається, що «люде» зовсім не «мовчать», а приборкують обох царів — «львичищ».

19 *А люта мати!*

20 *Спустила друге біснுவате*

21 *Свое скаженее звіря.*

22 *Та вже такого сподаря,*

23 *Що гради й весі пожирало.*

24 *Земля тряслася, трепетала*

25 *Од резу львичища твого.*

26 *Окули люде і цього.*

27 *Заперли в щелепи удила*

28 *І в Вавілоні посадили*

29 *В тюрму глибоку. Щоб не чуть*

30 *Було на світі того рику*

31 *Самодержавного владики,*

32 *Царя неситого...*

Політично загострюючи й «осучаснюючи» біблійну фабулу, поет вводить у своє наслідування такі вирази, як «самодержавний владики», «цар неситий» (типово Шевченків вислів!). У главі 19 Іезекїїля слово «цар» жодного разу не згадане (тільки на початку — «князи Израилевы»).

Вже зазначалося, що деякі дослідники інтерпретують рядки 19—32 як алегоричне зображення Олександра II. Таке тлумачення не підтверджується змістом твору. По-перше, Олександр II не мав старшого брата, який царював до нього (перше «львичище»). По-друге, характеристика «самодержавного владики» в «Подражанії...» («біснுவате», «скажене звіря», «що гради й весі пожирало» тощо) зовсім не відповідає реальним рисам Олександра II, що, як

відомо, вдавав з себе ліберала, і став її характеристичі цього царя в творах Шевченка, який викривав його квазінародолюбство («тихенький, кроткий государ» — «Колись то ще...»). По-третє, що спільного між «царем неситим», посадженим «в тюрму глибоку», і Олександром II, який тоді ще сидів на троні?

Не зображуючи в образах приборканих «львичищ» якихось реальних царів, Шевченко водночас створив тут дві дуже повчальні для сучасників картинки-притчі — як народові треба поводитися з царями-людодержерами.

33 *Минуть,*

34 *Уже потроху і минають*

35 *Дні беззаконія і зла.*

36 *А львичища того не знають*

Якщо перша частина вірша за формою є ніби розповіддю про події в минулому, то в другій частині (рр. 33—50) поет устами біблійного пророка віщує майбутню революцію. Ця частина має дуже мало спільного з біблійним текстом Іезекіїля. Зокрема, жодної аналогії в біблії не мають рядки 33—36. Оптимістичні рядки «уже потроху і минають дні беззаконія і зла», поза всяким сумнівом, нав'яні революційним піднесенням кінця 50-х років і тим фактом, що уряд Олександра II змушений був маневрувати, стати на шлях реформ тощо. Шевченко не тільки спостерігав, а й брав безпосередню участь у визвольному русі тих часів — передусім як революційний поет, слово якого мало величезний вплив на українську суспільну думку. В якійсь мірі на цих рядках, як і на всьому революційно оптимістичному настрої вірша, могли позначитися і враження Шевченка від національно-визвольної боротьби народів Польщі (наближався 1863 р., з його майбутніми героями поет був особисто зв'язаний) та Італії (особа Гарібальді була тоді у нас надзвичайно популярною в демократичному середовищі).

45 *Плач великий*

46 *Воместо львичищого рика*

47 *Почують люде. І той плач,*

48 *Нікчемний, довгий і поганий,*

49 *Межи людьми во притчу стане,*

50 *Самодержавний отой плач!*

Пер. відповідний біблійний текст: «Племя в притчу плача есть, и будет плач» (в українському виданні: «Оце та жалібна пісня, — вона й полишиться нею на плач»). Неважко

переконатися, що крім слів «плач» і «притча» Шевченкове закінчення 19-ї глави Іезекіїля не має нічого схожого з біблійним. Історія російського царату закінчиться «самодержавним плачем» (образ надзвичайної художньої експресії, навіть децю несподіваний в поезії середини ХІХ ст.!) — ось воістину пророчий висновок поета-революціонера.

ОСІЙ ГЛАВА ХІV

Жоден з автографів твору не зберігся. Вірш звичайно друкують за списком «Більшої книжки» рукою І. Лазаревського з поправками Шевченка. В десятитомному академічному виданні Шевченка і багатьох інших виданнях заголовок твору надруковано так: «Осії. Глава ХІV». Проте в рукопису виправлена рукою Шевченка назва вірша має такий вигляд: «Осії глава ХІV» (як і надруковано в шеститомному виданні АН УРСР).

У списку «Більшої книжки» твір датовано 25 грудня 1859 р. Отже, один з найреволюційніших Шевченкових творів написаний (можливо, закінчений) на різдво! Як бачимо, в день найбільшого християнського свята поетом володіли далеко не релігійні думки (хоч він і вклав ці думки у форму біблійної інвективи). Читач, мабуть, не забув, що й «Заповіт» теж написаний у перший день різдва — 25 грудня 1845 р.

Зрозуміло, що цей одверто революційний, не призначений для цензурного друку твір не міг бути надрукованим у Росії, його першодрук — у ІІ томі празького «Кобзаря» 1876 р.

В «Осії глава ХІV» Шевченко розвиває ідейно-тематичну лінію «Я не нездужаю...» в плані дальшого викриття наступної селянської реформи, «доброго» «царя-визволителя» Олександра ІІ і ліберального панства. Причому головним об'єктом Шевченкового викриття тут є не сам Олександр ІІ і його реформа, а українське панство, що підтримувало царя і його соціальну й національну (щодо України) політику. В цьому розумінні «Осії глава ХІV» є національною сатирою. Не випадково цей твір написано саме в кінці 1859 р., тобто через короткий час після повернення поета з України, де він був влітку того ж року. Роздуми поета над долею України, безперечно, навіяні його враженнями від літньої подорожі.

Осії глава XIV. Подражаніє. — *Осія* — біблійний пророк, якому приписується у Старому завіті «Книга пророка *Осії*». У главі *XIV* *Осія* пророкує загибель Ізраїльського царства як кару божу за безчестя громадян, але водночас провіщає й майбутнє відродження Ізраїлю.

Шевченко назвав свій вірш «подражанієм». Проте біблійний текст став для нього не стільки предметом наслідування, скільки творчим імпульсом до написання поезії, дуже віддалено схожої на главу *XIV* *Осії*. Від біблії поет взяв лише частково «схему» пророцтва (загибель країни за «гріхи» й майбутнє її відродження), гнівний пророчий пафос викриття «нечестивих» та деякі образно-стилістичні форми. Порівнюючи обидва тексти, бачимо, що в художньому відношенні своєю геніальною, справді пророчою силою викриття Шевченків твір значно перевершує свій взірець. Поет створив цілком сучасний політично злободенний твір, навіть формально не звернений до біблійної давнини (на відміну від більшості Шевченкових варіацій на біблійні мотиви, формально нібито написаних про події біблійної історії. Пор. «*Давидові псалми*», «*Царі*» та незадовго до цього створене «*Подражаніє Іезекіілю*»). В «*Осії ...*» Шевченко зовсім не приховує, що говорить про тогочасну українську дійсність, згадує про «панів отих поганих», царя, Україну тощо. Тому не витримує критики думка М. Ф. Бельчикова, нібито у вірші «..имя пророка помогает замаскировать революционно-политические взгляды автора и его призывы восстать на «лукавых катов»¹. Це твердження спростовується вже змістом твору, революційне спрямування якого цілком очевидне й нічим не замасковане.

1 *Погибнеш, згинеш, Україно,*

2 *Не стане знаку на землі.*

3 *А ти пишалася колись*

4 *В добрі і розкоші!*

Пор. з початком глави *XIV* *Осії*: «Погибнет Самариа, яко сопротивися богу своему: оружием падут сами, и младенцы их разбиются, и во утробе имущия их разсядутся». Як бачимо, Шевченко дуже вільно скористався «формулою» біблійного пророцтва про загибель країни, вклавши в нього зовсім інший зміст (замість Самарії — столиці Ізраїльського царства — Україна). В біблійному тексті відсутне

¹ Н. Ф. Бельчиков, Тарас Шевченко, ГИХЛ, М., 1961, стор. 206.

національною передумовою того, що український народ гноблено і соціально, і державно. Іншими словами, поет викриває тут антинаціональність і антинародність цієї національної «еліти». Тема, як знаємо, не нова в Шевченковій творчості, її він порушував у «І мертвим, і живим...» та інших творах. Водночас бачимо й те, як ідейно зріс поет порівняно з періодом «трьох літ»: якщо в посланні 1845 р. він «усовіщав» дворян і закликав їх полюбити «меншого брата», то його «Осії ...» — це вже сатира «на винищення».

18 *Сини твої тебе уб'ють*

32 *Пророчи своїм лукавим чадам*

З контексту зрозуміло, що йдеться про українське панство.

38 *Що не спасе їх добрий цар,*

39 *Їх кроткий, п'яний господар*

У цих і дальших рядках поет пророкує: царат не врятує панів від народної помсти. Тобто Шевченко вказує на те, що соціальна революція проти поміщицтва буде одночасно і політичною революцією проти самодержавства. Див. варіацію цієї думки в написаній через рік поезії «Бували війни й військові свари», де поет попереджав панів: «Не стане ідола святого (царя. — Ю. І.) і вас не стане». Провіщаючи майбутню перемогу революції («правда-мста»), автор «Осії» переборює і відкидає трагічну думку про загибель України («Не стане знаку на землі»), висловлену на початку вірша.

Тут Шевченко називає царя «добрим», «кротким», «п'яним». Пор. «Тихенький, кроткий государ» («Колись то ще, во время оно»), «Любить царя свого п'яного» («Я не нездужаю...»), «Од п'яного царя-владики» («Во Іудеї во дні они»). Всі ці визначення цілком ясно підказували тогочасному читачеві, що мова йде саме про Олександра II (див. коментар до відповідних рядків згаданих творів).

45 *Підстережуть вас на тотеж*

На тотеж — зненацька («Словник мови Шевченка», т. 2, «Наукова думка», К., 1964, стор. 342). У другому томі Повного зібрання творів Шевченка в шести томах Вид-ва АН УРСР ці слова помилково прочитані як «на тоте ж» (тотé за словником Грінченка — те (місц.); слова «тотеж» у цьому словнику немає). Пор. у Шевченка: «На тотеж старий ударив в закаблуки» («Чернець»).

56

Зробили,

57 *Руками скверними створили*

58 Свою надію; й речете,
59 Що цар наш бог, і цар надія,
60 І нагодує і огріє
61 Вдову і сирот...

Ці рядки уточнюють, до яких саме верств українського панства звертає поет свою інвективу. Адресатом його викриття є передусім ліберальне панство — ті нібито поступові дворяне, які «руками скверними створили» культ свого «бога» — «доброго» царя Олександра II («цар наш бог, і цар надія»).

У праці Є. П. Кирилюка рядки 56 — 61 мають таке тлумачення: «Як відомо, після скасування посади патріарха «всєя Руси» главою православної церкви в Росії вважався цар, який правив нею через «священний синод», призначаючи обер-прокурора синоду. Та й сам царат, як породження феодалізму, був створений для захисту інтересів пануючого класу, панів-феодалів. Така суть цієї думки поета»⁴. Справді рядки 56—61 жодного відношення до критики релігії й царя як глави православної церкви не мають. Слово «бог» (а далі «боги», «ідоли») вжито тут у тому ж значенні, в якому поет називає подібними словами царів у інших своїх творах. Зокрема, в поезії «Бували війни й військовії свари», дуже близькій за змістом до коментованого твору, Олександра II названо «кумиром», «ідолом святим» «шашелів людських» — українських панів (у поемі «Сон» поет називає «богами» царське подружжя).

В ті часи серед українського панства були, звичайно, й одверті кріпосники, які навіть проголошену царем майбутню селянську реформу вважали «потрясением основ». Так майже неприховану ворожість до скасування кріпацтва висловив І. Кулжинський у брошурі «Современные идеи православны ли?» (СПб., 1858), де писав: «Улучшить всякое дело общественное, быт крестьян, как и упрочить благо каждого лица в частности, есть дело божие, а не человеческое. Благословит господь, — и все, богатые и бедные будут счастливы»⁵.

Та не войовничі ретрогради типу Кулжинського являли найбільшу небезпеку для визвольного руху, а ліберали, що удавали з себе друзів народу («помещики-либералы, либе-

⁴ Є. П. Кирилюк, Тарас Шевченко, стор. 562—563.

⁵ Цит. за рецензією в журналі «Русская беседа», 1859, № 1, стор. 53.

ралы-профессора, літераторы-лібералы», за класифікацією «Письма из провинции» в «Колоколе»). Українське панство в особі своїх найбільш освічених і впливових представників підтримувало соціальну й національну політику Олександра II і внесло чималу частку в ствердження міфу про «царя-визволителя», який «нагодує і огріє вдову і сирот». Ще в Петербурзі Шевченко зустрічався з українськими ліберальними діячами, що словом і ділом (беручи участь у комітетах і комісіях по розробці проектів реформи, як наприклад Г. П. Галаган) допомагали царському уряду розв'язати селянське питання в інтересах поміщицтва.

Шанувальником Олександра II був і П. Куліш (див. його панегірик на честь царя в листі до Шевченка від 20 січня 1858 р. в коментарі до «Я не нездужаю, нівроку»). Навіть М. Костомаров у статті «Украина» (написаній приблизно тоді ж, коли й «Осії...») писав: «Благотворное влияние весны (хотя непостоянной, с частыми рецидивами зимних морозов), царствование Александра II пробудило и Малороссию <...>. Благодарим Александра II и просим только, чтобы народ освободился не по одному имени, но чтобы пользовался перед законом одинаковыми правами с дворянством...»⁶

Подорожуючи 1859 р. по Україні, зупиняючись у губернських і повітових містах та поміщицьких маєтках, поет з огидою дихав тим же «чадом ліберальних куреній Олександру II», що й у столиці. Таким чином, у коментованих рядках, як і у всьому вірші, Шевченко, для якого органічно неприйнятним було ліберальне плазування, ставив своїм завданням політично й морально дискредитувати прихильників царя перед широким демократичним загалом України.

Знаючи, як прислухалися до слова Шевченка на Україні, приходимо до висновку, що цей твір (поряд з іншими Шевченковими поезіями на ту ж тему) виходив за межі літературного факту й набував значення важливої політичної акції і в цьому розумінні є етапним в історії української суспільної думки на рубежі 50—60-х років. Щоправда, труднощі нелегального рукописного поширення

⁶ «Колокол», 1860, № 61, стор. 502. Цей номер «Колокола» датований 15 січня 1860 р., отже, стаття написана не пізніше грудня 1859 р. і напевне була відома Шевченкові в рукопису ще до створення «Осії...» (25 грудня 1859 р.).

цього твору обмежували його читацьку базу (а отже, й суспільну дійовість) тими колами, до яких доходили в ті роки ще нечисленні списки нових поезій Кобзаря.

69 *І люд окрадений спасе*

70 *Од ласки царської...*

«Ласка царська» — це передусім обіцяна царем селянська реформа, від якої, як сподівався поет, спасе «люд окрадений» «слово нове» революції. Шевченко розумів, що реформа, хоч юридично й звільнить селян від кріпацтва, але водночас економічно пограбує їх (за урядовими проектами селянство мало викуповувати землю у поміщиків).

«ОЙ ДІБРОВО — ТЕМНИЙ ГАЮ!»

Вірш записано в «Більшу книжку» невідомою рукою разом з поезією «Дівча любе, чорнобриве». Датований «15 січня 1860. СПб.». В тексті є поправки рукою Шевченка. Першодрук — у «Кобзарі» 1867 р. видання Кожанчикова.

Ця поезія є вільним переспівом західноукраїнської народної пісні, запозиченої Шевченком або з альманаху «Русалка Дністровая», виданого 1837 р. гуртком М. Шашкевича в Будапешті, або з польського перекладу цієї пісні у збірнику Яна Чечота «Piosnki wieśniacze znad Niemna, Dniepra i Dniestra», виданого у Вільні 1845 р. Пор. їх тексти:

Ой, дуброво, дубровонько!
Та доброго пана маєш,
Що ся в однім року
Трьома барви приодіваєш;
Одна барва зелененька,
Всьому світу миленька.
Друга барва жовтенька,
Всьому світу сумненька.
Третя барва біленька,
Всьому світу студенька¹.

(Стор. 35)

O dąbrowo, dąbroweczko,
Masz dobrego pana;
Trzema barwy w jednym roku
Bywasz przyodziana.
Jedna barwa zieleniutka,
Wszemu światu luba;
Druga żółta, smutna światu.
Jak żaloba gruba.
Trzecia barwa białusiętka.
Chłodem światu znana;
Oj dąbrowo, dąbroweczko
Masz dobrego pana.

(№ 62)

¹ Цей же текст майже без відмін надрукований латинкою у зб. «Pieśni ludu ruskiego w Galicji, zebrał Zegota Pauli», Львів, 1839, стор. 44.

Ой діброво — темний гаю!
Тебе одягає
Тричі на рік... Багатого
Собі батька маєш.
Рез укріє тебе рясно
Зеленим покровом, —
Аж сам собі дивується
На свою діброву...
Надивившись на доненьку
Любу, молодую,
Візьме її та й огорне
В ризу золотую
І сповіє дорогою
Білою гобою, —
Та й спать ляже, втомившись
Турбою такою.

Як бачимо, Шевченко запозичив з народної пісні тільки, так би мовити, сюжетну схему — канву, на якій він виіптував свій неповторно шевченківський вірш.

Яким саме із згаданих тут джерел скористався поет, сказати з певністю не можемо. В жодному з східноукраїнських фольклористичних видачъ ця пісня не зафіксована. Не відомо, чи знайомий був Шевченко із збіркою Ж. Паулі. М. Возняк навів досить переконливі докази знайомства Шевченка з «Русалкою Дністровою» ще 1843 р. у П. Лукашевича². Проте нема відомостей, що поет мав це рідкісне видання і тоді, коли писав свій вірш на початку 1860 р. в Петербурзі. Дешо вірогідніше, що тут він скористався збіником Чечота. Цей збіник міг бути в одного з польських друзів поета, зокоема в Едварда Желіговського (Антонія Сови), який, очевидно, звідти запозичив пісню «Ei posadzę ja przy chatce» для своєї драми «Зорський» (див. коментар до вірша «Подражаніє Едуарду Сові»).

ПОДРАЖАНІЄ СЕРБЬСЬКОМУ

Єдино відомий автограф цього вірша — в «Більшій книжці», де назва і перші вісім рядків записані рукою Шевченка, а решта — рукою О. М. Лазаревського. Вірш має дату: «4 мая 1860 р., СПб.».

Дослідження останніх років внесли певну ясність у питання про джерела цього вірша. За югославським дослід-

² М. Возняк, Шевченко і Галичина. — «Україна», 1930, № 3-4, стор. 69—70.

ником Владаном Недичем, взірцем для Шевченкового «подражанія» була народна пісня «Дјевојка і коњ момачки» («Дівчина і кінь молодецький») з першого тома збірника сербських пісень Вука Караджича¹. І. Айзеншток, враховуючи відміни у змісті й формі Шевченкового вірша від згаданої пісні, а також наявність у збірнику Караджича інших пісень, де зустрічається мотив розмови дівчини з конем, висловив припущення, що «Шевченко не просто переклав чи переспівав одну якусь сербську пісню, а ґрунтувався на враженні від цілої їх групи»².

На думку того ж дослідника, звернення Шевченка не були випадковими на суспільному тлі рубежу 50—60-х років, коли широкі кола російської громадськості виявляли палкий інтерес і співчуття до революційно-визвольної боротьби південних слов'ян, сербів зокрема (статті Чернишевського в журналі «Современник» та ін.).

Кардинальну поправку до міркувань згаданих дослідників зробив Ф. Я. Прийма, який довів, що творча історія «Подражанія сербському» пов'язана з іменем Аполлона Майкова: «Йдеться про вірш Майкова «Сербская песня» (пізніше, внівши до цього вірша ряд поправок, Майков дав йому іншу назву — «Конь (из сербских песен)»), надрукований у квітневій книжці «Русского вестника» за 1860 р. (цензурний дозвіл 18 квітня 1860 р.), тобто приблизно за два тижні до того, як було написано Шевченкове «Подражаніє». Ось повний текст «Сербской песни» А. М. Майкова в тому вигляді, як його було опубліковано в «Русском вестнике» (1860, № 7, стор. 393—394):

Светлолица, черноброва
Веселе бела дня,
Водит девица лихова,
Опеноного коня;
Гладит гриву воронова
И в глаза ему глядит.
«Я коня еще такова

¹ Владан Недич, Један српски мотив у Шевченка. — «Зборник Матице Српске за књ ижевност и језик», кн. III, стор. 216—218.

² І. Я. Айзеншток, «Подражаніє сербському» Т. Шевченка. — «Збірник праць восьмої наукової шевченківської конференції», К., Вид-во АН УРСР, стор. 111. Див. також статтю І. П. Ющука «Шевченкове «Подражаніє сербському». — «Радянське літературознавство», 1964, № 2.

Не видала!» — говорит.
— «Чай, коня и всадник стоит...
Только он тебя навряд
Вдоволь холит и покоит...
Что, он холост иль женат?»
Конь мотает головою,
Бьет ногою, говорит:
«Холост, только за душою
Думу крепкую таит.
Он со мною стороною
Заговаривал не раз
Не послать ли за тобою
Нам уж сватов в добрый час».
А она в ответ, краснея:
«Я для доброго коня
Буду сыпать, не жалея,
Полны ясли ячменя;
Буду розовые ленты
В гриву черную вплетать,
На попону позументы
С бахромою нашивать;
Будет любо нам, как к речке
Да тебя я поведу,
В златокованной уздечке,
На шелковом поводу!
Без заботы, без печали,
Мы бы зажили с тобой —
Только б сватов высылали
Поскорее вы за мной!»³

Ф. Я. Прийма прийшов до висновку, «що саме сербська пісня» «Джевојка и кољ момачки» послужила основою «Сербской песни» Майкова⁴; що разом з тим переспів Майкова та Шевченків вірш мають деякі спільні риси, відсутні в сербському першоджерелі.

Водночас помічаємо істотні відміни Шевченкового «подражанія» від вірша Майкова. За спостереженням того ж дослідника «увагу Шевченка привернуло не стільки те, що належало у цьому вірші самому Майкову, скільки те, що залишилося в ньому від першоджерела»⁵. В Шевченковому вірші немає властивого переспіву Майкова словесного «прикрашательства», його «подражаніє» коротше від останнього на 16 рядків. Як помітив ще І. Айзеншток, автор «Подражанія сербському» став на шлях своєї рідної

³ Ф. Я. Прийма, Джерела Шевченкового «Подражанія сербському». — «Радянське літературознавство», 1964, № 6, стор. 56—57.

⁴ Там же, стор. 57.

⁵ Там же.

«українізації» сербського фольклорного мотиву, вводячи вирази й образи, характерні саме для української пісенної традиції («чорнобривка», «седелечко мережане», «копита... розбиті» тощо). Слушним є і зауваження І. Юшка, що й за своєю темою цей вірш не становить винятку в Шевченковій творчості. Він стоїть в одному ряду з багатьма його поезіями про дівочу долю.

Нез'ясованим залишається тільки питання, чи скористався Шевченко, працюючи над переспівом, оригіналом сербської пісні із збірника Караджича? За припущенням Ф. Я. Прийми, можливо, що й скористався, одержавши сербський оригінал, вірогідно, від того ж Майкова. Дослідник аргументує це майже однаковим обсягом українського і сербського тексту (відповідно — 20 і 19 рр. та наявністю в них деталі, відсутньої у Майкова: коня дівчині доручає сам вершник («А я в його, молодого... беру коня та й нічого» — «Ја јој дадох коња проваћати»).

МОЛИТВА

Вірш «Молитва» являє своєрідний поетичний цикл з трьох варіацій-«молитов», записаних рукою О. М. Лазаревського в «Більшу книжку» (автографи твору невідомі). Назву «Молитва» має тільки перша варіація «Царям, всесвітнім шинкарям», датована 24 травня 1860 р. На цій же сторінці альбома, 292-й, записано другу варіацію «Царів, козових шинкарів», датовану 25 травня. На наступній сторінці — третя варіація «Злоначинающих спину», що має дату — 27 травня. Далі в альбомі, на сторінці 294, Шевченко записав вірш «Колись то ще, во время оно», а на стор. 295 оукою того ж О. М. Лазаревського переписано вірш «Тим неситим очам», датований в альбомі 31 травня. Цей останній вірш генетично, а почасти й за змістом, близький до циклу «Молитва», в складі якого він раніше — до виходу II тома (1963) шеститомного зібрання творів Шевченка видання АН УРСР — друкувався. Проте ця поезія (див. коментар до неї) є не «молитвою», а вільним переспівом вірша В. Курочкіна «Для великих землі».

Всі «молитви», за винятком хіба «Злоначинающих спину», — твори одверто революційного змісту, не призначені для цензурного друку. «Злоначинающих спину»

вперше надруковано 1861 р. в «Основі (№ 6) у статті «Значение Шевченка для Украины. Проводы тела его в Украину из Петербурга». Першодрук всього циклу — в пражському «Кобзарі» 1876 р., т. 2, під редакторським заголовком «Молитви» і з римською нумерацією його частин (Тут вперше до цього твору приєднано як його четверту частину вірш «Тим неситим очам»). Неприхована революційність «Молитви» не дозволяє погодитися з думкою І. Я. Айзенштока про те, що «молитви» эти сочинялись для задуманного им «Букваря»...¹. Шевченко, звичайно, добре знав, що всі видання для народу проходили особливо сувору цензуру. А його «молитви», більш ніж далекі від будь-якого канонічного церковного тексту та й взагалі релігійного змісту, духовна цензура не дозволила б для «Букваря».

Те, що написані після першої «молитви» вірші є не звичайним її продовженням, а її варіаціями, очевидно, розуміли редактори деяких старих видань Шевченка (зокрема, упорядники пражського «Кобзаря» 1876 р., а також І. Франко, В. Доманицький та ін.), які доукували ці поезії під назвою «Молитви» з нумерацією I—IV (разом з «Тим неситим очам»). Хоч справді всі три варіації (крім «Тим неситим очам») є наче окремими «молитвами», нема, проте, потреби змінювати авторську назву «Молитва» на редакторську — «Молитви». Назва «Молитва», що стоїть перед першим віршем, стала традиційною назвою всього циклу.

Було б помилкою думати, що кожна наступну варіацію поет писав тому, що був незадоволений з попередньої. Жодну з них не можна назвати більш художньо опрацьованою, ніж інші. Те, що Шевченко вписав усі три «молитви» в «Більшу книжку» (збірку чистових рукописів поета) незаперечно доводить, що він вважав усі три варіації художньо довершеними (інша річ, що в третій «молитві» революційна думка Шевченка не знайшла такого чіткого втілення, як в інших).

Варіації «Молитви», написані 25 і 27 травня, Шевченко створив чи то в пошуках найточнішого втілення ліричної думки, чи то з метою висловити різні її відтінки. Останнє — найвірогідніше. Фактично кожна строфа кожної з трьох «молитв» варіює відповідну строфу двох інших.

¹ Тарас Шевченко, Собрание сочинений, т. 2, стор. 426.

Окремі строфи майже збігаються. Порівняймо другі строфи:

Робочим головам, рукам
На сій окраденій землі
Свою ти силу ниспошли.

(«Царям, всесвітнім шинкарям»)

Трудящим людям, всеблагий,
На їх окраденій землі
Свою ти силу ниспошли.

(«Царів, кровавих шинкарів»)

А доброзичливім рукам
І покажи, і поможи,
Свою ти силу ниспошли.

(«Злоначинающих спини»)

Якби ці три вірші були не варіаціями одного твору, а його частинами, «розділами», «уривками» (як читаємо на стор. 549 поіміток до II тома десяти томного академічного видання Шевченка), то строфи не повторювалися б і характер композиційного розгортання ліричної теми був би зовсім іншим. Але тут у віршах спостерігаємо композиційну подібність, а не композиційну залежність частин циклу.

Літературний генезис «Молитви» досить цікавий. Шевченків вірш перебуває в певній генетичній залежності від віоша В. Курочкіна «Для великих землі», надрукованого 1857 р. в № 1 петербурзького журналу «Мода для светских людей». Саме цей вірш Курочкіна дав поштовх тій внутрішній роботі поетичної думки Шевченка, внаслідок якої 24, 25 і 27 травня написано «Молитву», а ще через кілька днів вільний переспів цього вірша російського поета — «Тим неситим очам» (див. коментар). Генетичний зв'язок «Молитви» з віршем В. Курочкіна переконливо доводить порівняльний аналіз їх образів і композиційного розгортання (див. текст «Для великих землі» в коментарі до «Тим неситим очам»). Перша строфа всіх трьох варіацій «Молитви» говорить про «царів» (відповідно — про «великих землі» у Курочкіна). Друга строфа присвячена «робочим головам, рукам» («высоким умам»). Третя строфа, за винятком першої варіації, де третя строфа за змістом відповідає четвертій в інших «молитвах», — про «чистих серцем» (про «невинные сеодца») і, нарешті, в останній, четвертій строфі, а в першій варіації — третій, ліричний герой, як і у Курочкіна, говорить про себе. Проте «Молитва», на відміну від «Тим неситим очам», є не переспівом, а оригінальним твором українського поета: і в змісті, і в формі всіх її варіацій незрівнянно

більше Шевченкового, ніж того, що він міг запозичити у Курочкіна. В усьому циклі помітно не тільки своєрідне відштовхування від вірша Курочкіна, а й зв'язок з образами попередніх творів самого Шевченка. Насамперед у «молитвах» відбився досвід роботи поета над «Давидовими псалмами» (1845). Пор., наприклад, рядки:

Царів, кровавих шинкарів,
У пута кутії окуй...

Окують царей неситих
В залізні пута

(«Молитва»)

(149-й псалом)

А вислів «царів», «кровавих шинкарів» явно перегукується з «людською кровію шинкує» поеми «Єретик». Рядок «На сій окраденій землі» викликає в пам'яті рядки «На сій зубоженій землі» («Згадайте, братія моя»), «На нашій — не своїй землі» («Мені однаково, чи буду»). Отже, вірш В. Курочкіна правив для Шевченка не стільки за матеріал для переосмислення ліричної теми, скільки за каталізатор його власної поетичної думки.

«ТИМ НЕСИТИМ ОЧАМ»

О. М. Лазаревський записав цей вірш у «Більшу книжку» окремо від трьох варіацій «Молитви» (див. коментар) під датою 31 травня 1860 р. після запису поезії «Колись то ще, во время оно», датованого 28 травня 1860 р. До виходу шеститомного Повного зібрання творів Шевченка видавництва АН УРСР цей вірш, починаючи з першодруку — празького «Кобзаря» 1876 р. (т. II), друкувався як четверта частина «Молитви»; в II томі шеститомного видання (1963) його надруковано окремо, за хронологічним принципом (тобто так, як записано в «Більшій книжці» після «Колись то ще...»). Якщо можна дискутувати щодо доцільності суворого дотримання тут хронологічного принципу (чи не варто його порушити, щоб друкувати «Тим неситим очам» безпосередньо за циклом «Молитва», оскільки ці твори йдуть від одного джерела і мають деякі спільні риси?), то незаперечним є, що «Тим неситим очам» не являє складову частину «Молитви». Як нам вже доводилося писати¹, цей вірш

¹ Ю. Івакін, Т. Г. Шевченко и В. Курочкин. Новые материалы. — «Советская Украина», 1957, № 6; Ю. О. Івакін, Стиль політичної поезії Шевченка. Етюди, Вид-во АН УРСР, К., 1961, стор. 254—266.

є вільним переспівом поезії В. Курочкіна «Для великих землі». Порівняймо обидва тексти:

Для великих землі
Гля морях кораблі,
Серебро в недрах гор,
И в надзвездный простор
Гимны славы взошли —
Про великих землі.

Для високих умов
Среди славных трудов
Наслаждение трудом
И бессмертье потом
Над могилой веков —
Для високих умов.

Для невинных сердец
Их небесный отец
Среди ликів святых
В горных высях своих
Уготовил венец
Для невинных сердец.

Что же нам, наконец?²
Милый друг, нам любовь!
Мы друг в друге нашли
Счастье чистых сердец,
И високих умов,
И великих землі².

Тим неситим очам,
Земним богам-царям,
І плуги, й кораблі,
І всі добра землі,
І хвалебні псадами
Тим дрібненьким богам.

Роботящим умам,
Роботящим рукам
Перелоги орать,
Думать, сіять, не ждять
І посіяне жать
Роботящим рукам.

Добросердим-малим
Тихолюбцям-святим,
Творче неба й землі!
Долгоденствие ім
На сім світі; на тім...
Рай небесний пошли.

Все на світі — не нам,
Все богам, тим царям!
І плуги, й кораблі,
І всі добра землі,
Моя любов!.. а нам —
Нам любов меж людьми.

Навіть побіжне порівняння цих текстів незаперечно доводить, що вірш В. Курочкіна є джерелом поезії «Тим неситим очам». Вони загалом однакові за розміром (двостопний анапест), кількістю строф і рядків (чотири шестирядкових строфи), характером римування (парна, чоловіча рима). Псет зберіг навіть окремі рими (у першій строфі: «землі» — «кораблі» (К), «кораблі» — «землі» (Ш)). Водночас порівняння обох віршів приводить до висновку про творчий характер роботи Шевченка над оригіналом Курочкіна. Це не звичайний переклад. Його можна назвати переспівом або «подражанієм» (як називав поет свої наслідування після заслання). Фактично Шевченко створив геніальну варіацію на тему досить посереднього вірша В. Курочкіна. Вже в першій строфі він значно посилює суспільне звучання твору, переказавши рядок «Для великих землі» рядками «Тим неситим

² «Мода для светских людей», 1857, № 1, стор. 9.

очам, земним богам — царям». Гостросатиричні визначення надали віршові виразної антисамодержавної спрямованості. Глибшого соціального змісту і більшої художньої виразності набула в Шевченка і друга строфа. Якщо Курочкін оспівав тут тільки людей розумової праці («Высокие умы»), то Шевченко перетворив цю строфу на гімн усім трудящим — і «роботящим умам», і «роботящим рукам»³. «Думать» і «сіять» багатозначно стоять у нього поряд, немовби символізуючи союз праці й науки. Тут вирази «перелогі орать», «сіять», «посіяне жать», крім свого безпосереднього значення, мають ще й символічний зміст посіву ідей, праці для народного добра. Подібні символічні образи посіву були досить поширені в громадянській поезії минулого, зустрічалися й у Шевченка («Чигрине, Чигрине» та ін.). Третя строфа, найслабша у вірші Курочкіна, не дуже вдалася й Шевченкові, який не наважився зовсім позбутися солоденької християнської моралі, властивої оригіналу (хоч як вільно ставився поет до першоджерела, він нічого не вносив у наслідування, що б суперечило духові й змісту твору Курочкіна). В останній, четвертій строфі Курочкін переводить ліричну тему вірша (медитація про щастя) в інтимний план. Шевченко зберіг в цій строфі форму звернення до коханої («Моя любо!..» замість «Милый друг...»). Але якщо ліричний герой Курочкіна знаходить щастя в «милом друге», то ліричний герой Шевченка своє особисте щастя бачить не тільки в любові до жінки, а й в любові до людей («Нам любовь меж людьми»). І цій строфі поет надав характеру різкого протесту проти «царів», чого нема в Курочкіна.

«Тим неситим очам» не є частиною твору «Молитва» не тільки тому, що, на відміну від останньої, є переспівом твору Курочкіна, а також тому, що ні за змістом, ні за формою цей вірш не можна назвати молитвою. Це — лірична медитація, звернена, як доводить остання строфа, до коханої («Моя любо!..»). Тільки третя строфа звернена тут до бога (в загальному контексті вона сприймається як своєрідний ліричний відступ). Про те, що «Тим неситим очам» — самостійний твір, який треба друкувати окремо від «Молитви», посередньо свідчить

³ У ранній редакції вірша — ближче до тексту Курочкіна — «Премудрі уми» (ф. 1, № 39).

і наявність окремого автографа ранньої редакції твору (№ 39).

Не можна, проте, заперечувати схожості окремих образів і мотивів «Молитви» і «Тим неситим очам». Обидва вірші засуджують «царів, кровавих шинкарів» і звеличують «трудящих людей», «окрадених» «царями». Ця схожість обумовлена спільним генезисом цих творів від вірша Курочкіна, а також тим, що деякі образи «Молитви» Шевченко переніс у свій переспів (з «Молитви» перейшов у «Тим неситим очам» мотив протесту проти «царів», відсутній в оригіналі Курочкіна; «Робочим головам, рукам» стало у переспіві «Роботящим умам, роботящим рукам»).

З віршем «Для великих земли», надрукованим тоді тільки в журналі «Мода», познайомив Шевченка, очевидно, сам автор. З В. Курочкіним — відомим поетом-сатириком, засновником і редактором демократичного сатиричного журналу «Искра» (з 1859 р.), Шевченко вперше зустрівся 26 квітня 1858 р., а його поезіями й перекладами пісень Беранже захоплювався ще на засланні. Проте, як нам доводилось писати, особисте зближення між обома поетами припадає, за багатьма ознаками, на 1860 р. Саме цього року написано «Тим неситим очам» і «Молитву».

«КОЛИСЬ ТО ЩЕ, ВО ВРЕМЯ ОНО»

Чорновий автограф вірша Шевченко записав на звороті офорта автопортрета 1860 р. (Російський музей в Ленінграді). Звідси вірш переписаний поетом у «Більшу книжку», де має дату: «28 мая» 1860 р. Першодрук — у «Кобзарі» 1867 р. видання Кожанчикова.

Цей твір — алегорична сатира на реформи і фальшиве народолобство Олександра II, зображеного тут під досить прозорим езопівським псевдонімом римського царя Нуми Помпілія. «Новий цар змушений був прикидатися лібералом», — писав про Олександра II Енгельс¹. Спритний і розважливий тактик, Олександр зумів створити в досить широких колах Росії враження, ніби скасування кріпацтва та всі інші реформи йдуть саме від нього, зумовлені його особистою волею і добротою. Вже

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. 22, стор. 40.

в перші місяці його царювання поширювалася легенда про доброту, гуманність і народолюбство нового царя. Ніби настала, як тоді писали, «епоха оновлення», ліберальна «весна», творцем якої був «червоний цар» Олександр II (нагадаймо, що «красным царем» іронічно назвав Олександра II П. Шумахер в одному з нелегальних віршів 1859 р.)².

Шевченко розумів, наскільки небезпечним для справи революції був цей міф про «доброто» царя-реформатора, міф, що сприяв ствердженню царистських ілюзій в народі. Разом з російськими революційними демократами — авторами «Письма к редактору», «Письма из провинции» в «Колоколе» та ін. — він викривав антинародність внутрішньої політики царя (див. коментар до поезій «Я не нездужаю, нівроку», «Осії глава XIV», «Во Іудеї во дні они»). Коментований вірш має виразно памфлетний характер: він спрямований проти Олександра II — і як політичного противника і як людини. Водночас твір має і полемічне спрямування — проти всіх апологетів Олександра II як з ліберального, так і консервативного табору.

2 Помпілій Нума, римський цар

Нума Помпілій — легендарний римський цар, другий після Ромула. За стародавніми легендами, він склав перші римські правові й релігійні закони. Його порадицею і дружиною була німфа Егерія, яка після смерті Нуми перетворилася на джерело.

Імена Нуми Помпілія і Егерії в часи Шевченка були чимсь на зразок імен прозивних (Нума — ідеального государя, Егерія — мудрої порадиці). Тому, можливо, Шевченкові відомості про них не йдуть від якогось одного літературного джерела. Так ми не знаємо, чи читав він політичний роман М. Хераскова «Нума или процветающий Рим» (перше видання 1768 р.) або роман Жана Флоріана «Нума Помпилий, второй царь римский» (виданий у російському перекладі 1788 і 1799 р.). Обидва ці зразки дидактичної прози в 40 — 50-х роках вже естетично застаріли. Так чи інакше, імена Нуми й Егерії, напевно, були знайомі Шевченкові ще з часів навчання в Академії художеств, з якої він виніс свої знання античної міфології. Проте не виключено, що якийсь суспільно-літератур-

² Див.: «Вольная русская поэзия второй половины XIX века», стор. 651.

ний чи мистецький факт кінця 50-х років нагадав поетові ім'я Нуми і підказав дотепну ідею осміяти Олександра II саме в його образі. (Може не випадково, доробляючи у 1858—59 рр. нову редакцію «Невольника», поет вводить у вступ рядки: «Ти витаєш... Як у того Нуми тая німфа Егерія»). На такий задум Шевченка могло наштотхнути десь почуте чи прочитане порівняння російського царя з римським царем-законодавцем. А, може, Шевченкові нагадав про Нуму вірш популярного тоді А. Майкова «Нимфа Егерія» (1844), надрукований 1858 р. в збірнику його поезій. Крім спільних персонажів, у цьому вірші є деякі схожі моменти з Шевченковим. Пор.:

Во время оно муж с	Колись то ще, во время оно
седой главою,	Помпіїй Нума, римський цар:
С челом, на косм дума	Втомившись, пишучи закони...
с юных летА мудрий Нума
Изваялась... ³	Дивується собі і дума...
Он, грозный, думал, после на	
колени	
Склонивши доску, думал и	
чертил	
Закон... ⁴	

Звичайно, Шевченків Нума — це Нума-навпаки; він з насолодою мріє, «як би то скувать кайдани на римлян», тим часом як Нума Майкова шкодує, що змушений писати суворі закони: «Ужель векам пишу закон громовый? Чтоб меж людей добро укоренять, ужель нужна лишь плаха да оковы?»⁵

Сатиричний задум осміяти Олександра II в образі Нуми Помпіїя був справді блискучим. Цей античний маскаррад не тільки надійно захистив твір від цензури (адже коментований вірш вийшов друком ще за життя Олександра, причому без жодної купюри!), а й створив чудові можливості для сатиричного викриття фальшивого царського народолюбства. Це — одверто пародійний Нума, цар-законодавець, усі реформи якого зводяться до створення нових кайданів для народу.

3 Тихенький, кроткий государ,

4 Втомившись пишучи закони

³ «Стихотворения Аполлона Майкова», кн. 1, СПб., 1858, стор. 213.

⁴ Там же, стор. 214.

⁵ Там же. В цьому ж збірнику А. Майкова надруковано вірш «Вакханка», деякі образи якого перегукуються з рядками 12—13 Шевченкового твору (див. далі).

Пор. «добрий цар, їх кроткий п'яний господар» в «Осії глава XIV».

Вже епітети «кроткий», «тихенький», як і згадка про те, що цар втопився, «пишучи закони», підказували читачеві, кого треба розуміти під Нумою Помпілієм. Річ у тому, що епітети до імені Олександра II — «добрий», «кроткий», «благодушний» тощо стали, сказати б, літературним штампом тогочасної ліберальної й офіційної преси. Ось кілька прикладів. В оді П. Григор'єва «Счастье России»:

Александр и Мария державные...
Вот они... В красоте, благолепии,
Оба дышат любовью и кротостью,
Милосердием истинно царственным⁶.

«Вещий Державин предчувствовал, кажется, наше время, воспевая гимн *Кротости*», — писав 1857 р. в «Московских ведомостях» М. П. Погодін, переадресовуючи далі Олександрові II рядки:

Так, *Кротость*, так ты привлекаешь
Народные к себе сердца;
Всех паче качеств составляешь
В царе отечества отца?⁷

«Отдыхай, процветай, любезное отечество, под сенью кроткой державы Александра Милосердного», — вигукував М. Скурідін⁸. Звичайно, про «богатого любовью, желаньем добра» писав і ліберальний віршомаз М. Розенгейм⁹. «Трудно передать *кротость*, благородство и любезность, с какими государь говорил, — розчулено записав у березні 1858 р. в щоденнику О. В. Нікітенко. — Меня особенно поразило во всем тоне его, в улыбке, которая почти не сходила с его уст <...> какая-то искренность и красота...». «Видно, что это человек любви и благости, и он невольно привлекает к себе сердце»¹⁰. «Государь, конечно, новый человек, — записує в щоденнику О. А. Штакеншнейдер, — и либерал, и сам, должно быть, очень добрый человек, к тому же и чувствительный». І

⁶ «Северная пчела», 1856, № 214.

⁷ Див.: Н. Барсуков, Жизнь и труды М. П. Погодина, кн. XV, СПб., 1901, стор. 451.

⁸ «Северная Пчела», 1857, № 241.

⁹ «Стихотворения М. Розенгейма», СПб., 1858, стор. 96.

¹⁰ А. В. Нікітенко, Дневники, т. 2, М., ГИХЛ, 1955, стор. 72

дали: «И те, и другие (консерватори і ліберали. — Ю. І.) соглашаются в одном, — в том, что он добродушен»¹¹.

Навіть Герцен в період своїх тимчасових ліберальних вагань звертався до царя: «От вас ждут кротости»¹², а в інших творах писав: «Мы верим в добрую душу Александра II...»¹³, «Нам искренно и откровенно казалось, что Александр II заменит кровавую эту революцию и будет мирным, кротким переходом от устарелого деспотизма к человечески свободному состоянию России»¹⁴. Анонімний автор вельми радикальної статті в «Колоколе» «Реформа сверху или реформа снизу?», різко критикуючи Олександра II, водночас додавав: «...По природе своей он человек добрый, желающий блага народу»¹⁵. Отже, коли царя йменували «кротким» або «добрим», йшлося не тільки про його особисту вдачу¹⁶, а й про його ставлення до народу. І те, що навіть деякі щирі радикали часом вважали Олександра II «желающим блага народу», лише доводило, якою небезпечною для визвольного руху була легенда про «кроткого» царя і як важливо було її викрити.

Наведені тут численні приклади за своїм змістом і стилем яскраво виявляють полемічний характер Шевченкового образу Нуми Помпілія. Зриваючи маску фальшивого народолюбства з Олександра II, його апологетів, поет водночас дискредитував і своєрідно пародіював традиційну фразеологію літератури, зразки якої цитовано вище.

11 Коли погляне,
12 У холодочку під платаном
13 Дівча заквічане спить...

19 А мудрий Нума
20 І на дівча і на цвіті

¹¹ Е. А. Штакеншнейдер, Дневник и записки, 1854—1886, М.—Л., 1934, стор. 251, 258.

¹² А. И. Герцен, Собрание сочинений в тридцати томах, т. XII, стор. 272.

¹³ Там же, стор. 446.

¹⁴ «Колокол», 1858, № 18, стор. 142.

¹⁵ «Колокол», 1858, № 28, стор. 227.

¹⁶ «Он склонен был к чувствительности — это и вводило в заблуждение простодушных людей и давало материал для восхваления за «доброту» льстецам» (Н. Н. Фирсов, Александр Второй. — «Былое», 1922, № 20, стор. 121).

21 Дивується собі і дума:

22 — Який би ретязь ще сплести?

«Дівча заквічане» (як і Егерія в р. 17) не є езопівською алегорією якогось політичного поняття, історичної особи чи події. «Дівча» тут — не більше як дівча (подібно до того, як Пріся у «Великому льоху» — просто Пріся, а не якийсь уособлення). Вона потрібна поетові лише для створення відповідної сатиричної ситуації. Гуляючи, цар побачив сплячу красуню, прекраснішу за саму німфу Егерію. Тут читач, знайомий з поезією античності й класицизму, чекає традиційної в ситуації «герой і красуня, що необережно заснула», еротичної сцени — чогось на зразок «Вакханки» (1841) А. Майкова:

...Я скрылся в мрак дерев,
А там, раскинувшись на мягкий бархат мхов,
У грота темного, вакханка молодая
Поконлась, к руке склонясь, полунагая¹⁷.

Але Шевченко робить несподіваний і чудовий за своїм сатиричним ефектом сюжетний хід: Нума не спокушається красунею. За всіх обставин цар думає про одне: «Який би ретязь ще сплести?» (ретязь — ланцюг, пута). Тут комічна невідповідність поведінки царя даній ситуації допомагає сатиричному розкриттю антинародної політики Олександра II.

ПЛАЧ ЯРОСЛАВНИ

«Давно ворухиться у мене в голові думка, щоб перекласти на наш прекрасний український язык Слово о Полку Игоря, — писав Шевченко 14 квітня 1854 р. до А. О. Козачковського. — Так нема в мене подлинника, а переклада читать не втну. Так от що я думаю. У вашій семінарській бібліотеці певне єсть издание Шишкова або Максимовича Слово о полку Игореве, перевод с текстом, то ти великої ради моеї любови, попроси якого-небудь скорописца списать для мене один экземпляр с переводом текст сией невеличкої, но премудрої книги. <...> Вони гласу моленія моего, друже мій єдиний, пришли мені текст Слова о полку Игоря, а то на твоїй душі буде гріх, як не буде воно, те Слово,

¹⁷ «Стихотворення Аполлона Майкова», стор. 39.

переведено на наш задушевний, прекрасний язик» (VI, 86). Аналогічне прохання містить і лист Шевченка до Й. М. Бодянського від 1 травня 1854 р. І тут поет писав: «...у мене давно вже думка заворушилась перевести його, те слово...» (VI, 87). «Давно» — це або в перші роки заслання, або ще до арешту 1847 г. Принаймні «Слово» Шевченко читав ще до заслання: про це свідчить хоч би згадка про відомі йому старі видання цієї пам'ятки (видання О. Шишкова вийшло в 1805 і 1826 рр., видання М. Максимовича — оригінал разом з прозовим перекладом на російську мову — в 1837 р.)¹. Про те, чому саме весною 1854 р. поет вирішив здійснити свою давню думку перекласти «Слово», здогадуємось з того ж листа до А. Козачковського: тут Шевченко пише про публікацію нового російського віршованого перекладу пам'ятки, здійсненого М. Гербелем (знайомим поета і в майбутньому — 1856 р. — автором першого перекладу його вірша на російську мову). Задум перекласти «Слово о полку Ігоревім» на засланні не здійснився, можливо, тому, що поет не одержав від знайомих замовлених видань. А втім, факт цього задуму саме в 1854 р. вартий уваги: відомо, що з весни 1850 р. до травня 1857 р. Шевченко зовсім не писав поезій². Задум перекласти «Слово» (а це, безсумнівно, мав бути віршований переклад) доводить, що і в ці роки думка про поетичну працю не покидала Шевченка.

Здійснити свій намір про переклад «Слова» Шевченко вдалося частково вже за півроку до смерті. Він переклав два уривки: «Плач Ярославни» і «З передсвіта до вечора». Невідомо, чи сподівався поет колись у майбутньому повернутися до цієї роботи. Принаймні 1860 р. про продовження перекладу в найближчому майбутньому він, певно, не думав, оскільки переписав переклади обох урив-

¹ Про давнє знайомство Шевченка з оригінальним текстом «Слова» свідчать і наведені П. М. Поповим ремінісценції в повісті «Близнецы» (1855). Див.: П. Н. Попов, «Слово о полку Ігореве» в перекладі Т. Шевченка, у зб. «Слово о полку Ігореве», Изд-во АН СССР. М.—Л. 1950. стор. 401. Ця стаття є виправленим виданням розвідки того ж автора, надрукованої в журналі «Літературна критика», 1937, № 4. У статті П. М. Попова читач знайде вєбічний розгляд роботи Шевченка над «Словом».

² Якщо не брати до уваги проблематичного написання 1854 р. уривку «Мій боже милий, знову лихо!..», імовіріше написаного 1859 р. (див. коментар).

ків як самостійні твори у «Більшу книжку», а не в окремий зошит як фрагменти ще незакінченої праці. Зазначимо, що і до Шевченка і після нього чимало російських поетів перекладали з «Слова» саме уривки, передусім «Плач Ярославни», як наприклад. В. Загорський (1825), П. Шклярський (1831), І. Козлов (1834), Н. Берг (1846) та ін.³

Переклад «Плачу Ярославни» існує в двох редакціях: перша датована «4 юня» 1860 р. і має 53 рядки, друга — «14 сентября» 1860 р. і має 16 рядків. Той факт, що обидві редакції поет переписав під окремими датами в «Більшу книжку», доводить, що він надавав кожній самостійного художнього значення. Про наполегливу працю Шевченка над перекладом дають уявлення численні чорнові варіанти обох редакцій (відомі ще три варіанти другої й один варіант першої редакції). Першодрук першої редакції — в журналі «Вечерниці» (Львів, 1863, № 12), другої — у «Кобзарі» 1867 р., видання Кожанчикова.

Коли Шевченко взявся у 1860 р. перекладати «Слово», йому був відомий тільки один віршований переклад пам'ятки українською мовою — М. Максимовича, виданий у Києві 1857 р. Перші українські переклади «Слова», здійснені в Галичині М. Шашкевичем (1833 р. зберігся уривок «Плач Ярославни») та І. Вагилевичем (очевидно, в ті ж рски), тоді ще не надруковано. Напевне, Шевченкові були відомі, крім перекладу М. Гербеля, й деякі інші російські переспіви «Слова» (М. Максимович у передмові до свого видання 1857 р. зазначив, що на той час існувало вже дев'ять віршованих і вісім прозаїчних перекладів пам'ятки російською мовою). Перший російський переспів «Слова» видав 1803 р. І. Сеяков. До перших спроб належить і переспів, виданий 1807 р. в Харкові українським поміщиком О. Паліциним⁴. Проте видатні російські поети першої половини ХІХ ст. за переклад «Слова» майже не бралися (за винятком В. Жуковського, переклад якого опубліковано тільки 1882 р.). У складеній після смерті поета «Описи книгам, належавшим Т. Г. Шевченко», знаходимо два прозаїчні переклади «Слова»: М. Ф. Грам-

³ Див.: П. М. Попов, Шевченко і «Слово о полку Ігоревім». — «Літературна критика», 1937, № 4, стор. 66.

⁴ Див.: О. І. Білецький, «Слово о полку Ігоревім» та українська література ХІХ—ХХ ст. Від давнини до сучасності, т. 1. Держлітвидав України, К., 1960.

матіна (М., 1823) і М. Максимовича (К., 1837) і один віршований — «Игорь — князь Северский. Поэма» М. Гербеля⁵. В цьому списку чомусь немає віршованого перекладу М. Максимовича, який теж був у Шевченка⁶.

Порівняння відповідних місць перекладів Шевченка, Максимовича й Гербеля доводить, що Кобзар урахував передусім негативний досвід своїх попередників, щасливо уникнувши багатьох недоліків їх роботи, не помічених тоді сучасниками. Максимович переповів «Слово» в дусі народної української пісні, уникаючи стародавніх слів і зворотів, чим частково позбавив переклад історичного колориту. Відчуття історичної доби бракує і перекладові Гербеля. І Максимович, і Гербель переклали «Слово» хореїчним розміром, що не відповідало стилю оригіналу. Шевченко теж не дотримується ритмічної будови «Слова», але його ритміка значно ближча до першоджерела. Він широко застосовує переноси, що своєрідно «прозаїзує» вірш, надає йому епічної інтонації. Вірш перекладу має ямбічну тенденцію (П. М. Попов). «Поважно-суворий, повільний ритм Шевченкового перекладу, — пише дослідник, — значно більше відповідає характерові «Слова», ніж весело-танцюристий, коломийковий розмір перекладу Максимовича або подібний до нього вірш перекладу Гербеля»⁷. На відміну від згаданих перекладів, у Шевченкових перекладах немає сталої форми римування; якщо в першій редакції «Плачу Ярославни» помітна тенденція до парної рими а, а; б, б..., то в другій редакції уривка і в «З передсвіта до вечора» більшість рядків не римується. Отже, й тут Шевченко ближче підійшов до розуміння ритміко-мелодійної природи «Слова», ніж його сучасники-перекладачі. Шевченко дуже тактовно вводить у переклад стародавню лексику «Слова»: «зигзиця», «хиновські», «буй-тур» тощо, надаючи віршеві відповідного історичного колориту. Разом з тим, не стилізуючи «Слово» під народну пісню чи думу, Шевченко користується й сучасними йому народно-поетичними формами і зворотами, оскільки вони були властиві й стилю оригіналу.

⁵ Див.: В. Анісов, Є. Серєда, Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка, Держлітвидав України, К., 1959, стор. 408—409.

⁶ Див.: лист М. Максимовича від 20 грудня 1858 р., в якому він сповіщає Шевченка про надсилку йому свого перекладу («Листи до Т. Г. Шевченка», стор. 117).

⁷ «Літературна критика», 1937, № 4, стор. 82.

Таким чином, Шевченків переклад (говоримо як про «Плач Ярославни», так і про «З передсвіта до вечора») — справді творчий і водночас точний — став певним етапом у поетичному засвоєнні «Слова» українською літературою.

Детальний історично-літературний коментар до «Слова о полку Ігоревім» читач знайде в першому-ліпшому з численних видань цієї пам'ятки. Тут обмежимось найстислішими примітками до імен, згаданих в тексті перекладу.

1 В Путивлі граді вранці-рано

2 Співає, плаче Ярославна

Ярославна — Єфросинія Ярославна, дружина Новгород-Сіверського князя Ігоря Святославича, дочка князя Ярослава Володимировича Галицького (Осмомисла). Путивль належав до володінь Новгород-Сіверського князівства (там князював син Ігоря і Ярославни — Володимир, теж учасник Ігорєвого походу).

9 В ріці Каялі

Існує кілька гіпотез щодо того, яка ріка за доби Київської Русі мала назву Каяла: Кагальник, Кальчик, Кальміус, Макатиха тощо.

33 Носив еси на байдаках

34 На половчан, на Кобяка

35 Дружину тую Святославлю..!

Пор. з текстом оригіналу: «Ты лелѣялъ еси на себѣ Святослави насады до плѣка Кобякова». Шевченко вдало переклав слово «насады» (багатомісні човни з бортами, «насадженими» дошками) словом «байдаки», яке викликало в українського читача ще й додаткові асоціації, нагадуючи про козацькі походи. 1184 р. відбувся переможний похід на половців руських князів під проводом Святослава Всеволодовича Київського. Половецький хан Кобяк був тоді полонений і привезений до Києва.

«З ПЕРЕДСВІТА ДО ВЕЧОРА»

Автограф твору записаний у «Більшу книжку», де має дату «6 іюля» [1860 р.]. Збереглося також кілька чорно-вих уривків, які відповідають окремим рядкам чистового тексту, але мають подекуди значні відміни. Першодрук — у «Кобзарі» 1867 р. видання Кожанчикова.

Цей твір, як і попередній (див. коментар), є поетичним перекладом уривка з «Слова о полку Ігоревім». Тут

поет переклав кульмінаційну частину «Слова» — опис битви з половцями й загибелі руського війська.

8 *Земля чорна копитами*

9 *Поорана, поритая;*

10 *Костьми земля засіяна,*

11 *А кровію политая*

Пор. з оригіналом: «Чрѣна земля подѣ копыты костьми была посѣяна, а кровію польяна». Ще М. Максимович звернув увагу на дивовижну подібність цього уривка до рядків галицької пісні, яку опублікував у збірнику «Украинские народные песни»:

Чорна рілля заорана — гей, гей —

Чорна рілля заорана

І кулями засіяна,

Білим тілом заволочена

І кровію сполощена¹.

Знайомство з цією піснею, безперечно, позначилося на рядках 8 — 11 Шевченкового перекладу.

17 *Тому буй-туру Всеволоду*

Йдеться про брата Ігоря — Всеволода Святославича, князя Курського і Трубчевського (помер 1196 р.).

«УМРЕ МУЖ ВЕЛИЙ В ВЛАСЯНИЦІ»

Єдиний автограф віоша — в «Більшій книжці», де він має дату «17 іюня» 1860 р. Першодрук — у пражському «Кобзарі» 1876 р. (т. II).

Свого часу автор цього «Коментаря» висунув гіпотезу про те, що даний вірш написано російською мовою¹. Оскільки питання про мову вірша досі є дискусійним, цитати з нього подаємо за останнім шеститомним виданням творів Шевченка. Аргументацію «російської версії» мови твору читач знайде в нашій праці «Стиль політичної поезії Шевченка» (1961, стор. 266—275). А тут дозволимо собі надрукувати вірш за сучасною російською орфографією поряд з текстом за шеститомним виданням:

Умре муж велий в власянице, Умре муж велий в власяниці.
Не плачьте, сироты, вдовицы, Не плачте, сироти, вдовиці,

¹ М. Максимович, Украинские народные песни, М., 1834, стор. 154.

¹ Ю. О. Івакін, Російський вірш Т. Г. Шевченка. — «Радянське літературознавство», № 18, К., 1955.

А ты, Аскоченский, восплачь
Воутрие на тяжкий глас.
И Хомяков, Руси ревнитель,
Москвы, отечества любитель,
О юбкоборщеве восплачь.
И вся, о Русская Беседа,
Во глас единый исповедуй
Свои грехи
И плачь! и плачь!

А ти, Аскоченський, восплач
Воутріє на тяжкий глас.
І Хомяков, Русі ревнитель,
Москви, отечества любитель,
О юбкоборщеві восплач.
І вся, о Русская Беседа,
Во глас єдиний исповедуй
Свої гріхи.
І плач! і плач!²

Звертаючи увагу на те, що в російській транскрипції вірш звучить дещо природніше, ніж в українській, а його автограф дає принаймні однакові підстави вважати твір написаним як російською, так і українською мовами, зважимо ще на його зміст і призначення. Цей вірш — сатиричний відгук на злобу дня російського суспільного життя, він містить натяки, зрозумілі лише читачеві, обізнаному з тогочасною журнальною полемікою, і йдеться в ньому про осіб, що не мали якогось спеціального інтересу для українського читача. Отже, ймовірно, що цей твір, який не потребує, власне, перекладу на російську мову, Шевченко призначав для читачів-росіян (може для своїх петербурзьких друзів з кола «Искры» і «Современника», а може, навіть і для публікації в «Колоколе»).

З цього погляду цікавий літературний генезис вірша. За стилем цей твір не має аналогії в поезії Шевченка. Ще М. Шагінян помітила, що поет написав: «Умре муж велій» «в совсем новой и необычной для себя манере — в «искровской»³. Справді, за своїми жанровими особливостями цей вірш — типовий зразок журнальної сатиричної поезії в традиціях «Искры». Трагічній сатирі Шевченка взагалі не властива та легка насмішка, весела карикатурність, епіграмна гострота, які характеризують комізм «Умре муж велій». А саме такий комізм був властивий сатиричній поезії «Искры» и, додамо, добрлюбовського «Свистка».

В рік написання цього твору Шевченко приятелює з редактором «Искры» поетом В. Курочкіним і його братом М. Курочкіним. Можливо, особисте зближення українського поета з «іскрівцями» й підказало йому думку напи-

² У десятитомному академічному виданні відповідні слова вірша надруковано: «власяніце», «грехи» (в автографі в цих словах ф).

³ М. Шагінян, Тарас Шевченко, М., 1946, стор. 301.

сати вірш в «іскрівській» манері. В меншій мірі цей вірш можна зіставити з пародійними мотивами, що мали свою традицію в давній українській літературі, та пародійними елегіями й одами (на смерть особи).

На формі й змісті Шевченкового вірша позначився також вплив публіцистики Герцена в «Колоколе» (див. далі).

1 *Умре муж велій в власяниці*

Муж велій — войовничий клерикал, митрополит петербурзький і новгородський Григорій (Георгій Петрович Постников). Цей вірш є безпосереднім сатиричним відгуком Шевченка на звістку про смерть Григорія, відгуком, написаним у формі пародійного «плачу» або «молитви» над покійним. Митрополит Григорій, хоч і належав до найвищих ієрархів православної церкви, був фігурою скоріше колоритною, ніж впливовою. Своїй двозначній славі анекдотичного обскуранта він зобов'язаний передусім гострому перу Герцена, який надрукував у «Колоколе» кілька ущипливих викривальних нотаток про витівки митрополита. У першій з цих нотаток — «Архипастырское рвение о мраке» («Колокол», 1858, № 17) — Герцен опублікував донос Григорія, в якому митрополит вимагав від обер-прокурора синоду заборони публічних лекцій професора Роде з природознавства на тій підставі, що він «не упоминая ни слова о боге создателе, показывает, что образование нашей земли со всеми ее растениями и животными, не исключая и людей, произошло от действия естественных сил какой-то первобытной материи, в продолжение не простых шести дней, а шести более или менее длинных периодов» (стор. 140). Шевченко, до речі, 29 березня того ж року був на останній з цих лекцій («Оптические картины к истории образования земной коры»), заборонених після доносу Григорія (див. запис у щоденнику під тим числом). У наступних номерах «Колокола» опубліковано ще дві статті про Григорія — «Распространение иезуитизма в Петербурге» («Колокол», 1858, № 22) і «О всеодному, о пастырю благоревчостному!» («Колокол», 1858, № 23-24). Знайомство Шевченка з останньою статтю виразно помітно на рядкові 7 вірша (див. коментар до нього). Ім'я «выжившего из ума» митрополита неодноразово згадується на сторінках «Колокола» і в наступні роки навіть після смерті Григорія. Варто уваги, що в згаданих статтях Герцен пародіює церковнослов'янську

молитовну фразеологію, прийом, що його використав і Шевченко в своєму вірші.

З А ти, Аскоченський, восплач

Аскоченський Віктор Іпатійович (1813—1879) — редактор-видавець і основний автор найреакційнішого обскурантського журналу «Домашняя беседа», що виходив у 1858 — 1877 рр. у Петербурзі. Своїми зухвалими й анекдотичними виступами в «Домашней беседе» проти будь-яких проявів вільної думки та світської культури Аскоченський заробив собі цілком певну репутацію бузувіра й святенника і став чи не найодіознішою фігурою в тогочасній російській публіцистиці. Протягом багатьох років «Домашняя беседа» була постійним об'єктом полемічних статей, фейлетонів, сатиричних віршів і карикатур з боку «Искры», «Гудка», «Русского слова» та інших органів російської поступової думки. Із сатир на Аскоченського, що передували Шевченковій поезії, назвемо, наприклад, вірші В. Курочкіна «Полезное чтение» в № 42 «Искры» за 1859 р. і Д. Мінаєва «Грозный акт» в № 15 «Искры» за 1860 р.

Шевченко познайомився з Аскоченським ще 1846 р. в Києві, коли той, покинувши посаду викладача Київської духовної академії, служив вихователем небожа генерал-губернатора Д. Бібікова і писав епігонські вірші. З досить одвертих спогадів того ж Аскоченського видно, що Шевченко вже тоді ставився до нього з іронією і зневагою, хоч, за словами О. Афанасьєва-Чужбинського, майбутній видавець «Домашней беседы» в ті часи ще «не обнаруживал стремления, которое могло бы обличить в нем будущего редактора издания, делающего стыд, не говорю уже литературе, но даже печатному станку...»⁴. Тим-то поет навіть здивувався, дізнавшись після повернення із заслання, що «Домашнюю беседу» редагує той самий Аскоченський⁵. Останній досить колоритно описав свою зустріч з Шевченком у Петербурзі: «Узнав от меня о том, что издаю «Домашнюю беседу», Тарас сказал: «добре», но когда я изложил перед ним мои убеждения и цель, к которой я решил идти не спеша, Тарас сделался серьезен и, оттягивая огромные свои усы, проговорил: «трудно вам

⁴ А. Чужбинский, Воспоминания о Т. Г. Шевченке, СПб., 1861, стор. 35—36.

⁵ Див. там же, стор. 36.

проти рожна прати». Холодно и безучасно слухав он после этого мои воспоминания, и каждым движением показывал, что я как-будто ему в тягость. На прощанье я просил его бывать у меня, но Тарас Григорьевич отвечал мне отрывисто: «Я не выхожу никуда: прощайте»⁶. Отож розійшлися вони — інакше й не могло бути — непримиреними ворогами. Не дивно, що після смерті Шевченка Аскоченський розпочав у «Домашней бесіде» справжній похід проти його особи й творчості (замітки, статті й спогоди в №№ 12, 16, 22, 33, 44, 50 за 1861 р.)⁷. Кампанія «Домашней бесіди» проти Шевченка викликала енергійну відсіч з боку російської прогресивної преси⁸.

4 *Воутріє на тяжкий глас*

Глас (або лад) — у церковному співі відповідає музикальному тону. В православній церковній музиці існує вісім гласів. «Восплач... на тяжкий глас» — тут поет, можливо, не тільки осміює ідейну спорідненість двох войовничих клерикалів, а й натякає на перекладені Аскоченським під псевдонімом К-ча С-н «Надгробные песни св. Иоанна Дамаскина», що друкувалися 1860 р. в кількох номерах «Домашней бесіди». Адже й коментований твір Шевченка є за формою пародійною «надгробною песнею».

5 *І Хомяков, Русі ревнитель*

Хомяков Олексій Степанович (1804—1860) — слов'янофільський поет і публіцист, один з ідеологів слов'янофільства. У ставленні Шевченка до Хомякова і слов'янофілів була певна еволюція, напрям якої визначався еволюцією слов'янофільства (від опозиції уряду до його підтримки) в умовах суспільної боротьби за шляхи розв'язання селянського питання та ідейним зростанням самого поета.

Повертаючись із заслання, Шевченко з радістю записує в щоденник нелегальний вірш Хомякова «Кающаяся Россия». А в березні 1858 р. в Москві особисто знайо-

⁶ В. Аскоченский, И мои воспоминания о Т. Г. Шевченке. — «Домашняя беседа», 1861, вып. 33, стор. 651.

⁷ Див. про це статтю В. Щурата «Т. Шевченко і В. Аскоченський» у кн.: В. Г. Щурат, Вибрані праці з історії літератури, а також у кн.: Ф. Я. Прийма, Шевченко и русская литература XIX века, стор. 257—259 і 266.

⁸ Див.: Ф. Я. Прийма, Шевченко и поэты «Искры». — «Збірник праць сьомої наукової шевченківської конференції», Вид-во АН УРСР, К., 1959, стор. 145—146, 150, 154, 156.

миться з рядом керівних діячів слов'янофільства (Хомякова в цей час, очевидно, в Москві не було). Його тогочасний співчутливий інтерес до слов'янофілів був обумовлений і давнім тяжінням поета до ідеї слов'янського єднання, яку нібито підтримували слов'янофіли, і особистою близькістю до них Шевченкових приятелів — Максимовича й Бодяньського, і певною їх опозиційністю до різних аспектів урядової політики, і, нарешті, тим, що вони висловлювали, нехай на словах, якісь симпатії до самобутності України. Та досить скоро після повернення із заслання Шевченко розгледів реакційні засади ідеології й політичної практики слов'янофілів, яскравим свідченням чого й є коментований вірш.

Поєднання в цьому вірші імен Григорія, Аскоченського і слов'янофілів мало свій глибокий сатиричний сенс. Об'єднання в єдиний табір Аскоченського і Хомякова являло передусім своєрідний памфлетний прийом сатиричної дискредитації й осміяння слов'янофілів. Адже для Хомякова і співробітників слов'янофільської «Русской беседы», яка згадується далі, таке уподібнення їх до Аскоченського було образливим і компрометуючим: редактора обскурантської «Домашней беседы» зневажали не тільки демократи, а й усі чесні літератори (слов'янофіли теж). Ставлення тогочасної російської демократії до Хомякова — людини талановитої і особисто глибоко порядної — було дещо складнішим: він був тим противником, якого поважали⁹. Та головний сенс у поєднанні імен Хомякова і Аскоченського полягав у тому, що Шевченко таким чином сатирично розкривав ідейно-політичні тенденції слов'янофілів. Справді, Аскоченський тільки доводив до логічного кінця (тобто до абсурду) ідеї, що їх сповідали слов'янофіли, і передусім ідею православ'я як основи духовного життя народу. У вірші Шевченко й викриває спільність ідеології Аскоченського і слов'янофілів саме на ґрунті православ'я: всі вони мають оплакувати смерть фанатичного ревнителя православ'я митрополи-

⁹ Не випадково Герцен відгукнувся на смерть Хомякова словами: «Рано умер Хомяков, еще раньше Аксаков; больно людям, любившим их, знать, что нет больше этих деятелей благородных, неутомимых, что нет этих противников, которые были ближе нам многих своих... Да, мы были противниками их, но очень странными. У нас была одна любовь, но не одинокая» («Колокол», 1861, № 90, стор. 753).

та Григорія. Звичайно, констатація духовної спорідненості між померлим мракобісом Григорієм і слов'янофілами так само сатирично дискредитувала останніх, як і поєднання їх імен з іменем редактора «Домашней беседы».

6 *Москви, отечества любитель*

Москву слов'янофіли вважали, на противагу «зіпсованому» західною цивілізацією Петербургу, серцем російської національності, символом сталості й незмінності віковичних національних традицій. Саме Москва, де жили найвидатніші слов'янофільські діячі й виходили слов'янофільські видання, була центром слов'янофільства. Називаючи Хомякова «Русі ревнителем, Москви, отечества любителем» поет закидав йому, як і іншим слов'янофілам, назадицтво, квасний патріотизм і великодержавництво. Можливо, слова «Москви, ...любитель» викликані ще й тим, що того ж 1860 р. в «Русской беседе» (№ 1, стор. 20—29) надруковано промову Хомякова «О причинах учреждения общества любителей словесности в Москве» — справжній панегірик Москві як центру духовного життя Росії.

7 *О юбкоборцеви восплач*

Юбкоборець — митрополит Григорій. Це сатиричне визначення Григорія Шевченко запозичив із замітки-фейлетона Герцена «О усердному, о пастырю благоревностному!» в «Колоколе» (1858, № 23-24)¹⁰. Наводимо цей фейлетон повністю: «Едва успели мы предать тиснению о подвигах высокопреосвященного Григория-газетоборца, Григория-клянуща геологию, как получили драгоценный ревности его документ — свидетельствующий о том, что и маня пятнадцатого уже спасательное безумие его было в той же каникулярной степени. Касаясь всего перстом веры своея, он не побоялся и адской одежды Евы, высокопреосвященный владыко разоблачя по картинке женщины волосы плятушую и драгие ткани носящую, совлек с нея одежду соблазнительную, несмотря на то, что она лицемерно якобы отжениется знамением креста от похоти греховной.

Газетоборче, юбкоборче (курсив наш. — Ю. І.), модоненавистнику, землезнания гонителю — моли бога о нас!

¹⁰ Першим на це вказав М. Драгоманов. Див.: «Народ», 1893, № 11, стор. 98.

Ваше Высокопревосходительство

Милостивый государь,

При последнем (19) номере, издаваемого здесь журнала под названием «Сын отечества», разослана к подписчикам картинка парижских мод, на которой одна женская фигура представлена в платье, украшенном вместо обыкновенных женских уборов — крестами, подобно тому, как изображаются они на церковных священных облачениях. Находя такое злоупотребление священного знамени креста крайне неприличным, оттого долгом считаю препроводить доставленную мне картинку к вашему высокопревосходительству с тем, не признаете ли нужным воспретить в здешних мастерских устройство означенных платьев и принять другие, по усмотрению вашему меры, чтобы платья эти не были в употреблении.

С совершенным почтением и преданностию имею честь быть Вашего высокопревосходительства покорнейший слуга

№ 1107

Григорий.

(Митрополит Новгородский и С.-Петербургский)

15 мая 1858

О т в е т

Ваше Высокопреосвященство

Милостивый Архипастырь,

При почтеннейшем отношении вашего высокопреосвященства от 15 числа сего месяца за № 1107, получив возвращаемую при сем картинку, принадлежащую к № 19, периодического издания «Сын отечества», долгом поставлю доложить вам, высокоуважаемый мною Архипастырь, что воспрещение изготовления в здешних мастерских подобных женских убранств оказывается неудобным, ибо многие таковые бывають привозимы из-за границы, или по иностранным рисункам изготовляются в домашнем быту. При том воспрещение сие дало бы повод к неуместной отговорке, что изображение уподобляется не церковному облачению, а математическому знаку умножения. Тем не менее, сообщил я министру просвещения, что замечание выше надлежало бы предписать к руководству цензуре, при пропуске рисунков всякого рода.

Примите уверение в душевном уважении и пр.

Павел Игнатьев

(С.-Петербургский генерал-губернатор)»¹¹

Наведена стаття дає наочне уявлення про творчу й ідейну взаємодію Шевченка з великим російським публіцистом. У Шевченка і Геюцена не тільки одна сатирична мішень — «юбкоборець» Григорій, а й схожі засоби сати-

¹¹ «Колокол», 1858, № 23-24, стор. 199.

ричного комізму — пародіювання церковнослов'янської лексики. Зокрема, форма «О юбкоборцєви», на нашу думку, не свідчить про українську мовну приналежність вірша, а є тут пародійним церковнослов'янством: у церковнослов'янській і древньоруській мовах існувала форма давального відмінка з флексією «-ови», «-єви» («купцєви», «отцєви», «конєви») ¹².

8 I вся, о Русская Беседа

«Русская беседа» — слов'янофільський журнал, виходив у Москві в 1856—1860 рр. за редакцією О. І. Кошелева і Т. І. Філіпова. У 1857 р. редакцією деякий час завідував М. О. Максимович. З 1859 р. негласним редактором був І. Аксаков. Крім Максимовича в журналі співробітничали українські літератори — П. Куліш (1857 р. там надруковано його «Чорну раду») і Д. Мордовець. Шевченко вперше познайомився з «Русской беседой» в Нижньому Новгороді (запис у щоденнику від 26 жовтня 1857 р.) і, очевидно, читав її в наступні роки (мав від редакції журналу квиток на одержання його комплектів за 1856—1858 рр.). У березні 1858 р., перебуваючи в Москві, він зустрічався з керівним складом редакції «Русской беседы» — О. Кошелевим, І. Аксаковим, М. Максимовичем та ін. Тоді ж він передав для публікації в журналі вірші «Вечір», «Пустка» («Заворожи мені, волхве») і «Муза» (надруковано «Вечір» і надісланий пізніше «Сон» тільки 1859 р. в кн. 3).

«Русская беседа» посідала в тогочасній журналістиці відносно ліберальні позиції і навіть виявляла певні симпатії до українського слова, про що свідчить публікація Шевченкових поезій рідною мовою. Певний час ставлення Шевченка до цього журналу було досить прихильним, тим більше, що в його редагуванні брав діяльну участь Максимович, який заохочував поета до співробітництва. Проте досить скоро Шевченкова оцінка цього органу слов'яно-

¹² Протилежну думку знаходимо в статті Н. А. Мецєрського «Т. Г. Шевченко и русский язык», автор якої, визначаючи існування відповідної форми давального відмінка в церковнослов'янській мові, зазначає: «...выражение «О юбкоборцєви восплач» благодаря необычному для русского литературного языка, но свойственному только украинцам сочетанию предлога «о» с дательным падежом существительного выдает несомненную украинскую языковую принадлежность автора названной эпиграммы». («Вестник Ленинградского университета», № 14, серия истории, языка и литературы, вып. 3, Л., стор. 122—123).

філів різко змінилася. У відомому листі до Максимовича від 22 грудня 1858 р. Шевченко відмовився співробітничати в слов'янофільській газеті «Парус». Відмовився, по-перше, через те, що в оповіщенні про видання «Паруса» І. Аксаков не згадав серед інших слов'ян українців (щоправда, згадав «русинів»), а по-друге, через те, що той же І. Аксаков підтримав у «Московских ведомостях» слов'янофіла князя В. О. Черкаського, який у журналі «Сельское благоустройство» доводив доцільність тілесних покарань для селян. «Діло се не жарти; самі маєте розум», — писав про це псет до Максимовича (VI, 186). Шевченко, звичайно, добре знав, що і «Парус» (вийшло тільки два номери) і «Сельское благоустройство» — це філії «Русской беседы». Фактично, в цьому листі Шевченко поставив під сумнів щирість симпатій слов'янофілів до України і щирість їх «народолюбства».

ГІМН ЧЕРНИЧИЙ

Вірш записаний Шевченком в «Більшу книжку» і датований «20 юня» 1860 р. В списку Г. Богданенка 1861 р. вірш мав назву «Чернича пісня». Антиклерикальний зміст твору обумовив те, що вперше його опубліковано за кордоном — в празькому «Кобзарі» 1876 р. (т. II).

Сатирично-пародійна настанова вірша декларована вже його назвою — «Гімн черничий». Проте тут поет майже не вдається до пародіювання стилю церковних гімнів, за винятком пародійного використання слова «Алілуя!» як постійного рефрена. Пародійний ефект вірша побудовано на демонстративній невідповідності форми й змісту Шевченкового «гімна» традиційним гімнам-молитвам. «Гімн черничий» — це гімн «навпаки», і в цьому розумінні він споріднений з традиціями українського бурлеску.

Водночас на стилі твору позначився творчий контакт Шевченка з російською сатиричною традицією, пов'язаною з іменем В. Курочкіна. «Гімн черничий» — це єдиний випадок використання Шевченком форми сатиричного куплета з рефреном. Симптоматично, що до цієї форми поетичної сатири він звернувся саме в ті роки, коли сатиричний куплет набирав дедалі більшої популярності в російській демократичній поезії. Відомо, якою широкою популярністю користувалися в 50—60-і роки пісні Беранже

в перекладах В. Курочкіна й оригінальні вірші останнього, який вплив вони мали на тогочасну сатиричну поезію. Відомо також, в якому захопленні був Шевченко від поезій Курочкіна і його перекладів пісень Беранже. Звернімо увагу, що майже всі пісні Беранже, перекладені Курочкіним за життя Шевченка, як і більшість його оригінальних віршів 1856—1859 рр., — це сатиричні куплети з рефреном (найчастіше рефрен з одного чи двох рядків, якими завершується куплет).

Вже легкий (але не легковажний) комізм глузливих антиклерикальних строф «Гімна черничого» мало схожий на драматичний сарказм поетичної сатири Шевченка і дуже близький до комізму Беранже і поетів «Искры». Як і куплети багатьох віршів Курочкіна і Беранже, куплети Шевченка закінчуються однорядковим рефреном. Рефрен «Алілуя!», надаючи, з одного боку, необхідного церковного колориту «гімну», з другого — деформує цей «гімн» в комічні куплети, робить цю куплетність особливо відчутною для читача. Комічний ефект рефрену ґрунтується на невідповідності його змісту («алілуя» — «хвалимо бога») змістові попередніх рядків (глузування над богом). Тобто молитовний вигук набирає тут явно іронічного і пародійного звучання.

В своїх сатиричних куплетах Шевченко осміює чернецтво з точки зору природного права людини (і передусім жінки) на сім'ю, любов і щастя. Поет побачив у чернецтві лицемірство, обман, злочин проти людської природи. Ми знаємо, як Шевченко обожнював жінку-матір, як він — сам безталанний у сімейному житті — мріяв про сім'ю і дітей, і розуміємо, скільки глибоко особистого в його гуманістичному протесті проти понівечення людини брехливими догмами релігії. (До речі, чи не має цей вірш свого інтимного підтексту, пов'язаного з обставинами особистого життя поета? Чи не призначена його «мораль», зокрема, Надії Тарновській, якій через півроку Шевченко присвятив вірш «Н. Т.»? В обох віршах поет обстоює перемогу природного почуття над святенницькою мораллю, і в обох він обирає своєю спільницею мудру й лукаву іронію).

Ф. Я. Прийма в статті «Шевченко и поэты «Искры» висловив думку, що «Гімн черничий» «имеет полемическую сторону, направленную против молитвенных причитаний юродствовавшей «Домашней беседы». І далі в посиланні:

«Ср., напр., «Домашняя беседа», 1860, № 13, 26 марта, стр. 195—198; № 14, 2 апреля, стр. 211—214; «Надгробные песни святого Иоанна Дамаскина» (перевел с греч. К.-чка С.-н), каждая строфа которых, являясь краткой молитвой, заканчивается припевом: «Аллилуйя»¹.

Проте порівняння «Гімна черничого» з «Надгробними песнями св. Иоанна Дамаскина» не підтверджує полемічного чи пародійного характеру Шевченкового твору щодо цього молитовного циклу. По-перше, тема й зміст вірша не мають нічого спільного з «Надгробними песнями...» Останні, як видно вже з їх назви, — це покайні надгробні гімни, молитовні голосіння над померлим, тим часом як Шевченкові куплети осміюють лицемірну монастирську мораль. По-друге, «Гімн черничий» досить далекий від «Надгробных песен...» також і стилістично. Дослідник помиляється, кажучи, що «каждая строфа» цих «песен» закінчується приспівом «аліуя» (як в «Гімні черничому»). Це не «строфи», а окремі вірші-гімни. Весь цикл складається з двадцяти таких віршів або пісень, здебільшого астрорфічних, неоднакових за розміром, обсягом, характером римування². Щодо слова «аліуя», то воно в ті часи було надто поширеним, а Шевченко надто часто переосмислював у своїй сатирі релігійні вирази, щоб вдатися в цьому випадку до якогось літературного посередника.

Не виключено, що мав рацію О. Огоновський, припускаючи (в примітках до львівського «Кобзаря» 1839 р., ч. II, стор. 394), що творчий імпульс до написання вірша міг дати анекдот, почутий Шевченком влітку 1859 р. в Києві, про що згадує Ф. Лобода: «...Случилось Тарасу Гр. познакомиться с столоначальником Киевской консистории, Данилом Кирилловичем Поставским, и узнать от него много малорусских анекдотов, которых он прежде никогда не слышал. В числе их особенно заинтересовал его анекдот о молодой канонархине женского монастыря, посредством припевок к стихирам передавшей своей подруге

¹ «Збіюник праць сьомої наукової шевченківської конференції», Вид-во АН УРСР, К., 1959, стор. 143.

² Ось, для прикладу, перший гімн з «Надгробных песен»:

Мне трудно, други, говорить, Я духом лишь могу молить: Для вас я сотворил рыцанье. И, может быть, кому-нибудь В юдоли скорби и страданья Оно укажет верный путь.	Когда над гробом сим печальным Петь будете вы гимн прощальный, Повспоминайте тогда меня, Как с вами некогда и я, Забыв житейскую тревогу, Пел мирно господу и богу Аллилуйя.
---	--

вєсть об ожидающем ее свидании. Передавая мне этот анекдот во время прогулки по Крещатику, Тарас Гр. до того увлекся им, что, забывая о проходящей публике, далеко не вполголоса напевал: «Мене ждуть праведници, а тебе, Палажко, на горі семинаристи ждуть, дондеже» и проч.»³

«НАД ДНІПРОВОЮ САГОЮ»

24 червня 1860 р. Шевченко записав цей вірш у «Більшу книжку». Наступного року вірш опубліковано в жовтневому номері «Основи».

На думку О. Дорошкевича, ця поезія — «стилізація народної пісні, де поет надзвичайно тонко вкладає власні почуття й настрої в окремі образи, композиційно вплетені до загального ліричного візерунка»¹. Думка Ф. Колесси інша: «...Це не стилізація, не переробка чи наслідування народної пісні, а наскрізь оригінальна поезія високої мистецької вартості, із автобіографічними натяками; поет впливає дуже вдало тільки одне порівняння, перейняте із <...> народної пісні»². Йдеться про рядки пісні:

Стоїть явор над водою,
В воду похилився;
На козака невзгодонька,
Козак зажурився.
Не хилися, явороньку,
Ще ти зелененький!
Не журися, козаченьку,
Ще ти молоденький!
Не р'д явор хилитися —
Вода корні мне;
Не р'д козак журитися —
Да серденько нне!³

Нам здається, Ф. Колесса у своїх висновках надто категоричний. «Над Дніпровою сагою» справді не є переробкою якоїсь однієї народної пісні, але ця поезія написана в дусі й стилі народних пісень, звичайно з тими очевидни-

³ Ф. Лобода, Мимолетное знакомство мое с Т. Гр. Шевченком... — «Киевская старина», 1887, № 11, стор. 573.

¹ О. Дорошкевич, Етюди з шевченкознавства, ДВУ, Х.-К., 1930, стор. 204.

² Ф. Колесса, Фольклорний елемент в поезії Т. Шевченка, стор. 36.

³ М. Максимович, Малороссийские песни, М., 1827, стор. 3.

ми відмінами, які завжди вносила в Шевченкові варіації на народнопісенні мотиви його могутня творча індивідуальність. Поет не підроблявся під фольклор, але був настільки органічно проинятий духом народної пісні, що сам вільно творив пісні, які народ сприймав як свої власні. Щоправда, порівняно з деякими аналогічними піснями Шевченка, в цій поезії більш помітний авторський лірико-суб'єктивний елемент. Проте свідома настанова автора написати твір саме в народнопісенному дусі є безперечною.

До того ж від народної пісні тут не тільки порівняння підмитого водою явора з зажуреним козаком (до речі, наскрізний образ у творі), а й вся образно-лексична система вірша. Зокрема, початковий рядок «Над Дніпровую сагою» (сага — річкова затока) запозичено з думи про Федора Безродного, яка теж починається рядком:

Понад сагою Дніпровую...⁴

Ліричний підтекст пісні — власні переживання поета, навіяні почуттям особистої самотності, мріями про одруження, сім'ю тощо⁵ (ці ж почуття своєрідно відбилися і в написаній наступного дня поезії «Росли укупочці, зросли»).

«СВИТЕ ЯСНИЙ! СВИТЕ ТИХИЙ!»

Автограф вірша — в «Більшій книжці», де він має дату: «27 юнія» 1860 р. Першодрук — у книзі О. М. Партицького «Провідні ідеї в письмах Тараса Шевченка», Львів, 1872.

«Світе ясний!..» належить до найгостріших антицеарковних поезій не тільки в українській, а й у всій світовій літературі. Як і в інших своїх творах, викриттю церкви Шевченко надає тут виразно революційного спрямування. Але ніколи ще поет не проголошував з такою впевненістю й категоричністю, що майбутня загибель старого ладу означатиме водночас і загибель церковної облуди. Рядки вірша проиняті революційним оптимізмом. Цей оптимізм визначив і сміливу експресивність образів вірша, і вольову, енергійну інтонацію його рядків, і, звичайно, самий зміст революційних провіщень поета. Безперечно, що су-

⁴ М. Максимович, Украинские народные песни, стор. 5.

⁵ Через місяць Шевченко освідчився Ликері Полусмаковій,

спільний мажор «Світе ясний!» навіяний авторові революційним піднесенням у країні.

- 1 Світе ясний! Світе тихий!
- 2 Світе вольний, несповитий!
- 3 За що ж тебе, світе-брате,
- 4 В своїй добрій, теплій хаті
- 5 Оковано, омурано
- 6 (Премудрого одурено),
- 7 Багрянцями закрито
- 8 І розп'ятієм добито?

При всій очевидності революційної і антицерковної спрямованості твору, в шевченкознавчій літературі нема єдиної думки щодо умовного адресата цих рядків. Хто є той «світ», до якого звертається поет? За В. Сімовичем, «той ясний, тихий світ — то світло (просвіта), що несе свободу...»¹. Дещо схоже тлумачення дає Є. Кирилюк: «...поет звертається до «світа» в розумінні «світла», «освіти» — прогресивних ідей, позитивних знань, захищуваних од народу релігією — «багрянцями», «розп'ятієм»². За М. Рильським «світ» — це «людство»³. За шкільним підручником — «душа народу»⁴. Зовсім плутаною є інтерпретація націоналіста-шевченкознавця С. Смал-Стоцького: «Це, очевидно, не реальний, не тодішній ані теперішній світ, а тільки уява. Але ця уява має у поета все ж таки реальну підставу, це світ робочих голов, роботящих умів...»⁵ (отже, «мир», «громада»? Але далі той же автор зближує цей образ з «освітньою працею»). У примітках до «Кобзаря» 1934 р. видання ЛІМ «світ» це ніби Христос: «...нешадно трошачи найсвятіші закутки офіційного християнства, кидаючи об землю все освячене полами і «писаннями», Шевченко звертається, проте, до якогось таки «спасителя» (хай і ворожого всім жандармам в рясах і жандармам в мундирах), наче переконуючи того «спаса», що його таки «не добито» (стор. 413). Схожу

¹ Тарас Шевченко, Кобзар, 1921, стор. 413.

² Є. П. Кирилюк, Тарас Шевченко, стор. 598.

³ Див.: М. Рильський, Поезія Тараса Шевченка, «Радянський письменник», К., 1961, сто. 59.

⁴ «Українська література» (Підручник для середньої школи, 8 клас), «Радянська школа», 1958, сто. 260.

⁵ С. Смал-Стоцький, Останній рік Шевченкової поетичної творчості. — «Праці українського історично-філологічного товариства в Празі», т. 2, Прага, 1939, стор. 3.

думку висловлено у відомій статті В. П. Затонського «Пошана революціонерів» (1934), а згодом і в нашій книзі «Сатира Шевченка» (1959, стор. 329). Є. Кудрицький, автор єдиної статті про цей вірш — «До питання про ідейний зміст поезії Т. Г. Шевченка «Світе ясний! Світе тихий!», не наважився дати певної відповіді на питання про зміст образу «світа» (навівши ряд вартих уваги міркувань, потопив врешті свою розвідку в лінгвістичних зближеннях і паралелях)⁶.

Вважаємо умовним поетичним адресатом вірша «Світе ясний! Світе тихий!» Христа. Підставою для такого, здавалося б, парадоксального щодо антицерковного твору висновку є те, що перший рядок вірша майже цитатно відтворює початок молитви (хвалебного гімну Христу), яка виконується під час вечерні. Пор. її текст, написаний єрусалимським патріархом VII ст. Софронієм:

Свѣте тихій, святые славы безсмертного,
Отца небесного, святого блаженного,
Ісусе Христе. І т. д.⁷

Поза всяким сумнівом Шевченко починає вірш, наслідуючи молитву, але робить це не з пародійною метою (як у «Гімні черничому» або «Умре муж велій»), а відштовхую-

⁶ «Збірник праць восьмої наукової шевченківської конференції», Вид-во АН УРСР, К., 1960, стор. 115—129. Навівши висновки Є. Кирилюка, Ю. Івакіна і підручника «Українська література», автор висловлює думку, що «з певного погляду їх можна й узгодити» (стор. 117).

⁷ Див. повний текст молитви у згаданій статті Є. Кудрицького (стор. 127). Гімн Софронія залишив певний слід і в російській поезії. Шевченко, можливо, читав його «переложение» в 19-у томі «Маяка» (1845). Російська поетеса початку XX ст. П. Соловйова (Аллего) використала початковий рядок гімну у вірші «В сельском храме, простом, убогом»:

Вторят росы, вздыхают травы:
«Свете тихий, Святые Славы»...

(цит. за кн. Сергей Глаголь. Михаил Васильевич Нестеров, М., изд. И. Кнебель, стор. 5). М. Цветаева у вірші «Ты проходишь на запад солнца» (1916) переадресувала цей початковий рядок О. Блоку:

Свете тихий — святые славы —
Всесодержитель моей души.

(Марина Цветаева, Избранные произведения, «Советский писатель», М.—Л., 1965, стор. 95). Проте жодний поет, крім Шевченка, не дав антицерковного переосмислення цієї молитви.

чись від образів цього гімну для дальшого ліричного розгортання антицерковної теми.

Зовсім бездоказовою є думка Ф. Прийма, ніби цей вірш є пародією «на религиозные песнопения и акафисты «Домашней беседы»⁸. Можливо, що вірш написано під безпосереднім враженням співу цієї молитви в церкві. Цю ж думку поділяє і Є. Кудрицький, говорячи про «асоціативний» вплив молитви «Свѣте тихій» на Шевченка: «Численна ж церковно-християнська лексика цієї поезії разом з благально-молитовним зверненням поета на початку медитації «Свѣте ясний! Свѣте тихий!» дозволяє припустити з великою ймовірністю, що безпосереднім приводом для створення цієї поезії були імпресії саме релігійного порядку. І чи не став таким приводом для Шевченка, як у свій час для Сквороди, той же популярний церковний спів-молитва «Свѣте тихій!», безперечно, добре відомий Шевченкові ще з дитячих років? Адже поет часто міг чути цей молитовний спів при обставинах, про які він згадує у своїй антицерковній і антицаристській поезії-сатирі «Кума моя і я»⁹. Все це правильно. Та дальшим міркуванням цього автора бракує певності й ясності у висновках. Констатуючи, що «у медитації Шевченка зникає і звернення «Ісусе Христе!», яке є в церковній молитві, а молитовне звернення-прикладку в ній — «Свѣте тихий!» — Шевченко забарвлює новим змістом, повним соціального звучання в поезії 60-х років¹⁰, автор не дає конкретного тлумачення цього «нового змісту» і не спростовує цим того, що звернення «світе» адресоване поетом до Христа.

Цей адресат поетового звернення до «світу» виводимо не тільки з генетичного зв'язку початку вірша з гімном Софронія, а передусім з його змісту. Вже потрійне звертання «брате» (у рр. 3, 11 і 15) та слова «Премудрого одурено» (р. 6) підтверджують, що йдеться тут про «особу» (або «персоніфікацію»), а не про «світ», «світло», «освіту», «людство», «душу народу» тощо. У формі умовного звернення до Христа поет викриває церкву і пророкує їй загибель за спотворення тієї ідеї добра й справедливості, яку

⁸ Ф. Я. Прийма, Шевченко и русская литература XIX века, стор. 229.

⁹ «Збірник праць восьмої наукової шевченківської конференції», стор. 129.

¹⁰ Там же.

вона «багрянцями закрила і розп'ятієм добила». Церква — ця велика обманщиця — обдурила самого Христа («Премудрого одурено»). Фактично поет звинувачує церкву в обмані мільйонів віруючих, які бачать у ній свою заступницю і утішительку.

Той факт, що поет обирає своїм умовним співбесідником Христа, неважко пояснити, якщо розглядати погляди Шевченка на Христа не позаісторично, а в зв'язку з суспільною думкою його доби. У коментарях до інших творів (поєми «Сон», «Неофіти», «Марія», вірш «Така, як ти, колись лілея» тощо) ми вже не раз звертали увагу на певний пієтет Шевченка і його видатних сучасників до Христа й раннього християнства і пояснювали це явище відомими словами Енгельса про те, що «християнство виникло як рух пригноблених: воно виступало спочатку як релігія рабів і вільновідпущених, бідняків і безправних...»¹¹ (саме це й дало підстави Енгельсу говорити, що «в історії раннього християнства є варті уваги точки зіткнення з сучасним робітничим рухом»)¹². За свідченням М. Костомарова, «к христианству Чернышевский относился с уважением, но не иначе, как только к историческому явлению, которого сила совершенно испарилась от времени... Сначала оно заключало в себе великую двигательную силу для обновления человечества, но потом попало в руки жрецов под названием пап, митрополитов, всякого рода архиереев, попов и монахов, которые завернули его в папильотки идолопоклоннического символизма, а земные цари и властители употребили его как орудие для порабощения людей и для оправдания всяких насилий»¹³. Пор. з думкою Чернишевського Шевченків запис у щоденнику (від 29 червня 1857 р.): «Сегодня празднуется память величайших двух провозвестников любви и мира <...>. О, святые, великие, верховные апостолы, если бы вы знали, как мы запачкали, как изуродовали провозглашенную вами простую, прекрасную, святую истину! <...>. Во имя же наше мы поклоняемся безобразным суздальским идолам...» (V, 24). У літературі й публіцистиці Шевченкової доби ім'я Христа нерідко вживалося навіть революціонерами, атеїстами й мате-

¹¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Про релігію, Держполітвидав УРСР, К., 1956, стор. 230.

¹² Там же.

¹³ «Автобіографія А. Н. Костомарова», «Задруга», М., 1922, стор. 331.

ріалістами як своєрідний синонім вільнодумця, символ ідеї добра, людяності й братерства. Знаємо, що Белінський у листі до Гоголя (1848) писав про Христа: «Он первый возвестил людям учение свободы, равенства и мученичеством запечатлел, утвердил истину своего учения»¹⁴. Майже те саме писав Огарьов у вірші «Иисус» (1836):

И возвестить ниспослан он один
Глагол любви корыстному народу,
Несчастливым радость и рабам свободу¹⁵.

Герцен іронізував, що якби Христос з'явився з своєю проповіддю в Петербурзі, царська влада його б заарештувала («Колокол», 1857, № 4). Той же Герцен надокував 1859 р. у V книзі «Полярной звезды» вірш В. М. Михайлова «Из «Wintermärchen» (за Гейне) про «вільнодумця» Христа:

Прискорбно стесняется сердце мое
При виде твоем, Назарей,
Мечтатель, безумец божественный, все
Забывший для блага людей!¹⁶

А Некрасов писав про Чернишевського:

Его послал бог Гнева и Печали
Царям земли напомнить о Христе¹⁷.

(«Н. Г. Чернышевский», 1874)

Кількість таких прикладів можна було б значно збільшити, хоч би за рахунок висловлювань утопічних соціалістів, петрашевців тощо. Отже, та «революціонізація» образу Христа, на яку натрапляємо в Шевченка, мала вже свою досить сталу традицію у волелюбній літературі XIX ст. (причому не тільки в російській). Нагадаємо, що Шевченко ще в «комедії» «Сон» надав образів катованого революціонера — «царя волі» риси Христа, а у вступі до «Неофітів» і в поемі «Марія» переосмислив християнський міф у революційному дусі.

¹⁴ В. Г. Белінський, Полное собрание сочинений, т. X, Изд-во АН СССР, М., 1956, стор. 214.

¹⁵ Н. П. Огарев, Стихотворения и поэмы, т. 1, «Советский писатель», М.—Л., 1937, стор. 16.

¹⁶ «Вольная русская поэзия второй половины XIX века», «Советский писатель», Л., 1959, стор. 54.

¹⁷ Н. А. Некрасов, Сочинения в трех томах, т. 2, ГИХЛ, М., 1959, стор. 269.

Дискусійним залишається питання, чи вважав поет Христа тільки персоніфікацією абстрактної ідеї добра й справедливості, чи історичною особою? Певної відповіді на це не маємо. На думку Ф. Я. Прийма, «образ Христа у Шевченко свободен от религиозного содержания. Христос воспринимался поэтом как исторически существовавшая человеческая личность, пострадавшая за правду. Заметим, что примерно в таком же смысле воспринимал Христа атеист Белинский в своем знаменитом письме к Гоголю»¹⁸. Додамо, що в ті роки в Росії набули поширення теорії Д. Штрауса і Л. Фейєрбаха про історичність особи Христа. Чернишевський, як відомо, в цьому питанні поділяв їх погляди і популяризував їх праці («Сутність християнства» Фейєрбаха, «Життя Ісуса» Штрауса)¹⁹. Можливо, мають рацію ті дослідники (Є. Шабліовський), які припускають, що саме Чернишевський познайомив Шевченка з поглядами Фейєрбаха на християнство.

«Вопрос о признании исторического существования Иисуса Христа, — пишет «Советская историческая энциклопедия», — не безразличен для исследователя-марксиста, т. к. его научное решение наносит сильный удар по церковной догме. Однако этот вопрос не следует считать основным критерием марксистского или немарксистского подхода к раннему христианству»²⁰. Тим більше нема підстав модернізувати в цьому питанні погляди Шевченка.

- 9 Не добито! Стрепенися!
- 10 Та над ними просвітися,
- 11 Просвітися! Будем брате,
- 12 З багряниць онучі драги,
- 13 Люльки з кадил закуряти,
- 14 Явленними піч топити,
- 15 А кропилом будем, брате,
- 16 Нову хату вимітати!

¹⁸ Ф. Я. Прийма, Шевченко и русская литература XIX века, стор. 224.

¹⁹ Див. зокрема, запис у щоденнику Чернишевського (березень 1851): «Дорогой все рассуждали между собой о коммунизме, волнениях в Западной Европе, революции, религии (я в духе Штрауса и Фейєрбаха)» і т. д. (Н. Г. Чернышевский, Полное собрание сочинений, т. I, ГИХЛ, М., 1939, стор. 402).

²⁰ «Советская историческая энциклопедия», т. 5, М., 1964, стор. 780—781.

«Словник мови Шевченка» визначає слово «просвітитися» як «засвітитися, засяяти»²¹. Пояснення загалом вірне, хоч треба додати, що це слово Шевченко вжив у переносному, метафоричному значенні: «Над нами просвітися» — звернення до «світу» — Христа — засяй над нами, тобто покажи, що тебе «не добито», з'явися, надихни нас «з багряниць онучі драти...». Тому не можна погодитися з думкою Є. Кирилюка, що «у другій частині вірша виявлені просвітительські погляди Шевченка: «Просвітися, просвітися!»²². Тут поет закликає до революційного знищення церкви як однієї з головних ідеологічних підвалин самодержавства. В цьому розумінні Шевченків вірш перегукується з відомими революційними рядками, що приписуються Пушкіну:

Мы добрых граждан позабавим
И у позорного столба
Кишкой последнего попа
Последнего царя удавим²³.

Слова вірша — «Будем, брате, з багряниць онучі драти» мають своїм першоджерелом рядки гайдамацької пісні

Хвалилися гайдамаки
На Умань ідучи:
«Будем драти, пане-брате,
З китайки онучі».

Очевидно, не випадково того ж 1860 р. Шевченко вписав ці рядки як епіграф до розділу «Гонта в Умані» поеми «Гайдамаки» (в так званій примірник «Кобзаря» М. Лазаревського — Ю. Цветковського). Наступні образи вірша («люльки з кадил закурят», «явленними піч топити», «кропилом <...> нову хату вимітати») побудовані на таких же національних (побутових і культових) асоціаціях. У грізній глузливості цих рядків чути сміх справжнього нащадка гайдамаків і запорожців.

Хоч образне втілення ідеї добра й справедливості, яку не добити і не скувати, вступає в певну суперечність з антирелігійною спрямованістю вірша, «Світе ясний! Світе тихий!» навіки залишиться однією з найгостріших у світовій

²¹ «Словник мови Шевченка», т. 2, стор. 172.

²² Є. П. Кирилюк, Тарас Шевченко, стор. 598.

²³ А. С. Пушкин, Полное собрание сочинений в десяти томах, т. I, 1950, стор. 434.

поезії інвектив проти церкви й релігії. Стільки акумульовано в його рядках революційної ненависті, стільки неповторного шевченківського сарказму в образах першої строфи й грізного сміху в сміливих контрастах другої! Шевченко створив революційно-закличний вірш, який всім своїм змістом фактично осуджує і заперечує християнське віровчення, спростовує євангельську мораль покори, всепрощення, примирення з ворогом.

ЛИКЕРІ

Автограф твору не зберігся. Вірш друкується за списком у «Більшій книжці», куди його переписав І. Лазаревський. У списку рукою Шевченка виправлено дату «6 августа» на «5 августа» [1860]. Першодрук — в «Основі», 1862, № 5, де вірш надруковано без назви, з пропусками і відмінами цензурного характеру.

Вірш звернений до Ликери Іванівни Полусмакової (1840—1917) — кріпачки батьків Шевченкового знайомого М. Я. Макарова, зивезеної наприкінці 1859 р. з Полтавщини до Петербурга. За розповіддю самої Ликери, записаною К. Широцьким, «...пани її Макарови віддали в посаг за своєю дочкою»¹, тобто В. Я. Карташевською (сестрою М. Я. Макарова).

Знайомство Шевченка з Ликерою сталося, за її спогадами, в домі Карташевських, очевидно, десь у перші місяці 1860 р. Після від'їзду Макарова і Карташевських за кордон влітку того ж року Ликеру тимчасово залишили за служницю у сестер В. М. Білозерського — Н. М. Забіли і О. М. Куліш, на дачі яких у Стрельні, під Петербургом, і написано цей вірш.

За спогадами Н. Забіли, записаними її дочкою Н. М. Кибальчич (Наталкою Полтавкою), «Ликері тоді було років з двадцять, але красивою у строгому смислі її не можна було назвати — так собі приємна, українського ти-

¹ К. Широцький, Шевченкова наречена. — «Літературно-науковий вістник», 1911, № 2, стор. 276. За іншими джерелами паном Ликери був сем М. Я. Макров (що посередньо підтверджується листами Шевченка і Полусмакової до нього). Зустрічемо в літературі також не засвідчені документально відомості, що Ликера дістала від панів вільну і жила у Карташевських-Макарових як вільнонаймана служниця.

пу дівчина: середнього росту, кругловида, трохи веснянкувата, кароока, рот маленький, уста пишні, вишневі, коси густі, темнорусі...»². Схоже описав Полусмакову в своїх спогадах про Шевченка Тургенев.

27 липня 1860 р. Шевченко освідчився Ликері. Від того числа і до першої половини вересня вона вважалася нареченою поета. А десь між 6 і 12 вересня (за іншими припущеннями 14 вересня) між ними трапився розрив. О. Дорошкевич, проаналізувавши всі відомі, часом суперечливі матеріали про взаємини Шевченка й Ликери, прийшов до висновку, що ініціатором розриву був сам поет, а причиною — легковажна поведінка нареченої³. Очевидно, що почуття Шевченка до Ликери й не могли увінчатися щасливим шлюбом. З одного боку, знайомі Шевченка з кола Карташевських-Макарових робили все, щоб розладнати цей нерівний з їх погляду шлюб славетного поета з ледве письменною кріпачкою-покоївкою. Це, природно, обурювало Шевченка: «Тутешні земляки наші (а надто панночки), — писав він В. Г. Шевченкові 22 серпня 1860 р., — як почувли, що бог мені таке добро посилає, то ще трошки подурнішали. Гвалтом голосять: не до пари, не до пари! Нехай їм здається, що не до пари, а я добре знаю, що до пари» (VI, 217). Отже, у взаєминах поета з Ликерою треба враховувати не тільки його особисті почуття до вродливої дівчини, а й його класову гордість колишнього «мужика», що дивився на свій шлюб з кріпачкою як на виклик суспільним забобонам — своєрідний громадянський акт. З другого боку, не можна пояснювати тільки класовою упередженістю очевидців цієї драми їх одноставно негативну характеристику Полусмакової в листуванні і мемуарах (хоч була й класова упередженість). Знову пошлемось на того ж дослідника: «Для Ликери одруження з українським поетом — це лише епізод, який дозволить їй піднятися на вищій щабель громадської драбини і економічного добробуту. <...> Цілком ясно, що кохання до великого українського поета в Ликери не було та може й бути не могло з огляду на відмінність віку та культурних інтересів»⁴.

² Наталка Полтавка, Споминки про Шевченка. — «Зоря», Львів, 1892, № 5, стор. 83.

³ О. Дорошкевич, Трагедія самотнього чуття. — «Життя й революція», 1926, № 9, стор. 89.

⁴ Там же, стор. 87.

Розрив з Ликерою тяжко травмував Шевченка (див. його тогочасні листи до Н. М. Забіли і М. Я. Макарова). Крім цього вірша з ім'ям Ликери пов'язані ще такі Шевченкові поезії: «Н. Я. Макарову» («Барвінок цвів і зеленів»), «Л.» («Поставлю хату і кімнату») і, за дуже ймовірним припущенням О. Дорошкевича, «Росли укупочці, зросли».

2 Не ймуть нам віри без христа,

3 Не ймуть нам віри без попа

Про те, що спонукало Шевченка написати коментований вірш, розповіла зі слів матері Н. Кибальчич: «Одного разу написав він матері письмо, прохаючи її, щоб вона пустила з ним Ликеру поїхати у город, купити дещо їй на придане. Мати, звичайно, не пустила, побоюючись одвічальності, що спочувала на неї за молоду дівчину. Тоді Ш-ко сам приїхав (до Стрельни. — Ю. І.) і став лично просити матір. Мати йому і тут категорично відказала, що вона по совісті не може здатись на його прозьбу.

Тарас, страшно розлютований, зі злою іронією спитав:

— А якби ми повінчані були, то пустили б?

— Запевне, що пустила б, — спокійно сказала мати, — яке б я мала тоді право задержувати її?!

Не тамлячись вже від гніву, Тарас тут же присів до столу і написав звісні вірші, направлені просто проти моєї матері:

Моя ти любо! мій ти друже!
Не ймуть нам віри без хреста»⁵.

Сталося це 5 серпня 1860 р., про що свідчить як дата під віршем, так і присвята: «На память 5 августа 1860 г.».

7 ...Не хрестись,

8 І не кленись, і не молись

9 Нікому в світі! Збрешуть люде,

10 І візантійський саваоф

11 Одуриць! Не одуриць бог,

12 Карать і миловать не буде:

13 Ми не раби його — ми люде!

Звернімо тут увагу на два моменти. По-перше, на те, як органічно у Шевченка особиста тема зливалася з суспільною. Навіть найінтимнішу свою поезію, написану під враженням глибоко особистих переживань, він переводить у

⁵ «Зоря», 1892, № 5, стор. 84.

суспільний план. У поета тут «пря» не тільки з Н. М. Забілою; він розуміє, що її устами промовляє ота «ходяча» обивательська мораль, яку сам поет вважав «рабською» і пов'язував з релігійною ідеологією (а Шевченко давно вже усвідомив, що церква — ідеологічний важіль кріпосницької імперії Романових). І тому поет звертається не безпосередньо до Н. М. Забіли, а до певного суспільного загалу: «Раби, невольники недужі!» («раби», зрозуміло, духовні — «невольники» пануючої моралі і релігійних забобонів).

По-друге, звернімо тут увагу на дещо парадоксальну форму Шевченкової критики церкви й релігії. Як і у вірші «Світе ясний! Світе тихий!», критика релігії набирає тут своєрідно «релігійної» форми; поет протиставляє «візантійському саваофу»... «бога»: «візантійський саваоф одурить!» — та «не одурить бог». Тобто церковному «саваофу» — богові офіційної релігії — протиставлений «бог» як символ вищої правди і справедливості. Нема чого ховати, що й тут виявилася певна непослідовність Шевченкового заперечення релігії (непослідовність взагалі характерна для домарксистських критиків християнства). А втім, замислююся над рядком 12: «Ми не раби його — ми люде!» Оцей гордий афоризм по суті заперечує бога. Адже релігійна ідеологія звичайно базується на принципі «людина — раб божий» (а отже, й раб царської влади: «несть власти, аще не от бога»).

Н. Я. МАКАРОВУ («БАРВІНОК ЦВІВ І ЗЕЛЕНІВ»)

В автографі «Більшої книжки» слово «Н. Я. Макарову» написано великими літерами над першим рядком вірша і графічно більш схоже на назву твору, ніж присвяту. Під цим заголовком вірш надруковано в десятитомному академічному виданні Шевченка. Проте мали певну рацію й редактори ювілейного шеститомного видання АН УРСР, надрукувавши це прізвище як присвяту вірша. Річ не тільки в тому, що за змістом ця назва є присвятою, а й в тому, що існує ще один автограф вірша під назвою «Л[икері]» (в Центральному державному архіві літератури і мистецтва в Москві). У «Більшій книжці» під «Н. Я. Макарову» — густо закреслене слово (чи не «Ликері», яке поет закреслив, надписавши зверху нову назву — присвяту?).

Першодрук вірша — в «Основі», 1862, № 5.

Н. Я. Макарову. — Микола Якович Макаров (1828—1892) — син поміщика з Ніженщини, чиновник, автор кількох статей, здебільшого компілятивного характеру в журналах 50-х років (зокрема в «Современнике»). Закінчив Ніжинський ліцей, разом з новопризначеним олонецьким губернатором М. Е. Писаревим (див. про нього в коментарі до «Юродивого») виїхав на службу до Петрозаводська. Зближення із засланими у Петрозаводськ В. М. Білозерським і петрашевцем О. П. Баласогло привело до конфлікту з Писаревим, який доніс у Петербург про неблагонадійність Макарова. Втеча до столиці і втручання впливових родичів врятувало його від арешту. В Петербурзі Макаров був близький до української громади, зокрема зустрічався і листувався з Марком Вовчком. З Шевченком познайомився 1858 або 1859 р. Коли у квітні 1860 р. Макаров зібрався за кордон, Шевченко доручив йому передати Герценowi свій «Кобзар» (за відомостями Л. Хінкулова «Кобзар» передав Герценowi не Макаров, який не їздив з Німеччини у Лондон, а його супутник П. В. Анненков).

Макаровим належала кріпосна дівчина Ликера Полу-смакова, з якою мав намір побратися Шевченко (див. коментар до попереднього вірша). Після освідчення Шевченка Ликера надіслала Макарову листа з проханням дати дозвіл на шлюб¹. Аналогічного листа написав тому ж адресатові поет (30. VII 1860). Макаров відповів Шевченкові (13/25, VIII), що він ладен «благословити» цей шлюб, «если на то Ваша и ее добрая воля», але радить не поспішати, «когда дело идет о целой жизни» й дочекатися його повернення з Німеччини². Отже, Макаров був однією з дійових осіб цієї душевної драми Шевченка, до того й особою, яка, принаймні зовнішньо, поставилася лояльно до шлюбних планів поета. То ж не дивно, що саме йому присвятив Шевченко вірш, написаний, очевидно, під враженням розриву з Ликерою, а може й розмови з Макаровим про причини цього розриву. Те, що зміст вірша пов'язаний з Ликерою, виводимо з характеру символіки твору, з наявності автографа з присвятою «Л[и-

¹ Див.: «Життя і революція», 1926, № 9, стор. 78—79.

² Див.: «Листи до Т. Г. Шевченка», Вид-во АН УРСР, К., 1962, стор. 189.

кері]», а також з присвяти автографа в «Більшій книжці» Макарову і з дати його написання.

На пам'ять 14 септєбря. — Свого часу О. Кониський висловив припущення щодо цієї дати: «З самої присвяти я гадаю, що розцурання з Ликерою сталося в той день...»³ Проте О. Дорошкевич на підставі свідчення М. Г. Карташевської у листі В. С. Аксаковій від 13 вересня 1860 р.: «Знаєш, какою еше сюрприз нас ожидал здесь? Свадьба Шевченки расстроилась...»⁴ та деяких посередніх аргументів прийшов до висновку: «це сталося між 6 і 13 вересня», а точніше «9—11 вересня»⁵. Хоч болісна для Шевченка розмова з нареченою могла затягнутися на кілька днів і остаточно закінчитися саме 14 вересня, вірогідніше, що в присвяті «На пам'ять 14 септєбря» йшлося про зустріч з Макаровим після його повернення з Німеччини. Дата приїзду Макарова до Петербурга точно не з'ясована. За спогадами сина, М. Я. Макаров повернувся до столиці наприкінці вересня, «або найпізніше в початку жовтня»⁶. На думку О. Дорошкевича — наприкінці серпня⁷.

1 Барвінок цвів і зеленів,

2 Слався, розстилався;

3 Та недосвіт перед світом

4. В садочок укрався.

Якщо загальний сенс цієї Шевченкової символіки (в народно-пісенному дусі) ясний і зрозумілий — нещасливий кінець кохання поета до Ликери, то конкретний зміст образів «барвіночка» і «недосвіта» викликає різні тлумачення. «Кого поет розумів під барвіночком! — писав О. Кониський. — Я гадаю, що Ликерию, а може й себе з нею... А недосвіт? на мою думку, недосвіт — всі оті пащикования, що ширили про Ликерию <...> Чуючи їх, чуючи навкруги: «не до пари, не до пари», він натурально бентежився»⁸. Тут, як нам здається, загалом вірно розкрито зміст образу «барвіночка» (Ликера), але тлумачення «недосвіта» викликає сумнів. Якщо «недосвіт»

³ О. Кониський, Тарас Шевченко-Грушівський, Хроніка його життя, т. II, Львів, 1901, стор. 355.

⁴ «Життя і революція», 1926, № 9, стор. 84.

⁵ Там же, стор. 88.

⁶ Там же, стор. 82.

⁷ Там же.

⁸ О. Кониський, Тарас Шевченко-Грушівський, т. II, стор. 355.

(тобто ранковий мороз) — це «пашикування», то чому авторові «недосвіта шкода»? Чи не самого себе (або свої почуття до Ликери) розумів поет під «недосвітом»? Висловлюючи всі ці припущення, ми свідомі того, що в ліриці далеко не кожне слово, рядок, образ можна раціоналістично витлумачити: «отут автор хотів сказати те, а отут те...». В ліричному творі поети висловлюють свої часом невиразні й неусвідомлені почуття і настрої, і аналітичний розтин такого твору на якісь смислові мікроелементи не завжди щось може в ньому пояснити. Щодо цього Шевченкового вірша, то врешті могло бути й так, що Шевченко, не надаючи окремим його образам конкретного, точно окресленого алегоричного змісту, втілив у творі свої переживання й почуття, нав'язані розривом з Ликерою («поморожені» надії на особисте щастя тощо).

«І АРХІМЕД І ГАЛІЛЕЙ»

Автограф твору записаний у «Більшу книжку», де має дату «24 сентября» [1860 р.]. Зберігся також чорновий автограф перших шести рядків вірша (Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. I, № 16). Першодрук — у пражкому «Кобзарі» 1876 р. (т. 2).

З усіх Шевченкових поезій цей коротенький чотирнадцятирядковий вірш є, здається, найбільш загадковим за змістом і найважчим для коментування. Хоч він і не написаний езопізьською мовою, його образи потребують справжнього розшифрування. Відомі досі спроби тлумачення цього твору (всі вони належать буржуазним шевченкознавцям — В. Сімовичу, С. Смаль-Стоцькому, Є. Пеленському...) не можна визнати за задовільні. Проте й наша спроба інтерпретації цієї поезії претендує лише на постановку питання (і висуває лише «робочі гіпотези»), а не розв'язання його. Не певні того, що взагалі вдасться остаточно і незаперечно розшифрувати сенс усіх рядків вірша «І Архімед і Галілей». Можливо, шевченкознавцям треба примиритися з думкою, що й у геніального Шевченка трапляються рядки або надто суб'єктивні, або не зовсім дороблені (й через те — «темні»), в інтерпретації яких ми ніколи не підемо далі створення більш або менш вірогідних гіпотез (див. наприклад, наш коментар до поезії «І тут і всюди — скрізь погано»).

У вірші «І Архімед і Галілей», який поет вважав художньо доробленим, оскільки переписав його в «Більшу книжку», незаперечним і недискусійним є його загальне революційне антицаристське спрямування, одверто здеклароване автором у другій половині вірша. На відміну від цієї цілком зрозумілої частини твору, перші його 7—8 рядків є справжньою загадкою для читача.

- 1 *І Архімед і Галілей*
- 2 *Вина й не бачили. Єлей*
- 3 *Потік у черево чернече!*
- 4 *А ви, святіє предотечі,*
- 5 *По всьому світу розійшлись*
- 6 *І крихту хліба понесли*
- 7 *Царям убогим.*

У кількох поколіннях читачів «Кобзаря», певне, здавна виникали питання: який тут причинний зв'язок між іменами Архімеда і Галілея і тим, про що йдеться в другій половині вірша (майбутнє справедливе суспільство)? Що розуміти під «елеєм» і «крихтою хліба»? Хто — «святіє предотечі»? Чому вони понесли «крихту хліба» «царям убогим»? Шевченкознавство досі не дало переконливої і вичерпної відповіді на ці питання, а ті дуже й дуже нечисленні тлумачення, які існують, є надто дискусійними. За Є. Пеленським, «...в поезії «І Архімед і Галілей» дав Шевченко короткий, але синтетичний історіософічний погляд на дотеперішній розвиток науки і ту концепцію її дальшого розвитку в дусі утопічних соціалістів, розвитку, що доведе до знищення тиранської влади й ущасливить людство»¹. В різних варіаціях, часом з досить істотними відмінами, схожу думку знаходимо і в інших коментарях. За тим же автором, Шевченко реалізує свою концепцію розумовими або філософськими символами (Архімед, Галілей, вино, елей тощо). Певне тяжіння до символіки тут справді помітне, але буде явною помилкою розглядати чи не кожний вираз і образ вірша як філософську алегорію. Так, той же автор приєднується до абсурдної думки В. Сімовича, ніби «під елеем треба тут розуміти науку, освіту (елей лік на рани тіла — наука лік на рани душі, духу), з якої в середніх віках ченці зро-

¹ Є. Ю. Пеленський, Шевченко-класик. — «Українська книжка», 1942, № 4, стор. 114.

били для свого життя поживу (тільки вони нею займалися й на своє її перековували)»², аргументуючи її рядками «Неофітів»: «І слово із уст апостола святого драгим елеєм потекло». Аргумент непереконаливий, бо в «Неофітах» поет тільки порівнює проповідь апостола з елеєм, а не вживає це слово в алегоричному значенні (як символ науки). Та й взагалі вважати елей, який «потік у черво чернече» (підкреслення наше.— Ю.І.), за символ науки — цілковита нісенітниця, що зрозумів і С. Смаль-Стоцький. Проте й останній ладен відшукувати символічний зміст навіть у тих словах і образах, які по суті не є символами: «Перед усім кидається в очі як найхарактерніша прикмета Архімеда і Галілея, що вони «вина й не бачили». Розуміти це можна тільки як їх тверезість, та не так їх самих — це для ідеї не мало б ваги і значення, — як передусім тверезість тої науки, що Архімед і Галілей є її представниками. Це бо найтверезіша з усіх наук — це математика, механіка, астрономія, що оперує тільки числами, розумом і припускає як доказ тільки числа»³. Неважко довести, що у вірші зовсім не йдеться ані про похвальну тверезість Архімеда і Галілея (навіть у переносному значенні цього слова), ані про «тверезість» точних наук — математики, механіки й астрономії (яка була рація поетові для означення причетності цих світочів людства до «тверезої» науки вдаватися до такого дивного символу — «вина й не бачили?»). На нашу думку, слова «вино» й «елей» Шевченко вжив не у символічному чи алегоричному, а в їх звичайному значенні, надавши їм водночас і дещо ширший образний зміст. Щоб довести це, пропитуємо початкові рядки з уривка ранньої редакції вірша (№ 16). Спочатку Шевченко написав:

І Архімед і Галілей
Вина й не бачили. Елей
Не снівся навіть їм убогим⁴.

² Тарас Шевченко, Кобзар, 1921, стор. 416.

³ С. Смаль-Стоцький, Останній рік Шевченкової поетичної творчості. — «Поючі українського історично-філологічного товариства в Позні», т. 2, 1939, стор. 9.

⁴ Перекресливши третій рядок, Шевченко написав (послідовно) ще чотири варіанти:

Помазав голови чернечі...
Потік на голови чернечі...
Потік на черво чернече (як у основному тексті).

Звернімо увагу на те, що «вино» й «елей» тут вжито в одній функції — для означення, чого не мали Архімед і Галілей. А не мали вони того, що потрібно для задоволення, грубо кажучи, життєвих потреб — пити й їсти (елей — маслинова олія — тут передусім їжа, а не атрибут церковних церемоній — помазання). Таким чином, «Вина й не бачили» тут не символізують «тверезість» (Смаль-Стоцький), а «елей» не символізує «науку» (В. Сімович). Який же зміст цього образу (бо, беручи ці слова в їх безпосередньому значенні, Шевченко тим часом буде з них образ)? Можемо запропонувати тільки орієнтовне прочитання. Самовіддані служителі науки, лицарі й мученики істини, такі як Архімед і Галілей (їх імена мають емблематичну функцію, замість них поет міг би назвати Сократа і Джордано Бруно, Діогена і Коперніка, і зміст образу залишився б, власне, той самий), не шукали й не мали життєвих благ. У першому варіанті початкових рядків ще відсутній образ ченців. Не знаємо, чи цей образ був задуманий наперед і тільки перенесений згодом у 3-й рядок, чи виник він асоціативно (по асоціації зі словом «елей»). Так чи інакше, образ ченців є контрастним до образу Архімеда і Галілея. Вони протиставлені один одному: якщо Архімеда і Галілеї безкорисливо служать істині (науці), то ченці — власному череву («Єлей потік у череву чернече»). Таке протиставлення закономірне для Шевченка з його антиклерикалізмом і шануванням «апостолів правди і науки». Ченців поет зневажав, вважаючи чернецтво явищем, суперечним природі людини (див. «Гімн черничий»). Але тут йдеться, очевидно, не просто про чернецтво, а про християнську церкву взагалі, яка, на думку поета, спотворила загальнолюдські істини «любви й мира».

Якщо зміст перших трьох рядків вірша піддається бодай орієнтовному тлумаченню, то дальші чотири рядки справді загадкові. Відповідаючи на питання — кого розумів автор під «святими предтечами» і яку-то «крихту хліба» вони понесли «царям убогим», ми досі залишаємось на хиткому ґрунті припущень. «Як Іван був предтечою Христової науки, — читаємо в примітках В. Сімовича, — так черці були предтечами тої науки (й освіти), яка є тепер»⁵. Отже, за В. Сімовичем, «святиє предотечі» —

⁵ Тарас Шевченко, Кобзар, 1921, стор. 416.

це предтечі сучасної поетові (тобто християнської чи спотвореної церквою, «розп'ятиєм добитої») науки, і цими предтечами є ніби ченці. Абсурдність цього тлумачення (воно впливає з хибної думки коментатора, що «єлей» тут — символ науки) не потребує доведення. Так само штучним є пояснення того ж автора, ніби «крихта хліба» «має тут значення: пашні, збіжжя, яке черці передали царям (опоганили християнство, яке боролось проти неволі, що її царі заводили), а царі його (те збіжжя) посіяли»⁶. За С. Смаль-Стоцьким, «предотечі — то можуть бути тільки предотечі тих людей, що «виростуть» і того чуда — зміни тиранського ладу доконають, предотечі тих, що розтрощать трон, порвуть порфіру <...> Більш конкретно: це можуть бути всі ті, що сіють добре жито, всі робочі голови, трудящі люди, <...> що поширюють засади правдивої науки, висліди яких для всіх однакові, в рівній мірі для людей і для царів <...>. Супроти таких святих предтеч царі є убогими, а люди чисті серцем царям убогим крихту хліба не жалують, вони і їм, як усім однаково, крихту хліба радо віддають»⁷. Отже, виходить, ніби «крихта хліба» «царям убогим» — це наука, однакова «для людей і для царів» і водночас, як читаємо далі, «образ доброти людей «чистих серцем»⁸. У цьому тлумаченні різке заперечення викликає передусім намагання автора інтерпретувати Шевченкові образи в дусі християнської моралі — згоди між «царями» і «рабами». Шевченко тут зовсім не мав на думці ставити проблему, сказати б, «універсальності» науки, корисної і для «царів», і для «людей»: такий, пробачте за сучасний термін, «об'єктивізм» був чужий йому. І нема тут уславлення «доброти» (доброти до царів!) людей «чистих серцем». Нам здається, що в цьому вірші Шевченко взагалі ставить не проблему науки як такої (її розвитку, історіософії тощо), а проблему істини, істини, пророками якої є Архімед і Галілей і якій ворожі ченці й царі. Точніше кажучи, на науку поет тут дивиться саме як на істину. І «святіє предотечі» в цих рядках зовсім не діляться по-євангельському радо «вислідами науки» з «царями», а пророче стверджують слово

⁶ Тарас Шевченко, Кобзар, 1921, стор. 416.

⁷ «Прці українського історично-філологічного товариства в Празі», стор. 8.

⁸ Там же, стор. 10.

істини царям, не ждучи від них за це ані «вина», ані «єлея». «Царі», можливо, тому й «убогі», що вони не здатні сприйняти істину від «святих предотеч». Отже, припускаємо (з певністю цього сказати не можна), що під «крихтою хліба» поет розумів саме істину, від якої відмовляються «царі» (що відмовляються, виводимо з наступного речення: «Буде бите царями сіяєє жито»), образ, який міг виникнути за аналогією з символічним значенням проскури в церковній службі. Проте такому алегоричному тлумаченню образу «крихти хліба» дещо суперечать варіанти 6-го рядка в ранній редакції вірша (№ 16):

- а. Та й нас з собою повели
- б. Без крихти хліба
- в. І крихти хліба не взяли.

Якби поет спинився на третьому варіанті, то було б: «...святіє предотечі по всьому світу розійшлись і крихти хліба не взяли». В даному варіанті, оскільки далі не було «царям убогим» — на цьому уривок кінчається — образ «крихти хліба» не має алегоричного змісту, він тут виконує ту ж функцію, що й попередні образи «вина» й «єлею» — матеріальні блага, які зневажали Архімед і Галілей⁹.

Таким чином, «предотечі» — це, вірогідно, ті ж Архімед і Галілей та їм подібні носії вільної думки — предтечі майбутнього торжества істини й правди або предтечі сучасного поетові нового, розкутого від догм і абсолютів минулого, світогляду. Можливо, слово «предотечі» вжите автором не зовсім точно, в значенні — провісники, «апостоли правди і науки».

7 *Биде бите*

8 *Царями сіяєє жито!*

Очевидно, під «житом», сіяним царями, поет розумів самодержавство. Водночас можна запропонувати як «робочу гіпотезу» й більш вузьке тлумачення (воно не заперечує попереднього): це — царський рід — «род проклятий» («Подражаніє Іезекіілю»), царі, породжувані царями ще від Архімедових і Галілеєвих часів, та «проклята нива», що «проросла колючим терном» царату, про яку написав

⁹ Образи вина, єлею і хліба могли з'явитися у вірші за асоціацією з образом ченців, оскільки всі ці предмети згадуються і вживаються під час церковної відправи.

поет через двадцять днів після створення цього вірша в поезії «Саул». Образ символічного посіву й жнив — один з улюблених у Шевченка, починаючи з «Чигрине, Чигрине»; в рік написання поезії «І Архімед і Галілей» знаходимо його варіації у «Тим неситим очам» («І посі- не жать роботящим рукам»), «Не нарікаю я на бога» («...Та сію слово. Добрі жнива колись-то будуть»), «Якби з ким сісти, хліба з'їсти» («Пшениця, жито на добрім сіялись лану, а люде так собі пожнуть»).

Речення, що коментується, є переходом до другої — революційно-декларативної частини вірша. Безпосереднього логічного зв'язку між цим реченням і попереднім нібито немає, або ж він захований у підтекст. Після «І крихту хліба понесли царям убогим» іде «Буде бите царями сія- нее жито». Тут наче стрибок думки від того, що було, до того, що буде. Очевидно, зв'язок між цими реченнями не стільки логічний, скільки асоціативний, тобто асоціативний перехід думки від царів минулого до царів сучасності. Цей вірш уявляємо собі як внутрішній монолог-роздум, одні речення-думки якого автор ніби виголошує вголос (фіксує на папері), а інші — говорить про себе. Так виникають у вірші своєрідні «змістові паузи», які має домислити читач (звідси й трудність розуміння твору). Отаку «змістову паузу» бачимо і між реченнями «І крихту хліба понесли царям убогим» — «Буде бите царями сіянее жито».

9 А люде виростуть. Умрутъ

10 Ще незачатіє царята...

11 І на оновленій землі

12 Врага не буде супостата,

13 А буде син, і буде мати,

14 І будуть люде на землі.

Тлумачення цих одверто революційних рядків не являє труднощів для коментатора. Шевченко здавна — ще від періоду «трьох літ» — вводив у свої поезії, не розраховані на цензурний друк, мотив провіщання майбутнього торжества правди і перемоги над гнобителями («Стоїть в селі Суботові», «Кавказ», «І мертвим, і живим...», «Холодний Яр», «Давидові псалми»). Особливо багато таких революційних пророцтв у Шевченкових поезіях, написаних у роки піднесення визвольного руху: «Подражаніє Іезекілю», «Ісаія. Глава 35», «Осії глава XIV», «Хоча лежачого й не б'ють», «І тут і всюди — скрізь погано», «Світе

ясний! Світе тихий!», «Бували війни й військовії свари». Поширеність цього мотиву в тогочасних Шевченкових творах обумовлено і суспільним завданням його поезії — пробуджувати народ до революційної боротьби, і тим, що в ті буремні роки соціально-політична ситуація в Росії давала певні (хай дуже туманні) підстави для оптимістичних прогнозів на майбутнє.

Не можна погодитися з надто вузьким тлумаченням цих рядків, за яким тут ніби йдеться або про перемогу вільної науки над офіційною («Поет вірить, що будуть бити те, що сіють царі, тобто зникне офіційна наука, а запанує вільна, що йде від Архімеда і Галілея всім людям»¹⁰), або тільки про те, що новий справедливий лад переможе за допомогою науки (його ніби «заведуть люди, що наукою просвітяться і просвітившись стоепенуться»¹¹). Хоч якого великого значення надавав Шевченко науці й освіті, у другій половині вірша йдеться не про науку, (навіть як про знаряддя революції), а про безпосередню революційну дію (про це незаперечно промовляють сповнені гніву й революційної рішучості слова: «Буде бите...», «Умрут ще незначатіє царятя»). Вище наводилися міркування щодо того, що й у першій половині твору поет говорив не про науку як таку, а про науку як істину чи шукання істини. І ставилося це питання поетом передусім у моральному плані (протиставлення Архімеда — Галілея ченцям і царям, як двох типів служіння — істині й «череву»). У другій частині вірша поет переводить цю моральну проблему в соціальний план. І виходить, що у Шевченка в одному асоціативному ряду — Архімед і Галілей, «святіє предотечі» і оновлена революцією земля, «син» і «мати», «люде». Так поняття істини (уособленої в іменах Архімеда і Галілея) і революції («оновленої землі») об'єднуються у світосприйманні Шевченка в єдину моральну і змістову цілість.

Рядок «Умрут ще незначатіє царятя» набирає особливого значення, якщо нагадати, що вірш написано 24 вересня 1860 р., а 21 вересня імператриця народила ще одного великого князя — Павла Олександровича, про що у наступні дні сповіщалося в газетах. Про «плодю-

¹⁰ «Лавони», 1934, № 3, стор. 103.

¹¹ «Праці українського історично-філологічного товариства в Празі», стор. 10.

чість» російських цариць, які «щенили» «оддоєних щенят», «множили» свій «род проклятий» Шевченко згадував у поезіях «Подражаніє Іезекіілю» і «Хоча лежачого й не б'ють».

Образ майбутнього справедливого ладу «А буде син, і буде мати...» (р. 13) своєю символікою перегукується з рядками вірша «Якось-то йдучи уночі»:

...якби
Не похилялися раби...

Була б сестра, і був би брат...

Шевченків образ «оновленої землі» і майбутнього братерства людей, які і загальне ідейне спрямування його вірша, викликають у пам'яті слова Белінського: «Свет победит тьму, разум победит предрассудки, свободное сознание сделает людей братьями по духу, и — будет новая земля и новое небо...»¹² (хоч, звичайно, Белінський не міг у підцензурній статті сказати одверто того, що виголосив Шевченко у своєму нелегальному вірші — про революційне оновлення світу).

САУЛ

«13 октября» [1860 р.] — така дата стоїть під автографом твору в «Більшій книжці». За своїм одверто революційним змістом вірш не був розрахований на цензурне видання. Його першодрук — в пражському «Кобзарі» 1876 р. (т. II).

Саул — перший цар Ізраїльсько-іудейського царства (XI ст. до н. е.), про якого розповідається в біблій (1 книга царств). За біблійною розповіддю євреїв, які до цього жили вільною громадою, зажадали від пророка Самуїла, щоб він поставив над ними царя. Самуїл відмовляв народ від цього, але врешті погодився і помазав на царя Саула.

Розпутний і жорстокий деспот Саул в останні роки свого царювання був душевнохворим.

Біблійному сюжету про Саула, тобто про те, як народ добровільно, з власної волі одяг царське ярмо, Шевченко надав гостро сучасного антисамодержавного спрямування. На біблійному матеріалі поет створив революцій-

¹² В. Г. Белінский, Полное собрание сочинений, т. 6, Изд-во АН СССР, М., 1955, стор. 96.

ну сатиру на царистські ілюзії сучасних добровольних «рабів», «всеподданиїших голих». Біблійний сюжет тут не засіб маскуванія заборонених ідей, як подекуди читаємо¹, а естетичний засіб викриття й сатиричної дискредитації самодержавства й «вірнопідданства». Сатирико-комічний ефект викликається тут (крім всього іншого) вже створенням цілком очевидної аналогії між старозавітними євреями, що наївно сподівалися на якесь добро від царя, і благонаміреними підданцями російського імператора. Ця сатира була тим більш актуальною, що чимала частина тогочасного суспільства перебувала в полоні ілюзій щодо добрих намірів «царя-визволителя» — Олександра II.

Тогочасному читачеві сюжет про Саула міг нагадати також літописну розповідь про запрошення на князювання Рюріка з братами (а царі династії Романових вважали себе нащадками Рюріка) і закликання на престол Михайла Романова.

У шевченкознавчій літературі ще з тридцятих років набула поширення думка, що в образі Саула Шевченко зобразив Миколу I (коментарі до «Кобзаря» вид. ЛІМ 1934 р., праці І. Айзенштока, Є. Шаблювського, Є. Кирилюка та ін.). Певні підстави для такого тлумачення давало те, що Герцен у «Былом и думах» назвав Миколу I Саулом. Шевченко, напевне, читав Герценові слова з уривка «Былого и дум», надрукованого в четвертій книзі «Полярной звезды» (1858): «...во время совершенного помрачнения духа нашего невского Саула после февральской революции...»² (про «нашого Саула», який «совсем сошел с ума после 1848», писав Герцен і в шостій книзі «Полярной звезды»; та вона вийшла 1861 р., і Шевченко її вже не встиг прочитати). Наведена цитата з Герцена є, власне, єдиним аргументом, який дозволяє поставити питання: чи не є Шевченків Саул псевдонімом Миколи I? Та цього надто замало, щоб гіпотезу вважати доведеною. Наводилися ще докази лексичного плану. «Шевченко сам підкреслив слова «не буду — чи дурак», — писав про

¹ Так, за І. І. Пільгуком, у «Саулі» «прихований езопівський сміх набуває особливої гостроти» (І. І. Пільгук, Т. Г. Шевченко — основоположник нової української літератури, стор. 382). Цілком очевидна безсензурність цього неприховано революційного твору не потребує доведення.

² А. И. Герцен, Собрание сочинений в тридцати томах. т. IX, стор. 199.

автограф «Саула» Є. П. Кирилук: — і це деталь не випадкова і не поодинокка. Вона йде в парі з іншими, подібними деталями: «новобранця», «самодержця», що «бере і город, і аул», «благоволенье оддає своїм всеподданнішим голим» і лається останніми словами <...> Після цього вже жодного сумніву не лишалося, що зображено в образі Саула не біблійного ізраїльського царя, а російського самодержця Миколу I»³. Проте жодний з наведених виразів твору не доводить, що тут йдеться саме про Миколу I, а не про будь-якого іншого царя. Вирази типу «самодержець», «благоволенье», «всеподданніші» поет вводить з метою своєрідного «осучаснення» біблійного сюжету, щоб полегшити читачеві перенести всі висновки на тогочасну російську дійсність.

Тлумачення образу Саула як сатиричного портрета Миколи I не підтверджується змістом твору (в якому, до речі, нема езопівських образів: твір явно не розрахований на цензурний друк). Така інтерпретація позбавляє вірш властивої йому політичної актуальності, надаючи його сатирі дещо ретроспективного характеру. Ми вже зазначили, що ідейний політичний сенс «Саула» передусім у викритті самодержавства як принципу, в засудженні рабської психології вірнопідданства, у дискредитації монархічних ілюзій сучасників, у сатиричному осміянні всіх тих, хто спокусився царськими обіцянками «сподіваної волі». Зрозуміло, що в обстановці передреформеної боротьби, одним з «фронтів» якої з боку демократів було викриття культу «доброго» царя Олександра II, сатира «Саула» набирала найактуальнішого значення.

За те, що Шевченко переосмислив біблійний сюжет про Саула не для викриття Миколи I, а для викриття ідей і принципів, говорить посередньо і досвід використання цього сюжету в російській революційній літературі та громадянській поезії.

В написаному в грудні 1825 р. «Православном катехизисе» декабрист Сергій Муравйов-Апостол використав біблійні тексти для революційної агітації серед солдат Чернігівського полку. Дуже цікаво, як він скористався біблійною розповіддю про закликання в царі Саула:

«Вопрос: Стало быть, бог не любит царей?»

³ Є. П. Кирилук, Тарас Шевченко, стор. 589.

Ответ: Нет. Они прокляты суть от него, яко притеснители народа, а бог есть человеколюбец. Да прочтет каждый, желающий знать суд божий о царях, Книги царств главу 8-ю: «<...> И рече Самуил вся словеса господня к людям, просящим от него царя, и глагола им: сие будет правда царева: сыны ваша возьмет и земли ваша одесятствует, и вы будете ему раби и возопите в день он от лица царя вашего, его же избрасте себе, и не услышит вас господь в день он, яко вы сами избрасте себе царя...» Итак, избрание царей противно воле божией...»⁴

За рік до написання «Саула» В. Крестовський (майбутній автор антинігілістичних романів, а в цей час ще людина прогресивних поглядів і, зокрема, перекладач Шевченка) надрукував в «Отечественных записках» вірш «После избрания Саула». У вірші Самуїл картає єврейський народ за те, що він необачно проміняв свободу на царську владу:

И он вещал: пред богом силы,
Его последние слова
Внимает у дверей могилы
Моя седая голова.
Он говорит: скажи народу:
Народ! ты блудная овца!
Ты променял на цепь свободу
За блеск греховного венца!
Пусть грех израилева рода
Господь нам казнью облегчит
И оскорбленная свобода
Безумство горькое простит!..⁵

Під пером Шевченка біблійна розповідь про нерозумних іудеїв, які, собі на біду «вблагали в бога самодержця», набрала характеру політичної притчі, в якій Саул — не Микола I, але й не Олександр II, а, так би мовити, персоніфікація самодержавної влади з усіма її типовими

⁴ «Декабристы», ГИХЛ, М.—Л., 1951, стор. 500—501. Пор. з цим текстом рядки іншого декабристського катехізиса «Любопытный разговор», написаного 1822 р. Микитою Муравйовим-Апостолом: «В. Почему же малое число поработило большее?»

О. Одним пришла несправедливая мысль господствовать, а другим подлая мысль отказаться от прав человеческих, дарованных самим богом» (Там же, стор. 480). Осудження тих, кому «пришла... подлая мысль отказываться от прав человеческих», оце, власне, й є провідна думка Шевченкового «Саула».

⁵ «Отечественные записки», 1859, № 8, стор. 474.

атрибутами («...бере і город і аул. Бере дівча, бере ягницю» і т. п.).

- 1 В непробудимому Китаї,
- 2 В Єгипті темному, у нас,
- 3 І понад Индом і Є[в]фратом
- 4 Свої ягнята і телята
- 5 На полі вольнім вольно пас
- 6 Чабан, було, в своєму раї.

10 Аж ось лихий царя несе

В «Саулі» Шевченко сатирично змальовує немов два шляхи історичного походження царської влади. Один шлях — про нього йдеться в перших 32-х рядках твору — насильницький. Другий — добровільний (помазання Саула). Насильницький шлях поет за всіма ознаками вважав типовим (Китай, Єгипет, Індія, Близький Схід). Звернімо увагу на промовисте «У нас» в рядку 2. Отже, за Шевченком царська (князівська) влада була встановлена насильницьким шляхом і на Русі. Важко сказати, в якій мірі тут відбилася історична концепція поета, а в якій полемічний прийом (сатирична дискредитація сучасної царської влади і покірних їй «рабів німих»). Питання, чи не позначилося на рядках про ідилічне життя вольних чабанів на вільній землі («рай») знайомство Шевченка з тогочасними теоріями про первісне суспільство і походження державної влади, ще потребує додаткового дослідження. Відомо, що античні уявлення про «золотий вік» людства мали вплив на історіософію пізніших часів (вчення Руссо про природну людину тощо). Можливо, що тут, поряд з полемічним протиставленням суспільства «без царів» суспільству «з царями», відбилися спогади поета про побут кочових скотарів-казахів, жорстоко визискуваних царськими сатрапами.

- 33 ...задро стало,
- 34 Що й невеличкою царя
- 35 І з кизняка хоч олтаря
- 36 У їх немає...

Поет, переповідаючи біблійну історію в душі українського бурлеску, водночас досить точно дотримується сюжетної канви першоджерела: «И ныне постави над нами царя, да судит ны, якоже и прочии языки», «... царь да будет над нами, и будем и мы, якоже вси языци»... (І книга царств, гл. VIII).

40 *Отож премудрий прозорливець,*

41 *Поміркувавши, взяв елей*

«И взя Самуил сосуд с елеем и возля на главу его...» (І книга царств, гл. X). Цікаво, що й слово «прозорливець» (про Самуїла), яке у вірші набуває явно іронічного сенсу, поет теж запозичив з біблійного тексту (гл. IX).

58 *Благоволенье оддає*

59 *Своїм всеподданнішим голим.*

«Благоволенье» — це вже термін не біблійний. Так називалася царська нагорода, яку звичайно одержували чиновники за ретельну службу. Рескрипти й накази з висловленням «височайшого благоволення» в часи Шевченка дуже часто друкувалися в газетах («Санкт-Петербурзький сенатские ведомости» у відділі «Награды» мали окремих розділ «Высочайшие благоволения»). Введенням специфічно російської офіційної термінології у розповідь про ветхозавітного царя поет не тільки своєрідно «сигналізував» про справжній сенс своїх варіацій на біблійні теми, а й створив комічний ефект, особливо відчутний для тогочасного читача.

64 *Саул сердега одурів*

Зберігаючи загальну канву біблійної розповіді про Саула, Шевченко в рядках про його божевілля, зрозуміло, цілком самостійний у сатиричних деталях. В ранній редакції твору, варіанти з якої наведено в примітках до першодруку, замість рядків 57—64 тексту «Більшої книжки» було:

І гвардію на караул
Муштрує сам. І одинокий,
В порфірі довгій і широкій,
Серед гарема цар Саул,
Зробивши сам на караул,
Та й одурів.

(II, 500)

Коментатори «Кобзаря» видання ЛІМ 1934 р. вважають, що Шевченко тут мав на увазі божевілля Миколи I: «Цей «дрессированный медведь» збожеволів нарешті від безсилої злости і ненависті до «бунтующего духа черни» (стор. 417). Версія про божевілля Миколи I не підтверджується авторитетними історичними джерелами.

Друга частина вірша, в якій описано божевілля Саула, не містячи в собі такого глибокого сатиричного узагальнення, як перша, цікава переважно окремими сатирични-

ми деталями, розрахованими на те, щоб принизити й осміяти царський сан і царську особу.

87 *Веніамінові внучата*

Веніамін — молодший син біблійного патріарха Іакова — був родоначальником так званого Веніамінового коліна (роду), до якого належав Саул.

102 *Якби він знав*

103 *Яке-то лихо з його вийде,*

104 *З того лукавого Давида*

Пророк Самуїл, незадоволений царюванням розпутного і самовладного Саула, таємно помазав на царя Давида. Після загибелі Саула в бою з філістимлянами Давид став царем Ізраїльсько-іудейського царства (див. про нього в коментарі до поеми «Старенька сестро Аполлона»).

«ХОЧА ЛЕЖАЧОГО Й НЕ Б'ЮТЬ»

Вірш Шевченко записав у «Більшій книжці» з датою «20 октября» 1860 р. Першодрук — у празькому «Кобзарі» 1876 р. (т. II).

3 *...Тебе ж, о Суко!*

4 *І ми самі, і наші внуки,*

5 *І миром люди прокленуть!*

Колись ці рядки тлумачили як звернення до Катерини II. Нині вважається загальновизнаним, що тут поет звертається до вдови Миколи I й матері Олександра II — імператриці Олександри Федорівни, а весь вірш написано під враженням звістки про її смерть. Вона померла 20 жовтня 1860 р., і саме цим числом датовано твір. Таке тлумачення аргументується не тільки датою вірша, а й всім його контекстом.

Можливо, проте, що, пишучи свою інвективу, поет вважав царицю ще живою: 20 жовтня повідомлення про її смерть у газетах ще не з'явилося. В. Ф. Одоєвський писав 22 жовтня в щоденнику: «Известие о кончине императрицы помещено 21 октября в «Journal de St. Pétersbourg» по-французски. Русские газеты вышли с черными полями, но без известия, — от этого происходят самые неблагоприятные толки...»¹. Одоєвський, очевидно, мав на увазі петербурзькі газети, оскільки в «Московских ведо-

¹ «Литературное наследство», № 22—24, 1935, стор. 114.

мостях» за 21 жовтня надруковано телеграму: «Государыня императрица Александра Федоровна после продолжительной и тяжелой болезни почилa в бозе, сегодня поутру в 8½ часов» (тобто 20. X)². Не виключено, що Шевченко написав цей вірш під враженням 11-го бюлетеня про стан здоров'я Олександрини Федорівни (за 19-е число), який не залишав сумніву про її близький кінець: «Государыня императрица Александра Федоровна провела ночь без сна; припадков особенных не было, но силы видимо слабеют»³. Звідси, можливо, й рядки, звернені наче до живої: «Хоча лежачого й не б'ють, то і полежать не дають». Звичайно, цілком вірогідним є й те, що звістку про смерть імператриці поет почув 20 жовтня.

Чим пояснити той гнів і ту ненависть до померлої або помираючої імператриці, якими пройняті рядки Шевченкової інвективи? Олександрини Федорівни — старий політичний ворог Шевченка і всього передового суспільства Росії. Ще 1844 р. поет нищівно осміяв її у поемі «Сон». Після смерті Миколи I громадська думка вважала її живим уособленням похмурої доби «миколаїщини», тим більше, що вона завжди поділяла погляди і схвалювала політику свого «неудобозабываемого» чоловіка. Цікаво, що Ф. Достоевський написав 1855 р. оду на честь вдовствующої цариці, в якій підносив її саме за вплив на Миколу I:

Ты вспомни, чем была для нас, когда он жил!
Быть может без тебя он не был бы, чем был!
Он с юных лет твою испытывал влиянье...⁴

Письменникові було невдогад, що його хвала імператриці гірше від усякої хули. Варто зіставити з Шевченковим віршем анонімний сатиричний відгук на смерть цариці «На кончину Е. И. В. государыни императрицы Александры Федоровны»:

² Маніфест, опублікований з приводу смерті цариці, теж називає дату 20. X. В деяких пізніших джерелах — інші дати («Энциклопедический словарь Брокгауза-Ефрона» — 19. X, С. С. Татищев — 18. X), що привело до різнобою в коментарях до цього твору.

³ «Московские ведомости» від 20 жовтня 1860 р.

⁴ «Литературное наследство», № 22—24, стор. 710. Ця ода переслідувала практичну мету — політично реабілітувати її автора в офіційних колах. Проте тут відбився ризик консервативного світогляду Достоевського.

Умерла імператриця...
Что же вышло из того?
Будет горько плакать Ницца,
А Россия — ничего⁵.

Про ставлення російської громадської думки до Олександри Федорівни свідчить також памфлет в № 1 «Колокола» (1857) «Августейшие путешественники. Вдовствующая императрица».

7 *На тих оддоєних щенят,*

8 *Що ти щенила.*

«Плодючість» стала сімейною «традицією» дружин російських імператорів. Діти Олександри Федорівни — цар Олександр II, великі князі та княгині — Костянтин, Михайло, Микола, Марія, Ольга, Олександра.

Згадка про «оддоєних щенят» ще один доказ на користь того, що у вірші йдеться про Олександрю Федорівну, а не Катерину II (остання мала тільки одне «щеня» — Павла I).

8 *Муко! Муко!*

9 *О скорбь моя, моя печаль!*

10 *Чи ти минеш коли? Чи псами*

11 *Парі з міністрами-рабами*

12 *Тебе, о люту, зацькують!*

«Хоча лежачого й не б'ють» — не памфлет, не епіграма чи сатирична епітафія, як наведений вище анонімний вірш, а сатирично забарвлена лірична медитація, роздум, викликаний смертю цариці. Поет навіть не радіє із смерті свого старого політичного ворога. Так, цариця померла. Але живий її син — імператор Олександр II, живі її діти — «оддоєні щенята». На місце померлих царів приходять інші. Все залишається, як було. Звідси скорбота поета, його «мука», його «печаль». Та поет мужньо переборює настрої депресії, викликані, зрештою, реальними труднощами революційної боротьби. Перемагає тверде усвідомлення історичної приреченості самодержавства. І поет із спокійною впевненістю стверджує:

13 *Не зацькують. А люде тихо*

14 *Без всякого лихого лиха*

15 *Царя до ката поведуть.*

Мотив майбутньої розправи народу з царями та іншими гнобителями дуже характерний для багатьох нелегальних

⁵ Зб. «Вольная русская поэзия второй половины XIX века», «Советский писатель», Л., 1959, стор. 71.

поезій Шевченка. Див. «Стоїть в селі Суботові», «Кавказ», «І мертвим, і живим...», «Холодний Яр», «Подражаніє Іезекілію», «Осії глава XIV», «Світе ясний! Світе тихий!», «І Архімед і Галілей».

Через кілька днів після написання цієї поезії Шевченко написав вірш «О люди! люди небораки!», в якому також відбилися події, пов'язані із смертю цариці (див. коментар до цього твору).

«І ТУТ І ВСЮДИ — СКРІЗЬ ПОГАНО»

30 жовтня 1860 р. Шевченко записав цей вірш у «Більшу книжку». Хоч твір явно не був призначений для цензурного доуку, вперше його опубліковано в легальній «Основі» (1861, № 5), щоправда, без трьох останніх рядків (очевидно, купюра публікаторів).

Цей вірш, при всій ясності його провідної ідеї, належить, як «І Архімед і Галілей», до найбільш складних і «темних» Шевченкових творів. Справді, якщо провідна ідея вірша цілком зрозуміла — це ствердження думки, що «буде правда на землі», що перемога народної революційної «правди» над «тьмою», «царями» така ж неминуча, як схід сонця і настання дня, то тлумачення конкретного змісту окремих його образів і рядків становить місцями майже непереборні труднощі для коментатора. І не випадково, в радянському шевченкознавстві досі не знайдемо жодного тлумачення цього вірша. Не знайдемо їх і в буржуазному шевченкознавстві, за винятком спроби націоналістичного інтепретатора «Кобзаоя» С. Смаль-Стоцького, спроби, як побачимо, зовсім невдалої. Трудність тлумачення вірша в тому, що це твір, побудований на образах-символах, образах-алегоріях, які є уособленням авторських думок і емоцій. Ці уособлення не завжди можна з певністю розшифрувати. Звичайно, не потребують пояснень образи «павди», «сонця», «тьми». Але питання, що розумів поет під «волею», «душею», чому «воля» — «ледача», а «душа» — «маленька», «убога», що значить «воля душу стеегла», чого вона її «розбудила» і т. д., аж ніяк не належать до риторичних, хоч добре знаємо, що в ліричному творі не кожному образу можна дати формально-логічне пояснення. Ми не пропонуємо читачеві

якоїсь остаточної відповіді на порушені питання; викладаємо тільки деякі гіпотетичні міркування.

Передусім про «душу». Зрозуміло, йдеться про поетову душу, або душу його ліричного героя, що тут, власне, те саме. А втім автор не зовсім ототожнює цю «душу» із своїм «я», абстрагуючи це поняття і вкладаючи в нього більш звужений зміст. Чи не є ця «убога душа» уособленою абстракцією прагнення до спокою, настроїв (хай хвилинних, які поет переборював у собі) «одпочити», не поринати знову після заслання у вир суспільної боротьби? Така «душа» є «маленькою», «убогою», «небогою», бо вона прагне до малого і дає «одурити» себе спокусливими словами, в яких знаходить виправдання своєї бездіяльності: «Не зійде сонце. Тьма і тьма! І правди на землі нема!» А як правди нема і сонце все одно не зійде, то навіщо боротися? Залишається хіба що плакати («Плач, убога!»).

Що ж розумів поет під «волею»? Тут, природно, виникає спокуса розшифрувати цей образ як алегорію наступної селянської реформи. Справді, «волю» поет називає «ледачою» (отже, негативно її оцінює); «воля» провіщає, що «правди на землі нема» (чи не осуджує тут поет майбутню реформу?). Тобто є деякі підстави для такого тлумачення образу «волі». Проте будьмо обережні з остаточними висновками. Якщо «воля» тут — майбутнє скасування кріпацтва, то чому «воля душу стерегла»? І чому заходилася будити її («Прокинься, каже»)? Більш логічно й імовірно припустити, що «воля», як і «душа», тут є персоніфікацією певних рис особистості самого автора. Точніше — у віюші йдеться про особисту волю поета, передусім у розумінні тієї свободи, яку дістав він після звільнення від заслання. Саме така «воля» могла дурити його — загрозою її втратити. Ця «воля» тому й «ледача», що спокुшає поетову «душу»: «Не зійде сонце!» і т. д.

Очевидно, в рядку «А воля душу стерегла» останнє слово поет вжив у значенні «остерегіала», а не «охороняла», «берегла», як вживав звичайно. Що це саме так, підтверджується не тільки контекстом, а й тим, що в автографі після слова «стерегла» стоїть кома, а не крапка, як доквкють у всіх виданнях (зокрема, академічних). Кому Шевченко поставив замість двох крапок, адже далі в наступному рядку іде пряма мова — пояснення як саме остерегіала: «Прокинься, каже. Плач, убога!» Отже, дру-

куючи вірш, після слова «стерегла» треба ставити дві крапки; крапка тут недоречна: вона надає іншого змісту цьому слову і змінює інтонацію (зайва пауза).

Запропоноване читачеві тлумачення образів «душі» і «волі» нас би зовсім задовольнило, якби йому дещо не суперечили слова «волі»: «Прокинься...» Виникає питання, навіщо «волі» будити «душу»? Хай би спала, якщо «тьма ітьма». Адже будять для діяльності, а «ледача воля» фактично закликає бездіяльну «душу» до бездіяльності («Плач, убога!»), будить, щоб одурити: «Не зійде сонце». Чи ця суперечливість є уявною, що іде від помилкового тлумачення вірша, чи автор не узгодив тут до кінця образи своєї поезії, — залишаємо питання відкритим.

Щодо згаданої інтерпретації С. Смаль-Стоцького, то вона являє квазілогічну побудову, в якій він старанно уникає пояснень того, що суперечить його версії прочитання вірша. «Коли ж душа спала і спала, — читаємо у Смаль-Стоцького, — а воля очікуваного маніфесту на волю для вбогої душі не діждалася, будить вона душу щоб плакала, бо, мовляв не зійде сонце і правди на землі не буде. Треба, мовляв, душі далі прями, хоч як тяжко, хоч як мало у тьмі прядеться»¹. Отже, виходить, ніби «воля» закликає «душу» до праці всупереч всьому — «хоч як тяжко». Якби так, це був би героїчний образ волі, а у Шевченка вона — «ледача». Щоправда, далі бачимо спробу пояснити, чому «ледача»: «Волю ж за те, що вона могла на царя надіятися, називає поет ледачою, а душу маленькою, бо волю можуть здобути тільки великі душі і тоді воля, від царського маніфесту незалежна, буде правдива, а не ледача, що дурить маленьку душу надією на царя»². Наведені висновки, висловлені до того ж з властивою цьому націоналістичному критикові категоричністю і безапеляційністю, є цілком довірливими: у Шевченка воля ніде не дурить «душу» «надією на царя». Якраз навпаки — вона каже: «Плач, убога! Не зійде сонце» і т. д. (тут, як бачимо, не надія, а безнадія, хоч би чим вона була викликана — наступним маніфестом чи неясними перспективами визвольної боротьби).

¹ С. Смаль-Стоцький, Останній рік Шевченкової поетичної творчості. — «Праці українського історично-філологічного товариства в Празі», т. 2, 1939, стор. 5.

² Там же.

Остаточно думка поета прояснюється в другій половині вірша:

10 Сонце йде
11 І за собою день веде.
12 І вже тії хребтносили,
13 Уже воруються царі...
14 І буде правда на землі.

Зазначимо передусім, що слова (в р. 13) «воруються царі» поет вжив у значенні «тремтять», «воруються від ляку», бо бачать: «сонце йде і за собою день веде». Інакше прочитати цей рядок не можна, оскільки таке прочитання логічно випливає з останнього рядка: «І буде правда на землі». Поза всяким сумнівом, цей оптимістичний висновок поета треба розглядати в безпосередньому зв'язку з революційним піднесенням в країні у переддень селянської реформи. Це революційне піднесення особливо гостро відчувалося Шевченком у Петербурзі, де він мав зв'язки з видатними діячами російського і польського визвольного руху. Незаперечним є й те, що, стверджуючи неминучість перемоги «правди на землі», правди, якої жахаються «царі», поет говорив про майбутню народну революцію (саме такий зміст він звичайно вкладав у слово «правда» в своїй громадянській поезії). Тому треба рішуче спростувати твердження С. Смаль-Стоцького, ніби в Шевченковому вірші йдеться про те, що «від освітньої праці прийде сонце і приведе за собою день, стане воля на землі»³. Не будемо переконувати читача, що у вірші нема жодного натяку на «освітню працю» — це самоочевидно. Надаючи великого значення народній освіті, Шевченко, проте, був поетом-революціонером, а не наївним просвітлянином і шлях до перемоги «правди» бачив не в «освітній праці», а в боротьбі, послідовно закликаючи народ «до скири».

Як бачимо, у вірші досить широка амплітуда думок і настроїв — від «І тут і всюди — скрізь погано» (в першому рядку) до «І буде правда на землі» (в останньому). В своїх політичних віршах Шевченко часто полемізує з ідейним противником. Тут — «пря» з самим собою, сказати б ще — пізнання самого себе і самоочищення від усього, що в поетовій душі було б на заваді його

³ «Праці українського історично-філологічного товариства в Празі», стор. 5.

громадянському служінню. А конкретніше — це «пря» поетового оптимізму з песимізмом (хто переможе — «сонце» чи «тьма?»), поетового революційного переконання і почуття громадянського обов'язку з мрією про «спскій» (якщо все одно «не зійде сонце!»). Перемагає Шевченків оптимізм, віра в торжество «правди». Але перемагає трудно — ми свідки того, як на протязі 14-и рядків поет важко-трудно виборює свою кінцеву оптимістичну думку, винищує в собі, в своєму «я» те, що він іменує тут «душею убогою» і «ледачою волею» (і може ота трудність становлення та формування складної і глибокої поетової думки й обумовила утрудненість образної форми вірша).

«О ЛЮДИ! ЛЮДИ НЕБОРАКИ!»

Єдино відомий автограф вірша — в «Більшій книжці», датований «3 ноября» 1860 р. Хоч цей твір явно не розрахований на легальний друк, впеоше його опубліковано в підцензурній «Основі» (1861, № 5). Заради цього публікаторам довелося пожертвувати найбільш «крамольними» рядками: рядки 1—4 і 19—20 вилучено, а в рядку 23 «Царям, царятам на землі» замінено на абстрактне: «Усім неправдам на землі». Без купюр вірш вперше надруковано в празькому «Кобзарі» 1876 р., т. II.

В цьому вірші виразно відбилися ті нові тенденції, які з'являються в політичній ліриці Шевченка 1860 р. Мова йде про прагнення поета будувати деякі свої вірші на соціально-політичні теми у формі своєрідних «картинок з натури», де автор виступає як свідок або учасник події. В таких «картинках з натури» зображення реального життєвого факту поєднується з емоціями й роздумами автора, викликаними цим фактом. Так побудовані, зокрема, поезії «Дівча любе, чорнобриве», «Якось-то йдучи уночі», «О люди! люди небораки!».

В даному вірші поет відтворює «кусок життя», як воно є; він описує вуличну сценку, побачену в Петербурзі: вихованок дитячого притулку женуть вночі вклонитися праху померлої імператриці Олександри Федорівни. Та поет не обмежується констатацією «факту», а перетворює його в обвинувальний вирок проти царату. Цього він досягає і сатирико-викривальним зображенням «факту» і одвертим ліричним втручанням у розповідь.

- 1 О люди! люди небораки!
- 2 Нащо здалися вам царі?
- 3 Нащо здалися вам псарі?
- 4 Ви ж такі люди, не собаки!

В цих чотирьох рядках Шевченко з публіцистичною чікістю висловив, власне, декларував думку, заради якої він і написав вірш. А втім поетова декларація не є голою політичною тезою, а є наче підсумком ліричного переживання. Тут звертає на себе увагу і наскрізний в політичній поезії Шевченка мотив засудження покiрливості народу, і дуже характерне для його сатири порівняння царів з псарями. Пор. «Застукали сердешну волю та й цькуємо», «Хортам, і гончим, і псарям, і нашим батюшкам-царям слава» («Кавказ»), «Чи псами цаї з міністрами-рабами тебе, о люту, зацькують!» («Хоча лежачого й не б'ють»), «Псарі з псарятами царять...» («Якось-то йдучи уночі»).

19 Жечуть (последний долг отдать),

20 Женуть до матері байстрят

Вдовствуєча імператриця Олександра Федорівна, що померла 20 жовтня 1860 р. (див. коментар до вірша «Хоча лежачого й не б'ють»), була шефом так званого «ведомства імператрици Марии», до якого належали, зокрема, сирітські притулки та виховні будинки. Олександр II у рескрипті від 5 листопада 1860 р. згадував про «...оплакивающие ее воспитательные и благотворительные заведения, 32 года процветавшие под кроотким и мудрым ее попечительством»¹. Шевченкові рядки про «задрипаних», «ненагодованих і голих» «байстрят» з сирітських будинків дають добре уявлення про це «попечительство» цариці.

Вірш написано 3 листопада, імператрицю поховано 5 листопада, отже, у творі йдеться не про похорон, як звичайно пишуть у коментарях, а про примусові відвідини вихованками притулків Петропавловського собору, куди 29 жовтня було перевезено тіло померлої. Населення Петербурга виявляло цілковиту байдужість до цієї сумної для царя події. Доводилося «організувати» народну скооботу. В газетах було оголошено, що в собор «будут допускаться на поклонение телу люди всякого звания» («Московские ведомости», 1860, № 235). Шевченкове

¹ «Московские ведомости» від 11 листопада 1860 р.

промовисте «женуть (последний долг отдать)» дає уявлення, як охоче йшли «люди всякого звання» вклонитися тілу царевої матері. «...В крепостной церкви (Петропавловському соборі. — Ю. І.), — занотовує В. Ф. Одоєвський в щоденнику 30 жовтня, — холодно и сквозной ветер от двух открытых друг против друга дверей для народа, которого однако ж немного. — Народ вообще холоден к кончине императрицы, кроме некоторых, весьма немногих»².

«ЯКБИ З КИМ СІСТИ ХЛІБА З'ЇСТИ»

Вірш відомий з автографа в «Більшій книжці», де його датовано «4 ноября» 1860 р. Першодрук — в «Основі», 1861, № 5.

Щоб зрозуміти психічний стан Шевченка, в якому він написав один з найтрагічніших своїх віршів, нагадаємо, що наступного дня (5. XI) він просить М. Я. Макарова: «А те, що осталося у Лікері, спалить та й годі!» (VI, 222), а кількома днями раніше (31, X) питає його: «Чи ви бачили Ликерю? Чи сказали їй, щоб вона вернула мою мізерію до ниточки...?» (VI, 221). Оці всі, може навіть трохи дивні в Шевченкових устах слова свідчать, наскільки сильно був тоді травмований поет розривом з Ликерою. Про розрив нема жодного слова у вірші, але душевна депресія, викликана цією подією, позначилася чи не на кожному його рядку. Як пам'ятаємо, під враженням розриву з Ликерою, що стався у вересні, написано поезії «Барвінок цвів і зеленів», «Поставляю хату і кімнату». Більше про Ликеру в своїх поезіях він не згадує навіть посередньо. Очевидно уже в жовтні нічого, крім почуття гніву, гіркоти, розчарування та ображеного довір'я, він до Ликери не чуває. Але водночас і почуття власної самотності тепер підсилюється до драматичного ступеня. 18 жовтня поет пише вірш «Минули літа молодії», і за змістом і за настроєм дуже близький до «Якби з ким сісти...» — це справжній зойк людини, що втратила надії на особисте щастя і відчуває свою самотність як трагедію.

І в цьому вірші поет просить у долі навіть не особистого щастя, а вже тільки аби-якого супутника життя —

² «Литературное наследство», № 22-24, 1935, стор. 115.

тоді б, може, «хоч і як-небудь на сім світі, а все б таки якось жилось». Шевченко, звичайно, мав чимало друзів — спільників і однодумців, а ще більше — шанувальників. Та дружнє товариство не могло замінити поетові родину, про яку він почав мріяти ще на засланні. Скоро після звільнення від солдатчини Шевченко робить одну за одною якісь одчайдушні спроби одружитися. В Нижньому Новгороді — невдалий роман з К. Піуцовою. Проїздом до Петербурга в Москві він просить М. В. Максимович знайти йому дружину. З Петербурга нагадує їй про це (в листі від 22 листопада 1858 р.): «Я вас просив, щоб ви мене оженили. Оженіть, будьте ласкаві, а то як ви не оженете, то й сам бог не оженить, так і пропаду бурлакою на чужині» (VI, 186—187). Після повернення з України він звертається з аналогічним проханням до Варфоломія Шевченка (2 листопада 1859 р.): «...І перше так було, а тепер аж надто стало тяжко на самоті. Якби не робота, то я давно одурів би; а тим часом не знаю сам, для кого і для чого роблю. Слава мені не помага, і мені здається, як не заведу свого кишля, то вона мене і вдруге поведе Макарові телята пасти...» (VI, 198). І Шевченко просить родича допомогти йому одружитися з наймичкою Харитиною Довгополенко. Листування щодо Харитини триває до квітня 1860 р., коли поет дізнається про її відмову. Після невдачі з Харитиною пише листа у Полтаву до Ф. Ткаченка (30 травня 1860 р.): «Накинй оком Полтавку, кирпу чорнобривку, та й на ту весну будеш у мене старшим буярином» (VI, 211). І листується з Варфоломієм про Наталку Шулячівну (лист від 29 червня 1860 р.). А влітку того ж року закохується в Ликеру. Щастя, здається, посміхається поетові. Та це була — примара. Очевидно, ще наприкінці серпня він одержує відповідь від Ф. Ткаченка: той пропонує в наречені поетові дочку Шевченкового знайомого — Р. Витавського. І 28 вересня поет пише Ткаченкові: «Якщо тее, то я і весни не діжду, опів зими до вас прибуду. Самотина мене отут допікає!» (VI, 220). «А що, Федоре, як на твою думку — чи не попробовать ще раз. Востанне... Тяжка, клята самотність. Вона мене з світу зжене», — казав тоді поет Ф. Черненкові¹. Та й ця остання отчайдушна спроба вря-

¹ О. Кониський, Тарас Шевченко-Грушівський, т. 2, Л., 1901, стор. 358.

туватися від самотності закінчилася невдачею: у грудні поет одержав листа з Полтави, що Витавська вже за-сватана.

Ми навели стільки цитат і нагадали всі ці досить відомі факти особистого життя Шевченка, щоб показати, наскільки драматично відчував він свою самотність і чому ладен був «одружитись хоча б на чортовій сестрі». Зі-ставляючи Шевченкове листування з його ліричним вір-шем, бачимо, наскільки гранично щирим він був у своїй інтимній ліриці, в якій відсутня будь-яка «літературність». Чи помітив читач, що Шевченко не один вже раз писав свої інтимні поезії у найтяжчі години свого особистого життя, що вони були для нього — без перебільшення — засобом морального порятунку, і що йому справді легша-ло, як він розмовляв сам з собою на аркуші чистого паперу?

«І ДЕНЬ ІДЕ, І НІЧ ІДЕ»

5 листопада 1860 р. Шевченко записав у «Більшу книжку» чотиривірш:

- 1 *І день іде, і ніч іде.*
- 2 *І голову схопивши в руки,*
- 3 *Дивуєшся, чому не йде*
- 4 *Апостол правди і науки?*

В цих глибоко сумних рядках геніально відбилася духовна драма не тільки самого Шевченка останнього періоду його життя, а й усіх революціонерів-шестидесятників, які при-страсно ненавиділи існуючий лад, сподівалися, що час його загибелі от-от настане, і тяжко страждали від пасив-ності народних мас, ще надто затурканих віками рабства, запаморочених царистськими забобонами й релігійним дурманом. А втім ми навряд чи беззастережно погодимося з коментаторами «Кобзаря» видання ЛІМ 1934 р. нібито в чотиривірші позначилися песимістичні настрої Шевченка (стор. 421). Попри всі труднощі й невдачі визвольної бо-ротьби, Шевченко вірив у кінцеву перемогу народу. Та поетові було гірко усвідомлювати, що за життя його по-коління революція може й не перемогти. Звідси сумні, часом навіть трагічні, ноти в деяких його поезіях на гро-мадянські теми. Очевидно, ми не помилимося, якщо ска-жемо: у чотиривірші поет висловив своє нетерпляче жа-дання очисної революційної грози, до перших громів якої

він жадібно прислухався, свою тугу за кращою долею для народу, нарешті своє занепокоєння і навіть здивування (пор. «дивуєшся, чому не йде...»), що сподіваний «день радості» («Холодний Яр») ще не настав.

4 Апостол правди і науки

Образ «апостола правди і науки» — типова для Шевченкової революційної символіки персоніфікація того кращого майбутнього, яке поет пов'язував з перемогою революції. В біблійні апостоли (від грецьк. — посланець) — учні Христа і проповідники його вчення. Шевченко в ці роки називав апостолами революціонерів — проповідників вільного слова і революційної дії (в щоденнику він іменує «первозданими нашими апостолами», «первими нашими апостолами-мучениками» декабристів, там же неодноразово називає «апостолом» Герцена). Образ «апостола правди» належить до того ж типу образів-символів, що й образи «царя волі» («Сон»), Прометея («Кавказ»), прорска («Пророк»).

Та особливо близький він до образу нового Вашингтона з поеми «Юродивий». Пор. з поетовим питанням: «Чому не йде апостол правди і науки?» його:

Коли
Ми діждемося Вашингтона
З новим і праведним законом?

Як бачимо, в обох творах поет ставить, власне, те саме питання: коли нарешті переможе «правда», «праведний закон», тобто, коли настане революція, персоніфікуючи останню в образі революційного вождя-визволителя (Вашінгтон, апостол правди). Це ж питання, хоч у дещо іншій формі, поет ставить і у вірші «О люди! люди небо-раки!», написаному за два дні до «І день іде...»:

Чи буде правда меж людьми?

Вже наведені тут паралелі з двох нелегальних поезій Шевченка переконливо доводять, що Шевченко вклав у образ «апостола правди і науки» революційний зміст (хоч у вірші нема відверто нецензурних рядків; в рік смерті поета твір надруковано у травневій книзі легальної «Основи»). Додамо до цього, що слово «правда» здавна було одним з постійно вживаних у громадянській поезії Шевченка і при всій своїй абстрактності завжди мало цілком певний і сталий зміст — народної правди як

своєрідного синоніма соціальної справедливості. В цьому ж значенні (правда-справедливість) вживає його поет, говорячи про «апостола правди». А для Шевченка поняття «правди-справедливості» було невіддільне від поняття революції.

Дещо важче відповісти на, здавалось би, елементарне питання: що розумів тут поет під словом «наука» («апостол... науки»)? Науку в безпосередньому значенні цього слова чи освіти? Адже в тогочасній українській мові слово «наука» могло визначати обидва ці поняття. Саме в ці роки Шевченко енергійно піклувався про розвиток народної освіти на Україні (підтримував недільні школи, склав «Букварь Южнорусский» тощо). Це аргумент на користь того, що слово «наука» він вжив тут у значенні «освіта». Водночас поет завжди був ентузіастичним шанувальником науки, яку вважав однією з основних рушійних сил прогресу. Міг поет вжити це слово і в значенні поняття «істина» (адже «правда» й «істина» — синоніми!). Але найвірогідніше, поет в це слово вклав широкий узагальнюючий зміст — це і наука, і освіта, і істина, і розум, тобто все те, що протистояло «нерозумному», ворожому науці і знанням, суспільному ладу царської Росії. Недарма в популярній волелюбній пісні О. Полежаєва «Вперед! без страха и сомненья...» (1846) згадувалося «знамя науки»:

И пусть под знаменем науки
Союз наш крепнет и растет.

Пор. на закінчення Шевченків чотиривірш з дуже схожими рядками з вірша М. Костомарова «Погибель Єрусалима» (1852), надрукованого 1859 р. Д. Мордовцем у Саратові (Шевченко після заслання зустрічався і з Костомаровим, і з Мордовцем, отже, вірш міг бути йому знайомим):

Чом не явиться як перше
Муж правди й надії,
Чом упалих божественним
Словом не согріє?¹

Попри всій подібності обох текстів («чому не йде апостол правди і науки?» — «чом не явиться як перше

¹ «Малорусский литературный сборник. Издал Д. Мордовцев», Саратов, 1859, стор. 148.

муж правди й надії») будемо обережні щодо висновку про генетичну залежність чотиривірша від наведених рядків Костомарова. Констатуємо тільки: там, де у Костомарова міся, у Шевченка — реалістичний революційний символ, породжений роздумами поета про сучасність.

Чи міг знати Кобзар, що для кількох поколінь своїх читачів він сам — один з тих апостолів правди й науки, приходу яких він так пристрасно і нетерпляче чекав!

«ЯКОСЬ-ТО ЙДУЧИ УНОЧІ»

Цей твір звичайно друкують або за списком рукою І. Лазаревського в «Більшій книжці» (шеститомне видання АН УРСР), або за єдином відомим чорновим автографом № 47 (десятитомне академічне видання)¹. Останній відрізняється від тексту «Більшої книжки» відміною в 3-у рядку: «Міркую сам собі з собою» (замість «Міркую сам-таки з собою»), що дає явно погіршений варіант рядка. В 1-у рядку списку І. Лазаревського слово «йдучи» невідомою рукою виправлено олівцем на «йду я». Ця правка, напевне, пізнішого походження, і при виданні її не треба брати до уваги. Датований вірш і в автографі, і в списку — «13 ноября» 1860 р. Першодрук — у празькому «Кобзарі» 1876 р. (т. II).

Цей вірш — ще один з класичних творів Шевченкової політичної лірики. Саме політичної — йдеться про царизм і ставлення до нього суспільства. І саме лірики, бо йдеться про особисті суспільні почуття поета, про його власний конфлікт з світом «псарів». Як і написаний десятьма днями раніше твір «О люди! люди небораки!», даний вірш є одним із зразків «урбаністичної» поезії Шевченка. Традиційний поетичний петербурзький пейзаж з царськими палацами, Невою і Петропавловською фортецею тут виконує сатиричну функцію і своєрідно обґрунтовує ліричне розгортання теми викриття царизму й вірно-підданства: ліричний герой іде через нічний Петербург і міркує про те, що бачить.

4 — Якби то, думаю, якби

5 Не похилилися раби...

¹ В десятитомному виданні, друкуючи вірш за автографом № 47, 3-й рядок, очевидно, з недогляду, надрукували за списком І. Лазаревського (II, 364).

6 То не стояло б над Невою

7 Оцих осквернених палат!

Осквернені палати над Невою — це Зимовий палац, а може ще й палаци царських вельмож на набережній Неви. Тут знову виникає наскрізна тема Шевченкової політичної поезії — тема викриття рабської покори й вірнопідданства.

11 Псарі з псарятами царять,

12 А ми, дотепні доїзжачі,

13 Хортів годуємо та плачем.

Сатиричний образ царів-псарів зустрічаємо в політичній поезії Шевченка неодноразово: в «Кавказі» («Хортам, і гончим, і псарям, і нашим батюшкам-царям слава»), в «Хоча лежачого й не б'ють» («Чи псами царі з міністрами-рабами тебе, о люту, зацькують»), в «О люди! люди небораки!» («Нащо здалися вам царі? Нащо здалися вам псарі?»). Свого часу ми висловили припущення, чи немає у виразі «дотепні доїзжачі» (доїзжачий — старший псар, який навчає мисливських собак) сатиричного натяку на ліберальних викривачів (епітет «дотепні»)? Проте слово «дотепні» вжито тут, очевидно, не в значенні російського «остроумные», а в значенні «способные» (здібні. — В словнику Грінченка це слово наведено тільки в останньому значенні). Під «доїзжачими» поет, певне, розумів всіх тих, хто «благонамірено» і покірливо служить царям, висловлюючи своє невдоволення хіба що безсилим «плачем» над стражданнями народними. Звичайно, рядки ці адресовані передусім ліберальній інтелігенції.

17 Що з того боку, мов [із] ями,

18 Очима лупа кошеня —

19 А то два ліхтаря горять

20 Коло апостольської брами.

Ці рядки — про Петропавловську фортецю. Закладена Петром I 1703 р. для захисту гирла Неви, вона після побудови Кронштадта і приєднання Фінляндії втратила своє воєнне значення і поступово була перетворена в тюрму для найбільш небезпечних політичних ворогів. Ще за Петра в'язнями фортеці були матроси з корабля «Ревель», царевич Олексій, наказний гетьман Полуботок. Наприкінці XVIII ст. в її казематах сиділи Радішев, вільнодумець Ф. Кречетов, 1820 р. — солдати повсталого Семенівського полку, 1825 р. — декабристи (1826 р.

п'ятьох декабристів повішено на кронверку фортеці), 1849 р. — петрашевці (сам Шевченко під час слідства над кирило-мефодіївцями сидів не у Петропавловці — як колись помилково писали біографи, а в казематах III відділу). «Единственная крепость, построенная исключительно против русских», — влучно назвав Петропавловську фортецю Герцен².

Цікаво, що дещо схожі асоціації («диви — не опишишь тут!») Петропавловська фортеця викликала і в Пушкіна. На малюнок у «Невском альманахе» на 1829 р., де зображено його й Онегіна на набережній Неві проти фортеці (тобто приблизно там же, звідки дивився на фортецю герой Шевченкового вірша), Пушкін відгукнувся рядками:

...Не достаивая взглядом
Твердыню власти роковой,
Он к крепости стал гордо задом:
Не плюй в колодец, милый мой.

Певні труднощі викликає коментування слів *апостольська брама*. Ці слова звичайно пояснюють: брама Петропавловської фортеці, іноді додаючи: недалеко від собора апостолів Петра і Павла (не витримує критики примітка в «Кобзарі» 1934 р. видання ЛІМ, де пояснюється, що «апостольська брама» — собор Петра і Павла: з другого боку Неві не видно входу в собор і ліхтарів над входом — заважають стіни). Річ в тому, що в Петропавловській фортеці кілька брам, і кожна брама має свою назву (Петровська, Невська, Іоаннівська, Василівська...). З усіх брам тільки Петровську іноді, дуже рідко, називали Апостольською або Петропавловською (на її фронтоні довгий час була статуя апостола Петра). Але ж Петровська (Апостольська) брама виходить на Петроградську сторону, отже, поет не міг її бачити з другого боку Неві (а він цілком ясно пише: «понад Невою», «з того боку»). З лівого берега Неві видно Невську (Царську) браму. Припускаємо, що у вірші йдеться саме про Невську браму і що поет тут або помилково назвав її «апостольською» (що маловірогідно), або вжив цей епітет не як власну назву, а в загальному значенні брами Петропавловської (тобто апостольської) фортеці.

² «Колокол», 1859, № 40-41, стор. 338.

- 21 Я схаменувся, осінивсь
 22 Святим хрестом і тричі плюнув
 23 Та й знову думать заходивсь
 24 Про те ж таки, що й перше думав.

Рядки іронічні й водночас — героїчні. Особливо коли врахувати, що вони належать людині, яка нещодавно повернулася з десятирічного заслання й перебувала під таємним наглядом поліції. Страшна Петропавловка виникає перед очима поета наче грізна пересторога, привид долі, що майже неминуче чекає кожного революціонера. Але скільки мужності й переконаності в його майже галілеївському «А все ж таки!...», яким завершується вірш. Ця кінцівка чудова своєю несподіваністю, коли після, здавалося б, розсудливого «я схаменувсь» враз іде гордонасмішкувате: «Та й знову думать заходивсь про те ж таки, що й перше думав».

«БУВАЛИ ВОЙНИ Й ВІЙСЬКОВІ СВАРИ»

Це один з останніх віршів Шевченка, створений за три місяці до смерті (26 листопада 1860 р.) і не дуже уважно переписаний І. Лазаревським у «Більшу книжку» з чернетки, яка не збереглася (переписувач перекутив окремі слова).

Цей вірш — ще одна сатира Шевченка на українське панство. Як і в написаній роком раніше інвективі «Осії глава XIV», поет таврує українське панство за його зраду власного народу й плазування перед самодержавством.

1 Бували війни й військові свари

Перший рядок вірша поет у дещо зміненому вигляді запозичив з думи про Наливайка, опублікованої М. Максимовичем у збірнику «Украинские народные песни»:

Ой у нашій у славній Україні
 Бували колись престрашній злигодні, бездольні години:
 Бували й мори й військові чвари
 Ніхто вкраїнців не рятовав...¹

Це не звичайна ремінісценція. Високопоетичні рядки думи про тяжке минуле України наче дали поштовх по-

¹ М. Максимович, Украинские народные песни, М., 1834, стор. 21. Цю ж думу П. Куліш включив у свою поему «Україна» (К., 1843).

тові для сумних роздумів про «престрашнії злигодні» сучасної йому України: «минуло все, та не пропало» (р. 4).

2 *Галагани, і Киселі, і Кочубеї-Нагаї:*

3 *Було добра того чимало*

Сатиричну дискредитацію українського панства Шевченко здійснює у формі медитації про долю України в її минулому, сучасному й майбутньому. В своїх роздумах про минуле поет різко негативно оцінює роль козацької верхівки в історії України, продовжуючи почату ним ще в посланні «І мертвим, і живим...» переоцінку історичного минулого з позицій «мужицької» демократії. В цьому зв'язку він і згадує старшинські роди Галаганів, Киселів і Кочубеїв, звичайно, маючи на увазі не тільки їх, а й усіх предків сучасних українських поміщиків. Проте саме ці прізвища згадані тут не випадково. Найвідомішого з роду Галаганів полковника Гната Галагана поет ще 1847 р. у вірші «Іржавець» назвав «прилуцьким полковником поганим» за те, що той 1709 р. допоміг царським військам зруйнувати Січ після приєднання кошового Гордієнка до Мазепи (див. коментар до цього твору). Нашадки цього Галагана володіли великими маєтностями на Чернігівщині. Кочубеї в минулому і в часи Шевченка належали до найбільших поміщиків Правобережжя й займали найвищі державні посади (В. Л. Кочубей — генеральний писар, страчений Мазепою 1708 р., його син С. В. Кочубей — генеральний обозний і член малоросійської колегії, В. П. Кочубей — міністр Олександра I і Миколи I, граф, а згодом князь, і т. д.). Поет називає Кочубеїв Нагаями, натякаючи на походження їх роду від татарина Кучук-бея (нагаї або ногаї, ногайці — татарська народність; назва від імені татарського воєначальника другої половини XIII ст. Ногай). Згадуючи Киселів, Шевченко мав на увазі київського воеводу, українського православного магната і відданого слугу Речі Посполитої Адама Кисіля (1580—1653), який вів тривалі переговори з Богданом Хмельницьким, умовляючи його підкоритися Польщі. Для Шевченка ім'я Кисіля — символ угодовства й національної зради. Нашадків Кисіля на той час на Україні не залишилося.

4 *Минуло все, та не пропало,*

5 *Остались шашелі: гризуть,*

6 *Жеруть і тлять старого дуба...*

7 А од коріння тихо, любо

8 Зелені парості ростуть.

Свої думки про сучасне й майбутнє України поет подає у формі алегоричної метафори. Цілком очевидно, що *шашелі* — це сучасні пани, нащадки колишніх українських старшин. Шевченко знав чимало таких «шашелів» — поміщиків Правобережної України і петербурзьких вельмож. Зокрема, він був особисто знайомий з чернігівським поміщиком, предводителем дворянства Борзенського повіту Григорієм Павловичем Галаганом (1819—1888) — ліберальним діячем часів селянської реформи, і з Петром Аркадійовичем Кочубеем (1825—1892), тоді офіцером, а згодом головою імператорського технічного товариства. І Г. П. Галаган, і П. А. Кочубей полюбили «малоросійську» старовину й пишалися своїми вельможними предками. Проте цей же Галаган фігурував у «Колоколе» серед інших «ліберальних защитников розог» в ганебному списку діячів, які висловилися за карання селян різками («Колокол», 1860, 15 квітня, № 68-69, стор. 569. Цей номер Шевченко міг читати до написання «Бували війни...»). А незабаром після смерті поета «Колокол» надрукував таку кореспонденцію про Г. П. Галагана: «Галаган. В Черниговской губернии были беспорядки в имени Галагана — Ичне. Говорят, будто Галаган хотел присвоить, вопреки ясному тексту положения, землю, купленную крестьянами на его имя. Такой коммунизм не понравился крестьянам. Их усмирли»². Досить добре характеризують кріпосницьку психологію цього «ліберала» й записи його щоденника від 1845 р.: «...Хочется, чтобы обо мне говорили, чтобы меня боялись те, которые было даже забыли, что они мои рабы, — теперь они будут трепетать <...> Приехавши в Прилуку, я почел нужным сделать расправу в экономии за беспорядки писаря. Для того я призвал их обоих, разругал и велел писарю бить приказчика по щекам, после чего велел приказчику, который плакал и извинялся, дать х л о с т у писарю; тот прибежал, говорил, что он не перенесет этого, но я его прогнал, и ему дали тридцать розог»³.

На сторінках «Колокола» згадуються і прізвиська Кочубеїв — полтавського губернського предводителя дво-

² «Колокол», 1861, № 100, стор. 844.

³ «Киевская старина», 1899, № XI, стор. 232.

рянства й поміщика — князя Льва Вікторовича Кочубея і його брата, великого саратовського поміщика Сергія Вікторовича (див., наприклад, кореспонденцію про «паціфікацію» колишніх кріпаків С. Кочубея в № 101 «Колокола» за 1861 р.). Про одного з цих Кочубеїв (якщо не про їх батька) кріпаки на Полтавщині склали пісню:

Ой у пана Кочубея
Шовкові онучі, —
Плачуть дочки з матерями,
На панщину йдучи.
Ой на землі Кочубея
Побиті кілочки, —
Плачуть гірко на панщині
І батьки й синочки.
Все належить Кочубею:
Люди, ліс і поле,
Де ж ти ходиш, обшарпана,
Кріпацькая доле?⁴

Якщо «шашелі» — українські пани, то «старий дуб» — це Україна, підточена, мов шашелем, своїм панством. Зрозуміла й символіка образу «зелені парості»: це майбутня демократична Україна, яка виросте на руїнах старої, панської, це передусім — її молоді сили. У Шевченка були підстави писати про «зелені парості» революції. Поет добре знав революційні настрої молоді, зокрема, молоді української, з якою він зустрічався після заслання і в Петербурзі й на Україні. Тепер важко встановити характер його зв'язків з революційним підпіллям. Проте політичні вірші Шевченка 1858—1860 рр. незаперечно свідчать, що їх автор не тільки вважав у ті роки революцію можливою, а й сам робив усе, щоб ця можливість стала дійсністю.

- 9 І виростуть; і без сокири,
- 10 Аж зареве та загуде,
- 11 Козак безверхий упаде,
- 12 Розтронить трон, порве порфиру,
- 13 Роздавить вашого кумира,
- 14 Людській шашелі. Няньки,
- 15 Дядьки отечества чужого!
- 16 Не стане ідола святого,
- 17 І вас не стане, — будяки
- 18 Та кропива — а більш нічого
- 19 Не виросте над вашим трупом.

⁴ «Історичні пісні», стор. 388.

Зміст цієї алегорії — революція, яка звільнить Україну і від царизму, і від панства. Настання революції поет пов'язує з тим, що «вироснуть» «зелені парості» — молоді народні сили, під натиском яких впаде існуючий соціально-політичний лад на Україні. Шевченкова алегорія розкривала читачеві ту істину, що тільки ліквідація царату допоможе українському народові покінчити з своїми «людськими шашелями» — панством. «Кумир», «ідол святий» — йдеться про Олександра II. «Козак безверхий» — це той же «старий дуб» України. Не зовсім ясно, чому «козак безверхий» своїм падінням «розтратить трон», «роздавить... кумира». Чи не хотів цим поет сказати, що царат не втримається, якщо повстане український народ? Ймовірно, поет пожертвував тут логічною погодженістю окремих частин алегорії заради її загальної художньої виразності.

Визначення «няньки, дядьки отечества чужого» (рр. 14—15) явно перегукується з рядками «І мертвим, і живим»: «Раби, подножки, грязь Москви, варшавське сміття — ваші пани...», хоч звернено воно цього разу не до «предків», а до їх «нащадків». Поет картає тут українське панство, що в його часи, як і в минулому, зраджуючи власний народ, вірно служило російським царям.

Символічний образ червивого дерева, яке зламає революційна буря, Шевченко створив ще в «Подражанні Іезекілю» («Уповають на корінь свій, уже гнилий, уже червивий, і малий, і худосильний. Вітер з поля дихне, погне і полама»). Але цей же образ має своїх попередників у літературі, які, можливо, мали вплив на символіку Шевченкового вірша. 1835 р. А. Родзянко написав «Стихи, на уничтожение имени малороссиян. Посвящается памяти вельмож малороссийских» з такою до них приміткою: «Малороссия лишилась своего имени умолчанием оного в Высочайшем приказе от 1 генваря сего года, коим граф Гурьев назначается Полтавским и Черниговским военным губернатором без наименования Малороссийским»⁵. У вірші Родзянка читаємо:

...Покуда Безбородки жили,
Престолу с Троицким служили,
И Разумовских род стоял, —

⁵ «Наше минуле», 1918, № 1, стор. 156.

И наше солнышко блистало,
А ныне свой закат узнало,
И дуб Украины упал⁶.

Близкість цитованих рядків до вірша «Бували войни...» очевидна. Як і Шевченко, їх автор говорить про українських вельмож і про падіння «дуба України». Але ідейна спрямованість вірша Шевченка протилежна спрямованості рядків Родзянка. Вірш останнього — це елегія про занепад вельможних родів України, вірш Шевченка — сатира на українських вельмож. Родзянко причину падіння «дуба України» бачить в послабленні українського дворянства. Шевченко бідкування України пов'язує з існуванням цього дворянства. З щоденника Шевченка відомо, що 1845 р. він гостював кілька годин у Родзянка в його маєтку Веселий Подол, причому господар «потчевал» поета «своими грязнейшими малороссийскими виршами вроде Баркова» (V, 39). Не виключено, що тоді ж Родзянко почастував гостя також і своїм «фрондерським» віршем.

Ще одна літературна паралель до Шевченкового образу гнилого дерева — в статті Добролюбова «Губернские очерки», де критик говорить про людей, які «безумно отречаются от своей родины, ставя себя на место народа»: «Они — гнилые части, сухие ветви дерева, которые отмечаютя знатоком для того, чтобы садовник обрезал их, и они-то поднимают вопль о том, что режут дерево, что гибнет дерево. Да, дерево может погибнуть именно от этих гнилых и засохших ветвей, если они не будут отсечены. Без них же дерево ничего не потеряет: оно свежо и молодо, его можно воспитать и выпрямить; его растительная сила такова, что на место обрезанных у него скоро вырастут новые, здоровые ветви. А о сухих ветвях и жалеть нечего: пусть их пригодятся кому-нибудь хоть на растопку печи»⁷. Шевченко міг прочитати ці рядки в книзі XII «Современника» за 1857 р. Чи не сприяли вони кристалізації образного задуму «Бували войни...»?

⁶ «Наше минуле», 1918, № 1, стор. 156.

⁷ Н. А. Добролюбов, Полное собрание сочинений в шести томах, т. I, ГИХЛ, 1934, стор. 201.

Вірш записаний поетом у «Більшу книжку» і датований «2 декабря» 1960 р. Раніша редакція твору зафіксована в списку з поправками Шевченка, що зберігається в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (№ 14). Першодрук — у празькому «Кобзарі» 1876 р., т. II.

Н. Т. — тобто Надії Тарновській. Надія Василівна Тарновська (? — 1891) — сестра чернігівського поміщика, ліберального громадського діяча часів селянської реформи В. В. Тарновського (старшого). З родиною Тарновських Шевченко познайомився у серпні 1845 р. в с. Потоках¹. Після заслання зустрічався з Тарновським в Петербурзі.

Про обставини створення вірша розповів О. Кониському Ф. І. Черненко, який відвідав тяжко хворого Шевченка 6 грудня 1960 р.: «похвалившись, що 2 грудня провідала його [Шевченка] кума його Н. В. Т[арновська], він прочитав Черненкові свої вірші, написані зараз після того, як пішла від його кума. То відомі вірші:

Великомученице кумо!
Дурна, еси ти, нерозумна...»²

За спогадами небожа Шевченкової приятельки — В. В. Тарновського (молодшого) поет, гостюючи в Потоках, разом з нею «крестил ребенка у дьяка и всегда ее потом называл «дорога кумася»»³.

Приблизно в цей же час Шевченко написав інший вірш, в якому йдеться про Н. Тарновську, — «Кума моя і я» (див. коментар). За змістом і настроєм ці поезії мають

¹ Див. В. В. Тарновский, Мелочи из жизни Шевченко. — «Киевская старина», 1897, № 2. Документи, стор. 31. Досить поширена в літературі версія про знайомство Шевченка з Н. Тарновською, 1843 р. в маєтку її родича Г. С. Тарновського — Качанівці, на жаль, не засвідчена документальними чи мемуарними джерелами.

² О. Кониський, Тарас Шевченко-Грушівський, т. II, Львів, 1901, стор. 370.

³ «Киевская старина», 1897, № 2, стор. 31—32. «Кумасею» поет називав Н. Тарновську і в листі до неї (22 жовтня 1859 р.) і в листах до її родичів. В Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР зберігається «Кобзар» 1860 р. з дарчим написом: «Мой любий единый кумаси Надежди Васильевни Тарновской кум Т. Шевченко» (№ 525).

дещо спільне: вони пройняті доброзичливою іронією до «куми» і глузують з офіційних християнських догм та ustalеної моралі.

За своєю ідейною спрямованістю вірш близький також до написаного півроку раніше «Гімна черничого». У нібито «легковажні» рядки обох творів поет вклав досить серйозний зміст: свою ненависть до святенницької моралі і воєвничче ствердження права жінки на любов та особисте щастя.

«КУМА МОЯ І Я»

Єдиний автограф цього вірша написано олівцем на записці А. М. Маркевича до Шевченка (№ 20), датованої 16 жовтня [1860 р.]. Отже, Шевченко створив цей вірш того ж року десь після 16 жовтня. Менш імовірно, але не виключено, що твір написано на початку 1861 р. Гіпотетична можливість такого датування підказана тим, що після останнього запису в «Більшу книжку» — «Зійшлись, побрались, поєднались» (5. XII 1860) Шевченко не залишив місця для записів поезії за 1860 р. і на наступній сторінці написав: «1861» (далі йшли вільні сторінки, куди поет уже не встиг нічого переписати). Проте в січні 1861 р. хворий поет майже не виходив з помешкання, тим часом як «Кума моя і я» ніби написана під безпосереднім враженням прогулянки з Надією Тарновською. Можливо, поет сподівався згодом ще доробити вірш і тому не переписав його до «Більшої книжки». Вперше вірш опублікував О. Новицький 1913 р. в 115 томі «Записок наукового товариства імені Шевченка».

Якщо в поемі «Марія» Шевченко своєрідно «українізував» стародавню Іудею, то тут навпаки — сучасний йому Петербург він уподібнив стародавньому Єгипту. Таке «очуднене» зображення сучасності, зокрема церкви, про яку йдеться у вірші, мало свій сатиричний сенс: поет і раніше порівнював православну обрядність з релігіями східних деспотій (так у щоденнику від 22 березня 1858 р. парафіянок — з «идолопоклонницями», а ікону Спаса — з Ману і Вішну (від 27 вересня 1857 р.)). Проте, не можна надто «логізувати» задум цього вірша. Це — не віршована ілюстрація до думки «Росія — східна деспотія», а ліричний вірш, в якому досить своєрідно поєдналися і поетове іронічне сприйняття церковної відправи, і його вра-

ження від музики Бортнянського (могутні звуки хору ми ніби чуємо під склепіннями храму), і настрої, викликаний прогулянкою з Н. Тарновською, і взагалі «стиль» його взаємин з нею. Весь вірш наче овіяний серпанком якоїсь багатозначності й недомовленості. І водночас — яскраво зримий образ «жерця Ізиди»: «чепурненький <...>, чорнявенький і кавалер». Поєднання у вірші семантично дуже далеких «високих» і «низьких» слів («жрець Ізиди» — «чорнявенький і кавалер», «кавалер» — «длань простер», «по манію» — «лакея» тощо) створює чудовий комічний ефект.

1 *Кума моя і я*

Кума — Надія Василівна Тарновська (див. коментар до поезії «Н. Т.»).

2 *В Петрополіськiм лабіринті*

Тобто на вулицях Петербурга, який російські поети за традицією, що йде від Державіна і Пушкіна, називали Петрополісом або Петрополем (грецьк. поліс — місто). У Шевченка це слово введено згідно із задумом уподібнити сучасність стародавньому (елліністичному) Єгиптові.

4 *Ходімо, куме, в піраміду*

Дальший контекст підказує, що йдеться про церкву. Оскільки в пірамідах ховали фараонів, коментатори слушно припускають, що «пірамідою» поет назвав тут Петропавловський собор (у Петропавловській фортеці в Петербурзі), де ховали російських царів, починаючи з Петра I.

5 *І зайшли,*

6 *Єлей і миро принесли.*

В усіх виданнях, зокрема в академічних, після слова «зайшли» поставлено кому. В автографі після цього слова розділового знака немає. Зважаючи, що єлей і миро (речовини, вживані при певних церковних обрядах) носять служителі церкви, а не парафіяни, не можна з певністю сказати, чи тут має бути кома, чи крапка.

13 *Ревнув з Бортнянського: — О скорбь,*

14 *О скорбь моя! О скорбь велика!*

Бортнянський Дмитро Степанович (1751—1825) — відомий композитор церковної музики, українець за національністю (народився в Глухові). Можливо, тут йдеться про його духовний концерт «Вскую прискорбна еси, душе моя».

«ЗІЙШЛИСЬ, ПОБРАЛИСЬ, ПОЄДНАЛИСЬ»

У «Більшій книжці» вірш датовано 5 грудня 1860 р. Це останній твір, записаний у «Більшу книжку». Першодрук його в «Основі», 1861, № 8.

Хоч у шевченкознавчій літературі коментованому віршу не присвячено, здається, жодного абзаца, не буде перебільшенням сказати, що своєю поетичною досконалістю, силою сконденсованого в ньому ліричного почуття, глибиною й своєрідністю думки цей твір належить до вершин Шевченкової лірики й являє неабиякий інтерес для дослідника.

Вірш цей є воістину чудесним сплавом епічного й ліричного. Його можна було б назвати романом у десяти рядках. У вірші, як і в традиційному романі, розповідається про історію життя двох людей, що покохали одне одного й одружилися. Та й хронологічні межі цієї розповіді (не менш як двадцять років!) — «романічні». І водночас цей десятирядковий «сімейний роман» є глибоко ліричним і в певному розумінні навіть автобіографічним твором Шевченка, породженим найінтимнішими почуттями поета.

Вірш «Зійшлись, побрались, поєднались» треба розглядати, по-перше, у зв'язку з тими поезіями 1860 р., в яких відбилася мрія Шевченка про одруження й щасливе родинне життя — «Подражаніє Едуарду Сові», «Росли укупочці, зросли», «Ликері», а по-друге, у зв'язку з віршами, написаними під воаженням розриву з Ликерою Полу-смаковою восени 1960 р. — «Л.» («Поставлю хату і кімнату»), «Якби з ким сісти, хліба з'їсти», «Минули літа молодії». Проте даний вірш має й істотні відміни від усіх згаданих вище поезій.

1 Зійшлись, побрались, поєднались,

2 Помолоділи, підросли.

3 Гайок, садочок розвели

4 Кругом хатини. І пишались,

5 Неначе князі. Діти грались,

6 Росли собі та виростили...

Пор. це з рядками вірша, за вірогідним припущенням О. Дорошкевича, навіяного коханням поета до Ликери:

Росли укупочці, зросли;

Сміятись, гратись перестали.

Неначе й справді розійшлись!..

Зійшлись незабаром. Побрались;

І тихо, весело прийшли,
Душею-серцем неповинні,
Аж до самої домовини.
А меж людьми ж вони жили!

Як бачимо, перші 6 рядків поезії «Зійшлись, побрались, поєднались» наче варіюють тему вірша «Росли укупочці, зросли». Не менш схожі ці рядки на строфи «Подражанія Едуарду Сові»:

Посажу коло хатини
На wspomин дружині
І яблуньку і грушеньку,
На wspomин єдиній!
Бог дасть виростуть. Дружина
Під древами тими
Сяде собі в холодочку
З дітками малими.

І тут — тема родинного щастя («Щасливий я! — І я, друже, з тобою щаслива!»). Про це ж пише поет у кінцевих рядках вірша «Ликері» (загалом написаного на іншу тему): «...І поховать лихе дебеле в хатині тихій і веселій». Отож родинна ідилія: щасливе подружжя, виховані дітки, тиха й весела хатина, садок, посаджений власними руками. Просте щастя простих людей. Якщо вони, звичайно, вільні. Такого щастя поет бажав людям. Бажав такого щастя й собі, бо був самотнім в особистому житті, мріяв створити власну сім'ю й оселитися на березі Дніпра (ще з 1859 р. заходився був купувати ґрунт для хати і навіть намалював проект свого майбутнього будинку). Зрозуміло, отаку сімейну ідилію не можна тлумачити як суспільний ідеал поета-борця: родинне щастя для нього — лише одна з передумов гармонійного щастя людини. Та в умовах самодержавного ладу сувора дійсність руйнувала подібні ідилії. Навіть отаке «просте щастя» було нездійсненним для простої людини.

Там, де рік і півроку тому Шевченко ставив крапку в своїх «идиліях», тут він тільки досягає кульмінації вірша. Дальші рядки — заперечення «идилії», спростування мрії про можливість тихого родинного щастя:

- 7 Дівчаток москалі украли,
- 8 А хлопців в москалі забрали,
- 9 А ми неначе розійшлись,
- 10 Неначе брались — не єднались.

Останні 4 рядки — антитеза до попередніх. Нема ідилії, нема щастя, нема родини — «неначе розійшлись...» Ідилія обернулася трагедією. Вражає художня сміливість поета, з якою він несподівано повернув тему особистого щастя, надавши їй гостро суспільного спрямування. Несподівані кінцівки зустрічаються в новелах, трапляються і в поезії і найчастіше (якщо це не детективи) мають на меті гумористичний ефект. Тут несподівана кінцівка має викривальний сенс.

В цих рядках розкривається провідна ідея вірша, яку, звичайно, дещо спрощуючи й примітивізуючи, можна висловити так: особисте щастя простої людини несумісне з самодержавним ладом, царська держава ворожа людині, руйнує її надії. Отже, хоч цей вірш має і свій ліричний підтекст, пов'язаний з драмою особистого життя поета, він містить в собі широке суспільне узагальнення: в трагедії родини, про яку йдеться у вірші, відбито трагізм типових для тієї доби обставин. І саме тому, що трагедія цієї родини — типова, за нею вимальовується трагедія цілого народу.

Як зазначалося, даний вірш перегукується з поезіями «Л». («Поставляю хату і кімнату»), «Якби з ким сісти, хліба з'їсти», «Минули літа молодії», написаними під враженням розриву з Ликерою. Відміна «Зійшлись, побрались...» від них та, що інтимно-автобіографічна тема (крах надій на особисте щастя) захована тут у підтекст, вона, так би мовити, «об'єктивізована» в розповіді про долю якоїсь родини. А навіщо поет «об'єктивізував» свою ліричну тему? Нам здається, це питання цікаве з погляду пізнання психології творчості Шевченка.

Щодо цього можна висловити таке припущення. Цим віршем поет своєрідно намагався перемогти у собі ту «трагедію самотності», яка породила згадані твори. Він ніби переконував тут себе, що щастя нездійсненне навіть тоді, коли здається, що воно вже є. Автор вірша наче поставив собі питання: ну, а якби? якби мрія здійснилася (і дружина, і дітки, і все, про що мріялося)? чи було б щастя? І відповідає: ні, все одно не було б. Надто вже ворожий щастю людини суспільний лад його доби. Поет тут ніби зливає своє власне горе з безмежним горем народним, доводить собі, що його зруйнована мрія про особисте щастя — лише одна з мільйонів зруйнованих людських мрій.

«ЧИ НЕ ПОКИНУТЬ НАМ, НЕБОГО»

За 11 днів до смерті хворий Шевченко записав олівцем на офорті автопортрета 1860 р. 36 рядків свого останнього твору і поставив дату: «14 февраля». Наступного дня він дописав ще 36 рядків і під ними теж поставив дату: «15 февраля». Певно у поета вже не вистачало сили переписати вірш у збірку чистових автографів — «Більшу книжку»: ця чернетка — єдино відомий автограф твору. З нього того ж року надруковано вірш у № 5 «Основи». Дальша доля цього автографа на довгі роки загубилася. Незабаром після Вітчизняної війни якась жінка принесла до меморіального Будинку-музею Шевченка нібито знайдений серед руїн у Лаврі Шевченків офорт з його останнім віршем. Тепер офорт зберігається в Державному музеї Т. Г. Шевченка. Автограф дуже пошкоджений, багато рядків настільки затерто, що якби не першодрук, повністю відновити текст вірша було б неможливо.

Вірш написаний Шевченком у передчутті близького й неминучого кінця. З його 72-х рядків перед нами постає не тільки великий поет, що покидав життя у розквіті свого генія, а й велика людина — мужня, мудра і чиста, яка спокійно зустрічала свій смертний час. Чи не найкраще написав про це Є. Ненадкевич у розвідці «Поетичний епілог творчості Шевченка»: «Вірш «Чи не покинуть нам, небого» — це лірична медитація, роздуми, породжені філософським усвідомленням неминучості. По суті, це епілог у ширшому розумінні — прощання з світом, з життям, прощальна сповідь поета-філософа. В цих роздумах розкривається велич духу мужньої людини, в них відсутні малодушні скарги на долю, розгубленість, розпука, жах перед невідомим. Основний емоційний тон твору — ясний, спокійно-примиренний, подекуди гумористично-іронічний. Певний у своєму доброму посіві на ниві поезії, поет готовий переplistи Лету, як метонімічно визначає він розлуку з життям <...> З погляду психології творчості останній твір є підсумковим самовизначенням поета, розкриттям, чим була в його житті та чудесна сила, що підносила його думку, наповнювала її найвищим змістом, — сила перетворення фактів дійсності в естетичні цінності — і тепер, наприкінці, допомагає мужньо йти назустріч останній долі, піднести свої передкінцеві переживання до

краси мистецтва. Цей твір є справжнім епілогом творчості Шевченка, гідним його генія»¹.

- 1 Чи не покинуть нам, небого,
- 2 Моя сусідонько убога,
- 3 Вірші нікчемні віршувать,
- 4 Та заходиться риштувать
- 5 Вози в далекую дорогу,
- 6 На той світ, друже мій, до бога
- 7 Почимчикуем спочивать.
- 8 Втомилися і підтопались,
- 9 І розуму таки набрались,
- 10 То й буде з нас! — ходімо спать,
- 11 Ходімо в хату спочивать...
- 12 Весела хата, щоб ти знала!...²

Цілком очевидно, що у вірші поет звертається до своєї музи. Таке пояснення знаходимо вже у примітці до першодруку і далі — чи не у всіх коментарях до твору. На цьому не варто було б наголошувати, якби не дивна інтерпретація образу «сусідоньки убогої» у відомій монографії М. Шагінян про Шевченка. Авторка вважає умовний адресат вірша... реальною особою, яку кохав поет наприкінці життя. Посилаючись на свідчення Я. Полонського, що Шевченка відвідувала якась «бедная молоденькая мешчаночка», М. Шагінян виводить: «Если рассказ Полонского верен <...>, то теплая человеческая любовь все же блеснула «улыбкою прощальной» на его закат. В последнем стихотворении Тараса Шевченко это подтверждается: оно обращено к неизвестной «сусідоньке убогой»; именно с ней, с «небогой», он собирается и «риштувать вози в далекую дорогу», и надеется еще пожить, еще «одурить Харона». Именно ей («друже мій, о мій сопутниче святий») он напоследок <...> опять предлагает «поставить хаточку» в гаю и посадить «кругом хатини» садочек <...>».

Имени этой кроткой утешительницы не сохранилось...»³

¹ «Збірник праць сьомої наукової шевченківської конференції», Вид-во АН УРСР, К., 1959, стор 85—86.

² Текст вірша подається за ювілейним Повним зібранням творів у шести томах, т. 2 (див. коментар до р. 7).

³ М. Шагінян, Тарас Шевченко, «Художественная литература», М., 1964, стор. 177. Тут же в посиланні авторка зазначає, що ім'я цієї «кроткой утешительницы» встановив М. І. Моренць. Гіпотеза М. І. Моренця про зближення Шевченка з лузькою мі-

Абсурдність такого тлумачення вірша не потребує доведення. На жаль, цей абсурд закріплений у свідомості недосвідченого читача вже чотирма виданнями книги М. Шагиняна.

Отже, у вірші Шевченко звертається до музи, але не до музи взагалі, а до своєї музи, персоніфікуючи в її образі власну поетичну творчість, своє натхнення й покликання поета. Дослідники звертали увагу, що уособлений образ творчого натхнення з'являється в Шевченковій поезії в роки заслання («Княжна», «Марина» та ін.) і що образ музи в «Чи не покинуть нам, небого» безпосередньо передує образ вірша «Муза» (1858). «Це уособлення створене силою уяви поета і являє собою переконливо розгорнутий і поглиблений образ, який живе у вірші повноцінним людським життям поряд з ліричним героєм вірша — поетом, живе як співбесідниця — слухачка, що сприймає монолог поета» (Є. Ненадкевич)⁴.

Почимчикуєм спочивать — у десятитомному академічному виданні (і похідних від нього виданнях): «Почумакуєм спочивать». В автографі прочитати підкреслене слово майже неможливо. Прочитання «почумакуєм», очевидно, виникло «за змістом»: від слів «риштувать вози в далеку дорогу». Проте словосполучення «почумакуєм спочивать» здається сумнівним: адже чумакувати — це займатися чумацтвом, хоч треба визнати, що Шевченко не боявся сміливих словосполучень. Вирішальним для упорядників ювілейного шеститомного видання творів Шевченка, які повернулися до традиційного прочитання рядка, було те, що в першодруку було: «почимчикуєм». Редакція «Основи», безперечно, друкувала вірш ще з непошкодженого автографа. Отже, відновлення традиційного прочитання рядка здається нам вірним. А втім і воно викликає деякі сумніви, оскільки слово «почимчикуєм» не зовсім узгоджується з попередніми рядками: «риштувать вози в далеку дорогу», з якої нема вороття. Щоб остаточно розвіяти ці сумніви, варто спробувати прочитати рядок 7 за допомогою найновіших технічних засобів дослідження.

цанкою А. Шариковою восени 1860 р. не знайшла підтримку у біографів поета, не кажучи вже про те, що ця гіпотеза ніяк не підтверджує помилкового тлумачення М. Шагиняна Шевченкового вірша.

⁴ «Збірник праць сьомої наукової шевченківської конференції», стор. 94.

«Ходімо в хату спочивать... Весела хата, щоб ти знала». — Звичайно, «весела хата» (оцінімо гірку автоіронію поета!) — це труна або могила (в іншому значенні вживає це слово поет далі в рр. 65—66).

13 Ой не йдімо, не ходімо,

14 Рано, друже, рано —

15 Походимо, посидимо —

16 На сей світ поглянем...

31 Та й рушимо тихесенько

32 В далеку дорогу —

33 Над Летою бездонною

34 Та каламутною

35 Благослови мене, друже,

36 Славою святою.

14 февраля.

Ця друга («коломийкова») частина першої половини вірша, написаної 14 лютого, і за змістом і за інтонацією є контрастною до попередньої (рр. 1—12). Поет тут наче намагається відкинути думку: «ходімо спать» — «на той світ». Надто прекрасний «сей світ». Надто тяжко примиритися з неминучим кінцем. Хоч трохи «підождемо». І тоді вже «рушимо тихесенько» (бо ж смерть таки невблаганна). І хай втіхою буде — «слава святая». Поет розуміє, що життя не марно прожите, і це усвідомлення якось примиряє його з неминучим.

Після рядка «Славою святою» автор ставить дату: «14 февраля». Наявність дати під 36 рядком незаперечно доводить, що, записавши його, Шевченко вважав вірш закінченим. І справді — мотив слави і логічно і психологічно завершує розвиток ліричної думки поета.

Лета і згадані далі Флегетон і Стікс — за грецькою міфологією ріки потойбічного світу.

37 А поки те, та се, та оне...

38 Ходімо просто-навпростежь

39 До Ескулапа на ралець —

40 Чи не одурить він Харона

41 І Парку-пряху?.. І тойді

42 Поки б химерив мудрий дід,

43 Творили б, лежа, епопею,

44 Парили б скрізь понад землею,

45 Та все б гексаметри плели,

46 Та на горище б однесли
 47 Мишам на снідання. А потім
 48 Співали б прозу, та по нотах,
 49 А не як-небудь... Друже мій,
 50 О мій сопутниче святий!
 51 Поки огонь не захолонув,
 52 Ходімо лучче до Харона.

Психологічно зрозуміло, чому 15 лютого Шевченко, ма-
 буть несподівано для себе, взявся продовжувати вірш,
 який ще вчора вважав закінченим: наступного дня ним во-
 лоділи ті ж думки й почуття, що надихали його написати
 перші 36 рядків твору. Та в борінні могутнього й муж-
 нього духу із страхом небуття поетова думка набирає но-
 вого напрямку. Знову пробуджується надія «одурити Ха-
 рона». Та поет кепкує з своєї несміливої надії на одужан-
 ня. Щось від козацького «вдарити лихом об землю» є в
 тих самоіронічних рядках умираючого поета. Краще вмер-
 ти поетом, ніж животіти, не маючи сили на творчість:
 «Поки огонь не захолонув, ходімо лучче до Харона». Як
 справжній поет Шевченко прощався з світом, стверджую-
 чи і усвідомлюючи себе саме як поета.

Пор. гірко іронічні рядки Шевченка: «А потім співали
 б прозу, та по нотах...» з також іронічним припущенням
 Пушкіна в «Евгении Онегине», що він на схилі віку писа-
 тиме прозу:

Быть может, волею небес,
 Я перестану быть поэтом,
 В меня вселится новый бес,
 И Фебовы презрев угрозы,
 Унижусь до смиренной прозы;
 Тогда роман на старый лад
 Займет веселья мой закат.

(Розділ 3, строфа XIII)

Ескулап — бог лікування у римлян (те ж, що у греків —
 Асклепій). У пізніші часи також — іронічне прізвисько
 лікарів. «На ралець» — у гості з подарунком (пор. в
 «Енеїді» Котляревського: «пішла к Зевесу на ралець»).
Харон — перевізник душ у потойбічний світ (Аїд) чеоез
 ріку Стікс. «Парка-пряха» — за античною міфологією,
 парки (у римлян) або майри (у греків) — три богині до-
 лі, що появили й переорізували нитку життя людини.

58 Або цур їй, доуже,
 59 І без неї обійдуся... —

тобто без слави. «Найвищий ступінь щирої некорисливої відданості поета поезії», — характеризує ці рядки Є. Не-надкевич⁵.

- 61 *То над самим Флегетоном*
- 62 *Або над Стіксом, у раю,*
- 63 *Неначе над Дніпром широким,*
- 64 *В гаю — предвічному гаю,*
- 65 *Поставлю хаточку, садочок*
- 66 *Кругом хатини насажу*

У цих рядках своєрідно відбилася давня нездійснена мрія Шевченка, яка надихала його написати «Подражаніє Едуарду Сові» та інші твори (пор. «... лихо донести і поховать лихо дебеле в хатині тихій і веселій» — «Ликері»; «Поставлю хату і кімнату, садок-райочок насажу» — «Л.»). «Тут, в останніх рядках останнього твору, ця мрія має забарвлення глибокої, але затамованої іронії, подоланої гіркоти — поет висловлює намір здійснити цю мрію по той бік Лети»⁶.

- 69 *Дніпро, Україну згадаєм.*
- 70 *Веселі селища в гаях,*
- 71 *Могили-гори на степах —*
- 72 *І веселенько заспіваєм...*

І тут — на порозі небуття поет думає про Україну. Скільки мужності й віри в майбутнє батьківщини в останньому (не тільки у вірші, а й в житті Шевченка!) рядку — «І веселенько заспіваєм...»!

⁵ «Збірник праць сьомої наукової шевченківської конференції», стор. 98.

⁶ Т а м ж е.

ЗМІСТ

Від автора	3
«Згадайте, братія моя...»	5
«За байраком байрак»	9
Н. Костомарову	12
«Чи ми ще зиндемося знову?»	15
Сон («Гори мої високі»)	17
Іржавець	19
NN («О думи мої! О славо злая!»)	33
Полякам («Ще як були ми козакам»)	36
Чернець	43
Хустина	57
А. О. Козачковському	60
«У бога за дверми лежала сокира»	65
Варнак	72
«Старенька сестро Аполлона» [Царі]	79
«Добро, у кого є господа»	96
П. С.	98
Г. З.	103
«Неначе цвяшок, в серце вбитий» [Марина]	105
Пророк	110
«На ниву в жито уночі» [Сичі]	116
«І виріс я на чужині»	119
«Не для людей, тієї слави»	122
«Ой виострю товариша»	124
«По улиці вітер віє»	126
«Ой сяду я під хатою»	128
Швачка	129
«Ой не п'ються пива, меди»	132
«У тієї Катерини»	133
«Ой чого ти почорніло»	136
«У неділеньку у святую»	139
«Утоптала стежечку»	145
Чума	147
«У Вільні, городі преславнім»	148
«Заступила чорна хмара»	151
«Не додому вночі йдучи»	161
«Ой крикнули сірії гуси»	162
«Якби тобі довелось»	165
«Ми вкупочці колєсь росли»	169
«Готово! Парус розпустили»	171
«Ми заспівали, розійшлись»	172
«Мені здається, я не знаю»	175

«Якби ви знали, паничі»	183
«Буває, в неволі іноді згадаю»	191
«І станом гнучим і красою»	196
Неофіти	199
Юродивий	221
Доля. Муза. Слава	240
Сон («На панщині пшеницю жала»)	246
«Я не нездужаю, нівроку»	247
Подражаніє 11 псалму	255
Марку Вовчку. <i>На пам'ять 24 генваря 1859</i>	259
Ісаія. Глава 35 (Подражаніє)	262
NN («Така, як ти, колись ллея»)	265
«Мій боже милий, знову лихо!..»	268
«Ой по горі роман цвіте» (Федору Івановичу Черненку)	273
Сестри	275
«Якби-то ти, Богдане п'яний»	277
«Во Іудеї во дні они»	281
Марія	286
Подражаніє Едуарду Сові	297
Подражаніє Іезекілю. Глава 19	299
Осії глава XIV	304
«Ой діброво — темний гаю!»	310
Подражаніє сербському	311
Молитва	314
«Тим неситим очам»	317
«Колись то ще, во время оно»	320
Плач Ярославни	325
«З передсвіта до вечора»	329
«Умре муж велій в власяниці»	330
Гімн черничий	339
«Над Дніпровою сагою»	342
«Світе ясний! Світе тихий!»	343
Ликері	351
Н. Я. Макарову («Барвінок цвів і зеленів»)	354
«І Архімед і Галілей»	357
Саул	365
«Хоча лежачого й не б'ють»	371
«І тут і всюди — скрізь погано»	374
«О люди! люди небораки!»	378
«Якби з ким сісти хліба з'їсти»	380
«І день іде, і ніч іде»	382
«Якось-то йдучи уночі»	385
«Бували воїни й віськовії свари»	388
Н. Т.	394
«Кума моя і я»	395
«Зійшлись, побрались, поєднались»	397
«Чи не покинуть нам, небого»	400

*Друкується за постановою вченої ради
Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка
Академії наук Української РСР*

ИВАКИН ЮРИИ АЛЕКСЕЕВИЧ

Комментарий к «Кобзарю» Шевченко

Поэзия 1847—1861 гг.

(На украинском языке)

Редактор *О. Д. Покидько*
Художне оформлення *Г. М. Балюна*
Художній редактор *В. М. Теляков*
Технічний редактор *Н. С. Жандарова*
Коректор *Т. В. Ліщишина*

БФ 01536. Зам. 2744. Вид. № 71. Тираж 6300.
Папір № 1. 84×108/32. Друк фіз. аркушів 12 75.
Умовн. друк. аркушів 21,42. Обліково-видавн. ар-
кушів 21,46. Підписано до друку 18. I. 1968 р.
Ціна 1 крб. 30 коп.

Видавництво «Наукова думка», Київ, Репіна, 3.

Обласна книжкова друкарня Львівського обласного
управління по пресі. Львів, Стефаніка, 11.

Помічені помилки

Стор.	Рядок	Надруковано	Слід читати
33	1 зверху	(«О думи мої! О славо злая!»)	N.N. («О думи мої! О славо злая!»)
33	4 зверху	вірш «Більшої книжки»	вірш до «Більшої книжки».